

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

**BİZANS-SELÇUKLU UC COĞRAFYASINDA EGEMENLİK
ALANLARININ DEĞİŞİMİ:
ANKARA VE YAKIN ÇEVRESİ ÖRNEĞİ**

İlknur ŞATIROĞLU

Doktora Tezi

Ankara, 2024

BİZANS-SELÇUKLU UC COĞRAFYASINDA EGEMENLİK ALANLARININ DEĞİŞİMİ:
ANKARA VE YAKIN ÇEVRESİ ÖRNEĞİ

İlknur ŞATIROĞLU

Doktora Tezi

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Ankara, 2024

KABUL VE ONAY

İlknur Şatıroğlu tarafından hazırlanan “Bizans-Selçuklu Uc Coğrafyasında Egemenlik Alanlarının Değişimi: Ankara ve Yakın Çevresi Örneği” başlıklı bu çalışma, 24 Haziran 2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Nermin şAMAN DOĞAN (Başkan)

Doç. Dr. V. Macit TEKİNALP (Danışman)

Prof. Dr. A. Oğuz ALP (Üye)

Doç. Dr. Hasan YILMAZYAşAR (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet GÖRÜR (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRĞÖNÜLşEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

...../...../.....

İlknur ŞATIROĞLU

¹“*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*”

- (1) *Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.*
- (2) *Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internette paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.*
- (3) *Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan iş birliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir. Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kurc..... . çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.*

* *Tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.*

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Doç. Dr. Vahit Macit TEKİNALP** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

İlknur şATIROĞLU

ÖZET

ŞATIROĞLU, İlknur. *Bizans-Selçuklu Uc Coğrafyasında Egemenlik Alanlarının Değişimi: Ankara ve Yakın Çevresi Örneği*, Doktora Tezi, Ankara, 2024.

Çalışmamızın ana hedefini, 1071 Malazgirt Savaşı sonrasında Anadolu'ya gelen Türk grupların hareketleri ve Bizans-Selçuklu uç coğrafyasında egemenlik alanlarının değişiminin, Ankara ve çevresi örneği üzerinden incelemek oluşturmuştur. Bu amaç doğrultusunda, 1071 sonrası Anadolu'da Türk hareketinin kademeli genişlemesini anlamak için merkezi hükümetin birleştirici güçlerinin yerini yarı bağımsız bölgesel güçlerin ve yerli unsurlar ile Türkler arasındaki koalisyonların aldığı mekanizma ve davranış kalıpları hem Bizans hem de Türk kaynakları üzerinden değerlendirilmiş ve tarihi olayların kapsamlı bir analizi yapılmıştır. Bu analiz, tarihsel olayların daha objektif bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Erken dönem araştırmalarında sıklıkla gözden kaçan veya yeterince tartışılmayan çelişkili durumlar tezimizin merkezinde yer almıştır. Özellikle Ankara'nın 1073 yılında Türkler tarafından alınması ve Danişmendname'de anlatılan fetihlerin farklı tarihsel anlatımları, tarih yazımında önemli çelişkiler yaratmaktadır. Tezimiz, bu çelişkileri ele alarak, tarihsel gerçekliğe daha yakın bir anlatım sunmaktadır. Bizans-Müslüman sınırı ve Türk akınları arasındaki süreç, Arap akınlarından Türk akınlarına kadar olan dört yüzyıllık hareketlilik, yayınlar ve tarihi veriler ışığında Ankara örneği üzerinden geniş kapsamlı bir tarihçeyle ele alınmıştır. Bölgesel metropol kentlerin Türkler tarafından alınmasıyla ilgili tarihsel bilgiler doğrultusunda Anadolu'daki sınır bölgesi sürekli değişen dinamikleriyle incelenmiştir. Ankara ve çevresinde 11-13. yüzyıla tarihlenen Bizans ve Türk yapıları ve yerleşimleri belirlenmeye çalışılmış ve bu yapılar üzerinden Ankara'nın Türk hâkimiyetine geçiş süreci analiz edilmiştir. Tezimizin kapsamında, Ankara çevresinde bulunan Türk/Türkmen grupların hareketleri, İmparatorluğun diğer Anadolu kentlerindeki durumuyla karşılaştırılmış ve bu bağlamda Bizans İmparatorluğunun geri çekilmesinin ardından kırsalda ortaya çıkan yeni sosyo-politik yapılar üzerine önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Sözcükler

Ankara'nın Fethi, Türk Akınları, Bizans-Selçuklu Sınırı, Türklerin Erken Yapıları

ABSTRACT

ŞATIROĞLU, İlknur. *The Change of Sovereignty Areas in The Byzantine-Seljuk Tertiary Geography: Ankara and Its Environs*, PhD Thesis, Ankara, 2024.

The main objective of our study has been to examine the movements of Turkish groups who arrived in Anatolia after the Battle of Manzikert in 1071 and the changing domains of influence in the Byzantine-Seljuk frontier region, focusing on the example of Ankara and its surroundings. In line with this aim, to understand the gradual expansion of Turkish movements in Anatolia after 1071, the mechanisms and behavioral patterns of semi-independent regional powers and coalitions between local elements and Turks, which replaced the central government's unifying forces, were evaluated through an unbiased perspective using both Byzantine and Turkish sources and a more objective analysis of historical events was conducted. This analysis contributes to a more objective understanding of historical events. Contradictory situations that were often overlooked or inadequately discussed in early research are at the center of our thesis. In particular, the conquest of Ankara by the Turks in 1073 and the different historical narratives of the conquests described in the *Danishmendname* create significant contradictions in historiography. By addressing these contradictions, our thesis offers an expression closer to historical reality. The process between the Byzantine-Muslim border and the Turkish raids, encompassing four centuries of movement from Arab incursions to Turkish raids, was comprehensively discussed through the lens of publications and historical data, with Ankara serving as a prominent example. According to historical information about the conquest of regional metropolitan cities by the Turks, the border region in Anatolia was examined with its constantly changing dynamics. Efforts were made to identify Byzantine and Turkish buildings and settlements dating from the 11th to the 13th centuries in Ankara and its surroundings, aiming to analyze the process of Ankara's transition to Turkish sovereignty based on these constructions. Within the scope of our thesis, the movements of the Turkish/Turkmen groups around Ankara were compared with the situation in other Anatolian cities of the Empire, and in this context, suggestions were made on the new socio-political structures that emerged in the countryside after the withdrawal of the Byzantine Empire.

Keywords

Conquest of Ankara, Turkish Invasions, Byzantine-Seljuk Border, Early Buildings

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	İ
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	İİ
ETİK BEYAN.....	İİİ
ÖZET.....	İV
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER	VI
ŞEKİL LİSTESİ.....	X
FOTOĞRAF LİSTESİ	Xİİ
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: MALAZGİRT SONRASI ANADOLU’NUN DURUMU	52
1.1. MALAZGİRT SAVAŞI SONRASI BİZANS İMPARATORLUĞUNUN ANADOLU’DAKİ DURUMU.....	55
1.2. MALAZGİRT SONRASI TÜRK GRUPLARIN HAREKETLİĞİ	57
1.3. BÖLGESEL METROPOLLERİN TÜRKLER TARAFINDAN ALINMASI	83
1.3.1. Melitene/Malatya’nın Türkler Tarafından Alınması.....	83
1.3.2. Sebaste /Sivas’ın Türkler Tarafından Alınması	88
1.3.3. Neokaisareia /Niksar’ın Türkler Tarafından Alınması	91
1.3.4. Kaisareia /Kayseri’nin Türkler Tarafından Alınması	98
1.3.5. Gangra, Mankuriya/Çankırı’nın Türkler Tarafından Alınması.....	102
1.3.6. Dorylaion/Eskişehir’in Türkler Tarafından Alınması.....	106
2. BÖLÜM: ANKARA VE ÇEVRESİNDE TÜRKLER	112
2.1. BİZANS KAYNAKLARINDA ANKARA VE ÇEVRESİ.....	112
2.2. TÜRK DÖNEMİ KAYNAKLARINDA ANKARA VE ÇEVRESİ	117
2.2.1. Danişmend-name’de Ankara.....	117
2.2.1.1. Emir Danişmend'in Anadolu'ya Gelişi ve Ankara’nın “Alınması”.....	125
3. BÖLÜM: ANKARA VE ÇEVRESİNDE 11-13. YÜZYILA TARİHLENEN YAPILAR VE YERLEŞİMLER	128
3.1. ANKARA’DAKİ YAPILAR.....	130

3.1.1. Ankara'daki Orta Bizans Dönemi Yapıları ve Türklerin Devir Aldığı Ankara'daki Yapılar ve Kent	130
3.1.1.1. Kale	139
3.1.1.2. Aziz Klemens Kilisesi.....	143
3.1.1.3. Augustus Tapınağı Çevresi	146
3.1.2. Türklerin Ankara'daki İlk Yapıları	149
3.1.2.1. Alâeddin Cami	149
3.1.2.2. Kızıl Bey Yapı Topluluğu.....	153
3.1.2.3. Ak Köprü.....	155
3.1.2.4. Ankara Kalesi Türk Dönemi	156
3.1.2.5. Ahi Şerafettin (Arslanhane) Cami.....	157
3.2. ANKARA ÇEVRESİNDEKİ ORTA BİZANS VE TÜRK DÖNEMİ YERLEŞİMLER VE YAPILAR	162
3.2.1. Ankara Çevresindeki Bizans Dönemi Yerleşimler ve Yapılar	162
3.2.1.1. Germia/Yörme/Gümüş Konak	162
3.2.1.1.1. Aziz Mikail Kilisesi	163
3.2.1.2. Manegardos/Yassıören.....	165
3.2.1.3. Crentius (Krentios)/Karalar.....	165
3.2.1.4. Cenaxis Palus	166
3.2.1.5. Prasmon.....	166
3.2.1.6. Mnizos/Ayaş	166
3.2.1.6.1. Tiske/Gökçebağ Kalesi	167
3.2.1.6.2. Ağan Vadisi Kaya Yerleşimi	167
3.2.1.7. Lagania/Anastasiapolis/Güdül	167
3.2.1.7.1. Güdül İn-Önü Kaya Yerleşimleri.....	168
3.2.1.8. Petobriga/Beypazarı Yakınlarında	170
3.2.1.8.1. Beypazarı İnözü Vadisi Kaya Yerleşimleri.....	170
3.2.1.8.2. Dikmen (İndere) Kaya Yerleşimleri ve Orta Bizans Mağara Şapeli	171
3.2.1.8.3. Kırbaşı Kaya Yerleşimleri.....	173
3.2.1.9. Sykeon/Tahirler Köyü.....	174

3.2.1.9.1. Kirmir Nehri Kaya Yerleşimleri	177
3.2.1.9.1.1. Kiliseler Kaya Yerleşimleri.....	178
3.2.1.9.1.2. Karadağ Kaya Yerleşimleri.....	180
3.2.1.9.2. Uyku.....	181
3.2.1.9.3. Pınarcık ve Maltepe.....	181
3.2.1.9.4. Juliapolis/Çayırhan.....	182
3.2.1.9.5. Çeltikdere Bizans Kilisesi	185
3.2.1.9.6. Tabanoğlu/Adaören Kalesi.....	186
3.2.1.9.7. Alicin Deresi Kaya Yerleşimleri.....	189
3.2.1.9.8. Çeltikçi Kalesi (Asar Kale-Alt Kale)	190
3.2.1.9.9. Mahkemeağacın Köyü Açık Avlulu Kompleks	194
3.2.1.9.10. Kesiktaş/Yediodalar Kaya Yerleşimi.....	208
3.2.1.9.11. Zincirlikaya Zir Kaya Yerleşimi	210
3.2.1.9.12. Güzelcekale Beşinler Kaya Yerleşimi	211
3.2.2. Ankara Çevresindeki Türk Dönemi Yerleşimler ve Yapılar.....	213
3.2.2.1. Sivrihisar Ulu Cami	213
3.2.2.1.1. Eminiddin Mikail ve Köse Mihal.....	218
3.2.2.2. Mülk Köyü Türbeli Mescit.....	220
3.2.2.3. Gecek Ulu Cami	226
3.2.2.4. Hamamkarahisar Cami.....	228
3.2.2.5. Ayaş Ulu Cami.....	235
3.2.2.6. Beypazarı Ulu Cami.....	235
3.2.2.6.1. Beypazarı'nın Beyi.....	236
3.2.2.7. Tabduk Emre Türbesi.....	238
3.2.2.7.1. Tabduk Emre	242
3.2.2.8. Bacım Sultan Türbesi	244
3.2.2.9. Nallıhan Soğukkuyu Türbesi	245
3.2.2.10. Çamlıdere Peçenek Cami	248
4. BÖLÜM: DEĞERLENDİRME	252
4.1. ANKARA VE YAKIN KENTLER ARASINDA İLİŞKİLER.....	253

4.2. ANKARA ÇEVRESİNDE TÜRKLER VE BİZANS İMPARATORLUĞUNUN GERİ ÇEKİLMESİ ARDINDAN KIRSALDA ORTAYA ÇIKAN GÖRÜNÜM HAKKINDA ÖNERİLER.....	257
4.2.1. Anadolu'da El Değişirmeler	257
4.2.2. Bizans-Selçuklu Sınırı.....	278
4.2.2.1. Arap Akınları Esnasında Bizans Doğu Sınırı.....	280
4.2.2.2. 11-12.Yüzyıl Bizans-Anadolu Selçuklu Sınırı.....	286
4.2.2.3. 13. Yüzyıl Bizans-Anadolu Selçuklu Sınırı	307
4.3. ANKARA VE YAKIN ÇEVRESİ M.S. 8. YÜZYIL VE SONRASI	315
4.4. ANKARA VE YAKIN ÇEVRESİNDE TÜRK DÖNEMİ İZLERİ.....	329
4.4.1. Sivrihsar	333
4.4.2. Hamamkarahisar	336
4.4.3. Gecek Bölgesi	337
4.4.4. Salihler- Güdül Çevresi.....	338
5. BÖLÜM: ANKARA NE ZAMAN VE NASIL ALINDI?.....	344
5.1. BİZANS KAYNAKLARI NEDEN SESSİZ?	360
5.2. TÜRK DÖNEMİ KAYNAKLARI NE DİYOR VE BUNUN ANALİZİ	363
SONUÇ.....	366
KAYNAKÇA	373
EK 1. DANIŞMEND-NAME'DEKİ FETİHLER	436
EK 2. ORJİNALLİK FORMU	439
EK 3. ETİK KURUL İZİNİ/MUAFİYET FORMU	441

ŞEKİL LİSTESİ

ŞEKİL 1	MALAZGİRT ÖNCESİ ANADOLU’DA TÜRK AKINLARI.....	53
ŞEKİL 2	MALAZGİRT SONRASI İLK TÜRK KITALARININ HAREKETLİLİĞİ (ANKARA’NIN BATISI).....	59
ŞEKİL 3	MALAZGİRT SONRASI İLK TÜRK KITALARININ HAREKETLİLİĞİ (ANKARA’NIN DOĞUSU).....	64
ŞEKİL 4	1080’LER VE 1090’LARDA KÜÇÜK ASYA’DAKİ TÜRK BEYLİKLERİ	66
ŞEKİL 5	ANKARA VE ÇEVRESİNDEKİ YAPILAR	129
ŞEKİL 6	ANKARA KALESİ (OXFORD DICTIONARY OF BYZANTIUM).....	139
ŞEKİL 7	AZİZ KLEMENS KİLİSESİ, ZEMİN (RESTİTÜSYON) PLANI	145
ŞEKİL 8	ANKARA AHI ŞERAFETTİN (ARSLANHANE) CAMİ PLANI.....	159
ŞEKİL 9	ANKARA VE ÇEVRESİ	162
ŞEKİL 10	TAHİRLER ÜSTÜ VE KIRBAŞI KAYA YERLEŞİMLERİ	173
ŞEKİL 11	KUZEY KİLSELER PLANI	177
ŞEKİL 12	KİLİSE KAYA YERLEŞİMLERİ PLANI	179
ŞEKİL 13	KARADAĞ KAYA YERLEŞİMİ PLANI.....	180
ŞEKİL 14	KİLİSENİN RESTİTÜSYON PLANI	186
ŞEKİL 15	TABANOĞLU KALESİ SUR DÜZENİ	188
ŞEKİL 16	ASARTEPE KALE PLANI.....	191
ŞEKİL 17	MAHKEME AĞACIN KÖYÜ AÇIK AVLULU KOMPLEKS YERLEŞİM PLANI.....	196
ŞEKİL 18	SİVRİHİSAR ULU CAMİ RÖLÖVE PLANI	213
ŞEKİL 19	MÜLK KÖYÜ TÜRBELİ MESCİT PLANI	223
ŞEKİL 20	GECEK ULU CAMİ PLANI	227
ŞEKİL 21	HAMAMKARAHİSAR CAMİ PLANI	230
ŞEKİL 22	TABDUK EMRE TÜRBE PLANI	239
ŞEKİL 23	SOĞUKKUYU TÜRBE PLANI	246
ŞEKİL 24	ÇAMLIDERE PEÇENEK CAMİ	249
ŞEKİL 25	7. YÜZYILIN SONLARINDAN 10. YÜZYILA KADAR ARAP-BİZANS SINIR BÖLGESİNİN HARİTASI, BAŞLICA YERLEŞİM YERLERİ	287
ŞEKİL 26	ON ÜÇÜNCÜ YÜZYILDA SELÇUKLU-BİZANS SINIR BÖLGESİ	308
ŞEKİL 27	ANKARA’NIN KONUMU	316

ŞEKİL 28	ANKARA KIRSALINDAKİ SAVUNMA YAPILARI	
	322
ŞEKİL 29	ANKARA VE ÇEVRESİNDEKİ YAPILARIN YÜZYILLARA GÖRE DAĞILIMI ...	331

FOTOĞRAF LİSTESİ

FOTOĞRAF 1	III. MİKAIL'İN ANKARA KALESİ'NDEKİ YAZITI	141
FOTOĞRAF 2	AZİZ KLEMENS KİLİSESİ.....	143
FOTOĞRAF 3	DAHA SONRA KİLİSEYE DÖNÜŞTÜRÜLEN AUGUSTUS VE ROMA TAPINAĞI.....	147
FOTOĞRAF 4	ANKARA KALESİ SUR DUVARI İÇİNDEKİ MİHRAP.....	150
FOTOĞRAF 5	ANKARA AHİ ŞERAFETTİN (ARSLANHANE) CAMİ KURNAZ SOKAKTAN GÖRÜNÜM.....	158
FOTOĞRAF 6	AZİZ MİKAIL KİLİSESİ.....	163
FOTOĞRAF 7	AĞAN VADİSİ KAYA YERLEŞİMİ.....	167
FOTOĞRAF 8	GÜDÜL İN-ÖNÜ KAYA YERLEŞİMLERİ.....	168
FOTOĞRAF 9	YERLEŞİMDE BULUNAN MEKANLAR.....	169
FOTOĞRAF 10	YERLEŞİMİN DIŞ CEPHELERİNDEN GÖRÜNÜMLER.....	169
FOTOĞRAF 11	BEYPAZARI İNÖZÜ VADİSİ KAYA YERLEŞİMLERİ.....	170
FOTOĞRAF 12	YERLEŞİMİN GÜNEYİNDEKİ GİRİŞ.....	171
FOTOĞRAF 13	KIRBAŞI YERLEŞİMİN UZAKTAN GÖRÜNÜMÜ.....	173
FOTOĞRAF 14	TAHİR ÜSTÜ YERLEŞİMİ MEKANLAR.....	174
FOTOĞRAF 15	TAHİRLER KÖYÜ KİLİSELER.....	176
FOTOĞRAF 16	KİLİSELER KAYA YERLEŞİMİ UZAKTAN GÖRÜNÜM.....	178
FOTOĞRAF 17	KUZAY KİLİSELERDEN KAYA YERLEŞİMLERİ GÖRÜNÜM	178
FOTOĞRAF 18	KARADAĞ KAYA YERLEŞİMİ İÇ MEKÂN GÖRÜNÜM.....	180
FOTOĞRAF 19	ÇELTİKDERE BİZANS KİLİSESİ DOĞU CEPHE.....	185
FOTOĞRAF 20	TABANOĞLU KALESİ UZAKTAN GÖRÜNÜM.....	187
FOTOĞRAF 21	ALİCİN DERESİ KAYA YERLEŞİMLERİ UZAKTAN GÖRÜNÜM.....	189
FOTOĞRAF 22	KALE UZAKTAN GÖRÜNÜM.....	192
FOTOĞRAF 23	MAHKEMEAĞACIN KÖYÜ AÇIK AVLULU KOMPLEKS	194
FOTOĞRAF 24	KESİKTAŞ/YEDİODALAR KAYA YERLEŞİMİ.....	209
FOTOĞRAF 25	ZİNCİRLİKAYA ZİR KAYA YERLEŞİMİ.....	211
FOTOĞRAF 26	MÜLK KÖYÜ TÜRBELİ MESCİT MİHRABI.....	224
FOTOĞRAF 27	MÜLK KÖYÜ TÜRBELİ MESCİT GÜNEY CEPHE.....	224

FOTOĞRAF 28 MÜLK KÖYÜ TÜRBELİ MESCİT BATI CEPHE.....	225
FOTOĞRAF 29 HARİME GİRİŞ KAPISI.....	227
FOTOĞRAF 30 İÇ MEKÂN.....	227
FOTOĞRAF 31 HAMAMKARAHİSAR CAMİ DOĞU CEPHESİ.....	231
FOTOĞRAF 32 HAMAMKARAHİSAR CAMİ BATI CEPHESİ.....	231
FOTOĞRAF 33 HAMAMKARAHİSAR CAMİ KUZEY CEPHESİ.....	232
FOTOĞRAF 34 MİHRAP.....	232
FOTOĞRAF 35 MİNBER VE MİHRAP.....	232
FOTOĞRAF 36 TABDUK EMRE TÜRBE GÜNEY CEPHE.....	239
FOTOĞRAF 37 TABDUK EMRE TÜRBE BATI CEPHE.....	240
FOTOĞRAF 38 TABDUK EMRE TÜRBE DOĞU CEPHE.....	249
FOTOĞRAF 39 ORTA BİZANS DÖNEMİ ARŞİTRAVLARI.....	241
FOTOĞRAF 40 TABDUK EMRE TÜRBE DOĞU CEPHEDE BULUNAN ORTA BİZANS YAZITI	241
FOTOĞRAF 41 ROMA DÖNEMİ MİMARİ PLASTİK MALZEMELER.....	242
FOTOĞRAF 42 BACIM SULTAN TÜRBESİ.....	244
FOTOĞRAF 43 NALLIHAN SOĞUKKUYU TÜRBESİ.....	245

GİRİŞ

Çalışmamızın ana hedefi, 1071 Malazgirt Savaşı sonrasında Anadolu'ya gelen Türk gruplarının hareketlerini Ankara örneği üzerinden incelemektir. Bu çerçevede, Türkmen gruplarının 1071 sonrası Anadolu'daki yayılma süreçlerini kapsamlı bir şekilde analiz edebilmek için, Türklerin Anadolu ile ilk temaslarını anlamak büyük önem taşımaktadır.

Türklerin Anadolu ile ilk temaslarını milattan öncesine tarihlenen araştırmacılar bulunmakla birlikte (Togan, 1981: 208), genel kabul 4. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa Hunları tarafından gerçekleştirildiği yönündedir. Batı Hunları, Avrupa'da fetihler yaparken aynı zamanda Kafkasya üzerinden Anadolu'ya keşif birlikleri göndermiştir (Heater, 1995: 6-7; Zoroğlu, 2002: 194; Gülensoy, 1986: 8; Aksoy, 2020: 119-142).

Türkistan'dan göç eden Batı Hunları, Karadeniz'in kuzeyindeki Alan, Ostrogot ve Vizigotları mağlup ederek Avrupa Hun Devleti'ni kurdular. 378 yılında Tuna Nehri'ni geçerek Batı Roma ve Bizans topraklarını ele geçirdiler. Roma İmparatoru I. Theodosios'un ölümünden sonra, 395 yılında Balkanlar üzerinden Trakya'ya yürüyerek Anadolu'yu istila ettiler. Malatya'ya kadar ilerleyip Çukurova'yı fethetmelerine rağmen, Urfa ve Antakya kalelerini alamadılar. Suriye ve Kudüs'e saldırdıktan kısa bir süre sonra, Orta ve Doğu Anadolu üzerinden Kafkasya güzergâhını kullanarak Karadeniz'in kuzeyindeki yurtlarına döndüler. Birkaç yıl sonra tekrar saldırılarına rağmen, Anadolu'da kalıcı bir yerleşme sağlayamadılar (Ligeti, 1982: 25-27; Grant, 2000: 74-75; Sevim, 2000: 33-34; Kafalı, 2002: 177; Yıldız, 2000: 71-75; Harvey, 2003: 60-61).

Anadolu'ya ikinci geliş, Sabar veya Sibir Türkleri tarafından gerçekleştirildi. Tanrı Dağları'nın batı bölgeleri ile İli, İdil, Don ve Kuban nehirleri arasındaki bölgede yaşayan Sabar Türkleri, 508 yılında bağımsız bir devlet kurarak sınırlarını Doğu Avrupa'ya kadar genişlettiler. Sasaniler ile iş birliği yaparak Bizans'a saldırdılar ve Kafkasların güneyine kadar olan toprakları ele geçirdiler. Daha sonra yaklaşık 516'da Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya girerek Doğu ve Orta Anadolu'yu istila ettiler. Kayseri, Konya ve Ankara'ya kadar ilerleyen Sabarlar, daha sonra aynı yolları

kullanarak geri çekildiler (Howorth, 1898: 616-619; Baştav, 1941: 61-65; Sevim, 2000: 14, 34; Kafalı, 2002: 177).

Anadolu'nun erken tarihinde, Selçuklular öncesi dönemde, farklı Türk kavimleri tarafından yapılan akınlardan biri de 7. yüzyılın başlarında Aras kıyılarına kadar ilerleyen Hazar Türkleridir (Alpaslan, 1984: 35). Hazar Türkleri, Orta Asya'nın kuzeyinde, Hazar Denizi çevresinde kurdukları devletleriyle tanınırlardı. Güçlü bir askeri geleneğe sahip olan bu Türk halkı, bölgede önemli bir siyasi etkiye sahipti (Dunlop, 1954: 95-96).

Bizans İmparatorluğu'na karşı sürekli akınlar düzenleyen Hazar Türkleri, 683-686 yılları arasında Kafkasya'yı aşarak Anadolu'ya girdiler ve bölgedeki Arap emirliklerini yıktılar (Güzel ve Seferoğlu, 1986: 38). Bu akınlarda, Hazar Türkleri, Anadolu'nun güneydoğusuna kadar ilerleyerek yerel Arap yönetimlerine karşı başarılı saldırılar gerçekleştirdiler. Hazar Türklerinin bu hareketleri, bölgedeki siyasi dengeyi değiştirdi ve Anadolu'nun istikrarını ciddi şekilde etkiledi. Bu dönemde, Hazar Türklerinin bölgeye yaptığı etkili akınlar, Anadolu'nun siyasi haritasının şekillenmesinde önemli bir rol oynadı (Brook, 2005: 25-28).

Anadolu'nun erken dönemlerinde, Türklerin akınları sadece Kafkaslar üzerinden değil, Balkanlar üzerinden de gerçekleşti. Örneğin, 530 yılında Bizans tarafından mağlup edilen Bulgar Türklerinin bir kısmı, Anadolu'ya göç ettirilerek Trabzon, Çoruh ve Yukarı Fırat bölgelerine yerleştirildi. Bu göçler, bölgedeki etnik yapının değişmesine ve Türk nüfusunun Anadolu'da yayılmasına katkı sağlamıştır (Yınanç, 2009: 21; Güzel ve Seferoğlu, 1986: 36).

Bizans İmparatorları Herakleios (610-641) ve II. Justinianos (685-695) döneminde, Sasaniler ile savaşmaları için Avar Türklerinden bazıları Balkanlar'dan Anadolu'ya getirilerek doğu İran sınırlarına yerleştirildi. Bu politika, Bizans'ın güneydoğu sınırlarını koruma ve savunma stratejisinin bir parçası olmuştur (Kaegi, 2003: 233; Norwich, 2013: 690; Savvides, 2022:103-120).

Ayrıca, 755 yılında Bizans İmparatoru V. Konstantinos (741-775), Bulgar Türklerinin bir kısmını Araplarla mücadele etmeleri için Balkanlar'dan Anadolu'ya getirerek Tohma ve Ceyhan havzalarına yerleştirdi (Ostrogorsky 2015: 153-155; Cheynet, 2008: 61-65; Diehl, 2006: 64). Bulgar Türklerinin bu bölgelere yerleştirilmesi, bölgenin savunmasını güçlendirmiş ve Bizans'ın Araplarla olan mücadelesinde stratejik bir avantaj sağlamıştır (Norwich, 2013: 295).

Peçenek, Uz ve Kuman-Kıpçak Türkleri de Bizans İmparatorluğu'nun hizmetine girmiş ve Balkanlar'dan Anadolu'ya yerleştirilmiş diğer gruplardır. Bu göçler, Bizans'ın Sasani, Arap ve Ermeni tehditlerine karşı topraklarını koruma stratejisinin bir parçası olarak gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu guruplar, bölgedeki askeri gücü artırmak ve sınır bölgelerini korumak amacıyla bu görevlere atanmışlardır (Psellos, 1953: 243-244; Güzel-Seferoğlu, 1986: 36; Komnena, 2008: 243; Gömeç, 2013: 261; Curta, 2013: 149-150).

Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya saldırıları sırasında, Balkanlardan Anadolu'ya Türk gruplarının göçü devam etti. Balkanlarda yaşanan sorunlardan kaçan bir kısım Peçenekler, 1048-1049 yıllarında, Bizans topraklarına göç etti. Yerleştirdikleri Tuna boylarında zamanla Hristiyanlaşan Peçenekler, Bizans tarafından Selçuklu Türklerine karşı bir güç olarak Anadolu'ya gönderildi. Ancak, bu birlikler Üsküdar üzerinden geri dönerek Balkanlardaki Türk gruplarla birleşip Bizans'a saldırdı (Kurat, 1937: 537-538; Turan, 1969: 242-244; Mateos, 2000: 91).

1065 yılında Tuna Nehri'ni geçen Uzların ve daha önce güneye inen Peçeneklerin sayısı azımsanmayacak kadar çoktur. Bu göçler, Anadolu'nun demografik yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Selçuklular, Kayseri'yi ele geçirdiklerinde bölge halkının bir kısmının Hristiyan Türklerden oluştuğu düşünülmektedir. Ayrıca Bizans İmparatorluğunun, Balkanlardaki Hristiyan Türkleri hudut bölgelerine yerleştirmesi sonucunda, Kapadokya ile Toros geçitlerinde Hristiyan Türk nüfusu önemli ölçüde artmıştır (Witteck, 1944: 13; Turan, 1969: 245; Yımaç, 2009: 27-33).

Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile özdeşleşen ve 1030'larda başlayarak 1071 sonrası hızlanan Anadolu'ya olan akınları anlamak için 7. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan ve

Bizans-İslam sınırını oluşturan bölgeyi iyi tanımak gerekmektedir. 7. yüzyıldan itibaren Müslümanlar, İslam'ın dünyada yayılması için büyük bir çaba sarf etmeye başlamışlardır. Kısa bir süre içinde Arabistan Yarımadası'nın dışına çıkarak etki alanlarını genişletmişlerdir. Bu genişleme, İslam devletini Hristiyanlığın dini lideri olarak görülen Bizans İmparatorluğu ile komşu hale getirmiştir. 629 yılında gerçekleşen Mûte Savaşı ile başlayan Bizans-İslam mücadelesi, 636 yılındaki Yermük Savaşı ile Anadolu'nun sınırlarına kadar ulaşmıştır (Honigman, 1970: 36-41).

Bizans ve Müslüman komşuları arasındaki sınır bölgesini iyi anlamak için önce *sınır* olgusunun iyi anlaşılması gerekmektedir. Bugün *sınır* dediğimizde aklımıza neredeyse geçilmez kesin hatlar gelse de Orta Çağ'da sınır ve toprak kavramları, günümüz anlayışından oldukça farklıydı. Bölgedeki toplumlar birbirleriyle yakın ilişkiler içindeydi ve kültürel değişim dinamikti. Tanımlanmış sınırlar yoktu. Sadece bir nehir ya da kıyıdan oluşan sınırlar da kolay geçilebilir durumdaydı (Haldon-Kennedy, 1980: 79-82).

Emevîler ve Abbâsîler döneminde, sınır bölgeleri olan *suğûr* büyük bir stratejik önem kazanmıştır. Bu bölgeler, Anadolu'ya yönelik akınların merkezleri haline gelmiştir. Cihat amacıyla *suğûr*'a birçok gönüllü akın etmiş ve siyasi nedenlerle, Harun er-Reşid'in hükümdarlığı sırasında (786-809) bu bölgeler idari bir yapı ile örgütlenmiştir (Avcı, 2007: 473).

Bölgedeki nüfusun artması, sınırların genişlemesi ve sınır komutanlarının güçlenmesi nedeniyle, Harun er-Reşid, 786-787 yıllarında bölgeyi *suğûr* ve *avâsım* olarak iki ana yönetim birimine ayırmıştır. *Suğûr* bölgesi de *Suğûrû'l-Cezire* ve *Suğûrû's-Şam* olarak iki alt yönetim birimine bölünmüştür. Bu düzenleme, yönetimi kolaylaştırmış, sınır komutanlarının gücünü azaltmış ve Bizans İmparatorluğu'nun saldırılarına karşı ikinci bir savunma hattı oluşturulmasını sağlamıştır (Honigman,1970: 36; Kaegi, 2000: 367).

İslam ve Bizans arasındaki sınır, İslam'ın yükselişiyle ortaya çıkmıştır. 1453'e kadar varlığını sürdüren sınır Müslümanların Konstantinopolis'i fethetmesiyle son bulmuştur. Bu sınır, sadece siyasi ve askerî açıdan değil, aynı zamanda dini ve kültürel etkileriyle de önemlidir. İki medeniyet arasındaki temas, karşılıklı zenginleşmeyi sağlamıştır.

Ancak, bu sınırın etkisi genellikle ihmal edilmiştir. İç gelişmeler üzerindeki etkisi, İslam ve Bizans medeniyetlerinin benzersiz karakteristiklerinin gelişiminde belirleyici olmuştur.

İslam-Bizans sınırı, stratejik, kültürel, dini ve ekonomik açılardan büyük öneme sahiptir. Bu sınır, Bizans İmparatorluğu ile İslam dünyası arasında askeri çatışmaların yaşandığı bir tampon bölge olarak işlev görmüştür. Ancak sadece çatışmalarla değil, aynı zamanda kültürel alışveriş, ticaret, diplomatik ilişkiler ve dini etkileşimlerle de dolu bir geçmişe sahiptir (Kennedy, 2023: 71-78).

Sınır boyunca yaşanan askeri çatışmalar, bölgenin toprak sınırlarını ve güç dengelerini şekillendirmiştir. Ancak bu çatışmaların yanı sıra, sınırın stratejik konumu, ticaret yolları üzerindeki kontrolü ve önemli şehirleri aracılığıyla ekonomik uyumu sağlamıştır (Kaldellis, 2023: 101-103).

Kültürel olarak, İslam-Bizans sınırı, Hristiyan ve İslam medeniyetleri arasında alışverişini kolaylaştırmıştır. Ticaret, seyahat ve diplomatik etkileşimler, fikir, teknoloji, dil ve sanatın paylaşımına zemin hazırlamıştır (Hillenbrand, 2023: 227-230).

Dini dinamikler açısından, bu sınır Hristiyanlık ile İslam'ın kesiştiği bir noktadır. Bu durum, zaman zaman dini gerginliklere ve tartışmalara yol açmış, ancak aynı zamanda iş birliği ve uzlaşma fırsatları da sunmuştur. Diplomatik ilişkiler açısından, sınır boyunca yapılan müzakereler ve anlaşmalar, çatışmaların yönetilmesinde ve bölgedeki istikrarın sağlanmasında önemli bir rol oynamıştır (Tor, 2023: 11-16).

Sınır bölgelerinin kontrolü, doğası gereği saldırgan politikalar izleyen güçlerle karşılaştığında hem önemli hem de sorunlu hale gelmesi sınır bölgelerinin kaderini etkileyen önemli bir faktör olarak karşımıza çıkar. Bu durum, özellikle Emevî ve Abbasi hanedanları döneminde doğu sınırında neredeyse daima yaşanmış ve daha sonra Selçuklular ile Türkmen göçebe grupların gelmesiyle de devam etmiştir (Kennedy, 2023: 71-78).

Müslüman akınları nedeniyle Bizans Anadolu'sundaki şehirlerde nüfus azalmış, hatta bazı şehirler tamamen yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu saldırılardan korunmak amacıyla, kentler daha korunaklı bölgelere taşınmış veya mevcut yerleşim yerleri güçlendirilmiştir. Kentlerin dışında bulunan imalathaneler ise şehir merkezine taşınmış ve bu durum şehirlerdeki alanın daralmasına ve düzensiz bir yerleşime neden olmuştur (Lilie, 2023: 243-244).

Yerleşim bölgelerinde tarım arazileri ve halkın sığınabileceği güvenli alanlar oluşturulmuştur. Bu gelişmeler sonucunda *kastron*, yani kale tipi olarak adlandırılan bir yerleşim modeli ortaya çıkmıştır. Müslüman akınları, Anadolu'daki kentlerin kırsal alanlarla olan bağlantısını kesmiş ve ticaretin azalmasına neden olmuştur. Bu durum, şehirlerin geleneksel kimliklerini kaybetmesine ve sosyal sınıflar arasındaki farklılıkların azalmasına yol açmıştır. Böylece, Roma İmparatorluğu'nun *civitas* yapısı ortadan kalkmıştır (Honigman, 1970: 62-98).

Bizans İmparatorluğu, İslam Devleti'nin Anadolu'da kalıcı olmasını ve kontrol sağlamasını engellemek amacıyla toprağa dayalı bir askeri sistem kurmuştur. *Thema* adı verilen bu sistemin tam olarak ne zaman uygulandığı bilinmemekle birlikte, Herakleios döneminde hayata geçirildiği düşünülmektedir. Başlangıçta Anadolu'da *Armeniakon*, *Opsikion* ve *Anatolikon* themaları oluşturulmuştur. Bu sistem ilk başlarda etkili olmuş, ancak komutanların güç kazanmasıyla birlikte bu üç *thema* daha küçük birimlere bölünmüştür. Ayrıca, fethedilen yeni bölgelerde de *themalar* kurulmuştur. İmparatorluk, bu bölgelere asker yerleştirerek onlara kalıcı mülk olarak miras bırakabilecekleri topraklar vermiş ve böylece askerlerin bu toprakları benimsemeleri ve savunmaları sağlanmıştır. Askerler, savaşa çağrıldıklarında atlarıyla birlikte katılmış ve teçhizatlarını ile maaşlarını kendi topraklarından sağlamışlardır. Bu sayede imparatorluk, paralı asker ihtiyacını azaltmış, mali yükünü hafifletmiş ve yerel bir ordu oluşturmuştur. Bölgedeki askerler, *strategos* adı verilen komutanlara bağlı olarak görev yapmışlardır (Güneş, 2021: 46-91).

7. yüzyıldan itibaren *Thema* sistemi, Bizans İmparatorluğu'nun idari yapısında önemli bir değişime neden olmuş ve şehir yaşamını etkilemiştir. Başlangıçta, şehirlerin yöneticileri *strategos* ve bir sivil idareci olarak belirlenirken, askeri gereksinimlerin

artmasıyla birlikte *strategoslar* şehirlerdeki tek hâkim konuma yükselmiştir. *Strategoslar* ve onların memurları, büyük toprak sahiplerinin şehirlerden kaçması sonucu boşalan yerlerini doldurmuş ve şehirlerin ekonomik hayatında önemli bir rol oynamışlardır (Gasparis, 2008: 49-50).

Askeri sınıfın şehirlerdeki etkisinin artmasıyla, şehirler adeta garnizon şehirleri haline gelmiştir. Bizans İmparatorluğu, sınırların korunmasına büyük önem vermiş ve Müslüman akınlarını Anadolu içlerine ulaştırmadan durdurmak için *kleisura* adı verilen ve İslam Devleti'ndeki ribatlara benzer kaleler inşa etmiştir. Bu kalelerin temel amacı, halkı korumak ve bir saldırı durumunda şehirlere haber vermektir (Hélène, 1960: 53-57).

Bizans İmparatorluğu'nun aldığı diğer bir önlem, İslam Devleti'ne yardım eden yerel halkın Balkanlar'a ve Balkanlardaki Slavların Doğu ve Güneydoğu'ya yerleştirilmesiydi. 9. yüzyıldan itibaren Bizans İmparatorluğu'nun askeri başarıları, ticaret yollarının kuzeye kayması ve bölgede istikrarın sağlanmasıyla birlikte, insanlar yeniden Anadolu'ya ve şehirlere dönmeye başlamıştır. Bu durum, şehirlerin nüfusunun yeniden artmasını sağlamıştır (Honigman, 1970: 62-98).

Ekonomik ve demografik gelişmeler, özellikle 11. yüzyılda doruğa ulaşmıştır. Bu dönemde, yerel aristokrasi güçlenmiş ve şehirlerde yatırımlar yaparak etkilerini artırmıştır. Bu durum, askeri otoritenin azalmasına ve sivil idarenin yeniden önem kazanmasına yol açmıştır (Honigman, 1970: 62-98).

Bizans İmparatorluğu'nun sınır bölgelerindeki Müslüman akınları ve askerlerin yerleşimi, yerel bir kimlik oluşmasını sağlamış ve bölge ile Konstantinopolis arasında kültürel farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu süreçte, kahramanlık öyküleri ve yerel halkın direnişi gibi unsurlar, bölgedeki toplumsal ve kültürel dinamikleri etkilemiştir (Aydoğan, 2017: 14-20; Metivier, 2023: 205-206).

6. yüzyılın sonu ve 7. yüzyılın başında, Ankara'nın stratejik konumu, Armenia ve Syria'nın tehdit altındaki sınırlarına kolay ulaşım imkânı sağlaması nedeniyle Doğu ordularının kışlık karargâhı olarak kullanılmıştır. Bu dönemde, Roma'nın doğu sınırlarına olan askeri ilişkilerinde önemli bir rol oynamıştır. Heraclius döneminden

itibaren bu rolünü sürdüren Ankara, daha sonraki dönemlerde de stratejik önemini korumuştur (Treadgold,1997: 287). Ankara, Heraklius'un kurmuş olduğu bu dörtlü *thema* sisteminde yönetim merkezi olarak konumunu korumuş ve *Opsikion* Themasının merkezi haline gelmiştir (Güneş, 2021: 175).

Arap saldırıları sırasında, Dorylaeon, Amorion, Ankara ve Çankırı kale hattı, başkenti koruma rolü üstlenmiş ve bir savunma kalkını işlevi görmüştür (Bosworth, 1996: 123). Bu nedenle, İstanbul'a doğru ilerlemek isteyen Arap orduları, Ankara dâhil olmak üzere bu kale hattını aşmak zorunda kalmıştır. Ancak genellikle Araplar, bu kale hattının batısına geçmeyi başaramamıştır. Ankara'nın çevresindeki çeşitli kaleler de bu amaçla kullanılmıştır.

3 Eylül 863 tarihinde Malatya Emiri/Valisi Ömer'in liderliğindeki bir Arap ordusunun yenilgisi bu savunma hattına güzel bir örnek teşkil etmektedir. Arap ordusu Anadolu'nun doğusunu boydan boya geçerek Karadeniz'e kadar ilerlemiş ve Amisos/Samsun'u yağmalamıştır. Bu büyük zaferin ardından, Malatya Valisi Ömer, Galatia ve Kappadokia üzerinden Kilikya kapılarına gitmeyi planlamıştı. Ancak, Ankara'nın güneydoğusunda, büyük bir karayolu boyunca ilerlerken, imparatorun amcası Petronas¹ tarafından durdurulmuş ve Arap ordusu ağır bir yenilgiye uğramıştır. Poson Muharebesi olarak bilinen bu savaşta, Malatya Valisi Ömer dâhil olmak üzere, ordu hemen hemen tamamen yok edilmiştir. Bu büyük zafer, Bizans için Arap-Bizans mücadelesinde bir dönüm noktası olmuştur. Bizans, Arapların ilk saldırılarından itibaren savunma pozisyonunda kalmış ve hayatta kalmaya çalışmıştır (Vasiliev, 1935: 348; Abu'l-Farac, 1950: 236; Ostrogorsky, 1981: 212).

Bizans'ın doğu sınır bölgelerindeki sosyal, demografik, idari ve askeri yapılar, dokuzuncu yüzyılın sonlarından başlayıp 930'lardan 1020'lere kadar devam eden

¹ 9. yüzyılın ortalarında, önemli bir Bizans generali ve önde gelen aristokrat olan Petronas, İmparatoriçe Theodora'nın kardeşidir. Dolayısıyla, imparator Theofilos'un kayınbiraderi ve onun altında patrikios unvanını ve Vigla alayının droungarios görevini elde etmiştir. Theofilos'un ölümünden sonra, ikonoklazmın sona ermesinde etkili bir rol oynamıştır. Ancak, yeğeni III. Mihail'in çocukluğu sırasında, iktidarı ele geçiren naip Theoktistos tarafından, kardeşi Bardas ile kenara itilmiştir (Whittow,1996:154).

Bizans'ın doğuya yönelik genişlemesinin zirvesine ulaşan uzun vadeli gelişmelerin sonucuydu (Tor, 2023: 11-12).

Selçuklular, Karahanlı ve Gazneli devletleriyle mücadele halindeyken 1015 ile 1021 yılları arasındaki dönemde, Çağrı Bey önderliğinde bir orduyla Kafkasya üzerinden Doğu Anadolu'ya bir sefer düzenledi (Mirhând, 2015: 26). Bu seferde, Bizans'ın vasalı konumundaki Van bölgesindeki Ermeni Vaspurakan Kralı Senekerim ve ordusu, Selçuklu akınları karşısında yenilgiye uğradı (Chamich, 1827: 111; Cahen, 1955- 1956: 348-358; Cahen, 1994: 82; Turan, 1969: 48; Kafesoğlu, 2010: 267). Çağrı Bey, Vaspurakan zaferinden sonra Nahcivan'a doğru ilerleyerek Ani Krallığı'nın Becni Kalesi kumandanı Vasak Pahlavuni'yi mağlup etti ve Gürcüler karşısında elde ettiği zaferin ardından memleketine döndü (Vardan, 2017: 31; Sevim, 2002: 4-5).

Türklerin 1018 yılından başlayan Anadolu akınları, düzensiz bir şekilde yoğunlaşarak hızla arttı ve yıllarca devam etti. Ancak Türklerin amacı, mevcut sistemi yıkmak değil, daha çok kendilerine yerleşecek bir alan bulma düşüncesiyle hareket etmekte (Cahen, 1955-1956: 348- 358; Cahen, 1994: 82).

Malazgirt öncesinde Anadolu'ya yapılan akınlar genellikle Selçuklu ile bağları zayıf olan Türkmen grupları tarafından gerçekleştirilmiştir (Witteck, 1944: 27-28). Özellikle 9. yüzyılın ortasından itibaren Ardzouni ve Bagratuni gibi prenslikler arasındaki mücadelelerin devam etmesi ve Gazneli Mahmud'un kontrol altına alamadığı Türkmenleri Azerbaycan civarına sürmesi, Anadolu'ya girmekte olan Selçuklu orduları üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Bu durum, merkezi otoriteyi kontrol altında tutma amacıyla yapılan mücadeleler, Selçuklu ordularının güçlenmesine ve Anadolu'ya ilerlemesine katkı sağlamıştır. Hatta bu Türkmen grupların bir kısmı, Anadolu'ya girmekte olan Çağrı Bey'in ordusuna katılmıştır (Aristakes, 2019: 7-19; Köymen 2011: 107-108).

1038 civarı başlayan ve 1044'te kadar aralıksız süren Türk saldırıları, bağımsız olarak faaliyet gösteren Türkmen savaşçı gruplarının Azerbaycan ve Yukarı Mezopotamya civarında yoğunlaşması sonucunda ortaya çıkmıştır.

Anadolu'da Türk hareketinin kademeli genişlemesini anlamak için, merkezi hükümetin birleştirici güçlerinin yerini yarı bağımsız bölgesel güçlerin ve yerli unsurlar ile Türkler arasındaki koalisyonların aldığı mekanizma ve davranış kalıplarını daha derinlemesine anlamak gerekmektedir. İlk başlarda şiddetli çatışmalar yaşasalar da Bizans, Ermeni ve Suriyeli aristokratlar ile sınır bölgelerindeki Müslüman vasallar ve yabancı paralı asker grupları, Türk gruplar ile iş birliği yapmaya ve ittifaklar kurmaya başladılar. Bu iş birliği süreçleri, Anadolu'da yerli ve göçmen güçlerin birleşimine dayanan yeni siyasi yapıların kademeli olarak oluşmasını kolaylaştırdı (Korobeinikov, 2014: 81-82; Shukurov, 2016: 86-90).

Kuşkusuz ki, Türk saldırılarının 1057 civarında kalıcı ve coğrafi olarak daha geniş bir tehdit haline gelmesi ve 1070'lerde Türklerin merkezi Anadolu platosu boyunca engelsiz ilerlemeye başlaması tesadüfi değildir. 1071'deki Malazgirt Muharebesi, Türklerin Anadolu'ya yönelik saldırıları için kesin dönüm noktası olarak kabul edilir. Ancak bu, her iki tarafın komutanlarının farklı stratejik planları izlemesi ve birbirleriyle savaşmak istememesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu, imparatorluk için bir askeri başarısızlık ve Türk birliğine karşı imparatorluk makamının küçük düşürülmesi olmuştur. Ancak Anadolu'nun kaderi açısından, bu sadece bir dizi faktör, olay ve gelişmenin bir parçasıdır. Bu bağlamda, 1057'deki iç karışıklıkların Türk istilaları ile daha belirleyici bir dönüm noktası oluşturduğunu söyleyebiliriz (Beihammer, 2023: 41-45).

1071 Malazgirt yenilgisine zemin hazırlayan olaylar, yarım yüzyıldan fazla bir döneme yayılmıştır (Vryonis, 1971: 69). Malazgirt yenilgisini ani bir felaket olarak görmek yanıltıcı olacaktır. Ayrıca, bu yenilgiyi Bizans'ın çöküşü olarak değerlendirmek ve birkaç yıl içinde Türklerin Anadolu'yu tamamen fethettiğini düşünmek de doğru bir yaklaşım değildir. Bu fetih sürecinin sadece birkaç yıl içinde değil, daha geniş bir zaman diliminde ve farklı faktörlerin etkisiyle gerçekleştiğini vurgulamak önemlidir.

Bizans topraklarına yönelik Türk göçleri ve askeri hareketlerin çoğu, Büyük Selçuklu hanedanının doğrudan müdahalesi olmaksızın gerçekleşmiştir (Beihammer, 2017: 70). 1040'tan sonraki yıllarda Anadolu'ya gelen istilacılar, Sultan'ın merkezi otoritesinden bağımsız hareket etmiş ve sadece az sayıda kişi Bizans ordusuna katılmak yerine

yerleşmeye çalışmamıştır (Cahen, 1984: 82). Ayrıca, Kutalmış'ın mirasçıları da 1070'lerin sonlarında Bithynia'ya isyancı olarak gelmişlerdir (Beihammer, 2017: 70-71).

Kutalmış'ın oğulları 1070'lerin başlarında, Suriye ve Bizans sınır bölgelerinin siyasi manzarası, çeşitli bölgesel aktörler arasında süregelen karmaşık çatışmalar ve etkileşimlerin ortasında tarih sahnesinde etkili olmaya başladı. Bir tarafta, Fatımi valiler, Arap kabileleri, yerel yöneticiler, *abdathlar* (kasaba milisleri) ve Bizans komutanları arasında sürekli çatışmalar yaşanırken diğer taraftan, Türk savaşçı grupların, büyük ölçekli istiladan küçük yağma hareketlerine ve geçici ittifaklara kadar geniş bir yelpazede etkileri vardı (Cahen, 1984: 82-83).

1070/71'de Alp Arslan'ın Suriye'deki istilasıyla aynı dönemde, Türkmen komutanı Atsız Filistin ve orta Suriye'ye baskınlar düzenledi. Ayrıca, birkaç bağımsız Türk savaş beyi, yağma yapmak ve iktidar temellerini sağlamlaştırmak için bölgeye saldırılar yaptı. Bu gelişmeler bölgede hem Bizans hem de Fatımi etkilerinin zayıflamasına ve genel bir düzensizlik ve kargaşa ortamına neden oldu (Yinanç, 1993: 89-103).

Süregelen çatışmalar, birçok bölge ve kentte yaygın tahribata, malzeme azlığına, nüfus azalmasına ve kıtlığa neden oldu. Ancak, var olan elitlerin çöküşü tarafından yaratılan iktidar boşluğu, Türkmen beylerinin liderliğinde yeni siyasi oluşumların yükselişine de zemin hazırladı (Mateos, 2019: 150).

Anadolu'daki erken dönem Türk hareketlerine dair bilgi veren Müslüman kaynaklar, Kutalmışoğlu Süleyman'ın Antakya seferi öncesindeki faaliyetlerine çok az yer verir. On ikinci yüzyıl kroniği Al-Azimi, Kutalmışoğlu Süleyman'ın 1074-1075 yıllarında İznik ve çevresini fethettiğini belirtir (Azimi, 1988: 21). Benzer şekilde, daha geç dönem yazarı İbn el-Azrak, Süleyman'ın Malatya, Kayseri ve diğer Roma topraklarını ele geçirdiğinden bahseder (İbn al-Azraq, 1959: 272). Bu bilgiler, birçok araştırmacı tarafından kabul görmüş ve bu da 1075 yılının, Propontis kıyısından Fırat nehrine kadar uzanan Anadolu'daki Selçuklu prensliğinin kuruluş tarihi olarak kabul edilmesine yol açmıştır.

On dördüncü yüzyılın ikinci yarısına ait anonim Selçuk-name, Süleyman'ın hikâyesini efsanevi unsurlarla daha da zenginleştirir. Bu anlatıya göre, Süleyman başlangıçta Suriye ve Diyarbakır üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışmış, ancak başarılı olamayınca Bizans ile savaşmaya karar vermiştir. Horasanlı Türkmen savaşçılarıyla birlikte Konya ve İznik'i fethetmiş, imparatorluk hazinelerini ele geçirmiş ve yerel halktan bağlılık almıştır. Bu hikâye, Süleyman'ı güçlü bir fatih ve gazilerin lideri olarak tasvir eder; kısa sürede büyük bir servet biriktirir ve güçlü bir derebeylik kurarak Bizanslıların saygısını kazanır.

Ancak, o döneme ait Bizans kaynakları, 1080/81'den önce İznik veya Bithynia'daki diğer şehirler üzerinde Türk kontrolünden nadiren bahseder. Kesin olan tek şey, 1075'teki Suriye seferinde ölümden veya esaretten kurtulan Kutalmış'ın oğullarının, yoldaşlarıyla birlikte Anadolu'nun içlerine kaçtığıdır. Büyük olasılıkla, Lycaonia'nın eski başkentini ve çevresini yağmalayıp, ardından kuzeybatıya doğru ilerleyerek Bizans yol sistemini takip etmişlerdir. Bu süreçte Frigya ve Bithynia'ya ulaşarak, Nikephoros Botaneiates ve diğer isyancılar da dâhil olmak üzere Bizans aristokrasisi ile hızla temas kurmuşlardır (Beihammer, 2017: 72-76).

Araştırmalarda Anadolu'daki Selçuklu Devleti'nin kurucusu hakkında yapılan çalışmalar tatmin edici değildir. Bu alandaki temel sorular hala tartışmaya açıktır. Süleyman'ın Batı Anadolu'ya ilerlemesinin arkasındaki itici güç, Bizans elitleriyle nasıl ittifak kurduğu ve Bithynia'da bir yönetici olarak nasıl tanındığı gibi konular netlik kazanmamıştır.

Türk gruplarının Anadolu'da yerel unsurlar ile bağlar kurduğu ve 1073'e gelindiğinde, Ankara'dan Propontis kıyısına kadar kuzeybatı Anadolu'nun geçirgen hale geldiği anlaşılmaktadır. İsaak Komnenos ve İmparatorluk birliklerinin, Kaisareia yakınlarında Türk akıncılarına yenilmesinin ardından, Bizans yönetiminin Sangarios Vadisi ve Bithynia'da savunma yapılarında sorun yaşaması ilerleyen birkaç yıl içerisinde Kutalmışoğlu Süleyman ve arkadaşlarının bölgeye girişini kolaylaştırmış olmalıdır.

Tezimizin konusunu oluşturan Ankara ve çevresinin Türkleşme süreci, güvenilirliği tartışmalı Danişmend-name'deki masalsı tasvirlerle ilişkilendirilerek ele alınmıştır. Ankara, Geç Antik Dönem'den itibaren Anadolu'nun merkezindeki stratejik önemini

korumuştur. Bu çalışmada, Ankara'nın tarih boyunca süregelen stratejik önemi ve Türkleşme sürecindeki rolü incelenirken, Danişmend-name'deki efsanevi hikâyeler ile gerçek tarihsel olaylar arasındaki ilişki değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, masalsi anlatıların tarih yazımına nasıl etki ettiği ve bölgenin Türkleşme sürecinin daha geniş bir perspektifte nasıl değerlendirilebileceği tartışılmıştır.

Ankara'nın Geç Antik dönemdeki önemi, Doğu Roma İmparatorluğu içindeki stratejik konumuyla yakından ilişkilidir. Şehir, Anadolu'nun ortasında bulunması ve askeri ile ticari yolların kesiştiği bir noktada yer almasıyla öne çıkar. Batıdan doğuya uzanan ana ticaret yolu, Thracia, Bithynia ve Galatia üzerinden geçerek Kilikya Kapıları'ndan Suriye'ye ulaşırken, bu yol üzerindeki temel duraklar arasında Konstantinopolis (İstanbul), Nikomedeia (İzmit), Nikaia (İzmit) ve Ancyra (Ankara) bulunmaktaydı (Ramsay, 1890: 54-134).

4. yüzyılda, Roma imparatorlarının Antiochia'da (Antakya) ikamet etmeye başlamasıyla birlikte, bu yol öncelikle saray ve ordunun, ardından da Hristiyanlığın yayılmasıyla Avrupa'dan Kudüs'e giden hacıların ana güzergâhı haline gelmiştir. Bu durum, Ankara'nın o dönemdeki adlarından biri olan Ancira, Ancyra veya Anchira'nın, bu güzergâh ve üzerindeki durak noktaları hakkında Geç Antik dönem kaynaklarında sıkça yer almasına yol açmıştır (Foss, 1977: 29-31).

Bizans döneminde de şehir, imparatorluğun doğu ile olan iletişimini sağlamak adına önemli bir merkezdi. Bu durum, imparatorlar, ordular, tüccarlar ve hacılar gibi çeşitli grupların Ankara'yı ziyaret etmesine yol açtı ve şehrin canlanmasını sağladı. Anadolu'nun ticaret ve iletişim ağında önemli bir kavşak olan Ankara, bu dönemde yolculuk edenler için önemli bir durak noktasıydı. Arkeolojik bulgular ve antik kaynaklar, Ankara'nın ticaret yolları üzerindeki önemini göstermektedir.

Ankara, Bizans döneminde siyasi olarak Bizans-Sasani ve ardından Bizans-Emevi/Abbasi mücadelelerine tanıklık etmiştir. Bu uzun süreç boyunca birçok saldırıya, işgale ve yağmaya maruz kalmıştır. Başkenti ele geçirmek isteyen güçler, stratejik bir kale-şehir konumunda olan ve geniş bir kırsala hükmeden şehri ya ele geçirmek ya da yok etmek istemişlerdir. Şehir, Bizans otoritesinin zayıfladığı dönemlerde bir uç kalesi

haline gelmiş ve düşman ordularının hedefi olmuştur. Ankara'nın konumu ve kalesinin sağlamlığı, Emevi/Abbasi-Bizans mücadelelerinde önemli bir rol oynamıştır.

Daha önce yapılan çalışmalarda Ankara'nın Türkler tarafından alınışı hakkında 1073 ve 1075 tarihleri ön plana çıkmaktadır. Şehrin Türk fatihinin Artuk Bey olduğu genel kabul niteliğindedir. Ancak bu çıkarım Danişmend-name'deki rivayetlere dayandırılmaktadır. Ankara'nın 1101 Haçlı Seferi sırasında Bizans kontrolüne geçmesi ve 1127'den önce tekrar Türklerin hâkimiyetine girmesiyle ilgili olan açıklamaların da bazı sorunları bulunmaktadır. Aslında benzer bir durum Anadolu'daki Türkleşme süreci açısından da karşımıza çıkmaktadır.

Bizans'ın 9. yüzyılın ortalarında geri çekilen sınır hattı, Anadolu'nun 11. yüzyılın ortalarına kadar güvenli kalmasını sağladı. Ancak, bu dönemde Doğu'dan gelen göçmenlerin Anadolu'ya yerleşmesi, etnik ve ekonomik değişimlere neden oldu. Bu yeni unsurların siyasette giderek artan rolleri, zenginleşmelerine ve geniş arazileri ele geçirmelerine olanak sağladı, ancak aralarındaki rekabet iç savaşlara yol açtı.

Türk akınlılarının Bizans Anadolu'sunu zor duruma sokmasına rağmen, coğrafyanın tamamen Türkleşmesi uzun yıllar almıştır. Çağdaş Türk araştırmacıları, genellikle Anadolu'nun Türkleşme sürecini 1071 Malazgirt Meydan Muharebesi ile özdeşleştirir ve bu dönemde tüm Anadolu'nun fethedildiği fikrini savunurlar. Bu görüşlerini çoğunlukla Danişmend-name gibi kaynaklara dayandırırılar.

Danişmend-name, Danişmendli Beyliği'nin kurucusu Danişmend Gazi'nin kahramanlıklarını anlatan bir destandır. Ancak, tarihi bir kaynak olarak güvenilirliği tartışma konusudur. Metin, destansı unsurlar barındırmakta ve tarihi gerçekleri abartılı bir şekilde sunmaktadır. Bu nedenle, Danişmend-name'nin tarihi olayları yansıtma konusunda eksiklikler ve yanlışlıklar içerdiği akıllarda tutulmalıdır.

Danişmend-name 14. yüzyılda kaleme alınmıştır ve bu nedenle olayların üzerinden uzun bir süre geçtikten sonra yazılmış olması, belgenin doğruluğu konusunda şüpheler uyandırır. Eser, sözlü geleneklerin yazıya geçirilmesiyle oluştuğu için anlatımda abartı ve mitolojik unsurlar içermektedir.

Danişmend-name, diğerk Türk destanlarıyla benzerlikler gösterir. Özellikle Dede Korkut Hikâyeleri ve Battalname gibi eserlerdeki kahramanlık ve savaş sahneleri, Danişmend-name'de de görölmektedir. Bu benzerlikler, destanın tarihi gerçeklikten ziyade edebi ve kültürel bir değeri taşıdığını düşündürmektedir.

Danişmend-name'de fetihler ve kahramanlıklar abartılı bir dille anlatılmaktadır. Söylem analizi, eserin propagandif ve destansı dilini ortaya koyar. Bu abartılı anlatım ile tarihsel gerçeklik arasında belirgin çatışmalar bulunmaktadır.

Bu tez, Ankara'nın 1073 yılında Türkler tarafından alınması ve Danişmend-name'de özellikle Danişmendliler tarafından ele geçirilmesi ile ilgili tarihsel süreçleri derinlemesine inceleyerek, Türklerin Anadolu'daki yerleşim ve egemenlik süreçlerini daha doğru ve detaylı bir şekilde anlamayı hedeflemektedir. Bu bağlamda, Bizans ve Türk kaynakları arasındaki çelişkili bilgileri analiz ederek, tarihsel gerçekliği daha net bir biçimde ortaya koymayı amaçlamaktadır. Tezin tarih ve sanat tarihi çalışmaları açısından önemini birkaç ana başlık altında detaylandırmak mümkündür.

Bu tez hem Bizans hem de Türk kaynaklarını kritik bir bakış açısıyla değerlendirerek, tarihi olayların daha objektif bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunacaktır. Bizans kaynakları, genellikle Bizans İmparatorluğu'nun bakış açısını yansıtırken, Danişmend-name gibi Türk kaynakları destansı ve mitolojik unsurlarla süslenmiştir. Bu tez, bu iki farklı perspektifi harmanlayarak, olayların daha dengeli bir yorumunu sunmayı hedeflemektedir.

Erken dönem araştırmalarda gözden kaçan veya yeterince tartışılmayan çelişkili durumlar, bu tezin merkezinde yer almıştır. Ankara'nın 1073 yılında Türkler tarafından alınması ve Danişmend-name'de anlatılan fetihlerin farklı tarihsel anlatımları, tarih yazımında önemli çelişkiler yaratmaktadır. Bu tez, bu çelişkileri ele alarak, tarihsel gerçekliğe daha yakın bir anlatım sunmayı amaçlamaktadır.

Ankara ve çevresinin 11-13. yüzyıllar arasındaki tarihine odaklanarak, bölgenin Türkleşme sürecini detaylı bir şekilde incelemektedir. Bu dönem, Anadolu'nun demografik ve kültürel yapısında büyük değişimlerin yaşandığı bir süreçtir. Tez,

Ankara'nın bu süreçteki rolünü ve önemini vurgulayarak, bölgesel tarihin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

Ortaya çıkan yeni bilgiler ve araştırmalar ışığında, tarihsel sorunların çözümüne yönelik katkılar sunacaktır. Özellikle, Bizans ve Türk kaynakları arasındaki farklılıklar ve bunların tarih yazımına etkileri üzerine yapılan analizler, mevcut literatüre önemli katkılar sağlayacaktır. Bu da Ankara'nın Türkleşme sürecinin daha doğru ve detaylı bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Bu tez, tarihi anlatının revizyonu ve yeniden yapılandırılması açısından da büyük bir öneme sahiptir. Danışmend-name ve diğer destansı kaynakların tarih yazımındaki rolü, sıklıkla romantize edilmiş ve abartılı anlatımlarla doludur. Bu tez, bu tür anlatıları daha eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirerek, tarihsel olayların daha gerçekçi bir resmini çizmeyi amaçlamaktadır.

Tez, 11-13. yüzyıllar arasında Ankara ve çevresindeki yapıların tarihsel ve sanatsal açıdan analizini de içermektedir. Bizans dönemine ait yapılar ile Türk dönemi mimarisi arasındaki geçiş süreçlerini ve bu yapıların mimari özelliklerini inceleyerek, bölgenin sanat tarihine olan katkılarını ortaya koymaktadır. Ankara'daki Orta Bizans dönemi yapıları ve Türklerin inşa ettiği ilk yapıların detaylı analizi, mimari tarzların ve yapı tekniklerinin evrimini anlamamıza yardımcı olacaktır.

Tez, Bizans'tan Türk dönemine geçişte mimari ve sanatsal alanlarda yaşanan değişimleri ve süreklilikleri analiz etmektedir. Türklerin Ankara'daki Bizans yapılarının üzerine inşa ettikleri ya da bu yapıları kendi kültürel ve dini ihtiyaçlarına göre yeniden şekillendirdikleri süreç, sanat tarihinin önemli bir konusudur. Bu analizler, bölgedeki kültürel ve sanatsal etkileşimlerin boyutlarını ortaya koyacaktır. Orta Bizans dönemi yapıların azlığı, bu geçiş sürecinin tam olarak anlaşılmasını zorlaştırmakla birlikte, mevcut yapılar üzerinden yapılacak detaylı analizler bu eksikliklerin bir kısmını giderebilecek niteliktedir.

Bu tez, tarih ve sanat tarihi disiplinleri arasında köprü kurarak, her iki alandaki bilgilerin bir arada değerlendirilmesini sağlamaktadır. Tarihi olayların ve yapıların

sanatsal açıdan incelenmesi, bu yapıların sadece mimari özelliklerini değil, aynı zamanda toplumsal, kültürel ve dini bağlamlarını da anlamamıza olanak tanır. Bu bütüncül yaklaşım, Ankara'nın Türkleşme sürecinin ve bu süreçte inşa edilen yapıların daha geniş bir perspektifle değerlendirilmesini sağlayacaktır. Ancak, Orta Bizans yapılarının azlığı ve Türklere ait yapıların geç döneme tarihlendirilmesi, bu köprü kurma çabasını zorlaştıran bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle, mevcut yapıların ve kaynakların detaylı incelenmesi, tarih ve sanat tarihi disiplinleri arasındaki bu köprünün güçlendirilmesine katkıda bulunacaktır.

Ankara'nın 1073 yılında Türkler tarafından alınması ve Danişmend-name'de anlatılan fetihlerin detaylı bir analizi, sadece tarih çalışmalarına değil, aynı zamanda sanat tarihi çalışmalarına da önemli katkılar sunmaktadır. Bu tez, tarihi kaynakların yeniden değerlendirilmesi, çelişkilerin çözülmesi ve yeni bilgiler ışığında tarihsel ve sanatsal sorunların ele alınması gibi hedefleriyle, her iki disiplin açısından da büyük bir öneme sahiptir. Ankara'nın Türkleşme sürecinin daha doğru ve detaylı bir şekilde anlaşılması, Anadolu'nun tarihine ve sanat tarihine dair daha sağlam ve objektif bir bilgi birikimi oluşturacaktır. Orta Bizans yapılarının azlığı ve Türk dönemi yapılarının geç döneme tarihlendirilmesi gibi sorunlar, bu sürecin anlaşılmasını zorlaştırmakla birlikte, tezde yapılacak detaylı analizler ve karşılaştırmalar, bu zorlukların aşılmasına yardımcı olacaktır.

Tez çalışmamızda Arap akınları ile ortaya çıkan Bizans-Müslüman sınırı, Türk akınlarına kadar olan süreç ve 1030'lardan başlayıp yaklaşık dört yüzyıl süren bu hareketlilik yayınlardan takip edilerek Ankara örneği üzerinden genel bir tarihçe yazılmış ve Danişmendname'de geçen fetih hareketleri tarihi veriler ışığında değerlendirilmiştir. Bölgesel metropol kentlerin Türkler tarafından alınması hakkındaki tarihsel bilgiler kapsamında Anadolu'daki el değiştirmeler sonrası sürekli farklılık gösteren sınır bölgesi tespit edilmeye çalışılmıştır.

Ankara ve çevresinde 11-13. yüzyıla tarihlenen Bizans ve Türk yapılar ve yerleşimler saptanmaya çalışılmış ve bu yapılardan hareketle Ankara'nın Türk hâkimiyetine geçiş sürecine çözüm önerisi sunulmuştur. Tezimiz kapsamında Ankara çevresinde bulunan Türk/Türkmen grupların hareketlerine bakarken İmparatorluğun Anadolu'daki diğer

kentlerinde yaşanan durumlarla kıyaslanması gerekmiş ve bu durumda Bizans İmparatorluğunun geri çekilmesinin ardından kırsalda ortaya çıkan görünüm hakkında da önerilere yer verilmiştir.

SORUNSA

Ankara'nın Türk dönemine geçiş süreci, tarihçiler arasında çeşitli tartışmalara ve farklı yorumlara neden olmuştur. Bu dönemin detaylı incelenmesi hem kentin stratejik önemi hem de Türk hâkimiyetinin Anadolu'daki yayılımını anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Ancak, mevcut çalışmalar genellikle kentin Selçuklular dönemi üzerinde yoğunlaşmakta ve Ankara'nın Türkler tarafından nasıl fethedildiği konusunu yeterince detaylı ele almamaktadır. Bu nedenle, Ankara'nın ilk Türk hâkimlerinin kimler olduğu ve kentin Türk hâkimiyetine nasıl geçtiği sorunsalı, tarih yazımında önemli bir boşluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

Araştırmacıların bir kısmı, Ankara'nın ilk Türk hâkimlerinin Danişmendliler olabileceği görüşünü savunmaktadır (Darkot, 1965: 441; Öney, 1971: 12). Bazı araştırmacılar ise, Ankara'nın batısında Sakarya Nehri civarında faaliyet gösteren Emir Artuk'u, Danişmend-name'de adı Ankara'nın fethi meselesinde geçen Artuhi ile bağdaştırmış ve Ankara'nın ilk Türk fatihinin Emir Artuk olduğunu öngörmüşlerdir (Yinanç, 1944: 76; Turan, 1998: 36; Akyol, 2016: 763-766).

Ankara'nın 1073 yılında Türk hâkimiyetine girmiş olduğu araştırmacılar tarafından genel bir kabul niteliği taşımaktadır. Bizans kaynaklarına göre, Aleksios ve İsaakios kardeşler, şehirden ayrılırken, şehre saldırmaya hazırlanan bir Türk birliğinden gizlenerek kaçmışlardır. Bu olayın ardından, Ankara'nın 1073 yılında Türk hâkimiyetine girdiği kabul edilmektedir (Witteck, 1936: 83; Gülekli, 1948: 46; Akyol, 2016: 763-766; Akçura, 1971: 16; Kriyev, 1972: 27; Özaydın, 1991: 203; Cross, 2000: 98; İdil, 2001: 13; Börtücene, 2002: 40; Sülüner, 2005: 33; Galanti, 2005: 61; Büyükyıldız, 2009: 15).

Ankara'nın Türk hâkimiyetine geçiş süreci üzerine yapılan araştırmalar, 1073 yılının kritik bir dönem olarak kabul edilmesine rağmen, bu kabulün arkasındaki temellerin tam olarak sağlam olmadığını göstermektedir. Genel olarak kabul gören görüş, Bizans

kaynaklarında bahsedilen Aleksios ve İsaakios kardeşlerin Ankara'dan ayrılmasıyla ilişkilendirilen bir Türk birliğinin şehri ele geçirdiği yönündedir. Ancak, bu görüşün yanı sıra, olayın gerçekliği ve Türk birliğinin kimlerden oluştuğu konusunda ciddi şüpheler bulunmaktadır. Bu nedenle, Ankara'nın Türk hâkimiyetine geçiş sürecinin daha sağlam temellere dayandırılması ve farklı kaynaklarla desteklenmesi gerekmektedir.

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda, Ankara'nın ilk kez Türk hâkimiyetine ne zaman ve nasıl girdiği konusu yeterince aydınlatılmamış bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda yapılan erken dönem çalışmalarda, araştırmacıların sorunlu konular hakkındaki önerileri sonraki yayınlarda yeterince tartışılmadan doğru kabul edilmiştir. Ankara'nın 1073 yılında Türkler, özellikle de Danişmendliler tarafından alınmış olması, kentin Türk hâkimiyetine geçişi ve bu olayın Emir Artuk ile ilişkilendirilmesi, Danişmend-name'deki anlatılar ile yakından ilgilidir.

Ankara'nın Türk hâkimiyetine geçiş sürecine ilişkin yapılan araştırmalarda, belirsizliklerin ve tartışmaların olduğu bir gerçektir. Ankara'nın Türk hâkimiyetine geçiş süreci, sadece kentin tarihî dokusunu anlamak açısından değil, aynı zamanda Anadolu'nun genel tarihî gelişimini kavramak için de önemli bir örneği sunmaktadır. Ankara'nın Türkler tarafından ilk defa ne zaman ve nasıl fethedildiği konusu, tarihçiler arasında hala tartışmalı bir konudur. Bu durum, Ankara özelinde yaşanan belirsizliklerin ve tarihî süreçlerin genel bir özeti gibi görülebilir.

Anadolu'nun farklı bölgelerinde olduğu gibi Ankara örneğinde de tarihçilerin ve araştırmacıların kaynak çeşitliliği, eksiklikleri ve farklı yorumlar nedeniyle karşılaştıkları zorluklar mevcuttur. Ankara'nın Türk hâkimiyetine geçiş sürecini anlamak için yalnızca tarihî kaynaklara değil, aynı zamanda arkeolojik bulgulara, dilbilimsel verilere ve diğer disiplinlerin katkılarına da ihtiyaç vardır.

Ankara'nın Türk hâkimiyetine geçiş sürecinin daha iyi anlaşılması için farklı bakış açılarının ve yöntemlerin bir araya getirilmesi gerekmektedir. Bu süreçte, Danişmendliler döneminden itibaren Ankara'nın kentin stratejik konumu ve siyasi dinamikleri de göz önünde bulundurulmalıdır.

Ankara'nın Türk hâkimiyetine geçiş süreci üzerine yapılan araştırmaların daha geniş bir tarihî bağlama oturtulması ve disiplinler arası bir yaklaşım benimsenmesi, sadece Ankara'nın değil, Anadolu'nun genel tarihî gelişimi üzerine yapılan çalışmaların da daha sağlam bir zeminde ilerlemesini sağlayacaktır. Bu sayede, tarihî süreçlerin daha kapsamlı ve derinlemesine anlaşılması ve tarih yazımının daha güvenilir bir şekilde yapılması mümkün olacaktır.

YÖNTEM

Dönem Kaynakları

Anadolu'daki Türk genişlemesi, on birinci yüzyılın sonlarından on beşinci yüzyıla kadar yazılmış ve coğrafi olarak Konstantinopolis'ten Mısır ve Bağdat'a kadar uzanan, hatta Haçlıların bakış açısından Batı Avrupa'yı da kapsayan geniş bir anlatı kaynağı yelpazesi üzerinden incelenmelidir. Mevcut verileri yeniden değerlendirmek için metinleri titizlikle incelemek ve tarih yazım geleneklerini karşılaştırmak gereklidir. Bu konudaki anlayışımız, çağdaş ve daha sonraki yazarların hayal gücü, algısı ve yorumları aracılığıyla bize aktarılmıştır. Bu yazarlar, içinde buldukları sosyo-kültürel ortamın ideolojik bağlamı ve kolektif hafızası içinde olayları seçmiş, yeniden inşa etmiş ve tanımlamışlardır. Dolayısıyla, analiz genellikle tarihsel gerçeklerden algı biçimlerine ve tarihsel olaylar hakkında konuşma şekillerine kayar. Bu yaklaşım, modern tarihçilerin Anadolu'daki Türk genişlemesi hakkındaki görüşlerini nasıl oluşturduklarını da ortaya koymaya yardımcı olur.

Erken Selçuklu dönemi ile Osmanlı beyliklerinin ilk aşamalarının ortak bir özelliği, genellikle dış gözlemcilerin (genellikle istilacıların kurbanları veya düşmanları) perspektifinden yazılmış olan ve Müslüman-Türk anlatılarından daha önceye tarihlenen kaynak malzemesinin hayatta kalmasıdır. Bu durum, farklı geleneklerin yalnızca farklı bakış açılarını değil, aynı zamanda tarihsel hafızanın oluşturulma sürecindeki farklı zaman noktalarını da yansıttığını gösterir. Mevcut anlatıların kronolojik katmanlarını çözmek ve birincil malzemeyi sonraki eklemeler ve detaylandırmalardan ayırmak çok önemlidir.

Her tarih yazım geleneği, önyargıları, temaları ve motifleri şekillendiren yerleşik düşünce kalıpları, edebi gelenekler ve retorik kurallara dayanır. Tarih anlayışları, güncel meseleler karşısındaki tutumlar ve yazarların niyetleri de mevcut anlatılarda çatışmaların ve düşman imgelerinin temsilini şekillendiren önemli faktörlerdir. Sonuç olarak, yan yana var olan geniş bir imaj ve algı yelpazesi ortaya çıkar. Türk istilacılarının Bizans veya Ermeni tasvirleri, Fars ve Arap metinlerindeki önemli

ölçüde farklıdır, ancak Hristiyan ve Müslüman kaynakları arasındaki ayrımı yapmak, bu anlatıların karmaşıklığını yakalamak için yeterli değildir.

Tüm Bizans kroniklerinin bu dönemdeki birincil odak noktası Konstantinopolis'in imparatorluk politikası ve yöneticiler olduğundan, Türk grupların Anadolu'daki ilerleyişinden bağımsız bir konu olarak bahsetmez. İmparatorluk mahkemesindeki gelişmeler, imparator veya generalleri tarafından yönetilen askeri seferler ve merkezi hükümeti tehdit eden eyalet isyanları kroniklerin üzerinde durduğu konulardır. On birinci yüzyıl Bizans tarih yazımının en erken eseri olan ve 1075'ten kısa bir süre sonra yazılan Mikhail Psellos'un *Khronographiası* bu yaklaşımın bir örneğidir. Psellos'un eseri, doğu eyaletleri ve Türkler hakkında çok az bilgi verir. IV. Romanos'un seferlerini anlatırken imparatorun savaşın zorluklarına ve tehditlerine karşı verdiği psikolojik tepkilere odaklanırken Küçük Asya'daki düşmanlara nerdeyse hiç değinmez (Psellos, 2014: 266-284).

Mikhail Attaleiates'in 1079/80 civarında kaleme aldığı *Historia* ve Ioannis Skylitzes'in muhtemelen on birinci yüzyılın sonlarında yazıldığı düşünülen *Synopsis Historion* ilk Türk genişlemesinin en kapsamlı anlatılarını sunar. Ioannis Skylitzes, Bizanslı yazarların içinde Selçuklu Türkleri'nin kökeni ve kimliği hakkında mevcut Arapça ve Farsça kaynaklarda bulunan bilgilerle bazı ortak özellikler taşır.

Attaleiates, Bizans ordusunun doğuya ilk seferinden 1068 ilkbaharından 1071 Ağustos'undaki felaketle sonuçlanan Malazgirt Muharebesi'ne kadar olan olayların canlı ve detaylı bir şekilde anlatır. Anlatısı, imparatorluk güçlerinin lojistik ve stratejik endişelerinden, imparatorun aceleci kararlarına, komutanların yetersizliklerine, askerler arasındaki disiplinsizliğe, yürüyüşlerin ve savaşların zorluklarına, Türk baskınlarının neden olduğu yıkıma ve özellikle, Malazgirt Muharebesi'nden sonra esir düşen imparatora Sultan Alp Arslan'ın övgüye değer davranışına kadar geniş bir yelpaze sunar. Attaleiates, 1071 ile 1078 arasındaki Bizans çatışmalarında merkezi Anadolu ve Bitinya'daki Türk savaşçı gruplardan tekrar tekrar bahseder ve onların paralı asker olarak isyancı grupların müttefiki olduğundan söz eder. Botaneiates ve Kutalmış'ın oğulları arasında kurulan ittifak hakkında bilgiler verir (Attaleiates, 2008: 33-36, 59-195, 198-99, 206-207).

Nikephoros Bryennios'un *Hyle Historias* adlı eseri, 1070-1079 yıllarının hareketli dönemleri hakkında farklı bir bakış açısı sunar. Eser Attaleiates'in yazılmasından yaklaşık elli yıl sonra, muhtemelen yazarın 1137/38 yıllarında ölümünden önce yazılmıştır. Bryennios, daha önceki tarihi kaynaklardan gelen temel bilgilerden faydalanarak, anlatısını öncelikle genç Aleksios Komnenos ve ailesinin övgüye değer bir portresi etrafında şekillendirir. Bryennios, Türkler ve Anadolu'daki durum hakkında, Selçuklu Türklerinin kökenlerine ilişkin Skylitzes'in anlatımını benimser, ancak Malazgirt Muharebesi'ni Attaleiates'ten önemli ölçüde farklı bir şekilde tasvir eder. Nikephoros Melissenos'un isyanına dair detaylı anlatılar sunar ve onu Anadolu şehirlerini Türklere teslim etmekle suçlar. Eser Botaneiates'ten I. Alexios'a geçiş dönemi hakkında önemli bilgiler verir (Bryennios, 2008: 88-129).

Muhtemelen 1142'den sonra yazılmış olan İoannis Zonaras'ın *Epitome Historion* adlı eseri 1040'lardan 1118'e kadar olan dönemi kapsayan oldukça kısa bir metindir, bu nedenle Türkler konusunda sınırlı ek görüşler sunar (Zonaras, 2010: 1-2). Ancak ne Bryennios'da ne de Zonaras'da 1078-1081 yılları arasındaki Anadolu'daki olaylarla ilgili yeterli bilgi yer almaz. Bu da Bityniya ve Orta Anadolu'nun kentsel merkezlerinde Türk savaşçılarının ortaya çıkışını işaret eden bu belirleyici döneme ilişkin Bizans tarihçiliğinde önemli bir boşluk oluşturur.

Anna Komnena'nin *Aleksias*, 'ı büyük ölçüde 1140'ların ortasında yazılmış olup, Bryennios ve diğer tarihçilerin devamı niteliğindedir (Sewter, 2003: 12). Fakat bu eserde Türklerin tasviri önemli bir dönüşüme uğrar. Artık sadece yağmacılar olarak değil, Nikomedeia (İzmit), Smyrna (İzmir), Sinope (Sinop), Apollonia (Gölyazı) ve Efes gibi şehirlerde kök salmış prensliklerin hükümdarları olarak gösterilir. Türklerin bölgeler üzerinde siyasi kontrol sağladığı görülmektedir. Kutalmışoğlu Süleyman ve halefleri zaman zaman sultan unvanı ile anılır.

Anna Komnena'da karşımıza çıkan bu değişikliklerin aniden 1081'de gerçekleştiğini varsaymak yanlış olurdu. Yazarın aslında yaptığı, 1080'lerden 1140'lara kadar giderek ortaya çıkan Müslüman-Türk prensliklerinin yapısını ve görünümünü, bu değişiklikleri babasının saltanatının ilk yıllarına geri yansıtmaktır (Beihammer, 2017: 29).

On ikinci yüzyıl Bizans'ının başlıca tarihçileri olan Ioannes Kinnamos ve Niketas Khoniates, sırasıyla 1180/82 ve 1185 ile 1210 yılları arasında eserlerini yazmışlardır. İkisi de II. İoannis'in (1087-1143) tahta çıkışından başlayarak tarihsel hesaplamalar sunmuş, benzer kaynaklardan faydalanmış ancak farklı kavramlar ve edebi tarzlarla işlemişlerdir.

Kinnamos, imparatorlar II. Ioannes ve Manuel I'in başarılarını öven bir yaklaşım benimser ve diplomatik girişimler ile savaşları detaylandırır. Özellikle, 1176'daki Myriocephalon yenilgisi, Güneybatı Anadolu ve Pontus'taki çatışmalar ve İkinci Haçlı Seferi'ni anlatır. Kinnamos, Bizans'ın güçlü rakiplerle karşılaştığını kabul eder.

Khoniates ise imparatorluk politikası ve Konstantinopolis eliti hakkında daha derinlemesine bir bakış sunar, Türk prensliklerinin iç işlerine dair ek bilgiler verir. Anadolu'nun hala Roma toprağı olduğunu savunur ve adil bir yönetimin geri geleceği umudunu dile getirir. Khoniates, Bizans liderlerinin hatalarını eleştirir ve I. Manuel'in Myriocephalon'daki taktik hatalarından bahseder. Ayrıca, II. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra Anadolu'daki kargaşa ve parçalanmayı vurgular, Bizans İmparatorluğu'nun çöküşüne dair karamsar bir tablo çizer.

Bizans tarihçilerinin kullandığı etnik terimlerin zaman içindeki değişimi, Müslüman-Türk prensliklerinin güçlenmesiyle yakından ilişkilidir. Türkler Anadolu'ya yerleştikçe, Bizanslılar "*Pers*" kavramını Anadolu platosunun batı kenarları ve Pontus Dağları bölgesine kaydırdı. Bu değişim, Doğu dünyasının coğrafi sınırlarının daralması ve artan toprak kayıpları ile eşzamanlı olarak gerçekleşmiştir. İmparatorluğun doğudaki askeri başarılarını öven metinlerde, Bithynia ve batı Frigya'daki kaleler imparatorluğun uzak karakolları olarak tanımlanırken, II. Ioannes döneminde imparatorluk birliklerinin Kızılırmak'ı geçmesi büyük bir ilerleme olarak kaydedilmiştir.

Doğu eyaletlerindeki Hristiyan topluluklardan gelen yazarlar, Türk akınlarının yıkıcı sonuçlarını sık sık dile getirirler. Bu anlatılarda genellikle, Bizans hükümetinin ihmali, beceriksizliği ve kötü yönetimi sert bir şekilde eleştirilir. Özellikle, bu tür anlatılar Ermeni ve Süryani nüfusun yoğun olduğu Kilikya, Ceyhan bölgesi, Kapadokya, Antakya, Yukarı Fırat, Edessa (Urfa), Melitene (Malatya), Vaspurakan, Transkafkasya,

Aras Vadisi ve Pontus gibi bölgelerde öne çıkar. Ancak, Orta ve Batı Anadolu'daki olaylar genellikle bu anlatıların kapsamı dışında kalır. Bu tür metinlerde, Konstantinopolis'teki imparatorluk hükümeti, baskıcı ancak uzak bir güç olarak tanımlanır.

Aras ve Yukarı Fırat bölgelerindeki ilk saldırılara dair çağdaş bir tanık olan Aristakes Lastivertc'i's 'in, 1072 ile 1079 yılları arasında yazdığı *Çevremizde Yaşayan Yabancı Halkların Neden Olduğu Acılara Dair Tarih* adlı eseri, 1000 ile 1071 yılları arasındaki olayları, Bizans-Ermeni ilişkilerini, 1047'den Ani'nin (1064) ele geçirilmesi ve Malazgirt Savaşı'na (1071) kadar olan Selçuklu istilalarını kapsar. Aristakes'in bilgileri, Bizans, Arap ve İran kaynaklarından bilinenleri doğrular ve tamamlayıcı bilgiler sunar. Eser Malazgirt zaferi ile ilgili detaylar içerir (Bedrosian, 1985: 7).

Urfa'da doğan keşiş Mateos, yaşamını şehrin manastır çevrelerinde ve Kaysiin'de (Keysun) geçirdi ve muhtemelen 1144'te memleketinin kuşatması sırasında hayatını kaybetti. Onun kroniği 951-1136 yıllarını kapsar. Mateos'un tarihsel bakış açısında, Türkler Tanrı'nın gazabının bir aracı olarak merkezi bir rol oynarlar ve bu, Ermeni halkının siyasi ve manevi liderlerinin ahlaki çöküşünün bir sonucu olarak yeni bir çağın başlangıcını işaret eder. Kroniğin 1136-37 yılına ait son girişinde, Danişmendli kuvvetlerinin Maraş ve Kaysiin'e saldırısının detayları yer almaktadır. Mateos'un öğrencisi olan Rahip Gregory yazmayı 1162-1163'e kadar uzatır.

Süryani Mikail'in Kroniği, Batı dünyasının en uzun orta çağ kroniklerinden biri olup, Yarutılış'tan 1195 yılına kadar olan olayları kapsar. Ancak, günümüze sadece orijinal Süryanice el yazmasının bir kopyası ulaşmıştır (Bedrosian. 2013: 4-5).

Mikail'e göre, *Türklerin imparatorluğu* Horasan'da ilk hükümdarları Tuğrul Bey'in tahta çıkmasıyla başladı ve bu imparatorluk, onun zamanına kadar devam etti. Detaylı anlatım, 1057-1058 kışında Melitene'ye yapılan saldırıyla başlar ve Türk genişlemesinin etkisini vurgular. Mikail, Süryani Monofizit Hristiyanların bir temsilcisi olarak ve Türk hükümdarlarıyla yakın ilişkisi nedeniyle, Konya Selçuklu sultanlığı ve Doğu Anadolu emirlikleri hakkında ilk elden bilgi sahibidir.

Abu'l-Farac Bar Hebraeus'un Süryanice yazması Ernest A. Wallis Budge tarafından İngilizce'ye çevrilmiş ve sonrasındaki çalışmalar bu çeviri çerçevesinde iki cilt olarak günümüze ulaşmıştır. İlk cildinde Selçuklu hanedanının erken fetihleri ve I. Kılıç Arslan ve Danişmend arasındaki çatışmalar yer alırken ikinci cilt Haçlı Seferlerinden başlayıp sonrasındaki dönem Türk hareketliliği açısından önemli bilgiler sunar. 1169 yılında Ankara ve Çankırı'nın II. Kılıç Arslan tarafından Bizans'ın elinden alındığını söyleyen tek kronik olması açısından da önemlidir (Abu'l Farac, 1950: 406).

Müslüman kaynaklar, Selçuklu İmparatorluğu'nun yükselişi hakkında önemli bilgiler sağlar. Ancak, kuzey Suriye'nin ötesindeki Bizans topraklarına ilişkin net ve doğru bilgilere sahip değildirler. Bu kaynaklar, Tuğrul Bey ve Alp Arslan gibi Selçuklu sultanlarının liderliğindeki akınları ayrıntılı bir şekilde belgeler. Ancak, Anadolu'nun iç bölgelerindeki durum ve yerel halk ile fethedenler arasındaki ilişki genellikle göz ardı edilir (Peacock, 2010: 6-11).

Erken İslami fetih anlatıları, genellikle Hristiyan bölgelerinde siyasi genişleme ve İslamlaştırma sürecine odaklanır. Müslüman yazarlar, Anadolu'ya yapılan Türk akınlarını sistematik olarak belgelemezler. Hanedan tarihleri, Selçuklu ailesinin yükselişini ve liderliklerini vurgular. Müslüman evrensel tarihler, Selçuklu faaliyetlerini daha geniş siyasi gelişmelerin bağlamında ele alırken, yerel tarihler, Selçuklu Türklerini yalnızca doğrudan etkiledikleri bölgelerde ele alır. Bu kaynaklar genellikle Müslüman çekirdek topraklarına ve büyük şehirlere odaklanırken, diğer bölgelerin kapsamı sınırlı kalır (Cahen, 1984: 71).

11. yüzyılın sonu ve 12. yüzyılın başındaki Türk yayılmasını anlatan Türk kaynaklı herhangi bir dönem kroniği mevcut değildir. Çok daha sonra yazılmış ve destansı bir anlatımla derlenmiş Danişmend-name sorunu çözmekten çok uzaktır.

Farsça yazılmış kroniklerde Selçuklu hanedanı ön plana çıkarken, Anadolu Selçuklu hakkındaki yerel tarih yazımı, ancak 680/1281-82'de İbn Bibi'nin *al-Awamir al-'ala'iyya fi'l-umam al-'ala'iyya* eseriyle başlamıştır. Bu eser, 1192'de I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in iktidara yükselişinden 1280'e kadar olan dönemi kapsar. Güvenilir kaynakların eksikliği

nedeniyle, yazar, bu tarihten önceki tarihi kapsayamadığını açıklar. Dolayısıyla, Anadolu'da Türk ilerleyişi ile ilgili bir anlatı yoktur (Duda, 1958: 1-5).

İbn Bibi'nin açıklamasından da anlaşılacağı üzere, on ikinci ve on üçüncü yüzyılları anlatan çağdaş malzeme olmadığını yeterince netleştirir. Bu durum, 723/1323'te yazılan *Musamarat al-akhbar wa-musayarat al-akhyar* adlı eserin yazarı Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı tarafından da doğrulanır. Bu eser, esas olarak İbn Bibi'nin kroniğinin bitiminden sonraki olaylarla ilgilenir.

Özellikle Anadolu Selçuklu Devleti'ne odaklanan anonim bir on dördüncü yüzyıl Selçuknamesi, diğer kaynaklardan bilinmeyen bazı ek materyaller sağlar. Ancak, kroniğin özlü niteliği ve geç yazılma tarihi göz önüne alındığında, bu bilgilerin güvenilirliği belirsizdir. Otantiklik sorunlarına rağmen, metin, hanedanın çöküşünden sonra bile Anadolu Selçuklularının, Kutalmışoğlu'nun gelişine kadar uzanan kolektif hafızaların ve sürekliliklerin inşasında bir referans noktası olması açısından önemlidir (Gök-Coşkun, 2014: 8-10).

II. Murad (1421-51) döneminde, Osmanlı hanedan ideolojisinin temellerini güçlendirme çabaları artmıştır. Yazıcızade Ali, İbn Bibi'nin kroniğini ve diğer Farsça eserleri Türkçeye çevirerek, Oğuz göçleri, Selçuklu Sultanlığı ve Osman Bey'in ortaya çıkışı arasında yakın bağlantılar kurmak için tarihsel bir temel oluşturmak istemiştir. II. Bayezid (1481-1512) döneminde yazılan Mehmed Neşri'nin Cihannüma'sı, Selçuklu dönemini Osmanlı İmparatorluğu'nun hazırlık aşaması olarak sunar (Nicola, 2024: 3-6).

1230-1231 yıllarında İbn el-Athir tarafından yazılan *Al-Kamil fi al-Tarikh* kitabı, aynı yüzyılda yazılmış olan İbn el-Kalanisi, el-Azimi ve el-Azrak gibi yazarların eserlerinde olduğu gibi, yaşadıkları bölgelerde Selçukluların siyaseti üzerindeki etkileri ölçüsünde Anadolu Selçuklularından bahsetmektedir (Cahen, 1984: 73).

Anadolu'da erken dönem Türk beylerinin kurulmasına ilişkin önemli bilgiler, Latin gözlemcilerin anlatılarından ve Birinci Haçlı Seferi'nin daha sonraki anlatılarından elde edilebilir. Bu anlatılar, sadece Haçlıların davranışlarına odaklansa da önemli ölçüde

çağdaş materyal de barındırır. Aixli Albert ve Chartesli Fulcher 12. yüzyılın başlarıyla ilgili bilgiler vermesi açısından önemlidir (Beihammer, 2017: 37-38).

Tezimizin konusunu oluşturan tarihi dönem hakkındaki akademik literatür genellikle oldukça seçici ve tek taraflı olup, belirli birincil kaynakları tercih etme veya açıkça Bizans ya da Türk perspektiflerini benimseme eğilimindedir. Bu eğilim, modern dönemde Bizans çalışmaları ile Türk veya İslam çalışmaları arasındaki ayrımı yansıtır. Ayrıca, çeşitli söylemler ve kolektif hafızaların etkisi bu alanları uzun süredir şekillendirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra gelişen ve 1970'lere kadar önemli eserler üreten Türk akademik geleneği, Spyros Vryonis'in 1971 tarihli *Orta Çağ Anadolu'sunda Helenizmin Çöküşü* adlı eseriyle keskin bir tezat oluşturur. Vryonis'in eseri, milliyetçi görüşleri ve Orta Çağ Anadolu'sunda safkan bir Rum-Ortodoks etnik tabakası fikriyle filhelenik gruplar arasında etkili olmuştur. Buna karşılık, Avrupa'da Claude Cahen'in Osmanlı öncesi Türkiye'nin oluşumu üzerine yaptığı çalışmalar, Türk kavramlarına daha dengeli bir bakış açısı sunmuş ancak yakın zamana kadar bu konuları daha fazla araştırmaya teşvik eden çok fazla takipçi bulamamıştır.

Batılı akademisyenler, Büyük Selçuklu hanedanı ve Müslüman merkezi topraklarındaki kurumları üzerine kapsamlı araştırmalar yapmıştır. Ancak, uzun yıllar boyunca, Anadolu'daki Selçuklu Türklerinin çalışmaları, büyük ölçüde Haçlı Seferleri çalışmaları ve daha az ölçüde Bizans'ın on birinci yüzyıldaki ve Komnenos dönemindeki iç gelişmeleri üzerine yoğunlaşan güçlü bir eğilim tarafından gölgede bırakılmıştır. Sonuç olarak, bu konular sıklıkla belirtilmiş ancak bütün bu tarihi çerçeveye arkeolojik kalıntılar göz önüne alınmadan yapılmıştır. Tezimizde bu akademik geleneklerin teorik varsayımlarını ve yorumlarını arkeolojik buluntular eşliğinde kapsamlı bir şekilde yeniden incelenmesini amaçlıyoruz.

Dönem kaynaklarından elde edilen bilgilere dayanarak, çağdaş kaynaklarda genel kabul gören tarihlendirmelerin ele alındığı bir çerçeve oluşturularak, Bizans İmparatorluğu'nun Ankara ve çevresinden çekildiği tarih ile Ankara'nın kent merkezinin Türkler tarafından ele geçirildiği tarih konusundaki sorunsala katkı sağlanmaya çalışılacaktır. Ancak, bu döneme ait kaynaklardaki belirsizlikler ve çeşitli tarihleme

zorlukları, kesin bir tarih belirlemenin zorluğunu beraberinde getirir. Yine de öne sürülen tarihsel verilerin ışığında, Bizans İmparatorluğu'nun Ankara'dan ne zaman çekildiği ve Türklerin Ankara'nın kent merkezini ne zaman ele geçirdiği konularında öneriler sunulacaktır.

Bizans İmparatorluğu'nun Ankara ve çevresinden çekildiği tarihi belirlemek, tarihçiler için önemli bir sorundur. Çünkü kaynaklarda net bir işaret veya belirgin bir olay yoktur ve bu döneme ait yazılı kaynaklar sınırlıdır. Ancak, Bizans'ın Anadolu'daki toprak kayıpları ve Türk akınlarının artması, Ankara'nın Türklerin eline geçişini hızlandıran faktörler olmuştur. Ankara'nın Türkler tarafından ele geçirildiği tarihi belirlemek de benzer zorluklarla karşılaşır. Kaynaklarda çeşitli tarihler öne sürülmüş olsa da net bir uzlaşma bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki zayıflığı ve Türklerin bölgeye olan akını, Ankara'nın Türk hâkimiyetine geçişinde etkili olmuştur.

Bu çalışma, tarihçilerin mevcut verileri ve kaynakları kullanarak bu tarihler konusundaki belirsizliği gidermeye ve çeşitli öneriler sunmaya yönelik bir girişimdir. Araştırmacılar, Bizans İmparatorluğu'nun Ankara'dan çekildiği tarih ile Ankara'nın Türkler tarafından ele geçirildiği tarih arasındaki ilişkiyi daha iyi anlamak için çeşitli tarihleme yöntemlerini kullanabilirler. Bunlar arasında arkeolojik bulguların incelenmesi, kroniklerdeki kayıtların karşılaştırılması ve coğrafi verilerin göz önünde bulundurulması gibi yöntemler bulunmaktadır. Bu şekilde, Ankara'nın Türk hâkimiyetine geçişinin tarihsel bağlamını daha iyi anlamak ve bu önemli dönemi daha iyi aydınlatmak mümkün olacaktır.

Arazi Verileri

Anadolu'daki Türk varlığının en erken dönemlerine dair arkeolojik kanıtlar sınırlı ve anlaşılması zordur. Türklerin ilk dönemlerinde göçebe bir yaşam tarzı benimsemeleri, kalıcı yerleşim yerlerinin ve mimari yapıların az sayıda olmasına neden olmuştur. Yukarıda belirttiğimiz üzere Anadolu'daki Türk varlığının erken dönemlerine dair yazılı kaynaklar da sınırlıdır. Yazılı belgelerin azlığı, arkeolojik kanıtlarla desteklenmedikçe tarihi olayların ve yerleşimlerin izini sürmeyi zorlaştırır.

Amorium, Sagalassos ve Juliopolis gibi yerleşimlerde yapılan kazılar, Orta Anadolu'daki Kırşehir, Ankara, Konya ve Aksaray gibi illerde yürütülen çalışmalar, çevresel, iklimsel, tarımsal, ekonomik ve kentsel gelişmelere dair çok değerli bilgiler sunmuştur (Lightfoot and Lightfoot, 2007: 7-11; Anderson, 2008: 233-240; Poblome, Talloen-Kaptijin, 2017: 302-311; Waelkens, 2019: 82-87; Devecioğlu, 2024: 17-29). Ancak, mevcut kanıtların büyük çoğunluğu genellikle Geç Antik Çağ ve Orta Bizans tabakalarından gelmektedir.

Geç Antik Çağ'dan Orta Bizans dönemine kadar Bizans Galatya'sı, kentsel gerileme, kırsallaşma, savunma ihtiyaçları, ekonomik değişimler ve çevresel faktörlerin bir kombinasyonu ile yönlendirilen önemli yerleşim modeli değişiklikleri yaşadı. Bu değişiklikler, Bizans İmparatorluğu içindeki daha geniş eğilimleri yansıtırken, aynı zamanda bölgesel özgünlükler de sergileyen karmaşık ve çok yönlüydü.

Erken Bizans dönemindeki güvensizlik, çok sayıda tahkimatın inşa edilmesine yol açtı ve birçok kasaba ile köy, daha kolay savunulabilir stratejik konumlara, genellikle tepelerin üzerine taşındı. Orta Bizans dönemine gelindiğinde ise, manzara küçük kaleler ve tahkimatlı yerleşimlerle doluydu. Bu yapılar hem askeri hem de idari amaçlara hizmet ederek akıncılara karşı koruma sağladı ve yerleşim düzenlerinin yeniden organizasyonuna katkıda bulundu. Ankara ve kırsalında yer alan bu savunma yapılarının bazılarının Türk akınları esnasında tahkim edildiği anlaşılmaktadır (Niewöhner-Vardar, 2022: 217-221).

Orta Anadolu platosundaki kırsal tarımsal faaliyetlerin yaklaşık 1100 yılında azaldığını gösteren çevresel tarih verileri, bu durumu iklim faktörlerinin etkisiyle birlikte Türk göçebelerinin bölgeye yayılmasına bağlamaktadır. Ancak, yazılı kaynaklar genellikle Türk istilacılarını savaşçılar, akıncılar veya zaman zaman yetenekli siyasetçiler ve devlet kurucuları olarak betimlemektedir. Dolayısıyla, bu kaynaklara dayanarak göçebe faaliyetlerinin kapsamını ve doğasını yeniden oluşturmak neredeyse imkânsızdır. Tarımsal alanların terk edilmesinde yabancı göçebe halkların rolünü değerlendirmek de bu nedenle zordur (Haldon, 2014: 113-161).

Roma geleneği, kırsal kesimde ve çoğu şehirde erken ve orta Bizans dönemlerinde zaten sona erdiği için (Niewöhner, 2017: 4) Bizans hâkimiyetinin geç 11. yüzyıldaki arkeolojik veriler genellikle savunma yapılarında gözlenebilmektedir. Küçük Asya'daki savunma yapıları I. Aleksios ve halefleri döneminde yeniden düzenlenmesine dair bazı ipuçları sağlar². Ancak, stilistik özellikler ve tuğla işçiliğinden çıkarılan sonuçlar her zaman güvenilir olmayabilir ve bu bağlamda daha incelikli yöntemlerle daha fazla araştırma gerektirebileceği akıllarda tutulmalıdır.

Ankara ve kırsalında Bizans'ın 11-12. yüzyılına ait yerleşimlerin ve yapıların izini sürmek oldukça zordur. Bununla birlikte tespit edilen yerleşimlerdeki kayaya oyma mekânlar, genellikle önemli servet ve arazi sahibi olan, Bizans İmparatorluğu'ndaki sivil, askeri ve dini yetkililere ait olan *Dynatoi* konutları olması açısından önemlidir.

Selçuklu Sultanlığı'nın 13. yüzyıldaki zirvesine geçiş dönemine ait maddi kalıntılar son derece nadirdir ve bu dönemin kronolojisini ve yorumunu oldukça karmaşık hale getirmektedir.

Konya Selçuklu Sultanlığı ve Doğu Anadolu emirliklerinde basılan ilk belgelenmiş bakır paralar, on ikinci yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir. Anadolu Selçukluları tarafından basılan bakır paraların, I Mesud döneminden (1116-1155) itibaren var olduğu bilinmektedir. Doğu Anadolu'daki Türkmen emirliklerinden, Danişmendliler,

² Komnenos Dönemi Kaleleri için bakınız; Deluigi, H.C.H. (2015). Winter in the Land of Rûm: Komnenian Defenses Against the Turks in Western Anatolia, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi

Mengücekler, Artuklular ve Saltuklular da dâhil olmak üzere, on ikinci yüzyıla ait diğer para basımı da günümüze kadar gelmiştir (Nicolas, 1983: 189-207; Aykut, 2000: 120-129; Shukurov, 2001: 259-275; Özme, 2015: 565-573).

Selçuklu sanatının kitabeli en eski izleri Sultan Mesud'un saltanatı (M. 1116-1155) sırasında yapılan Aksaray Ulu Cami'nde ve Konya Alaeddin Cami'nde bulunan minberlerdir. Konya Alaeddin Cami minberinde bulunan sanatçı kitabesinden hareketle minberin H. 550 / M. 1155'te yapıldığı anlaşılmaktadır (Konyalı, 1997: 311; Çetintaş, 2017: 172; Soy-Kunt, 2020: 77-79). Ancak Aksaray Ulu Cami minberinin, I. Mesud'a ait en eski banî kitabesine sahip eser olduğunu düşünen araştırmacılar da vardır (Oral, 1962: 28).

Ancak, Türk dönemine ait kitabeli yapılar genellikle on üçüncü yüzyıla aittir (Tekinalp, 2015: 67-73; Sönmez, 2015: 127-135) ve Anadolu'daki kasaba ve kalelerde büyük ölçekli inşaat faaliyetleri genellikle 1210'lar ve 1220'lerde gözlemlenir. Özellikle, Bizans surları üzerine yapılan çalışmalar bu dönemde yoğunlaşmıştır³.

Türk-İslam kültürüyle ilişkilendirilen çoğu seramik genellikle on üçüncü yüzyıla tarihlenir. Bu dönem, Selçuklu şehir kültürünün zirvesine denk gelir ve bu kültür, saraylar, dini kurumlar ve kutsal yapılarla karakterize edilir (Shukurov, 2001; 259-276).

Tezimizin konusunu oluşturan Ankara ve çevresinde de Türklere ait en erken yapı Ankara Alaeddin Cami'nde bulunan 1197-1198 tarihli minberindedir. Bunun haricinde Ankara ve çevresindeki Türk dönemi imar faaliyetleri genellikle 13. yüzyıla tarihlenmektedir.

Anadolu'ya gelen erken gruplar, sık sık hayvanları için otlak arayışına çıkan göçebe veya yarı-göçebe bir yaşam tarzına alışık oldukları için kalıcı yapılara ihtiyaç duymamış olmaları oldukça muhtemeldir. Kalıcı yapılar yerine, kolayca kurulup sökülebilen ve

³ Savunma yapıları için bakınız; Foss, C. (1979). Late Byzantine fortifications in Lydia. *Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik*, 28, 297-320. Reprinted in C. Foss, *Cities, fortresses and villages in Byzantine Asia Minor* (No. VI).; Foss, C. (1982). The defenses of Asia Minor against the Turks. *Greek Orthodox Theological Review*, 27, 145-205. Reprinted in C. Foss, *Cities, fortresses and villages in Byzantine Asia Minor* (No. V).; Foss, C., & Winfield, D. (1986). *Byzantine fortifications: An introduction*. Pretoria.

taşınabilen yurtlarda (ger) yaşamaya alışkınlarıdır. Göçebe Türkler, hareketlilik, at biniciliği ve savaşçılığa büyük önem verdiklerinden, kültürel ve sosyal yapıları bu öncelikler etrafında şekillenmiş, mimari ilgileri ise genellikle işlevsel ve geçici yapılara yönelik olmuştur. Bu durum bu grupların erken yapılarını tespit etmemizi zorlaştırmaktadır.

Ancak ilk kez 2006 yılında bulunan Salihler Köyü ve çevresinde, özellikle Deliklikaya, Yandaklıdere, Yıkılankaya, Asmalıyatak, Kabaoyuk, Satoğlu Kayası, Derin Vadi, Pirveli, Antik Köy, Adalı Kuzu ve Kirmir Kanyonu'nda bulunan damgalar, kaya resimleri ve kurganlar, bölgenin Türk tarihine yeni bir ışık tutması açısından önemlidir. Bu buluntular, bölgedeki Türk varlığının daha önce bilinmeyen yönlerini ortaya çıkaracaktır.

DANIŞMEND-NAME'DE FETİHLER KONUSUNDAKİ “SÖYLEM ANALİZİ” ve TARİHSEL GERÇEKLİK ARASINDAKİ ÇATIŞMA

Tarihi Kaynaklarda Emir Danişmend'in Fetih Hareketleri

Emir Danişmend'in adından ve fetihlerinden ilk söz eden tarihçi Süryani Mihail'dir. 1085'te Süleyman'ın Antakya'yı ele geçirmesinden hemen sonra Kapadokya'ya gelip Sebaste (Sivas), Kaisareia (Kayseri) ve kuzeydeki bazı yerleri işgal ettiğinden bahsedilmektedir (Süryani Mihail, 1944: 30). Süryani tarihçinin kronolojisinde belirsizlikler olmasına rağmen 1084-1085 yıllarında Melitene ve Cahan (Ceyhan) bölgesinde yaşanan karışıklıklar buradaki Türkmen hareketliliği açısından önemlidir. Emir Buldacı isimli bir Türk komutanın Phileretos'un elinde bulunan Cahan bölgesinde görüldüğü ve 1086 da Maraş'ı aldığı bilinmektedir (Abu'l Farac, 1950: 333). Aynı yıl Kutalmış'ın dayısının da Gabriel'in elinde olan Melitene'yi işgal ettiği görülmektedir (Turan, 1993:113).

Danişmend'in ortaya çıkışı büyük olasılıkla Süryani Mihail ve Abu'l Farac tarafından aktarılan Cahan'ın Boldacı tarafından işgal edilmesi, Melitene'nin Süleyman'ın dayısı tarafından alınması ile bağlantılı olmalıdır (Melikoff, 1960: 88).

1096-1097 yıllarından itibaren Danişmend'in adı artık tarihi kaynaklarda karşımıza çıktığı için hayatının geri kalanını varsayımsal gerçekler dışında tarihi veriler ışığında yeniden oluşturmamıza olanak vermektedir. Danişmend gerçek anlamda ilk kez I Kılıç Arslan'ın Melitene kuşatmasında tarih kaynaklarında karşımıza çıkmaktadır. Anna Komnena bu kuşatmanın Kılıç Arslan'ın Anadolu'ya gelişinden hemen sonra olduğundan bahsetse de bu olay Süryani Mihail ve Urfalı Mateos kroniklerinde 1096-1097 yıllarına tarihlendirilmektedir. Kuşatma Haçlıların Anadolu'ya gelip Nikaia'yı alması üzerine yarıda kalmış ve Kılıç Arslan Melitene'yi alamadan geri dönmüştür (Süryani Mihail, 1944: 46; Komnena, 1996: 325; Mateos, 2019: 189).

Haçlılar Anadolu'ya geldiklerinde Kılıç Arslan ve Danişmend birlikteliğinden oluşan bir ittifak ile karşı karşıya kalacaktı. İlk olarak 1 Temmuz 1097'de Boemond komutasındaki Normanlar bu ittifak ile Dorylaion da karşı karşıya geldi. Kılıç Arslan, Danişmend Gazi ve Anna Komnena'da adına ilk kez rastladığımız Kapadokya'dan *Arşisatrap Asan* (Hasan) Haçlıların önünü kesmeye çalıştıysa da sonuç alınamadı (Melikoff, 1960: 92; Vryonis, 1971: 116; Komnena, 1996: 490; Işıkent, 397; Beihammer, 2017: 308).

1097'de Türkler Anadolu'nun bir ucundan diğer ucuna yenildiler ve İznik, Dorylaion, Pisidia Antakya'sı, İkonion, Herakleia, Kaisareia, Plastentza (Comana), Maraş, Tarsus, Adana ve Mopsuestia (Mamistra) bölgelerinden çekilmek zorunda kaldılar (Vryonis, 1971: 116; Komnena, 1996: 490).

Haçlılar, Antakya yolunda Danişmend ile bir daha karşılaşmadılar. Dorylaion savaşından sonra Heraklea'da savaşmış olması kuvvetle muhtemeldir. Onun kuvvetlerini Kaisareia çevresine göndermiş olması ihtimali de vardır ancak bu bölgenin Türk folklorik hafızasında Derviş Turasan olarak bilinen kişi ile özdeş olabilecek Anne Komnenos'un "*arşisatrap Asan*" dediği biri tarafından kontrol edildiği bilinmektedir (Melikoff, 1960: 93; Komnena, 1996: 490).

Kılıç Arslan'ın, Haçlıların geçişinden sonra Bithynia'dan Kilikya'ya kadar olan bölgedeki hâkimiyetinin sarsılması güç dengesini Danişmend lehine değiştirdi. Danişmend, Melitene şehrini ele geçirmek için üç yıl boyunca her yaz bölgeye akınlar

düzenledi ve 1100 yılında şehri kuşattı (Süryani Mihail, 1944: 46). Melitene Arkhonu Gabriel, Haçlıların Antakya Prensi Bohemond'dan yardım talep etti. Yardıma gelen Bohemond ani bir baskınla esir alındı. O ve kuzeni Salerno Kontu Richart, Danişmend Gazi tarafından önce Sebaste'ye, sonra da daha güvenli bir yer olan Neokaisareia'ya (Niksar) götürülerek kaleye hapsedildi (Vardan,1937: 188, Süryani Mihail, 1944: 47; Abu'l-Farac, 1950: 342; Mateos, 2019: 204; Runciman, 1998: 249).

Bohemond'un yakalandığının haberini alan Edessa Kontu Baudouin hemen Danişmend'in peşine düştü. Baudouin'in yaklaşması üzerine Danişment Melitene'nin kuşatmasını kaldırıp Sebaste'ye doğru hareket etti. Edessa Kontu onu aramak için bölgeyi dolaştı ve sonra Melitene'ye geri döndü. Baudouin, Gabriel'e Danişmend'in yeni bir saldırısına karşı onu koruyacak elli şövalyesini orada bırakarak Edessa'ya geri döndü (Melikoff, 1960: 95).

1101'de Lombardiya, güney Fransa ve Almanya'dan gelen yeni Haçlı ordusunun, Küçük Asya'daki güç dengeleri açısından çeşitli yansımaları olmuştur. Haçlı seferinin ilk dalgasının olumsuz sonuçları, Antakya'nın ele geçirilmesi ve ardından Batı Anadolu'nun tekrar Bizans birlikleri tarafından fethedilmesi gibi bazı ciddi başarısızlıklardan sonra, Haçlı ordularını Kılıç Arslan, Danişmend, Halep Meliki Rıdvan ve Harran emiri Karaca gibi Türk emirlerinden oluşan güçlü bir ittifak karşıladı (Demirkent, 1995: 31).

Aslında bu Haçlı Seferinin amacı, Anadolu'dan Suriye'ye inen kara yolunu yeniden açmak ve Kudüs'e ulaşmaktı fakat Bohemond'un esir olduğu haberi Franco-Lombard Haçlı Seferi'nin yönünü Kapadokya'ya çevirdi. Bohemond'u geri almak ve Danişment topraklarını yakıp yıkarak cezalandırmak amacıyla, çoğu keşiş ve kadınlardan oluşan 200.000 kişi, 23 Haziran 1101'da Türkler tarafından işgal edilen Ankara'ya geldi. Şehir basıldı ve iki yüz kişilik bir düşman garnizonu kılıçtan geçirildi. Daha sonra şehri Bizanslılara teslim eden Haçlılar, 2 Temmuz civarında geldikleri Gangra yönüne doğru yola çıktılar (Krey, 1921: 161-165; Melikoff, 1960: 96; Runciman, 1998: 16; Demirkent, 1995: 63).

Bununla birlikte, Gangra'nın tahkimatları, dik bir tepe üzerindeki konumundan dolayı zapt edilemez olarak kabul edildi ve Franklar, bölgedeki ekinleri ve mısır tarlalarını tahrip etmekle yetindiler (Vryonis, 1971: 116; Demirkent, 1995: 32-33; Beihammer, 2017: 320).

Ele geçiremedikleri Gangra'dan ayrılan Haçlılar, ekilmemiş ve ıssız bir bölgeden Kastamonu'ya yöneldiler. Yol boyunca, öncü olarak yürüyen bir Lombard kuvvetleri Türkler tarafından saldırıya uğradı. Merzifon'a yakın bir yerde Türkler tarafından bozguna uğratılan Haçlı birlikleri, Paphlagonia sahilinde Bizans şehirleri olan Sinope (Sinop) ve Pulveral (Bafra)'a kaçabilenler canlarını kurtardı (Krey, 1921: 167-172; Melikoff, 1960: 96; Demirkent, 1995: 36; Komnena, 1996: 69-75; Beihammer, 2017: 320-321).

Aynı yıl, Nevers Kontu II. William komutasındaki 15.000 kişilik bir Fransız ordusu, Lombard birliklerinin Ankara'ya kadar ki yol haritasını aynen takip ettikten sonra Konya'ya yöneldi. Herakleia yakınlarında Danişmend ve Kılıç Arslan kuvvetleri tarafından kuşatılan ordu bozguna uğratılarak neredeyse tamamı katledildi. Nevers Kontu, sadece birkaç şövalyeyle, hala Bizans'ta olan Germanikopolis'e (Ermenek) ulaşmayı başardı (Melikoff, 1960: 97-98; Demirkent, 1995: 45; Baldwin, 1995: 359-363; Runciman, 1998: 22; Richard, 1999: 73; Beihammer, 2017: 320-321).

Türkler, Nevers Kontunun kuvvetleriyle savaştığı esnada, Aquitanialı Fransızlar ile Bavyeralı Almanlardan oluşan 60. 000 kişilik çoğu kadınlardan oluşan üçüncü bir Haçlı dalgası Başkent'e ulaştı. Haçlıların 1097'de kullandıkları güzergâhı kullanarak Konya'ya yöneldiler. Türkler yol boyunca Haçlı birliklerini ulaşabildiği her türlü su ve yiyecek kaynaklarını tahrip ettikleri için Haçlı birlikleri çok büyük sorunlar yaşamış fakat aynı zamanda da Türklerin elinde olan Philomelion (Akşehir) ve Salamia (İsmil) kentlerini tahrip ederek Heraklia yakınlarında bir nehre ulaşabilmiştir. Ordu burada susuzluğunu giderirken Kılıç Arslan, Danişment ve Harran Emiri Karaca birliklerinin saldırısına uğradı. Aquitaine ve Bavyera Dükü nehri geçip dağlara sığınırken, ağır yaralı Hugues de Vermandois, Tarsus'a ulaşabildiyse de kısa süre sonra burada öldü (Melikoff, 1960: 98; Demirkent, 1995: 71; Baldwin, 1995: 365; Runciman, 1998: 23; Richard, 1999: 74; Demirkent, 2003: 170; Mateos, 2019: 218-219).

Haçlıların fatihi Danişmend, zaferini Melitene'yi fethederek tamamlayacaktı. Rakibinin kazandığı başarılar karşısında kinini şimdiye kadar tutmak zorunda kalan Kılıç Arslan, uzun süredir fethetmek isteği bu şehrin alınmasını hazmedemeyecekti. Bu olay iki Türk liderinin arasını açacak ve bölünmelere sebep olacaktı (Süryani Mihail, 1987: 342)

Halkın şiddetli bir kıtlık çektiği üç yıllık kuşatmadan sonra, şehrin sakinleri Gabriel'in zulmünden bıkmış ve şehri Danişmend'e teslim etmiştir. Süryaniler kadar Ermeniler de Gabriel'e olan intikamlarını onu acımasızca öldürerek aldılar. Kentin alınmasından hemen sonra Danişmed, Kapadokya'dan ekmek ve halkın ihtiyaç duyduğu her şeyi getirerek bölgede huzuru sağladı (Süryani Mihail, 1987: 343, 351; Mateos, 2019: 220-221).

Süryani Mihail'in, emirin 18 Eylül 1101'de şehre girdiğine dair anlatımında bir çelişki vardır çünkü aynı kitabın başka bir bölümünde Danişmend'in Melitene'nin alınmasından iki yıl sonra 1105-1106 yılında öldüğünü ifade etmektedir. Danişmend'in Haçlıların Anadolu'daki yürüyüşünü durdurmak için kuşattığı ve Gabriel'in kızıyla düğününün gerçekleştiği Baudouin de Bourg'a çok az zaman vermiş olduğu yer olan Melitene'nin Eylül 1101'de alınmış olması olası değildir. Öte yandan Melitene, Boemondo'nun kurtuluşu sırasında 1103 Mayısının başlarında Danişmend'e ait olduğu düşünüldüğünde ve Melik Danişmend'in Mateosun ölüm tarihi olarak verdiği 1104 kabul edildiğinde Melitene 1102'de alınmış olmalıdır (Melikoff, 1960: 99; Süryani Mihail, 1987: 343, 351; Mateos, 2019: 220-221).

Danişmend-name'deki Fetihler⁴

Tarihi kaynaklar doğrultusunda edindiğimiz bilgiye göre Melitene'nin alınması emirin son başarılarından biriydi. Kaynaklar bize 1102 tarihinde Melitene'in Danişmend tarafından ölümünden üç yıl kadar önce olduğunu söylerken, Danişmend-name'de Malatya, destanın başlangıç noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum destanda defalarca Melik'e yol gösteren Seyyid Battal Gazi ile bir ilişki kurma cabası olarak değerlendirilebilir.

⁴ Anadolu'daki fetihlerin Danişmend-name'deki anlatıları için Ek 1'e bakınız.

Danişmend-name ve tarihi kaynaklar, Sivas'ın Danişmend'in ilk fethi olduğu ve burayı karargâhı yaptığı konusunda hemfikirdir. Danişmend'den ilk defa bahseden Süryani Mihail, 1085'te Süleyman'ın Antakya'yı ele geçirmesinden hemen sonra Kapadokya'ya gelip Sebaste (Sivas), Kaisareia (Kayseri) ve kuzeydeki bazı yerleri işgal ettiğinden söz etmektedir (Süryani Mihail, 1944: 30). Birinci Haçlı Seferinde yani 1097 yılında Sivas gibi Kapadokya şehirleri onun mülkü olarak görünse de buraların ne zaman ele geçirdiği ve kiminle savaşmak zorunda olduğuyula ilgili bilgiler kaynaklarda yer almamaktadır (Beihammer, 2017: 312). Defalarca yağmalandığı için harap olan Sivas, muhtemelen ilk gelenin insafına kalmıştı. Arzruni'nin eski başkenti Sebastia, son prensler Adom ve Abusahl'ın 1080-81 yılındaki ölümünden sonra savunmasız kalınca herhangi bir savaş olmaksızın Danişmend'in eline geçmiş olmalıdır (İpek, 2003: 31-38; Grousset, 2005: 171; Geyikoğlu, 2018: 245-246; Mateos, 2019: 141). Bu da Ermeni Flaret'in gücünün düşüp Kutalmış'ın Antakya'yı ele geçirdiği 1085 yılında olması en kuvvetli ihtimal gibi görünmektedir (Melikoff, 1960; 107; Komnena, 1996: 194).

Danişmend'in Amasya ve Niksar ile Kuzey Kapadokya şehirlerine hâkim olduğunu Birinci Haçlı Seferi'nin en önemli isimlerinden Normanların lideri ve Antakya prinkepsliğinin kurucusu Bohemond'un Ağustos 1100'de esir edilip Niksar'daki kaleye kapatılmasından (Demirkent, 1999: 28). Lombard, Fransız ve Almanlardan oluşan Haçlı ordusunun 1101 yılındaki hareketliliğinden ve Anna Komnena'nın anlatımlarından teyit edebilmekteyiz (Krey, 1921: 161-165; Viryonis, 1971: 116; Komnena, 2003: 296-301)

Amasya, Tokat ve Komana şehirleri, Kars'ta hüküm süren Vanand Prensi Gagik'in krallığı karşılığında Bizans'tan aldığı Kapadokya mülklerinin bir parçasıydı (Mateos, 2019: 80). Amasya Malazgirt sonrası isyan ve karışıklığın merkezi haline geldi. IV Romanos Malazgirt'den ayrıldıktan sonra Amaseia (Amasya)'ya gelip taraftarları ile oraya kapanmıştır (Sewter, 1953: 276-278; Bryennius, 2008: 59-60). Ardından Frenk Roussel de Bailleul burayı kendi sığınağı olarak kullanmıştır (Bryennius, 2008: 102-110; Attaleiates, 2012: 335; Zonaras, 2008: 143). Danişmend'in Amasya'yı ve Yeşil Irmak vadisini kimden aldığı konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Malazgirt'ten sonra sürekli el değiştiren bu kenti işgal etmek çok da zor olmamalıydı. Bölgeye hâkim olan Gagik 1080 civarında ortadan kayboldu. Onun yanına sığınan II Grigoris'in yaşamının son yıllarını geçirmek için Kapadokya'dan ayrılıp Ceyhun ile Fırat arasında kalan bölgede 1082-1112 yılları arasında küçük bir bağımsız devlet kurmuş olan Kogh Vasil'in yanına gitmesi sonucu boş kalan bölge Danişmend tarafından kuşatılmış olabilir (Melikoff, 1960: 109; Mateos, 2019: 131-132). Fakat her halkârda, Fransız-Lombard Haçlı Seferi sırasında ve muhtemelen bundan kısa süre önce Gaig'e ait Kapadokya kentlerinin Danişmend tarafından işgal edildiği söylenbilir.

Niksar'a gelince, Emir kesinlikle Trabzon Dükü Theodore Gabras ile savaşmak zorundaydı. Trabzon 1071-1075 arasında bir zamanda, bir süreliğine Türklerin eline geçmişe de 1075'te Trabzon'u Türklerden geri alan Gabras, Haldia temasını özerk bir dk olarak yönetti (Vryonis, 1971: 112). Anne Komnena'ya göre zekâ ve cesaretle eşi olmayan ve girişimlerinde asla başarısız olmayan bu adam, hayatının geri kalanını Türklerle savaşarak geçirdi (Cahen, 1962: 116-209; Bryer, 1970: 164-187; ztrk, 2016: 121-122).

Savaş yetenekleri nedeniyle Gabras daha sonra bölgede aziz ilan edildi ve Aziz Theodore Gabras'a bir kilise yapıldı (Bryer, 1970: 164-187). Danişmend'in akınlarına karşı Vezir Köprü'nün kıyı kasabalarını savunan kişi muhtemelen oydu, çünkü Theophylacte'nin mektuplarından, emirin Bizans'ın Pontus ve Kolhis şehirlerini taciz ettiğini öğrenmekteyiz. Aynı şekilde Theodore Gabras'ın Neocesarea şehrini savunmuş olması olasıdır, çünkü Theophylact, Taronit Gregory'ye yazdığı mektuplarda, yeni Trabzon Dükü'nn güzel şehri yakında Türklerin boyunduruğundan kurtaracağı düşüncesine sevinir (Melikoff, 1960: 110).

1097'de Sivas'a hâkim olduğunu bildiğimiz Danişmend'in, 1100 yılında Bohemond ve Richard zincire vurulmuş bir şekilde önce Sivas'a oradan da Niksar'a götürülmüş olması kentin bu tarihten önce el değiştirdiğinin ispatıdır (Mateos, 1962: 205, Mihail, 1944: 47, İbn'l-EsİR, 1987: 300, Abu'l-Farac, 1999: 342, Runciman, 2008: 249). 1099 yılında bir sefer sırasında Danişmend tarafından Gabras öldürülünce meydana gelen karışıklık esnasında kent el değiştirmiş olmalıdır (Treadgold, 1997: 624).

Danişmend-name, Niksar'ın fethini, Sivas ve Yeşil Irmak bölgesinden sonra emirin hayatının en sonuna yerleştirir. Bu zaferin hemen ardından Trabzon'dan gelen ve emirin ölümüne neden olan bir Bizans saldırısının varlığından bahsedilir (321a/2-241b/12). Malatya'nın alınmasından birkaç yıl önce gerçekleşen Niksar'ın fethi, Bizanslılar arasında gerçekten büyük bir yankı uyandırdığı Theophylact'ın mektuplarından anlaşılmaktadır (Melikoff, 1960: 110).

Danişmend-name'de Ankara ve Çankırı'nın Melik Ahmet tarafından alındığından bahseder. Bizans kaynakları, Ankara'da en son 1073 tarihinde geçen VII. Mikail'in Türkmen grupları engellenmek için Küçük Asya'ya gönderdiği Isaakios Komnenos'u Kayseri yakınlarında saldırıya uğrayıp esir alındıktan sonra kurtarmalık parası vererek Ankara'ya gelmesi ve Aleksios Komnenos'un onu alıp Başkente götürdüğü olay ile anılmaktadır (Zonaras, 2008:143, Alexiad, 200: 6-8; Brayennios, 2008: 72, Atteilates, 2012: 333-335).

Daha sonra şehir ile ilgili veriler Birinci Haçlı seferi ile ilgili kaynaklarda karşımıza çıkıyor. 23 Haziran 1101'de Nikaia'dan yola çıkan Fransız-Lombard Haçlıları üç hafta sonra 23 Haziran'da Ankara'ya geldiklerinde burada bulunan 200 kişilik Türk garnizonunu kılıçtan geçirip kaleyi kolayca aldıktan sonra Bizans'a teslim ettiklerini biliyoruz (Vryonis, 1971: 116; Beihammer, 2017: 320). Fakat konuyla ilgili kaynaklarda burada bulunan Türk işgalcilerin kimlikleriyle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Burada Danişmend-name'de geçen Ankara ile ilgili destan geleneğine güvenebiliriz, çünkü tahkimatları, dik bir tepe üzerindeki konumundan dolayı zapt edilemez olarak kabul edilen Çankırı Danişmend'in elinde görünmektedir ve geri alınamamıştır. Buradan Kastamonu'ya varana kadar emirin askerleri tarafından taciz edilmişlerdir (Krey, 1921: 167-172; Melikoff, 1960: 112; Demirkent, 1995: 32-33). Çankırı'da Emir Karatekin'e atfedilen bir türbenin de varlığı bilinmektedir. Tarih yazımında Kastamonu şehrinin Bizans'ın elinde kaldığını ama Osmancık'a yerleşen Danişmend'in birliklerinin bölgeyi yağmaladığı belirtilmektedir. Danişmend-name gerçek olaylar ile bu noktada uyum içerisindedir (Melikoff, 1960: 112).

Yine Danişmend-name'ye göre Danişmendliler Samsun'a ve Karadeniz kıyılarına akın ederler. Emir'in Köprü bölgesine ve kıyı kasabalarına akınları, Theophylacte'ın mektuplarıyla doğrulanır (Melikoff, 1960: 113), ancak Lombart Haçlı hareketi kıyıdaki şehirlerinin tümünün Bizans'ın elinde olduğunu kanıtlar (Vryonis, 1971: 116- 119; Beihammer, 2017: 320-321).

Danişmend-name'de Çorum ve Amasya'dan Çorum yolu üzerindeki Gümüş Şehri'nin alınmasından uzun uzun bahsedilir ve Yeşil Irmak ve Kızıl Irmak arasında uzanan bölgeler de onun hâkimiyet sahası içinde anlatılır. Kastamonu'dan gelen Haçlılar, Amasya'ya yönelmek maksadıyla Kızıl Irmak'ı geçtiklerinde, Emir ve müttefiklerinin saldırısı sonucu bozguna uğramaları Danişmend-name'deki bilgileri doğrular niteliktedir (Vryonis, 1971: 116- 119; Beihammer, 2017: 320-321).

Süryani Mihail, Danişmend'in egemen olduğu alanlar içine Kayseri'yi de dâhil eder (Süryani Mihail, 1944: 30). Fakat Eylül 1097'de Haçlılar Kayseri tarafından geçerken kalenin etrafındaki kırsalda onlarla savaşmak zorunda kalmalarına rağmen, şehirde hiçbir Türk ile karşılaşmadıkları bilinmektedir. Ne Haçlı yazarları ne de Anna Komnena Kayseri'nin Türkler tarafından işgal edildiğinden bahsetmez. Haçlılar'ın Aleksios Komnenos ile yaptıkları anlaşmaya göre tıpkı Herakleia, Plastenzia ve Maraş'da olduğu gibi onu da Bizans'a teslim etmek zorunda kalırlardı.

Haçlı seferinin güzergâhından anlaşıldığı kadarıyla Kayseri şehri henüz Türkler tarafından işgal edilmemişti. Orada, birçok yerde olduğu gibi, göçebeler kırsalda çadırlarını kurmuşlar, otlakları kullanmışlar, ekinleri yağmalamışlar ama bu arada kendisi de harap olan şehri ele geçirmediği anlaşılmaktadır. Ermeni Katolikosu'nun Melik Şah'a yaptığı 1090-1091 yılları arasındaki geziden bahsederken onun Kayseri'ye geldiğini söyler fakat bu şehrin Danişmend tarafından fethinden bahsetmez (Mateos, 2019: 176-177).

Alan yazın ile ilgili yapılan bazı çalışmalarda Kayseri ve Ankara'nın emir Turasan tarafından 466 (1073-1074) yılında Türklerin eline geçtiği genel kabul olarak karşımıza çıkmaktadır. Turasan'ın ölümü üzerine bu şehirler Danişmend'in yetkisi altına girecektir. Bu bilgi, Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihi adlı eserinden çalışmalara yansımıştır

fakat o dönemi anlatan tarih yazımıyla çelişen bu bilgileri doğru kabul etmek çok uygun olmayacaktır (Hüseyin Hüsameddin,1327: 288). Çünkü Hüseyin Hüsamed'in verdiği tarihte Anne Komnenos'un anlatımından bu iki şehre Bizans'ın topraklarında olduğunu ve Kayseri'ye de Isaakios Komnenos'un vali tayin edildiğini biliyoruz (Komnenos, 1996: 127-128).

Danışmend-name'de Haç Manastırı ve Daryanos veya Aziz Ioannes adında iki manastırın fethinden de bahsedilir. Bu manastırların Tokat şehrinden çok uzak olmayan yüksek yerlerde olduğu söylenir (170a/2-190b/14). Bu manastırlar Sivas yakınlarında bulunan ve Danışmend'in şehirle aynı zamanda fiilen işgal etmek zorunda olduğu iki ünlü Ermeni kilisesi olmalıdır.

Kral Senakerim Arzrouni'nin kutsal emaneti korumak amacıyla buraya 1021-1022 yıllarında bir kilise yaptırdığı ve Varag dağına sürgüne giderken de bu kutsal hacı beraberinde götürdüğü bilinmektedir. Senakerim'in ölümünden sonra, Kutsal Haç, hükümdarın bedeni ile bir süre kaldığı Varag Dağı'ndaki manastıra taşındı. Vaspurakan'daki Türklerin ilerlemesi, Ermenileri, kutsal emaneti Sivas yakınlarında onun için inşa edilen ve Katolikos'un ikamet ettiği manastıra geri getirmeye zorladı. Urfalı Mateos, 1092 yılında taşınmak zorunda olan kutsal emanetin Ceyhan bölgesinde Urfa'da korunması gerektiğini vurgular (Mateos, 2019: 174-175). Bu muhtemelen Danışmend'in ilerleyişiydi ve emanetlerin daha sakin bölgelere taşınmasına neden oldu.

Danışmend-name'de geçen Kutsal Haç Kilisesi'nin fethi bu kutsal emanetlere hükmetme mantığına gönderme olarak değerlendirilebilir. Önceleri oldukça güçlü konumda olan Sivas, Arzruri prenslerinden sonra nerdeyse tamamen yıkılmış, manastır Katolikos tarafından terkedilmiştir (Mateos, 2019: 80). Danışmend, Sivas'ı işgal ettikten sonra önemini tamamen yitirmiş ve ihmal edilmiş bu kutsal alanı da topraklarına katmış olmalıdır (Melikoff, 1960: 115-116).

Danışmend-name'de fethi anlatılan ikinci manastır 12. yüzyılda hem Rumlar hem Ermeniler hem de Türkler tarafından saygı duyulan bir ibadethane olan Kriptinde azizin mezarını olduğu düşünülen bir türbenin bulunduğu Sivas'taki Vaftizci Yahya Kilisesi olmalıdır (Hasluck, 1929: 46). Ancak bu noktada, seyyahların Aziz Yahya'ya adanan

başka türbeler de olduğunu ifade etmesi belki de Tokat civarında da bu isimde bir manastırın olduğunu öngörmemizi sağlayabilir.

Mevlânâ İbn 'Alâ', Dânişmend'den sonraki bir zamanda olan bir olayın hatırasını saklamak için bu manastırın alınmasına burada değinmiş olabileceğini de akıllarda tutmak gerekir (Melikoff, 1960: 116). Bu manastır oldukça önemli bir konumda olduğunu tarih kaynaklarından öğrenebilmekteyiz. Urfalı Mateos, 1058'de, bu türbenin bir mucizesi sayesinde Ermeni lideri Sassun'lu Thornig'in, Melitene'yi yeni yağmalayan ve ganimetlerini ve esirlerini geri alan Türkleri yenmeyi başardığını anlatır (Mateos, 2019: 106-109). Süryani Mihail ise, 1185 civarında, Büyük Ermenistan'da, Kapadokya'da ve Melitene topraklarında düşmanları Kürtlerin yanında yer alıp, onları takip eden ve sekiz yıl boyunca katleden Ermenilerden intikam almak için Türkmenler tarafından alınıp yıkıldığından bahseder (Süryani Mihail, 1944: 275-277).

DANIŞMEND-NAME

Danişmend-name'nin Yazılışı

Danişmend-name, dil özellikleri, edebi yönü ve Türk tarihçiliği açısından fazlasıyla ele alınmış bir metindir. Bir yandan da siyasi tarih çalışmaları açısından bir kaynak özelliği gösterip göstermediği de tartışılmıştır.

Danişmend-name'yi bir kahramanlık destanı olarak görmek yerinde olur. Türker'in kendi dillerinde, Melik Danişmend Gazi'nin kahramanlarını destansı bir şekilde anlattıkları bir romandır (Ocak, 1993: 478-480). Bu kaynağın tarih çalışmalarında kullanılması ancak diğer kaynaklarca teyit edilmesiyle mümkündür (Gürbüz, 2020: 78).

Battal-name ve Ebu Müslim-name'nin bir devamı niteliğinde olan eser genellikle Danişmend-name, Kıssa-i Melik Danişmend ve Kitab-ı Melik Danişmend isimleri ile bilinir (Melikoff, 1960: 53; Ocak, 1993: 478).

Sivas, Tokat, Niksar, Amasya ve Çorum şehirlerini fetheden Melik Danişmend Ahmed Gazi'nin efsanevi kişiliğinin anlatıldığı eserin yazılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Danişmend-name'nin ilk olarak II. İzzeddin Keykavus'un emri ile Mevlâna İbn Ala

tarafından gaziler arasında dolaşan menkıbelerin derlenmesi sonucu 1245'te yazıldığı kabul edilmektedir (Melikoff, 1960: 53-54; Demir, 2004: 18). Eserin I Keykavus zamanında yazılmış olabileceğini düşünenler de vardır (Turan, 1971:127). İbn Ala'nın Türkçe olarak yazdığı bu nüsha günümüze ulaşmamıştır (Ocak, 1993: 478).

Eldeki nüshalar, İbn Ala'nın eserinin II. Murad döneminde Tokat Kalesi dizdarı Arif Ali tarafından yeniden elden geçirilerek ikinci defa kaleme alınmış biçiminden oluşmaktadır (Ocak, 1993: 478; Demir, 2004: 18). Eserin, ikinci kez ne zaman yazıldığı bilinmese de araştırmacılar 1360-61 tarihinde hemfikir gibi görünmektedir (Ocak, 1993: 478; Akar, 1997: 11; Demir, 2004: 18).

Arif Ali tarafından yazılan Danişmend-name, eseri sıkıcı olmaktan kurtarmak için ona manzumeler eklenmesi ve on yedi meclis/fasıl halinde düzenlenmesi ile birtakım değişikliklerin yapıldığı bizzat kendisi tarafından ifade edilmiştir (Nazik, 2020: 84).

Yazar, eserin *Hâtimetü'l-kitâb* bölümünün dilinin Türkçe olmasına rağmen karışık bir yazıyla yazıldığını, yapraklarının eskimiş ve okunamaz bir halde olduğu için bu kısmı özet olarak yazdığını belirtmiştir. Rahat anlaşılsın diye bu kısmı 17 fasla bölüp kendisinin de eklemeler yaptığını beyan etmiştir. Nüshası dört yüz yılı aşmış olan bu eserin, hikâyelerle dolu olup, baştan sona tam okunmayınca ondan bir şey anlamının imkânsız olduğunu da ifade etmiştir (Melikoff, 1960: 53-54, Demir, 2004: 278-279).

Danişmend-name'nin nüshalarından biri de Gelibolulu Mustafa Ali tarafından 1588 de yazılan *Mirkatü'l-cihad*'dır. Gelibolulu Ali, Niksar'da eserin bir nüshasını bulunca kendi devrinin diline çevirmeyi uygun bulmuştur (Akar, 1997: 16).

Danişmend-name'nin Diğer Destanlar ile Benzerlikleri

Bizans ile İslam arasındaki sınır bölgelerinde, yerel kahramanca hikâyeye anlatımı geleneği önemli bir zenginlik kazanmıştır. Bu gelenek, Bizans Digenes Akrites ve Arapça Sirat Delhemma gibi önemli eserler aracılığıyla toplumsal ve kültürel varlığını sürdürmüştür (Bayrı, 2020: 21). Bu eserler, sınır bölgelerinde geçen kahramanca

hikâyelerin karakteristik örneklerini içerir ve bu sayede hem Bizans hem de İslam kültürleri arasındaki etkileşimin izlerini taşır.

Bizans Digenes Akrites özellikle, Bizans'ın güneydoğu sınırlarında yer alan sınır köylerinde geçen ve kahramanı Digenes'in Bizans kültürü ile İslam dünyası arasında köprü kuran bir figür olmasını konu alır⁵.

Arapça *Sirat Delhemma* (*Sīrat al-amīra Dhāt al-Himma wa-waladīhā*) ise İslam dünyası perspektifinden bu geleneği yansıtan önemli bir eserdir. Sınır bölgelerinde yaşayan kahramanlar aracılığıyla bu eser, kültürel alışverişin yanı sıra sınırlar arasında var olan ortak değerlere de vurgu yapar⁶.

Yorgos Dedes'e göre, *Battalname*'nin sözlü kökleri Danişmendli Türklerinin onikinci yüzyılda Malatya'ya (Melitene) gelişine kadar uzanabilir. On ikinci yüzyılın büyük bir bölümünde Malatya'yı kontrol eden Danişmendli hanedanının liderleri, özellikle yeni gelen Türkler, yerel Müslüman efsanelerine büyük bir ilgi göstermişler ve kendilerini yerel kahramanlarla ilişkilendirerek, böylece Müslüman Arap geçmişiyle bir devamlılık yaratmışlardır (Dedes, 1996: 1-3).

Bu dönemde Danişmendli hükümdarlarının, yerel halk arasında kök salmış olan Müslüman Arap efsanelerini benimsemeleri, kendi liderliklerini meşrulaştırma ve toplumsal kimliklerini güçlendirme amacı taşıması olağandır. Bu şekilde, yerel kahramanlar aracılığıyla kurulan bağlar, Türklerin Malatya'ya gelişinden önce var olan hikâye gelenekleriyle bütünleşmiş ve yeni gelenlerle yerel topluluk arasında bir kültürel köprü oluşturmuştur (Dedes, 1996: 9-10).

Danişmendliler'in geleneksel yerel kahramanlarla ilgilendiği dönemde, Haçlı Seferlerinin varlığı özellikle 11. yüzyıl sonrasında Müslümanların, Bizanslıların ve Haçlıların kendi savaşçı destanlarını üretmeleri şaşırtıcı değildir (Bayrı, 2020: 23).

⁵ Digenes Akritas için bakınız Mavrogordato, J. (1970). *Digenes Akrites*, Clarendon Press: Oxford.

⁶ *Sirat Delhemma* için bakınız Canard, M. (1991). "*Dh̄u 'l-Himma*". *The Encyclopedia of Islam, New Edition, Volume II: C–G*. Leiden and New York: BRILL. 233–239.

Rum topraklarının Müslüman gruplar tarafından fethini konu alan Battalname, Danişmend-name ve Saltıkname'de Rumlara karşı yapılan gaza öyküleri ile doludur (Akar, 1997: X). Battalname'nin ana unsuru olan Seyyid Battal, Malatya'nın Abbasi yöneticisinin emrinde olan Müslüman bir şavaşıdır. Battalname'deki olaylar ve sınır temaları, 9/10. yüzyılda Arapların Bizans İmparatorluğu ile etkileşim içinde olduğu tarihsel bağlam içinde yer almaktadır (Dedes, 1996: 9-10). Saltıkname'de ise, Türklerin Rumeli'yi fethi sırasında yaşanan kahramanlık hikâyeleri, tekfurlarla yapılan çarpıcı savaşlar ve Anadolu beylikleri dönemindeki politik olaylar, destansı bir anlatımla dile getirilir (Ebu'l Hayr-ı Rumi, 2013: 13-21). Danişmend-name, Sivas, Tokat, Niksar, Amasya ve Çorum illerini fetheden Melik Danişmend'in destansı kişiliği etrafında şekillenmiş bir gazavatnamedir (Köprülü, 1980: 258-259).

Hem Danişmendname hem de Saltukname'nin Türk Müslüman kahramanları, Battalname'nin efsanevi kahramanı Seyyid Battal'ı ataları olarak kabul etmekte ve 11. yüzyılın sonlarından 12. yüzyıla kadar olan süreçte, Bizans topraklarına yönelik gerçekleştirdikleri eylem ve hedeflerini meşrulaştırmaktadırlar.

Bu üç destanın da en temel özelliği kahramanların doğumıyla başlayıp ölümüne kadar geçen süreçteki olayların mantıksal bir çerçeveye oturtulabilecek bir bütün oluşturmamasıdır. Kahramanların ortak arzusu Bizans topraklarını fethetmektir. Kahramanların bazen doğüstü güçlere sahip olduğu gözlemlenir. Hikâyelerde çok sayıda kadın ortaya çıkar ve Bizans prensesleri veya kadınları İslam'a döner, ardından kahraman veya onun arkadaşlarından biriyle evlenir.

Ancak, anlatılar birbirinden farklıdır. Her anlatının tarihsel bağlamına göre arasında değişiklikler bulunmaktadır. Kahramanların sınır boyunca veya Roma topraklarında hareket etme şekli, sınırın doğası, nüfuslu merkezlerin kahramanların eylemlerine ilişkin rolleri, düşmanların, yoldaşların ve Bizanslı kadınların hikâyelerdeki rolleri açısından çeşitli farklılıklar ortaya çıkmaktadır (Bayrı, 2020: 21-27).

Bu destanlardaki olayların, karakterlerin ve başlıkların büyük bir kısmı, aslında farklı dönemlerdeki olayların ve tarihi karakterlerin kolektif hafızasını yansıtmaktadır. Aynı zamanda, bu destanlar daha önceki Müslüman kahramanlık destanlarından alıntılar

içermekte ve bu eski kahramanlık geleneğinin izlerini taşımaktadır (Canard, 1997: 183-188).

Danişmend-name'deki anlatılanlar da farklı dönemlere ait olayların ve karakterlerin izlerini taşır. Çok genel anlamda ifade edecek olursak, Danişmend-name'de yer alan fetih hikâyeleri 11. yüzyılın sonları ve 12. yüzyıl ile ilişkiliyken, destanın derlendiği 13. ve 14. yüzyıl Anadolu'sundan izleri gözlemek oldukça mümkündür.

Danişmend'in Kimliği

Birinci Haçlı Seferi kroniklerinde ilk kez karşımıza çıkan Emir Danişmend, Orta çağ İslam dünyası açısından önemli bir komutan ve lider olarak tanımlanabilir. Ancak, onun kökenleri ve ilk fetihleri hakkında net bilgilere ulaşmak zordur, çünkü dönemin kaynakları genellikle efsanevi ve destansı unsurlar içermekte, tarihsel gerçeklerle karışmaktadır.

Danişmend'in hayatına dair önemli bilgiler, özellikle Danişmendname adlı eserde bulunmaktadır. Ancak, bu eser de dönemin diğer kaynakları gibi tarihi gerçekleri belirleme konusunda bazı zorluklar içermektedir. Yine de bu kaynaklar arasında yapılan karşılaştırmalar, Danişmend'in geniş bir coğrafyaya hükmettiği ve önemli fetihler gerçekleştirdiği konusunda genel bir anlayış sağlar.

Danişmend, Anadolu'nun farklı bölgelerinde güçlü bir etkiye sahipti ve Birinci Haçlı Seferi'nin ardından Müslümanların savunma liderlerinden biriydi. Ancak, onun tam olarak nereden geldiği ve hangi aileye mensup olduğu konusunda belirsizlikler bulunmaktadır. Danişmendname'nin anlatıları genellikle destansı unsurlar içerir ve gerçek tarihsel bağlamın sıklıkla bulanık olduğu bir dönemi yansıtır.

Çalışmamızda, kaynaklardan edinilen bilgiler Danişmendname'deki şekilleriyle karşılaştırılarak Danişmend'in liderliği ve fetihleri konusunda daha kapsamlı bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

Emir Danişmend, Süleyman Şah'ın ölümünü takip eden dönemde, Anadolu'da emirlik kurma çabalarında bulunan ve bu çabalarını başarıyla sonuçlandıran önemli Türkmen beylerinden biridir. Tarihsel kaynaklara göre, Danişmend'in egemenlik alanı, özellikle Sebaste (Sivas) şehrinde belirginleşmiş gibi görünmektedir. Bu dönem, Bizanslıların ve Türklerin çatışmalarıyla harap olmuş Arzruni'nin eski başkenti Sebastia'nın stratejik bir konumda olduğu bir zaman dilimini kapsar. Sebastia'nın, Arzruni prenslerinin 1080-81 yıllarındaki ölümlerinden sonra savunmasız hale gelmesi, Danişmend'in bu bölgeyi ele geçirmesine zemin hazırlamış olmalıdır. Bu dönemde herhangi bir savaş olmaksızın Danişmend'in kontrolü altına geçen Sebastia'nın, onun emirliğinin önemli bir merkezi haline geldiği öngürülebilir (İpek, 2003: 31-38; Grousset, 2005: 171; Mateos, 2019: 141).

Ayrıca, Danişmend-name'de yer alan bilgilere göre, Melik Ahmet döneminde yıkılan kent surlarının tahkim edildiği ve buranın bir toplanma yeri olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (Melikoff, 1960: 18).

Melik Ahmet'in yönetimindeki surların onarılması ve tahkim edilmesi, Danişmend'in sadece askerî açıdan değil, aynı zamanda politik ve sosyal anlamda da güçlendiği şeklinde algılanabilir. Bu tahkimat, Danişmend'in kontrol ettiği bölgede hükümetin güvenliğini sağlamak ve toplumu korumak amacıyla atılmış stratejik bir adım olarak görülebilir.

Melikoff'un da belirttiği gibi, Danişmend-name'deki bu bilgiler, Danişmend'in liderliği altında şehirlerin savunmasını güçlendirmeye yönelik çabalarını ortaya koymaktadır. Bu, emirliğin sadece fetihlere odaklanmakla kalmayıp aynı zamanda ele geçirilen bölgeleri idari olarak düzenleyip güçlendirmeye yönelik bir çabası olduğunu gösterir.

Haçlı Seferleri ve dönem kaynaklarında *Türk hükümdarı Donimannus* veya *kudretli Türk emiri Danişmend* şeklinde anılmaya başlaması, Danişmend'in Birinci Haçlı Seferi sırasında artık bölgede gücünü hissettirdiğinin göstergesidir (Aquensis, 1902: 525; Krey, 1921: 156-177; Tyrensis, 1943: 411-412; Azimi, 1988: 30). Danişmend'in Halys (Kızıl Irmak), İris (Yeşil Irmak) ve Lykos (Kelkit Şu), Amasya, Komana, Eudoxias (Tokat), Neokaisareia (Niksar) ve Gangra'da (Çankırı) etkin olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca Angora'dan (Ankara) Kaisareia'ya (Kayseri) giden yola da komuta ettiği söylenebilir (Melikoff, 1960: 71). 1102'de Melitene'yi (Malatya) topraklarına katmış ve Pontus kıyılarındaki şehirler ona haraç ödemeye başlamıştır (Abu'l Farac, 1987: 342; Turan, 1988: 142).

Tarih yazıcıları onunla ilgilenmeye başladığında, bilgilerindeki boşlukları doldurmak amacıyla efsanelere veya kurgulara başvurdukları anlaşılmaktadır. Dânişmend-name'de, Emir Danişmend'in, Malatya Emiri Ömer'in kızıyla evlenen Ali b. Mızrab'ın oğlu olduğu ve adının Ahmed olduğu yazmaktadır. Battal Gazi'nin torunu Sultan Turasan'ın arkadaşı olduğu vurgulanan Emir Danişmend'in geceleri dini ilimler çalışarak alimlik mertebesine ulaştığı için 'Danişmend' adını aldığından bahsedilmektedir (Melikoff, 1970: 9).

Yine aynı kaynakta, Battal Gazi ve Ebû Müslim'in sancağının gaza yapması için ona verilmesi üzerine Malatya'ya gelen Melik Ahmed, Anadolu'da Rumlar'la cihada başlamış, daha sonra Çavuldur Çaka, Hasan b. Meşiyya, Eyyüb b. Yûnus, Süleyman b. Nu'mân, Kara Doğan, Kara Tegin gibi beyleri de yanına alarak akınlara başladığı ve ilk olarak harabe haline gelmiş olan Sivas Kalesi'ni ele geçirdikten sonra burayı tamir ederek karargâh olarak kullanıp fetihleri buradan yürüttüğü anlatılmaktadır (Melikoff, 1970: 14-16).

Dânişmend-name'yi gerçek bir kronik olarak kabul eden tarih yazıcılarının bu bilgileri tekrarladığı anlaşılmaktadır. Bütün bunların tarihi gerçeklerle tutarlı olmadığı da açıktır. Malatya, Arap akınlığında 638 yılında kısa süreli olarak Arapların eline geçmiş, 640, 661 ve 714 yıllarında yapılan akınlarla yine kısa süreli olarak Müslümanların elinde kalmışsa da 934 yılında Bizans kontrolündeki Ermenilerin eline geçmiş (Honigman, 1970: 39; Cahen, 1979: 234-235) ve 1095'te I Kılıç Arslan Şehri kuşatana kadar Müslümanlar ile karşılaşmamış akabinde ancak 1102 yılında Danişmendlilerin hâkimiyetine girmiştir (Abu'l Farac, 1987: 342; Turan, 1988: 142). Bu yüzden Hristiyan hâkimiyetinde olan Malatya'da böyle bir olayın Danişmend-name'de bahsedilen tarihlerde olmuş olması kronolojik olarak mümkün görünmemektedir.

14. yüzyıl İranlı tarihçiler Emir Danişmend'in, Artuk, Mengücek, Saltuk ve Çavuldur gibi daha sonradan işgal ettikleri toprakların emirleri olan komutanlar ile Malazgirt Savaşı'na katıldığından ve zaferin kazanılmasında çok önemli roller üstlendiğinden bahsetmektedir (Sümer, 1971: 2005; Aksarayı, 2000: 17; Reşidüddin Fazlullah, 2013: 33-34). Emir Danişmend'in savaşta bulunduğunu varsaymanın mantıksız bir yanı yoksa da tıpkı Osmanlı, Selçuklu ve Danişmend'in atalarını Abü Müslüm'ün doğduğu köy olan Mahan'a bağlama geleneğinde olduğu gibi bu da sadece daha sonra ün kazanan ailelerin Türkler için dönüm noktası olarak adlandırılabilir bu büyük günde anılması gerektiği düşüncesinin bir yansıması gibi görünmektedir. Tarihi verilerle karşılaştırıldığında bahsi geçen kişilerin en azından bazılarının bu savaşta bulunmaları olası değildir (Melikoff, 1960: 71).

Ermeni ve Bizans kaynaklarında da sorunlu yaklaşımlar izlenebilmektedir. Danişmend'in Ermeni olduğunu ve hatta Arşak ailesinin prensi olduğunu söyleyip kraliyetle bağı kurmaya çalışan bu yaklaşım ilk kez Onun çağdaşı olan Urfalı Mateos tarafından söylemiş ve bu tür söylem geleneğinin bir başlangıcı olmuştur (Vardan, 1937: 188; Koniates, 2004: 32; Mateos, 2019: 225). Bizans yazarlarının kullandığı *Persarmenia* terimi, Bizanslılara ait olan Roma Ermenistan'ından ziyade Ermenistan'ın Pers İmparatorluğu'na ait olan kısmını ifade eder. *Persarmenian* tabiri de Bizanslılar tarafından Türkleri belirtmek için kullanılmıştır. Bu yüzden kökeni ne olursa olsun İran'dan gelen anlamında *Farsi* terimiyle ifade edilmelidir (Melikoff, 1960: 73).

Araştırmacılar tarafından doğruluğu kabul edilen bir diğer geleneksel yaklaşım ise Arap tarihçisi İbn-ül-Esir'e kadar uzanır. Danişmend'i oğluyla karıştıran yazar, babasının Türkmenler arasında *öğretmen* olması nedeniyle emire Dânişmend oğlu denildiğini söyler (Melikoff, 1960: 73). Arap tarihçilerden bazıları da Onun Kutalmışoğlu Süleyman'ın dayısı olduğundan bahseder (Özaydın, 1993: 467-469).

Ancak, hikâye ile efsaneyi ayırt edemeyen Danişmend-name'yi kaleme alan yazarların hatasının tekrarlanması nedeniyle Türk tarihçiler arasında çok daha da ciddi hatalar yapıldığı görülmektedir. Elimize ulaşan en erken nüsha olan Arif Ali yazmasında yapılan hatalar Mustafa Cenabi ve Gelibolulu Ali tarafından da tekrarlanmıştır (Canatar, 1995: 18). Hezârfen Hüseyin Efendi, Kâtib Çelebi, Kerim-üd- din Mahmud Aksarayî ve

Müneccimbaşı da aynı geleneksel tutumu sergilemiş (Akar, 1997: 9-10) ve bu algı gelecek yüzyılların tarihçileri tarafından genel kabul olarak çalışmalarına yansımıştır (Köprülü, 1943: 121; Yinanç, 1993: 478; Turan, 1988: 112-147; Hüseyin Hüsameddin, 2007: 275-276).

1. BÖLÜM

MALAZGİRT SONRASI ANADOLU'NUN DURUMU

Bizans topraklarındaki Türk göçlerinin ve askeri faaliyetlerinin çoğu Büyük Selçuklu hanedanının doğrudan müdahalesi olmadan gerçekleşmiştir (Beihammer, 2017: 70). 1040'tan sonraki yıllarda Anadolu'ya gelen istilacılar bunu Sultan'ın merkezi otoritesi dışında yapmış ve Bizans ordusuna geçen oldukça az sayıdaki kişi dışında ülkeye yerleşmeye çalışmamıştır (Cahen, 1984: 82). Kutalmış'ın mirasçıları da 1070'lerin sonlarına doğru Bithynia'ya itaatsiz isyancılar olarak gelmiştir (Beihammer, 2017: 70-71).

Şekil 1. Malazgirt Öncesi Anadolu'da Türk Akınları

Yarım yüzyıldan fazla bir süreye yayılan olaylar 1071 Malazgirt yenilgisine zemin hazırlamıştır (Vryonis, 1971: 69). 1071 Malazgirt yenilgisini ani bir felaket olarak nitelendirmek doğru değildir. Ayrıca, bu olayı Bizans'ın çöküşü ve devamındaki birkaç yılı Türklerin Anadolu'yu fethetmesi sürecini tamamladıkları şeklinde algılamak akılcı bir yaklaşım olmayacaktır. Bu sürecin sadece birkaç yıl içinde değil, daha geniş bir zaman diliminde gerçekleştiğini ve farklı faktörlerin etkisi altında olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır.

11. yüzyılda materyal kanıtların yokluğu, genellikle 1071'deki Malazgirt Savaşı'ndan sonra meydana gelen yıkım veya terk edilme olarak ya da Anadolu'da yerleşim kalıplarının yerleşik hayattan göçebe hayata dönüşmesi olarak yorumlanır. Ancak arkeologlar, bu varsayımları destekleyecek somut kanıtlar sunmakta zorlanmaktadır. Türk saldırısının derin kültürel ve demografik çalkantılara neden olduğu görüşü mantıklı görünse de bu iddia yazılı ve maddi kaynaklardan ikna edici destek bulmakta zorlanmaktadır.

Materyal kanıtların eksik ve yetersiz doğası, günümüz Türkiye'sindeki Bizans sitelerinin arkeolojik araştırmalarının durumundan kaynaklanabilir. Gelecekte yapılacak kazılar ve araştırmaların anlayışımızı geliştireceği öngörülse de bu değişikliklerin niteliği ve boyutu belirsizdir. Şu anda, Anadolu'daki Müslüman-Türk nüfus gruplarının ve politiko-kültürel varlıklarının, muhtemelen birkaç on yıl boyunca arkeolojik olarak daha belirgin hale gelmesi ve hatta daha uzun bir süre boyunca kendi morfolojik özelliklerine ve kimlik işaretlerine sahip ayrıcalıklı bir kültür olarak gelişme sürecinden yavaş yavaş çıktığını düşünmek daha uygun görünmektedir.

1.1. MALAZGİRT SAVAŞI SONRASI BİZANS İMPARATORLUĞUNUN ANADOLU'DAKİ DURUMU

Anadolu'nun Türkleşme sürecinde bir dönüm noktası olarak kabul edilen Malazgirt Meydan Muharebesi, İmparator Romanos komutasındaki Bizans ordusu ile Selçuklu güçleri arasında 26 Ağustos 1071 tarihinde gerçekleşti. Bu çatışma sonucunda Bizans birlikleri başarısız oldu ve Malazgirt Savaşı'nın ardından Bizans'ın doğu sınırı savunmasız hale geldi (Vryonis, 1971: 104; Kaegi, 1964: 96-108). Ancak, Malazgirt'teki yenilgi, modern tarihçilerin sıklıkla ifade ettiği gibi bir felaket değildi. Romanos, savaşta yenilgiye uğramış ve tutsak edilmiş olmasına rağmen, hiç toprak kaybetmemiş ve Türklerle bir anlaşma imzalamayı başarmıştı (Bryennius, 2008: 57). Bu esnada Konstantinopolis'te bulunan Mikhail Psellos ve onun etkisindeki saray bürokrasisi, Romanos'un tutsaklığından yararlanıp VII. Mikhail Dukas'ı imparator ilan etmesi ile siyasi bir karışıklık meydana gelmişti (Vryonis, 2003: 18; Bryennius, 2008: 58; Ostrogorsky, 2011:320; Vryonis, 2018: 285).

Romanos, salıverildikten sonra yönetimi sırasında büyük zorluklarla korumayı başardığı imparatorluk birliklerinin bir kısmı dağılsa da bütün kentlere haber gönderip ordu devşirdi (Psellos,1992: 276; Bryennius, 2008: 59; Zonaras, 2008: 135-141).

Savaş alanından kaçan ya da Alparslan'ın yanına almasına izin verdiği esirler (Eyice, 1971: 66), Theodosiupolis (Erzurum), Koloneia ve Romanos'un geçici karargâhını kurduğu Dokeia (Tokat) arasındaki köy ve kasabalardan yeni toplanan askerler, Frenk paralı askerlerinin büyük bir kısmı; Theodora Halyates komutasındaki çok sayıda Kapadokyalı asker, Melitene'nin (Malatya) batısında bir kale olan Tyropoion/Trypia⁷ bölgesinden askerler, Romanos tarafından atanan Antioch (Antakya) Dukası Khatatourios komutasındaki birlikler ve Kilikia'dan onlarca birlik onun sancağına akın etti (Psellos,1992: 276-280; Bryennius, 2008: 59-69; Zonaras, 2008: 135-141). Anlaşıldığı üzere doğunun önemli kuvvetleri hala Romanos'un tarafındaydı (Beihammer, 2017: 159).

⁷ Niğde civarında bir yer (Grégoire, 1935: 251-256).

IV. Romanos, Başkent'e dönerken önce Theodosiopolis (Erzurum)'e uğradı. Burada birkaç gün kalarak yaralarını tedavi ettirdi. Daha sonra Batıya yönelerek Koloneia⁸ (Şebın Kara-Hisarı)'ya ulaştı ve buradan İmparator unvanıyla Konstantinopolis'e bir mektup gönderdi. Ancak, Eylül 1071'de bütün themalara gönderilen ferman, onun artık İmparator olarak kabul edilmemesi gerektiğini bildiriyordu. Bu ferman, IV. Romanos'un imparatorluğa geri dönmesinin artık mümkün olmadığını anlamasına neden oldu (Bryennius, 2008: 59; Zonaras, 2008: 135-141).

Romanos, Koloneia'dan Melissopetriton'a ve oradan da Amaseia (Amasya)'ya yürüdü ve taraftarlarıyla birlikte bir süre orada kaldı (Psellos, 1992: 276-278; Bryennius, 2008: 59-60; Zonaras, 2008: 135-141).

Bu esnada Romanos, İoannes Dukas'ın küçük oğlu Konstantinos Dukas tarafından yönetilen bir Bizans ordusu ile Dokeia (Tokat)'da karşılaştı. Theodoros Alyattes adına yardıma gelen Kapadokyalıların mağlup olması üzerine, Romanos Tyropoion/Trypia adındaki küçük bir kaleye sığınmak zorunda kaldı (Psellos, 1992: 276; Eyice, 1971: 73; Attaleiates, 2012: 127).

1068'de Antiokheia (Antakya)'ya atanmış olan Ermeni asıllı Khataturios/Khoutatarios, Romanos'a bağlılık göstererek yanındaki kuvvetiyle birlikte hareket etti. Bu iş birliği sonucunda, 1071 yılı sonbaharında, Antiokheia'dan Kilikya'ya inmeye karar verdiler (Psellos, 1992: 278).

Romanos, Adana Kalesi'ni üs olarak kullanarak, 1071-1072 kışında batı istikametinde bazı akınlar düzenledi. Türklerin yardımına dair endişeleri olan İmparator, 24 Ekim 1071'de bir barış anlaşması teklif etti, ancak Romanos, Devletin hissedarlığını kabul etmeyerek bu teklifi reddetti. Kısa bir süre sonra, yanındaki askerlerin ihanet etmesi sonucu, Andronikos Dukas'ın liderliğindeki güçlerle savaşırken onların eline düştü (Psellos, 1992: 279; Zonaras, 2008: 135-141). Mihail artık İmparatorluğun tartışmasız hükümdarıydı.

⁸ Eyice buranın Şebın Karahisar olduğunu düşünmektedir.

1.2. MALAZGİRT SONRASI TÜRK GRUPLARIN HAREKETLİĞİ

Malazgirt'ten sonra, Alp Arslan'ın doğrudan Anadolu'nun fethine yönelik bir çaba içine girmediği açıktır (Cahen, 2002: 7). Bu görüşü destekleyen bir diğer faktör, Sultan Alparslan'ın, Malazgirt'ten hemen sonra Türkistan Seferi'ne çıkmasıdır. Ayrıca, zaten 24 Kasım 1072'de Barzam Kalesi kuşatması sırasında ölmüştür (Turan, 2012: 87-113).

Anadolu'nun doğu sınırının savaş sonrası açılmasıyla, başıboş ve kendi kurallarına göre davranan Türkmen grupların ülkenin iç kısımlarına kadar ilerlediği gözlemlenmektedir. Bu gruplar, bir devlet kurma niyetinden ziyade düzensiz baskınlar yapma ve Anadolu'yu yağmalama eğilimindedirler (Vryonis, 1971: 103; Komnena, 1996: 15-17; Tor, 2023: 13-16).

O dönemde Türkmenlerin herhangi bir siyasi amacı olmamasına rağmen, onlara hiçbir askeri ya da siyasi direnç gösterilemedi (Cahen, 2002: 7). Onların Anadolu'ya böyle rahat yerleşmesini sağlayan şey Bizans'ın iç karışıklıklarıydı (Vryonis, 1971: 104). İktidar arayışında olan generaller ve bürokratlar arasındaki mücadelede, Anadolu'da bulunan Türkmen gruplar ile yapılan anlaşmalar da bu grupların işlerini kolaylaştırmış gibi görünmektedir.

Sultan Alparslan'ın ölümü sonrasında tahta geçen oğlu Melikşah, Türkmen gruplarını kontrol etmek için, onun otoritesine karşı kolayca başkaldırabilecek durumda olan bu gruplarla başa çıkabilmek adına zaman zaman VII. Mikhail ile iş birliğine dayanan bir politika izlemek durumundaydı. Aynı zamanda, Sultan Alparslan'ın ölümüyle Romanos ile yapılan anlaşmanın geçersiz olması nedeniyle, Türkmen gruplara hoşgörülü bir yaklaşım sergilemek zorundaydı (Cahen, 1984: 88). Bu dönemdeki olayları bu bakış açısıyla değerlendirmek, Anadolu'daki durumun anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Bizans, Malazgirt sonrası ortaya çıkan olumsuz sonuçları durdurmak ve hızla yayılan Türkmen gruplarını engellemek amacıyla, Bizans İmparatorluğu, General Isaakios Komnenos'un yönettiği bir orduyu 1073 yılında bölgeye göndermiştir. Frenk Roussel de

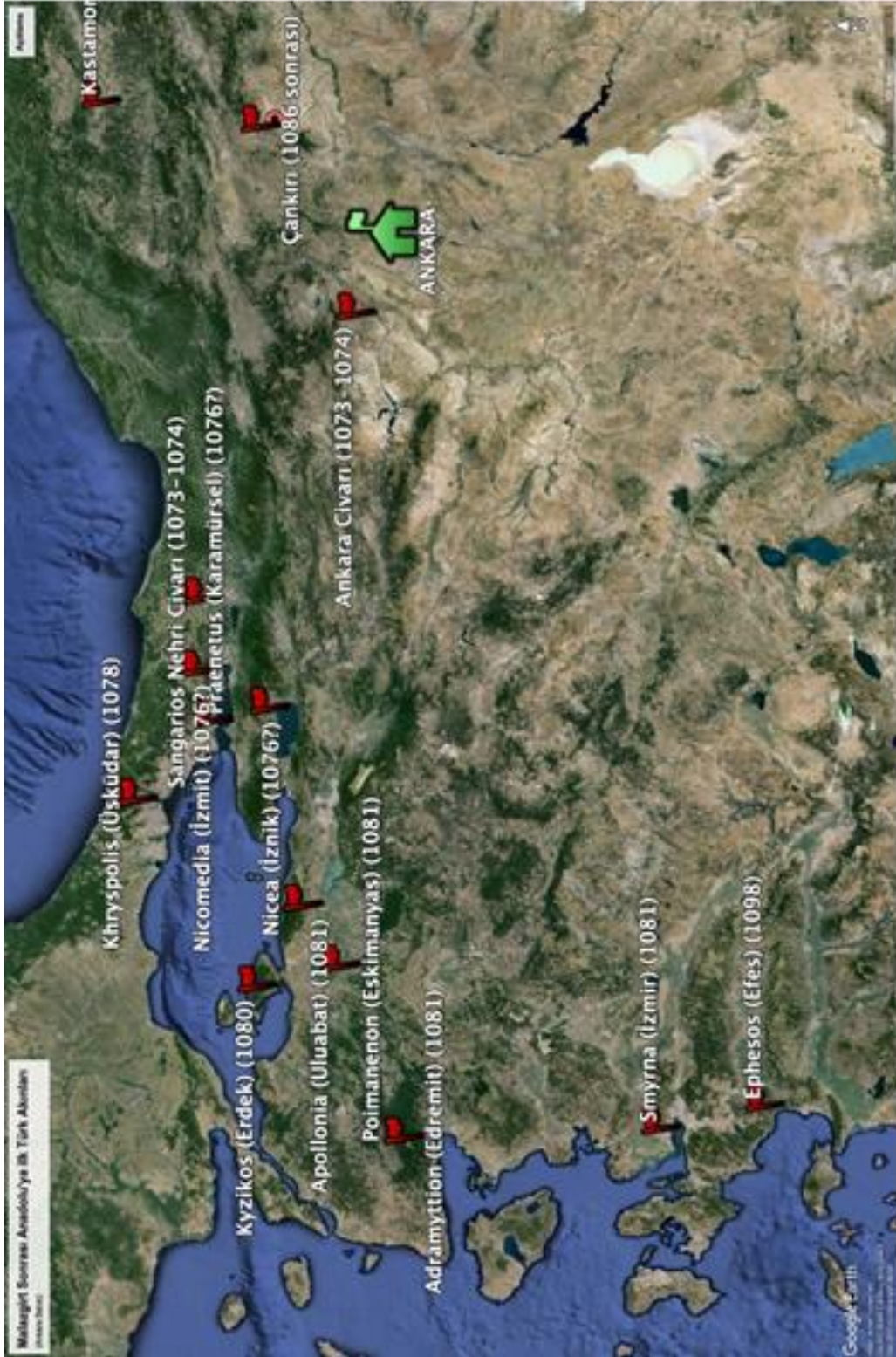
Bailleul⁹ ve paralı askerleri de Isaakios Komnenos'un yanında yer almıştır (Bryennius, 2008: 74). Ordu Konya'ya gelince Roussel isyan çıkartmış ve adamları ile Malatya'ya gelip oradaki Türkleri yenmiştir. Ordunun geri kalanı ise Kayseri'ye yönelmiştir. Ordudan sorumlu olan Isaakios Komnenos, burada saldırıya uğrayınca yenilip tutsak olmuştur (Attaleiates, 2012: 335; Zonaras, 2008:143).

Roussel'in isyanı sırasında yaşanan olaylar Türklerin Ermenistan'ın kuzeyine, Anadolu'nun içlerine hatta Bitinya'ya kadar ilerlemesine sebep oldu (Vryonis,1971: 111; Komnena, 1996: 17-21). Mikail bu tehlikeyi uzaklaştırmak için, 1074'te o sırada Sakarya nehri civarında olan Artuk Bey ile iş birliği yaptı (Beihammer, 2017: 203). Artuk Bey, Roussel'i yakaladı ama sonra serbest bıraktı (Bryennius, 2008: 95-96).

Roussel'in oluşturduğu tehdidi engellemek için İmparator Mikail tarafından *strategosautokrator* ilan edilen Aleksios Komnenos¹⁰ (Komnena,1996: 17), Selçuklu Tutuş'a para vererek, Amasya yakınlarında Roussel'in kendisine verilmesini sağlamışsa da Başkente geri dönerken Ereğli'de Türklerin saldırısına uğramıştır. Aleksios, Ereğli'de kalıp bu akıncılara karşı bir savunma düzenlemek istese de batıda, Anadolu yolu Türkler tarafından istila edildiğinden, deniz yoluyla Başkente gitmek zorunda kalmıştır (Bryennius, 2008: 102-110).

⁹ Bu kişi (Roussel) bir Kelt idi, vaktiyle Rum ordusuna katılmıştı; ama mutlu bahtı [elde ettiği başarıları] sonucunda kibirden şişerek, çevresine, önemli bir ordu oluşturacak kadar, asker topladı; ordusunun bir bölümü kendi memleketlilerinden, bir bölümü ise her soydan gelme kişilerden idi; bundan sonra, korkunç bir asi oldu. Türklerin bahtının, Rumların bahtına üstün geldiği ve Rum egemenliğinin pek sarsılmış bulunduğu, onların [Türklerin] ayakaltında çığırdayan kum taneleri kadar kalabalık sayıda sökün ettiği zamanda, işte tam bu sırada, bu kişi de Rum devletine karşı saldırıya geçti. Üstelik huyu yönünden pek hırslı ve ayrıca devletin tehlikeli dönemde bulunduğunu görerek, açıkça ayaklanmaya daha da eğilim gösterir olduğundan, hemen hemen tüm doğu illerini [Anadoluyu] talan etti. Onunla savaşmak için görevlendirilenler, yiğitliği ün salmış, komutanlıkta ve askerlik işlerinde yeteneği eksiksiz kişilerdi; yine de o, bunların uzun deneyimiyle baş ederek açıkça üstün geldi. Kimi zaman kendisi saldırıya geçiyor, [Türk yöntemiyle] kaçar gibi yapıyor, sonra bir fırtına gibi hasımlarının üzerine çullanıyordu [ve onları çember içine alıp yok ediyordu]; kimi zaman da Türklerle bağlaşıklık kurmaya başvuruyordu: saldırıları o kadar karşı konulmaz idi ki, en büyük komutanlardan bazısını bile "tutsak etmiş ve onların ordularını bozguna uğratmıştı (Komnena, 1996:16).

¹⁰ Aleksios Komnenos', Bryenninos tarafından bir hükümdarın tüm yeteneklerine ve öngörülerine sahip genç bir Bizans asilzadesi olarak tasvir edilir. VII Mikail Dukas (1071-1078) döneminde başkomutan olarak Aleksios'un rolüne dikkat çekilir.

Şekil 2. Malazgirt Sonrası İlk Türk Kıtalarının Hareketliliği (Ankara'nın Batısı)

VII. Mikail'in kötü yönetimi sırasında, Üsküdar, Türk akıncılarının istilasına uğradı (Vryonis, 1971: 112). Yine Mikail'in saltanı boyunca batıdan ve kuzeyden denize ulaşan Türkmenler, 1076'da Ege kıyılarında Latmos Körfezi civarlarında çoktan görülmeye başlamış (Attaleiates, 2012: 267) ve Trabzon 1071-1075 arasında bir zamanda, bir süreliğine Türklerin eline geçmiştir (Vryonis, 1971: 112).

Bu yıllar arasında Türklerin bölgede kalıp, Frank (Norman) veya Ermeni askerler ile karışarak veya diğer Türk gruplar ile birleşerek Bizans ordusunda görev yapmış olmaları da muhtemeldir (Cahen, 1984; 89-91).

Bu dönemde, Anadolu'nun güneyinde Kutalmışoğulları tarih sahnesine çıktı. Büyük Selçuklu hanedanı üyesi olan Kutalmışoğullarının Anadolu'ya ne zaman geldiği tartışmalıdır. Bu konuda farklı görüşler bulunmaktadır. Süryani Mihail'e göre, Sultan Alp Arslan, Kutalmış'ın oğlu Süleyman'ı Ermeni ülkesini zapt etmek üzere görevlendirmiştir (Süryani Mihail, 1944: 25). Diğer kaynaklarda ise, Sultan Alp Arslan ile saltanat mücadelesine giren Kutalmışoğullarının Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ün araya girmesiyle affedildiği ve Bizans sınırlarına sürülerek gazâ vazifesiyle görevlendirildiği ifade edilmektedir (Reşîdü'd-Din Fazlullah, 2010: 108; Aksarayi, 2000: 11; Müneccimbaşı, 2001: 5-6). Fakat Anonim Selçuk-namede, Süleyman'ın Sultan Alp Arslan tarafından Şâm ve Diyar Bekir bölgelerine verildiği ancak Şâm emirlerinin onu öldürmek istemesi üzerine Süleymanşah'ın bu emirlere karşı mücadele ettiği ve sonrasında Rûm gazasına yönelerek kendisini güvence altına aldığı belirtilmektedir (Tarih-i Âl-i Selçuk, 2014: 35).

Tarih kaynakları, Kutalmışoğullarının Alp Arslan tarafından Bizans sınırına sürüldüğü konusunda hem fikir iken Süryani Mihail, Süleyman ve kardeşi Mansur'un Malazgirt Savaşı'na katıldığını ve savaşta önemli başarılar elde ettiğini belirtmektedir. Melikşah döneminde ise, Süleyman'ın Anadolu'daki akınları ve başıboş Türkmenleri kontrol altına alması için görevlendirildiği bilgisini de aktarmaktadır (Süryani Mihail, 1944: 25, 29). Ancak sadece Süryani Mihail'de geçen bu bilginin şüpheli olduğu görüşü yaygındır (Tülüce, 1987: 295-296; Turan, 1993: 25-26; Merçil, 2002: 503).

KutalmıŖoğullarının Anadolu'ya geliŖleriyle ilgili en yaygın grŖ Alp Arslan'ın ölümüyle siyasi karıŖıklıklardan yararlanıp bir Ŗekilde kaçarak Anadolu'ya geldikleri Ŗeklinde dir (Abu'l-Farac,1950: 328; Sevim, 1999: 4; Attaleiates, 2008: 262-263; Yazıcızde Ali, 2009: 61).

KutalmıŖođlu, Selçuklu sultanına isyan eden ve Selçuklu soyundan gelen bir kolun lideriydi. Ancak, KutalmıŖ'ın öldürülmesinin ardından oğullarının baŖına ne geldiği konusunda kaynaklarda net bilgiler bulunmamaktadır. Ancak, sonraki olaylardan elde ettiğimiz ıkarımlar, Orta Fırat havzasında bir tür gözetim altında bulduklarını varsaymamıza olanak tanımaktadır (Beihammer, 2017: 187-188).

KutalmıŖoğulları'nın tarihindeki belirsizliklere dair eŖitli olasılıklar üzerinde durulmaktadır. Örneğin, Alp Arslan'ın ölümü sırasında KutalmıŖoğulları'nın kaçma imknı bulmuŖ olmaları ya da MelikŖah'ın, KutalmıŖoğullarını tehlike olmaktan çıkarmak amacıyla buldukları bölgeleri onlara bađıŖlamıŖ olma ihtimali de gözönünde bulundurulmalıdır (Cahen, 1964; 14-27).

Öte yandan, Filistin hkimi olan Atsız'ın rakiplerinin müttefiki olan KutalmıŖ'ın iki oğlunun kuvvetlerini yenip onları MelikŖah'a teslim ettiği belirtilmiŖtir. Bu durumda, diğer iki kardeŖin Güney Anadolu'ya ekilmiŖ olma olasılığı da göz ardı edilmemelidir (Köprülü, 1953; 475).

1073-75 yıllarında Kapadokya'dan Galatia'ya, kuzey Frigya, Paphlagonia, Sangarios Vadisi, Bithynia ve Propontis sahilleri Türklerin kontrolü altındaymıŖ gibi görünmektedir (Beihammer, 2017: 215). Selçuklu Ŗehzadeleri, bütün bu kargaŖadan faydalanarak yarımada'nın kuzeybatı ucundaki Nicea'da (İzник) yeni bir devlet kurdular. Bu durum ayı zamanda, yüzyılın sonunda kuzeydoğu Anadolu'daki siyasi kargaŖanın içinde baŖka Türk unsurların da yükselmesinin kapılarını açacaktı (Vryonis, 1971: 112).

Anadolu'daki erken dönem Türk hareketi hakkında bilgi veren Müslüman kaynakları, KutalmıŖođlu Süleyman'ın Antakya seferi öncesi faaliyetlerine çok az bahseder. 12. yüzyıl kroniği olan el-Azimi'de, KutalmıŖođlu Süleyman'ın 1074-1075 İzник ve çevresini fethettiğini yazar (Azimi, 2006: 21). Benzer Ŗekilde, daha geç dönem yazarı

olan İbn el-Ezrak, Süleyman'ın Malatya'yı, Kayseri'yi ve tüm Roma topraklarını fethettiğinden bahseder (İbn al-Ezrak, 1992: 272). İbnü'l-Esîr, Süleyman'ın Anadolu'daki etkinliklerine dair ayrıntılı bilgi vermek yerine, sadece Konya gibi bazı tanınmış şehirlerden bahsetmiş ve bu şehirlere hâkim olduğunu ifade etmiştir (İbnü'l-Esir, 1991: 128). Burada yer alan bilgiler birçok araştırmacı tarafından kabul görmüş ve bu da 1075'in, Propontis kıyısından Fırat nehrinin kıyısına kadar uzanan Anadolu'daki Selçuklu prensliğinin kuruluş tarihi olarak kabul edilmesine yol açmıştır.

14. yüzyılın ikinci yarısına ait anonim bir Selçukname, Süleyman'ın hikâyesini efsanevi detaylarla zenginleştirir. Bu anlatıya göre, Süleyman başlangıçta Suriye ve Diyar Bakr üzerinde hâkimiyet kurmaya çalıştı ancak başarılı olamayınca Bizanslılarla savaşmaya karar verdi. Horasanlı Türkmen savaşçılarıyla birlikte Konya ve İznik'i fethederek imparatorluk hazinelerini ele geçirdi ve yerel halkı kendine tâbi kıldı. Bu hikâye, Süleyman'ı güçlü bir fatih ve gazilerin şampiyonu olarak tasvir eder; hızla servet biriktirir, güçlü bir derebeylik kurar ve Bizanslıların saygısını kazanır (Tarih-i Âl-i Selçuk, 2014: 35-40).

Ancak, o döneme ait Bizans kaynakları, 1080/81'den önce İznik veya Bithynia'daki diğer şehirler üzerinde Türk kontrolüne nadiren değinir. Kesin olarak bilinen, 1075'teki Suriye macerasında ölümden veya esaretten kurtulan Kutalmış'ın oğullarının, arkadaşlarıyla birlikte Anadolu'nun içlerine kaçtığıdır (Laurent, 1988: 222-226). Muhtemelen Lycaonia'nın en başta gelen kenti Ikonion (Konya) ve çevresini yağmaladılar, ardından kuzeybatıya doğru ilerleyerek Bizans yol sistemini takip edip Frigya ve Bithynia'ya ulaştılar. Burada, Nikephoros Botaneiates ve diğer isyancılar da dâhil olmak üzere Bizans aristokrasisi ile hızla temas kurdular (Beihammer, 2017: 217).

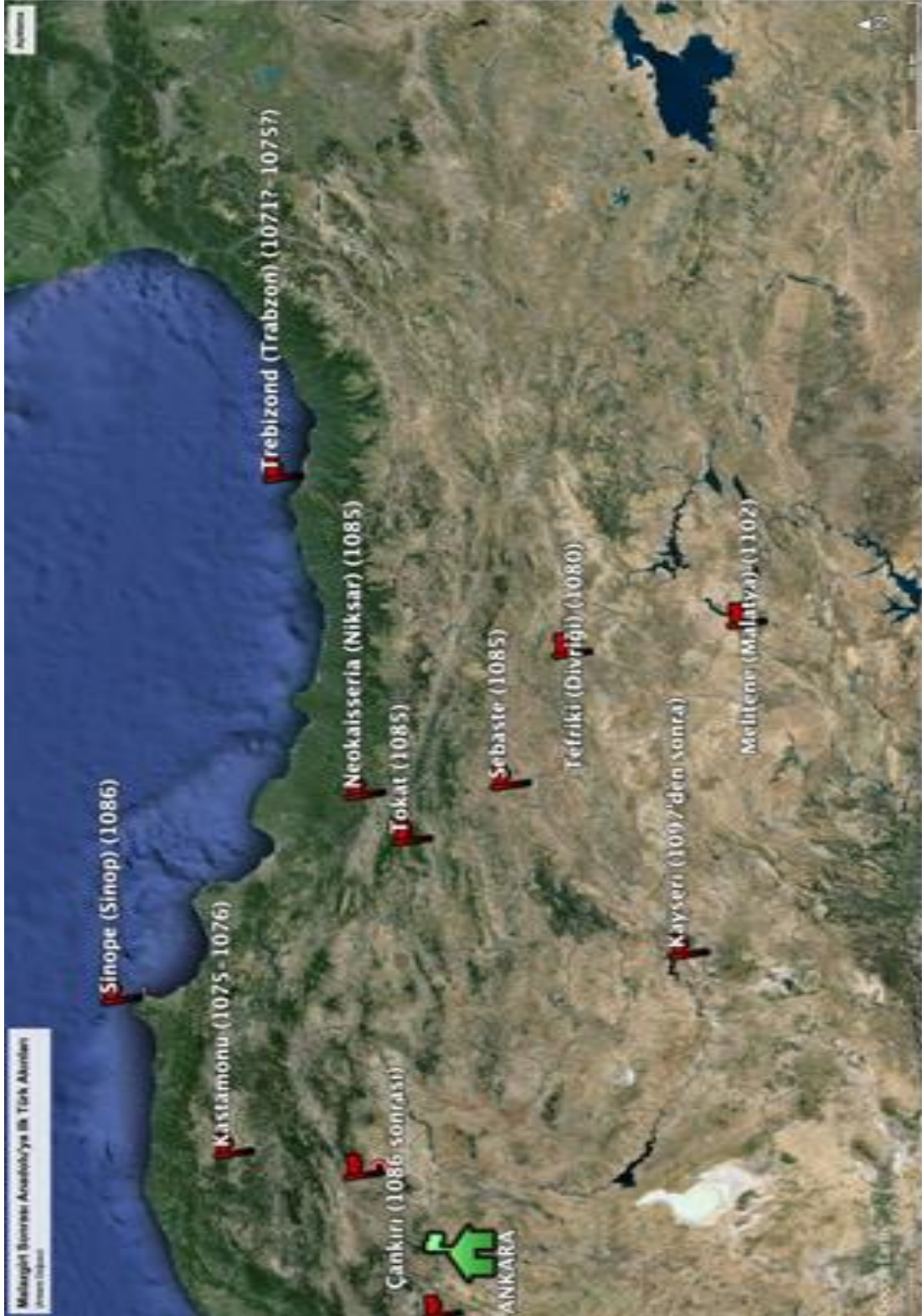
Türkler, Nikephorus III. Botaniates (1078-1081)'in kısa saltanatı boyunca Anadolu'nun en uzak noktalarına yayıldılar. Botaniates'in 1077'deki ayaklanması sırasında Süleyman ve Mansur'dan yardım istemesi uzun vadede onlara Konstantinopolis'e kadar uzanan bölgenin de girişini sağladı. O zamana kadar Anadolu'nun Kuzeybatı kırsalının çoğunu elinde tutan Süleyman, Botaniates sayesinde Pylea, Praenetus (Karamürsel), Nicomedia (İzmit), Ruphiniana, Cyzicus (Erdek), Nikaia (İznik), Chalcedon (Kadıköy) ve Chrysopolis (Üsküdar) gibi garnizonlara da ulaşma şansı buldu (Cahen, 1984; 89-91;

Attailates, 2008: 264-269; Bryennios, 2008: 132-142; Zonaras, 2008: 148). 1079'da Türkler batı sahillerine ulaşmış ve Ege Denizi kıyılarındaki tüm batı sahili işgal edilmişti (Vryonis, 1971: 113; Cheynet, 1996: 177-190; Angold, 1997: 83-85).

Kutalmış, Khrysopolis (Üsküdar)'e 1078 yılında bir üst kurdu ve 1080 yılında Türkmenler boğazın Anadolu yakasını kuşattı. Kutalmış 1080 de Ky Cyzicus (Erdek ve civarı)'u ele geçirdiği gibi, 1081'de Apolyont (Ulubat) Gölü kıyısında bir Bizans ordusunu yok etti. Böylece Cyzicus, Poimanenon (Manyas), ve Adramyttion (Edremit) Türk grupların eline geçti. Bunun üzerine Kutalmış ve Aleksios arasında yapılan bir anlaşmaya göre Türkler Boğaz Sahillerinden Drakon (Orhan Tepe) Çayına kadar çekilmiş fakat buna karşılık Anadolu'nun Türkmen gruplarca işgal edilen kısımları Kutalmış'a bırakılmıştır (Cahen, 1984: 89-91; Laurent, 1988: 222-226; Demirkent, 1996: 16; Sevim, 2000: 114-120; Attailates, 2012: 240).

Nikephoros Melissenos¹¹, 1081'deki isyanı esnasında Türk liderlerinden ve onların askerlerinden yardım aldı ve onları kentlere yerleştirdi. İsyanın başarısız olmasıyla da orta ve batı Anadolu'da, Frigya ve Galatia'daki birçok garnizon Türklerin eline geçti (Angold, 1997: 119; Beihammer, 2017: 222).

¹¹ Nikephoros Melissenos bir Bizans generali ve aristokratıdır. 1060'larda Balkanlar ve Anadolu'da vali ve general olarak görev yapmıştır. 1071'de Malazgirt Savaşı'ndan sonraki çalkantılı dönemde, birkaç generalin aksine taht kavgasına girmemiş ve Mikhael VII Doukas'a sadık kalmıştır. Nikephoros III Botaneiates tarafından sürgün edildiğinde, 1080-1081'de Türklerin yardımı ile Anadolu'da isyan çıkartmış ve kendini imparator ilan etmiştir (Angold, 1997: 119-120).

Şekil 3. Malazgirt Sonrası İlk Türk Kıtalarının Hareketliliği (Ankara'nın Doğusu)

I. Aleksios Komnenos, 4 Nisan 1081'de tahta çıktığında, Bizans İmparatorluğu bir kargaşa içindeydi. Türkmen gruplar Küçük Asya'nın her yerindeydi. Balkanlar'da Peçenekler Tuna Nehri kıyısındaki eyaletleri zapt etmiş Dalmaçya ve Sırbistan isyan çıkartarak Slav beylerinin hâkimiyeti altına girmeyi tercih etmişti (Charanis, 1969: 213-215; Bréhier, 1977: 206-207; Demirkent, 2005: 17-30; Zonaras, 2008: 158; Komnena, 2011: 124).

Diğer yandan, Epiros bölgesine doğru harekete geçen Norman Robert Guiscard, Bizans için büyük bir tehdit oluştuyordu (Charanis, 1969: 213-215; Demirkent, 1996:3). Bu tehdit yüzünden Aleksios Komnenos, Heraklia, Paphlagonia, Kapadokya, Khoma ve hala Bizans'ın elinde olan bölgelerdeki askeri birlikleri çekmek zorunda kalınca, bu bölgelere Türklerin kolayca girebilmesini de sağlamış oldu (Vryonis, 1971: 114).

Batı sınırındaki Norman istilası Aleksios'u harekete geçirdi. Doğu sınırını güvence altına almak için Kutalmışoğlu Süleyman ile 1081 yılında bir anlaşma imzaladı (Beihammer, 2017: 223). Zaten bu anlaşma öncesinde Boğazın Anadolu yakasına kadar ulaşan Türkleri iç kısımlara çekmeyi başarmıştı (Sevim, 1987:106; Komnena, 2011: 65).

Aleksios Komnenos Türklerle anlaşma yaptıktan sonra denizlerde güçlü olabilmek için Venediklilere imtiyazlar tanıdı. Anna Komnena “...*Vaatler ve armağanlara başvurarak Venediklilerden de yardım istedi.*” sözleriyle İmparatorun bu yardım isteğini dile getirir (Komnena, 2011: 68).

Aleksios, aldığı bu yardımlar sayesinde, Normanlarla mücadelesini başarılı bir şekilde sonlandırıp, Başkente döndüğünde, Türklerin anlaşmayı ihlal edip Konstantinopolis yakınlarına kadar geldiğini öğrendi (Cahen, 1984: 94).

1085 yılında, Aleksios'un Kuzeybatı Anadolu'dan Türkleri Propontis ve Boğaz'dan uzaklaştırmasına olanak sağlayacak iki önemli olay meydana geldi. Guiscard'ın ölmesi ile batı sınırındaki baskıdan kurtulmuş oldu (Vryonis, 1971: 114). 1085 yılında Kutalmış doğuda savaşırken, Cyzicus, Apollonia, Poimanenon ve Edincik dolayları kendi emiri olan Elkhanes/İlhan yönetimine geçti (Komnena, 2011: 211). Kutalmışın

aynı yıl ölmesiyle Anadolu'da Emirler bağımsız oluşumlar içine girdiler (Vryonis, 1971: 114).

1086'da Apelchases/Ebu'l-Kasım¹² İznik'de kendini sultan ilan ederken, kardeşi Poulkhasas de Kapadokya'nın kontrolünü eline aldı (Anna Komnena, 2011: 197). Bu esnada Anadolu'da birçok Emir bağımsızlığını ilan ederken (Zonaras, 2008: 178-179) Melik Danişmend önemli bir politik güç haline gelmiş ve Sivas da dâhil olmak üzere Kızıl Irmak bölgesi, Yeşil Irmak ve Kelkit Su, Amasya, Komana, Tokat, Niksar, Çankırı ve Malatya'ya hâkim olmuştur (Vryonis, 1971: 115).

Kuzey Anadolu'da Emir Karatekin, Sinop ve çevresindeki birkaç şehri almış olsa da 1085-1086 yılında buralar tekrar Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girmiştir (Komnena, 2011: 71).

Şekil 4. 1080'ler ve 1090'larda Küçük Asya'daki Türk Beylikleri (Beihammer, 2017: XV)

1090 yılında İmparator Aleksios Mysia'da bulunan Türkmenler üzerine ordu yollamış, Apollonia kuşatılmış ve kale komutanı iç kaleye sığınmak zorunda kalmıştır. Fakat

¹² Süleymanşah'ın Ebu'l-Kasım'ı İznik'in idaresiyle görevlendirmesinin nedeni, Antakya Ermeni Vasak tayin edilmişti. Onun öldürülmesiyle şehre, Bizans adına Ermeni Philaretos hâkim oldu. Fakat onun zalimane idaresi halkı canından bezdirince Antakya Şihnesi İsmail tarafından Süleyman şah şehre davet edilmişti. Bunun üzerine Türkiye Selçuklu Sultanı derhal harekete geçmiş ve yerine başkumandan olarak Ebu'l-Kasım'ı bırakmıştı (Sevim, 1993:120; Cahen, 1994: 91-92; Turan, 1996: 70).

bölgedeki Türkmen grupların yardımı gelmesiyle büyük zaiyat verilmiştir. Ertesi yıl daha hazırlıklı bir Bizans ordusu bu kez Cyzicus'u ve Apollonia'yı almıştır (Vryonis, 1971: 118-119; Demirkent, 1996: 16, Komnena, 1996: 211; Beihammer, 2017: 272-274).

1092 yılında Melik Şah'ın ölümü üzerine, Kılıçarslan Nikaia (İznik)'e gelerek tahta çıkmış, Marmara kıyılarını ve Adramyttion'u geri almış ve adalar ve Midilliye akınlar düzenlemiştir (Komnena, 1996: 1-37; Beihammer, 2017: 275).

Tahta geçtikten sonra, 1081–1095 yılları arasında Aleksios, imparatorluğun iç düzeni ve asayişi sağlamıştır. Devlet otoritesini yeniden yapılandırmak imparatorluğun devamını sağlamak açısından önemli bir hamle olmuştur. Ekonomik sistemi canlandırmak ve sosyal politik dengeyi kurmak amacıyla kilisenin değerli malvarlıklarına el koyarak bir denge ortamı yaratmıştır (Bréhier, 1977: 206; Charanis, 1969: 214; Komnene, 2011: 157-160).

Bu dönemde, ordu reformu gerçekleştirilmiş ve aynı zamanda yaklaşan dış düşmanlara karşı paralı askerlerden oluşan bir ordu kurulmuştur (Finlay, 1853: 65-66; Komnene, 2011: 124, 160, 173, 254; Norwich, 2001: 26).

Bu sırada Avrupa'da, Papa II. Urbanus, 1095'te halka açık bir toplantıda Haçlı Seferleri'ni duyurarak ve Kudüs'e doğru yapılacak bu sefere katılacakları kutsayarak önemli bir çağrıda bulunmuştur (Harris, 2003: 53-54; Runciman, 1998: 85-86).

Birinci Haçlı Seferi, 1096 ve 1101 yılları arasında meydana gelmiştir. Üç ana dalgadan oluşan bu grupların amacı Konstantinapolis'te toplanıp oradan Kudüs'e geçmektir. 1096 yazında başkente ulaşan ve Pierre l'Ermite ve Gautier Sans-Avoir'in komuta ettiği bu grup düzensiz birliklerden oluşuyordu. 1096-1097 yılları arasında gelen ikinci dalga düzenli ordulara sahipti. Vermandois Kontu Hugue, Aşağı Lorraine Dükü Godefroi de Bouillon ve erkek kardeşleri Eustache ve Baudouin de Boulogne, Norman lider Bohemund ve Toulouse Kontu Raymond de Saint Gilles gibi Avrupa'nın önemli liderleri bu orduların başındaydı. 1101 yılında Bizans topraklarına ulaşan üçüncü dalga Lombardia, Fransa ve Bavyera kuvvetlerinden meydana gelmekteydi (Krey, 1921: 44-

69; Fulcherius Carnotensis, 1999: 42-45; Bartlett, 2000: 26; Norwich, 2001: 31; Hardis, 2014: 125-141; Willermus Tyrensis, 2018: 45-58; Tudebodus, 2019: 57-59).

Norman sorununu çözen Aleksios, Latin ordularının Doğu'ya doğru yola çıktığı haber aldığı anda, Türk sorununu daha kararlı bir şekilde çözmeye hazırlanıyordu. Eğer Latin birlikleri kontrol edilebilirse, doğu eyaletlerini geriye alabilirdi. Anadolu Selçuklularına ilk büyük yenilgilerini yaşatan ve Aleksios'un Batı Anadolu'yu geri almasını sağlayan Birinci Haçlı Seferi oldu (Vryonis, 1971: 116; Runciman, 1980: 97).

Haçlı orduları, 26 Haziran 1097 tarihinde Nikaia'yı ele geçirip Bizans İmparatoru'na teslim ettiler (Fulcherius Carnotensis, 1999: 65-66; Willermus Tyrensis, 2018: 117-120). Haçlı ordusu Frigya üzerinden ilerlerken, 1 Temmuz 1097'de I. Kılıç Arslan komutasındaki Türk kuvvetlerinin saldırısına uğradı. Kılıç Arslan, Haçlı ordularını durduramayarak 4 Temmuz'da yenildi (Letters of Crusaders, 1902: 4; Fulcherius, 1998: 65; Willermus Tyrensis, 2016: 129). Birinci Haçlı Seferleri boyunca Danişmend'in, Kılıç Arslan'ın müttefiki olarak Haçlı ordularıyla savaştığı bilinmektedir (Beihammer, 2017: 312).

1097'de Türkler Anadolu'nun bir ucundan diğer ucuna yenildiler ve İznik, Dorylaion, Pisidia Antakya'sı, İkonion, Herakleia, Kaisareia, Plastentza (Comana), Maraş, Tarsus, Adana ve Mopsuestia (Mamistra) bölgelerinden çekilmek zorunda kaldılar (Vryonis, 1971: 116; Lilie, 2003: 141-142).

Bizans hükümeti, Propontis kıyısı üzerindeki hâkimiyetini arttırsa da Nikaia ve Bithynia'nın büyük bir kısmı Kılıç Arslan'ın elinde olduğu için, İmparator kontrolünü Çanakkale boğazlarının ötesine taşıyamadı. Smyrna ve doğu Ege'nin yakın adaları Türklerin elinde kaldı (Beihammer, 2017: 315).

Görünüşe göre, İznik'in fethi ve ardından Frigya ve Pisidia'daki Türk egemenliğinin çöküşü, Bizans üzerinde olumlu bir etki yarattı. Aleksios'un kayınbiraderi İoannis Dukas komutasındaki Bizans seferi kısa sürede Smyrna Körfezi'nden Hermos ve Menderes Nehirleri vadilerine kadar uzanan önemli sayıda kale ve toprakların geri alınmasıyla sonuçlandı. Yerel Türk emirlerinin Bizans birliklerine karşı direnişe geçme

girişimleri kısa sürede başarısızlıkla sonuçlandı (Komnena, 1990: 338; Belke ve Mersich, 2004: 177-178).

Kalan Türkler Menderes Vadisi'nden geçerek Tessarakonta Martyron Gölü (Eber/Akşehir Gölü) ovasındaki Akroinos'un (Afyonkarahisar) doğusundaki bir Frig kasabası olan Polybotos'a (Bolvadin yakınlarında) çekildi. (Komnena, 1990: 338; Belke ve Mersich, 2004: 222-223).

Efes'ten yola çıkan İoannes Dukas, kaçan Türkleri Anadolu platosuna doğru takip etti ve birliklerinin ulaşabileceği birçok yeri işgal etti. Sardeis'i (Salihli yakınlarında) ve Philadelpheia'yı (Alaşehir yakınlarında) alarak kuzeydoğu yöneldi. Daha sonra Menderes Nehri'ni geçerek Laodikeia'ya (Denizli yakınları) ulaştı, oradan doğuya Khoma'ya (Gümüşsu yakınında Akkale) ve Lampe'ye devam etti. Yukarı Menderes Vadisi ile Acıgöl arasında yer alan kaleleri alarak Polybotos'a varan İoannes Dukas, oraya sığınan Türklere karşı bir zafer daha kazanarak çok sayıda Türkü öldürüp esir aldı (Komnena, 1996: 338).

Aleksios bu dönemde kurtarılan kalelere Bizans ordusunun önde gelen subayları arasından valiler atayarak bölgeyi kontrol altında tutmaya çalıştı. Geriye aldıkları birçok kalenin savunma yapılarında onarımlara başlandı (Beihammer, 2017: 316).

1101'de Lombardiya, güney Fransa ve Almanya'dan gelen yeni Haçlı ordusunun, Küçük Asya'daki güç dengeleri açısından çeşitli yansımaları olmuştur. Haçlı seferinin ilk dalgasının olumsuz sonuçları, Antakya'nın ele geçirilmesi ve ardından Batı Anadolu'nun tekrar Bizans birlikleri tarafından fethedilmesi gibi bazı ciddi başarısızlıklardan sonra, Haçlı ordularını Kılıç Arslan, Danişmend, Halep Meliki Rıdvan ve Harran emiri Karaca gibi Türk emirlerinden oluşan güçlü bir ittifak karşıladı (Demirkent, 1995: 31).

Nikaia'dan çıkan Haçlı ordusu Danişmend'in elinde olan Neokaisareia (Niksar)'a doğru yola çıktı. Amaçları 1100 Temmuz'unda Melitene'de yakalanıp Neokaisareia Kalesinde tutulan Bohemond'u kurtarmaktı. İmparator ve birçok insan bu yolu kullanmamalarını söylese de Lombard komutanları ordularına güvendikleri için bu yolda ilerlemeye

devam ettiler (Krey, 1921: 161-165; Fulcherius Carnotensis, 1998: 117-118; Mateos, 2019: 205).

Nikaia'dan yola çıkan haçlılar üç hafta sonra 23 Haziran'da Ankara'ya geldiler. Ankara garnizonunda 200 kişilik bir askeri bulunmaktaydı. Hepsini öldürüp kaleyi kolayca aldılar (Vryonis, 1971: 116; Beihammer, 2017: 320). Ankara'nın zayıf koruması Türklerin Galatia'nın kuzeyinden bir saldırı beklemedikleri için Birinci Haçlı saldırılarından etkilenen bölgelere yoğunlaştıkları şeklinde algılanabilir.

Bununla birlikte, Gangra'nın tahkimatları, dik bir tepe üzerindeki konumundan dolayı zapt edilemez olarak kabul edildi ve Franklar, bölgedeki ekinleri ve mısır tarlalarını tahrip etmekle yetindiler (Demirkent, 1995: 32-33).

Franklar Kastamona'ya doğru ilerlerken, saldırılarını önlemek için yol boyunca onlara hediyeler ve yiyecek içecek sunuldu (Krey, 1921: 167-172, Fulcherius Carnotensis, 1998: 148). Bu olaydan Paphlagonia'nın dağlık kesimlerinin Türklerin elinde olduğu düşünülse de bu bütün kasabaların Türk garnizonları tarafından yönetildiği anlamına da gelmemelidir. Anna Komnene, Amaseia yolu üzerinde Halys Nehri'nin doğusunda yer alan bir kasabanın yerli Yunan nüfusu tarafından yönetildiğini anlatır. Kutsal giysiler giymiş ellerinde İncil ve Haçlar ile Haçlı ordusunu karşılamaya giden rahipler bile onları durduramadıklarını ve bütün halkı insanlık dışı bir vahşetle öldürüldüklerini söyler. (Komnena, 1996: 69-75) Bu olay Haçlıların Türklere tabi olan ancak tamamen Hristiyan unsurlara sahip birçok kasaba ve köyden de geçmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Nikaia'dan çıkmış olan Haçlı ordusu Merzifon'a yakın bir yerde Türkler tarafından bozguna uğratıldı. Paphlagonia sahilinde Bizans şehirleri olan Sinope (Sinop) ve Pulveral (Bafra)'a kaçabilenler canlarını kurtardı (Demirkent, 1995: 36; Beihammer, 2017: 320-321).

İç Anadolu platosunun güney kesimiyle ilgili ayrıntıları Nevers Kontu II. William'ın rotasından öğrenebilmekteyiz. Lombard birliğinin Ankara'ya kadar ki yol güzergâhını aynen takip ettikten sonra güneye, Konya'ya yöneldi. Bu kent 1101'deki haçlıların

saldırısını püskürten güçlü bir garnizona sahipti, bu yüzden ikincisi, "*harap ve boş*" olarak tanımlanan Herakleia'ya yöneldi. Kılıç Arslan ve Danişment Gazi'nin saldırıları, kıtlık, susuzluk ve yorgunluk gibi etmenlerden dolayı Lombard ordusunun Paphlagonya'daki kaderini paylaştı ve büyük bir yenilgiye uğradı. William ve kaçabilen şövalyeler, Bizans kontrolündeki bölgelere ulaşabilmek için Kilikya Kapıları çevresinden güneye, Toros Dağları'na doğru gittiler (Demirkent, 1995: 45; Beihammer, 2017: 320-321).

Haçlı Seferleri ile Kılıç Arslan ve diğer Türk emirlerinin, 1097/98'deki başarısızlıklarından sonraki yıllarda yönetimlerini önemli ölçüde güçlendirdikleri anlaşılmaktadır. Sultan Dağları ile Akşehir Gölü arasındaki Frigya'nın batı kısımları ve Paphlagonia'nın dağlık alanları da dâhil olmak üzere Anadolu platosunun geniş alanları Türk kontrolü altına girmiş, 1098'de haçlılar için oldukça kolay ulaşılabilen Konya, güçlü bir kaleye dönüşmüştü. Anadolu platosuna giden ana erişim yollarından birini kontrol eden Philomelion da iyi savunulmuş ve böylece Bizans'ın doğuya doğru genişleme girişimleri engellenmiştir (Vryonis, 1971: 116- 119; Beihammer, 2017: 320-321).

Bununla birlikte, Kastamona, Gangra ve Amaseia gibi şehirlerde Türk birliklerinin varlığı, Bizans'ın Pontik kıyı şeridi boyunca kalelerini koruduğu ancak iç kısımların kontrolünü tamamen kaybettiği anlaşılmaktadır. Halys Nehri'nin doğusundaki Danişmend Gazi topraklarından gelen savaşçı gruplar tüm bölgeye kolayca nüfuz edebilmiştir. 1101'deki Haçlı Seferi, Türklere daha büyük birlikler kurup akın ve baskınların ötesinde, meydan muharebeleri yapmayı öğretmiştir. Buna karşılık, Lykaonia, Kapadokya, Paphlagonia, Galatya, Frigya'nın bazı bölümleri ve Halys Nehri'nin doğusundaki topraklar hem Bizans hem de Frank birlikleri için zor erişilebilir hale gelmiştir (Vryonis, 1971: 116- 119; Beihammer, 2017: 320-321).

Sonraki yıllarda, Bohemund'un Avrupa'da yenilmesi Bizans'a bazı bölgeleri geri alma imkânı vermiş ve yaptığı kara ve deniz seferleri sonunda güney Anadolu kıyı şeridini Türkler ve Haçlılardan geri almıştır. Aleksios, 1108 Antlaşmasıyla, Podandus, Tarsus, Adana, Mopsuestia (Mamistra), Anazarba ve Cydnus ile Hermon nehirleri arasındaki

tüm şehirleri tekrar İmparatorluk topraklarına katmıştır (Vryonis, 1971: 117; Richard, 1999: 131).

Aleksios saltanatının sonuna kadar, Anadolu'da Bizans otoritesini yeniden tahsis etme konusunda çok ciddi işler yapmıştır. 1118'de imparatorluğun Anadolu'daki topraklarını, Trabzon vilayetini, Sinope, Gangra, Ankara, Amorium, Philomelium'dan geçen bir hattın batısındaki tüm bölgeyi ve Antakya Dükalığı'na kadar tüm güney kıyı şeridini içeriyordu (Vryonis, 1971: 117).

Devam eden yıllarda da Anadolu'nun bazı bölgelerinde kaotik ortam yaşanmaya devam etti. Batıda Anadolu platosunun dağlık uzantısında Bizanslılar, Selçuklular ve Türkmenler, Sangarius ve Dorylaeum'dan Kotyaeum, Khoma, Philomelium, Sozopolis ve Laodikeia'dan Attaleia'ya uzanan bir hat boyunca amansız ve sert bir mücadele yürüttüler. Bizans Konya'ya akın ederken, Türkler ve Türkmenler de Ege kıyılarına saldırılar düzenlediler. Kuzey Küçük Asya'da Bizanslılar, Türkmenler, Selçuklular ve Danişmendliler benzer şekilde Klaudiopolis, Dadybra, Castamon, Gangra, Paura, Amaseia, Komana ve Oenoe kasabaları etrafında dönen bir sınır boyunca savaştılar (Vryonis, 1971: 117-119; Cahen, 1984: 98-144; Komnena, 1996: 8-40; Beihammer, 2017: 360-372).

Doğu Anadolu'da Gürcüler, Erzurumlu Saltuklular, Mengüçekliler, Artuklular, Danişmendliler, Şeddadiler, Zengiler, Haçlılar, Eyyubiler, Türkmenler, Ermeniler ve Bizanslılar, arasında sıcak çatışmalar devam ederken, Güney Anadolu'da Bizanslılar, Ermeniler, Türkmenler, Latinler, Kürtler ve Araplar askeri hareketlilik devam ediyordu (Vryonis, 1971: 117-119; Cahen, 1984: 98-144; Komnena, 1996: 8-40).

Herhangi bir potansiyel isyancı için bu tür istikrarsız koşullar, bir veya daha fazla devletin desteğini alabileceği anlamına geldiği için yoğun hanedan iç çekişmelerinin yaşanmasına sebep oldu. Bu durum Bizans'ı, Ermenileri ve Türkleri aynı şekilde etkiledi. Bizans şehzadeleri, Selçuklu sultanları, Danişmendliler ve Ermeniler, düşman kuvvetlerinin yardımıyla akrabalarını devirmek için planlar yaptı (Cahen, 1962: 661-692).

Bağımsız siyasi otoritenin ve hanedan çekişmesinin çoğalmasa, ilk başta Bizans'ın Anadolu'nun yeniden fethini ilerletme planlarını destekledi ve imparatorların, padişah Mesud'un oğulları arasındaki rekabeti ve Danişmendliler ile Selçuklular arasındaki mücadeleyi kullanmalarını sağladı. 1118 yılında Aleksios Komnenos'un ölmesiyle başa geçen Ioannes Komnenos (1118-1143), Konya padişahının görece zayıflığı nedeniyle, mücadelelerini kuzeyde Danişmendliler üzerinde ve güneyde Kilikya Ermenilerine karşı yoğunlaştırdı (Cahen,1962: 661-692; Melifoff, 1986: 111-112).

Ioannes, Türkler'in Aleksios ile yapılan anlaşmayı ihlal ederek Laodikeia, Sozopolis, Hieracoryphites ve Attaleia çevresindeki bölgeleri üzerine saldırılar düzenlendiğini öğrenince ilk işi Türkler üzerine sefere çıkmak oldu (Khoniates, 2004: 8).

Bütün bu gelişmelerden dolayı İmparator, bölge üzerinde yeniden hâkimiyeti sağlamak ve başta Laodikeia olmak Türkler tarafından kısa bir süre önce alınan şehirleri geri almak için 1119 yılı baharında sefere çıktı (Kinnamos, 2001: 6; Khoniates, 2004: 8). Oldukça büyük bir ordu ile sefere çıkan Ioannes Komnenos, Philadelphia (Alaşehir)'da karargâhını kurdu ve Ioannes Aksukhos¹³ 'u şehre saldırması için Laodikeia üzerine gönderdi. Kısa süre sonra İmparator'unda da bütün ordusuyla gelmesinin ardından herhangi bir direnişle karşılaşmadan şehir ele geçirilmiş oldu. II. Ioannes Komnenos, şehirde gerekli önlemleri aldıktan sonra Başkent'e dönmek üzere yola çıktı (Süryani Mikhail, 1944: 68; Abu'l-Farac, 1950: 356; Chalandon, 1960: 46-47; Kinnamos, 2001: 6).

Ioannes Komnenos başarıyla sonuçlanan ilk seferinden bir yıl sonra Bizans'ın Küçük Asya'daki eyaletlerine karşı yapılan Türkmen akınlarına son vermek ve buradaki

¹³ 'İmparatorun en büyük teveccühüne nail olan kişi ise Ioannes Aksukhos idi. Bu zat bir Türk'tü. Baimondos (Bohemond)'un Filistin seferi sırasında Bithynia'nın başşehri Nikaia (İzmit)'nin Türk egemenliğinden kurtarılışı sırasında esir düşmüş ve İmparator Aleksios'a takdim olunmuştu. Ioannes ile aynı yaşta bulunduğu için İmparator tarafından oğluna oyun arkadaşı olarak verilmiş ve kısa zamanda bütün saray halkının teveccühünü kazanmıştı. Ioannes tahta çıktıktan sonra Ioannes Aksukhos Büyük Domestikos olmuş ve imparator yanındaki nüfuzu daha da artmıştı; öyle ki, İmparatorluk hanedanının yüksek mevkilerde bulunan azasından birçoğu onunla karşılaştıklarında atlarından iner ve kendisine imparatora mahsus ta'zimâtta bulunurdu. Ioannes Aksukhos'un eli savaşa yatkın olduğu kadarda, gerektiğinde, hayırlı ve iyi işler için açıktı. Bundan dolayı düşüncesinin soyluluğu ve terbiyesi menşeyini unutturmuş ve onu herkesin sevgilisi haline getirmişti.' (Khoniates, 2004: 6)

eyaletleri surlarla tahkim etmek için tekrar Türkmenlere karşı bir sefer düzenledi (Kinnamos, 2001: 15; Khoniates, 2004: 8-9).

İmparatorun buradaki amacı surlarla çevrili olan kentlerde kısmi bir hâkimiyet yerine tüm bölgeyi güvenlik altına almaktı. Surların dışında kalan bölgelerde Türkmen gruplar rahatlıkla dolaşabildiği için bu durum, Bizans merkezleri arasındaki bağlantıyı aksatıyordu. Böylece kontrolü sağlamak güçleşiyordu (Kinnamos, 2001: 6).

Küçük Asya'nın önemli şehirlerden birisi olan Sozopolis (Uluborlu), 1120 tekrar Bizans'ın eline geçince, İmparator hedeflerine ulaşmakta önemli bir adım atmış oldu (Chalandon, 1923: 354; Kinnamos, 2001: 15; Khoniates, 2004: 8-9).

Sozopolis'in kontrolünden sonra güneye doğru ilerleyen İmparator, önce Hierakokoryphites¹⁴ kalesi ve daha sonra Türkmenlerin elindeki birçok şehir ve kaleyi ele geçirdi (Chalandon, 1960: 47-48; Vryonis, 1971: 119; Turan, 1988: 161; Kinnamos, 2001: 7; Khoniates, 2004: 9). Bu esnada Peçeneklerin, Balkanlarda Bizans topraklarına saldırdığını öğrenince başkente geri döndü (Savvides, 1999: 137-151).

1119, 1120-21 ve tekrar 1124'te, I. Aleksios ile Türkler arasındaki anlaşmayı ihlal ederek Laodikeia, Sozopolis, Hieracoryphites ve Attaleia çevresindeki bölgeleri işgal (Chalandon, 2004: 25-29).

1137 ve 1138 yıllarında, Kilikya'da Ermeni Leo'nun Bizanstan aldığı kentleri geri almakla uğraştı. Bu sefer esnasında Selçukluya ait birçok yer tahrip edilmiş (Süryani Mikhaıl, 1944: 111; Mateos, 2019: 290; Papaz Grigor, 2019: 293), Tarsus, Adana ve Mamistra'yı güçlük çekmeden ele geçiren İmparator, ardından Anazarba üzerine yönelerek burayı da hâkimiyeti altına almıştır. Ermenileri kontrol altına alan II. Ioannes, kısa süreli bir kuşatma sonrasında Antakya'yı da topraklarına katmıştır (Süryani Mikhaıl, 1944: 111; Abu'l-Farac, 1950: 374; Mateos, 2019: 290; Papaz Grigor, 2019: 293).

¹⁴ Antalya yakınlarında bir kale bkz., Ramsay, 1895: 424, 470; Umar, 1993: 317.

Mopsuestia, Tarsus, Adana ve Anazarba'nın Bizans otoritesini yeniden tanımasıyla nispeten hedefine ulaştı (Kinnamos, 2001: 16-18; Khoniates, 2004: 33-42). 1139-40 yıllarında Neokaisareia (Niksar)'ya yaptığı sefer sırasında, Anadolu'da bir kez daha Bizans ordusunun gücünü hissedildi (Vryonis, 1971: 117-119).

Neokaisareia'ya yapılan sefer başarısız oldu, ancak aynı zamanda Bizans'ın Küçük Asya'yı yeniden fethetme girişimini temsil etmeleri açısından da önemliydi. Danişmend hükümdarı Melik Muhammed'in 1142'de bu başarısızlığı bu durumu kısmen de olsa telafi etti. Onun ölümüyle Danişmendliler üç devlete bölündü; Yağıbasan Sebasteia'da, Zül-Nun Kaisareia'da ve Aynü'd-Devle Albistan ve Melitene'de hüküm sürmeye başladı. Bu durum Bizanslıları Anadolu'daki en güçlü Türk devletinin baskısından kurtardı, ancak Danişmend yönetiminin dağılması, kısa süre sonra güç dengesini Konya Selçukluları lehine bozacaktı (Vryonis, 1971: 117-119; Cahen, 1984: 98-144; Melikoff, 1986: 249).

II. Ioannes'in 1142- 1143 yılları arasında Antakya'ya yaptığı son Anadolu seferi, Sozopolis'i kuşatan Türkmenleri kovmak ve bölgedeki diğer Frig şehirlerinde Bizans otoritesini güçlendirmeyi amaçlıyordu. Bu sefer esnasında Türklerin otoritesini kabul etmiş Pousgouse Gölü adalarındaki Bizanslıların imparatoru kabul etmeyi reddetmeleri ve Ioannes'in adaları zorla almak zorunda kalması ilginçtir (Vryonis, 1971: 117-119; Kinnamos, 2001: 13-15; Khoniates, 2004: 22).

II. Ioannes Komneneos'un ölümü ve Danişmend'in iç çekişmeleri, Konya saltanatının Küçük Asya'da büyük bir güç haline gelmesini sağlayacaktı. Ancak, Manuel, babası Ioannes'den güçlü bir miras devraldığı için başlangıçta çok daha güçlü bir konumdaydı. Bizans saltanatının başına geçer geçmez, vakit kaybetmeden batı Anadolu'da bulunan Türkmen gruplarına karşı bir sefer düzenledi (Vryonis, 1971: 120).

1143 yılının sonlarına doğru yaptığı bu seferde Nicea'dan Dorylaion'a giden yol üzerindeki ilk askeri karargâh olan Melangia şehrinde Türkmen grupları uzaklaştırarak şehrin güvenliğini sağladı. Kenti yeniledikten sonra Başkent'e dönmek zorunda kaldı (Chalandon, 1960: 247-248; Kinnamos, 2001: 33-34; Khoniates, 2004: 35).

Türklerin Kilikya'da Pracana'yı ele geçirmesi ve Trakya temasına akınlarının bir sonucu olarak Manuel, Başkentten ayrılarak 1146 yılında Ikonion'a doğru harekete geçti. Rhyndakos ovasında II. Ioannes tarafından inşa edilen Ulubat kalesinde karargâh kurdu ve burada gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra harekete geçti. O esnada Philomelion (Akşehir)'de bulunan I. Mesud, kuvvetlerinden bir kısmını Bizans ordusunun üzerine gönderdi. Sultanın kuvvetleri sırasıyla Akronion (Afyon), Philomelion ve Akronion arasında bulunan Kalograia ve Philomelion'da bozguna uğratıldı. Philomelion'da uzun süredir esir olarak bulunan Bizanslıları serbest bıraktıktan sonra Selçuklu başkentine doğru hareket etti.

Bizans ordusunun karşısına çıkan tüm Türk kuvvetlerini bozguna uğratması ve Philomelion'daki yenilginin ardından I. Mesud Ikonion'dan ayrıldı. Bizans kuvvetleri kenti kuşattı fakat Danişmentli takviye kuvvetlerinin gelişiyle Manuel kuşatmayı kaldırarak Pousgouse (Beyşehir) Gölü boyunca uzanan yoldan Khoma'ya çekildi. O dönemde Khoma Bizans sınırları içindeydi. Raman idaresinde bulunan ve Bizans topraklarına ganimet almak için saldıran Türkmen grupları buradan uzaklaştırıp Bithynia'ya gitti (Kinnamos, 2001: 47-51).

Bithynia'ya vardığında İmparator, daha önce Philomelion'dan kurtardığı Bizanslıları buraya yerleştirdi ve İzmit Körfezi'nin Marmara Denizi'ne açılan batı yakasında bulunan kıyı kesime Pylai adı verilen bir kale inşa ettirdi (Ramsay, 1895: 204, 220; Umar, 1993: 684-685).

Anonim Selçukname, Konya kuşatmasının kaldırılmasının ardından Başkente dönüş yolu üzerindeyken I Manuel'in Türklerin saldırıları sonucunda çok ağır kayıplara uğradığından ve Bizans'a ait yedi kalenin fethedilerek içindeki Bizans askerlerinin öldürüldüğünden bahsetmektedir (Anonim Selçukname, 2014: 36).

Bizans ordusu Rhyndakos (Nilüfer) nehri yakınlarındayken Mesud'un elçileri gelerek İmparator'a barış teklifi sundular. Yapılan görüşmelerin ardından Selçukluların daha önce ele geçirdikleri birkaç kale ve Prakana kalesini Bizans'a iade edilmesi şartıyla bir barış yapıldı (Süryani Mikhail, 1944: 139; Chalandon, 1960: 275; Kinnamos, 2001: 54).

Hem Manuel hem de Mesud'un 1147'de böyle bir antlaşma imzalamalarının sebebinin İkinci Haçlı Seferi'nin yaklaşması olarak düşünülebilir (Vryonis, 1971: 121).

Haçlılar, Manuel'in Melangeia'yı elinde bulunduruyor olmasına rağmen Anadolu'da ilerlemekte güçlük çektiler. Conrad ve Almanlar Melangeia'ya kadar çok sorun yaşamadan ilerleseler de Erdek yakınlarındaki Bathys'te (Hasluck, 1910: 17; Robert, 1955: 128) Türkler tarafından yenilgiye uğrayınca Nikaia'ya geri çekilmek zorunda kaldılar. VII Louis, daha az tehlikeli olarak nitelendirdiği bölgeleri tercih ederek Fransızları Attaleia (Antalya)'ya tarafına yönlendirdi. Fakat Macander (Menderes) vadisine ulaşıp Laodikea'ya doğru yaklaştıkça Türkler tarafından saldırıya uğradılar. Attaleia civarında da Türkmen gruplar mevcuttu (Chalandon, 1960: 281 286, 300, 304, 310; Vryonis, 1971: 121).

Diğer yandan Ermeni Leon'un ölümüyle yerine geçen oğlu II. Thoros'un, Kilikya bölgesine girerek Bizans hâkimiyetindeki Tarsus, Adana, Mopsuestia (Misis) ve Anazarba gibi kentleri ele geçirmesi üzerine Manuel, Masud'u Ermeni Thoros'a yönlendirmiştir. 1153'te ve tekrar 1154'te Thoros'a saldıran Mesut başarıya ulaşamamıştır (Süryani Mikhail, 1944: 170-171; Abu'l-Farac, 1950: 391; Turan, 1988: 173; Kinnamos, 2001: 93; Khoniates, 2004: 95; Papaz Grigor, 2019: 307).

Mesud'un ölümüyle hanedan çekişmeleri yaşanmış, Zünnûn, Şâhinşah ve diğer Danişmendli emirleri Kılıç Arslan'a (1155-92) karşı ittifak oluşturmuşlar ve Bizans İmparatoru Manuel de onları desteklemiştir (Süryani Mikhail, 1944: 176; Turan, 1988: 198-200; Cahen, 1984: 112; Papaz Grigor, 2019: 315-316). Bir yandan bu karışıklıklar ile başa çıkmaya çalışan Kılıç Arslan, 1157 yılında Bizans topraklarında bulunan Pannoura ve Sibyla'yı (Mavga Kale) da almaktan geri kalmamıştır (Vryonis, 1971: 121). Türkmen gruplar ile mücadelesinde Bizans ile uğraşmak zorunda kalmamak için 1158 yılında Manuel ile antlaşma yapmak zorunda kalmıştır (Chalandon, 1960: 430-434).

Manuel ve Kılıç Arslan arasında yapılan bu barış İmparator'un oldukça işine yaramış ve o yıl Thoros ile hesaplaşmak için yaptığı doğu seferi oldukça başarılı olmuştur. Yolunun üzerinde Frigya'da bulunan Türkmenleri yenmiş ve Kilikya'da Cistramon (Büyük

Kale), Anazarba, Longinias, Tarsus ve Tili şehirlerini almıştır Chalandon, 1960: 441; Vryonis, 1971: 121; Kinnamos, 2001: 131; Khoniates, 2004: 137; Papaz Grigor, 2019: 327).

Manuel ve Kılıç Arslan'ın 1158'deki barış antlaşmasına rağmen Kilikya ve Suriye seferinden dönüşünde Lykaonia'dan geçen İmparatorun, Cotyaeum'da Türkmen grupların saldırısına uğraması Onun 1159-1161 yılları arasında Batı Anadolu'daki Türkmenlere karşı seferler düzenlemesini zorunlu kıldı (Kinnamos, 2001: 139-140; Khoniates, 2004: 75; Papaz Grigor, 2019: 327).

1159 yılında Kypsella (İpsala) ovasında bir ordu toplayan İmparator Manuel, Anadolu'daki tüm eyalet yöneticilerine mektuplar göndererek belirtilen tarihte her birinin farklı Türkmen topraklarına saldırmalarını emretti. Manuel'in bu hamlesi, Türk topraklarına büyük zararlar verdi. Aynı yılın kışında, İmparator Hellepontostan Anadolu'ya geçti ve Bathys (Sarısu) ile Thybris (Porsuk Çayı) nehirleri üzerinden Dorylaion'a geldi. Kentin çevre arazisinin tamamını ele geçirdikten sonra, yanında birçok insan ve hayvanla birlikte oradan ayrıldı. Türkler olaydan haberdar olduktan sonra topluca bölgeye geldiler. Ancak, Bizans kuvvetleri onları uzaklaştırmayı başardı. I. Manuel, esirlerle beraber karargâha döndü. Fakat şiddetli bir kışın geleceğini farketmesi üzerine Başkent'e geri dönmek üzere yola çıktı (Chalandon, 1960: 458-459; Kinnamos, 2001: 141-142).

Başkentte kısa bir süre kalan I. Manuel, daha sonra boğazı geçerek Ritzion denilen köyde bir süre durdu ve ardından karşı sahile ulaştı. Buradan sonra sahil şeridinden ilerleyerek Philadelpheia'ya vardı. 1160-61'de Philadelpheia'dan yola çıkarak emir Süleyman'ın mülkü olarak kabul edilen Sarapata Mylonos bölgelerini yağmaladı. Ancak seferi sonuçsuz kalmış olmalı ki İmparator'un başkente dönmesinin ardından Türkler Philetas'ı (Dodurga) ele geçirdiler ve çok sayıda Laodikeia sakinini öldürüp köleleştirdiler (Vryonis, 1971: 122; Kinnamos, 2001: 141-142).

1161'in sonlarında İmparator tarafından Filistin'e gönderilen Ioannes Kontostephanos'un geri dönüşü sırasında Türk kuvvetlerini yenmesi üzerine Kılıç Arslan, Manuel ile bir kez daha barış antlaşması imzaladı. Bizanslıların düşmanlarının

entrikalarına destek vermesi, 1160 yılında Yağıbasan tarafından yenilgiye uğrayıp Albistan'dan vazgeçmek zorunda kalması Kılıç Arslan'ın bu yeni antlaşma ile yeterince güvende hissetmemesine sebep oldu. Bu sebeple 1162'de Başkent'e giderek Manuel ile yaptığı görüşmeler sonucunda Bizans'ın diplomatik entrikalarına son vermeyi başardı (Vryonis, 1971: 122; Kinnamos, 2001: 145-146; Khoniates, 2004: 81).

Bu antlaşma, Bizans'ın Küçük Asya'daki başarısını tersine döndürecek ve Kılıç Arslan'ın yükselişiyle sonlanacak bir dönüm noktası olarak algılanmalıdır (Vryonis, 1971: 122). Manuel Anadolu meselelerini ihmal ederek Batı'daki işlere ağırlık verdiği sırada Kılıç Arslan Kardeşi Şahinşah ve ve Danişmendliler ile meselelerine yönelecek zaman buldu. Danişmendili Yağıbasan'ın 1164'te ölümü, işini daha da kolaylaştırdı ve 1165'te Albistan, Darende, Geduk, Tohma Nehri bölgelerini topraklarına kattı. 1168 yılında Zünnûn'un üzerine yürüdü ve 1169'da Kaisareia ve Tzamandus (Zamantı), Ankara ve Gangra¹⁵'yü topraklarına kattı. Nural-Din'in yardımlarıyla Danişmendli sorununa geçici çözümler bulan Kılıç Arslan, Nural-Din'in 1174'te ölümüyle doğudaki son güçlü rakibinden de kurtulmuş oldu. Bir yıl sonra, 1175'te, Sebasteia (Sivas), Neokaisareia (Niksar), Docea (Tosya) ve Comana (Tokat) da dâhil olmak üzere Danişmendlilerin geri kalan topraklarının çoğu Selçukluların eline geçti ve iki yıl sonra Melitene'yi aldı. Bütün bunlar, elbette, Selçuklu gücünde önemli bir artış ve Anadolu güç dengesinde de bir değişim anlamına geliyordu (Süryani Mikhail, 1944: 233; Abu'l-Farac, 1950: 418; Chalandon, 1960: 501; Turan, 1988: 205; Kinnamos, 2001: 172; Khoniates, 2004: 83).

Kaynaklar, 1162-1174 yılları arasındaki bu dönemde Türk-Bizans sınırındaki olaylar hakkında çok fazla bilgi vermemekle birlikte (Vryonis, 1971: 12), Kılıç Arslan'ın ülkesine döndükten sonra İmparator ile yaptığı antlaşmaya uymadığı da aynı kaynaklarda vurgulanmaktadır. Frig Pentapolis kentlerinde Türk göçebelerinin hayvanları için otlak aramak için ortaya çıktıklarından söz edilmektedir (Chalandon, 1960: 499; Khoniates, 2004: 83-85).

¹⁵ Süryani Mihail Ankara ve Çankırı'nın Bizans'tan alındığını söylemektedir.

Aynı dönemde Türkler Laodikeia'yı yağmaladılar ve çok sayıda evcil hayvanı ele geçirip birçok insanı da esir aldılar (Chalandon, 1960: 499; Khoniates, 2004: 85). Bu dönemde Manuel'in yaptığı en etkili şey köyleri ve kırsal nüfusu korumak adına, Türkleri dışarıda tutmak için Bergama, Adramyttium ve Chliara bölgelerini tahkim etmesi olmuştur (Chalandon, 1960: 500; Khoniates, 2004: 86).

Anadolu'daki siyasi tablonun önemli ölçüde değiştiğini fark eden Manuel, Kılıç Arslan'ı durdurmak için kesin bir çaba göstermeye karar verdi. I. Manuel 1174 yılı sonu veya 1175 yılı başlarında daha önce 1162 yılındaki antlaşmayla Bizans'a verileceği vaat edilen şehirlerin geri alınması için hazırlıklara girişti. Bunu öğrenen Kılıç Arslan, Manuel'e eğer bir ordu yollarsa kentleri teslim edeceğini yolladığı bir elçi ile ilettili. Ancak Kılıç Arslan bu yollanan birlikleri daha önce ona direnen şehirleri elde ederek oldukça farklı bir amaç için kullandı. Daha önce Şahinşah'ın elinde olan ve İmparatorun otoritesini tanımaya hazır Amaseia şehri, Kılıç Arslan'ın eline geçti (Süryani Mikhail, 1944: 246-2248; Abu'l-Farac, 1950: 421; Chalandon, 1960: 501; Kinnamos, 2001: 220-221; Khoniates, 2004: 99-100).

Manuel, Dorylaion bölgesinde sürekli baskınlar yaparak Bizans topraklarını tahrip eden Türkmenleri buradan uzaklaştırmaya karar vermişti. Onuncu ve on birinci yüzyıllarda Dorylaion, Anadolu'nun önemli ve en müreffeh şehir merkezlerinden biriyken Türkmenler buraya çok büyük zarar vermişlerdi (Vryonis, 1971: 123). Manuel bölgeye geldiğinde Türkmenleri buradan uzaklaştırdı ve 1175'te surları ve şehri yeniden inşa etti. Dorylaion'un inşaatından sonra I. Manuel daha güneyde olan Choma-Soublaion yeniden inşa edip içine bir garnizon yerleştirdikten sonra Başkente döndü (Chalandon, 1960: 507; Khoniates, 2004: 100).

İmparator'un Batı Anadolu'nun güvenliğini sağlamak için almış olduğu tedbirler işe yararmış gibi görünmektedir. Daha önce buradan ayrılan Bizanslıların geri dönmesi ile bölgenin yeniden canlandığı anlaşılmaktadır (Chalandon, 1960: 507; Vryonis, 1971: 123).

1176'da Manuel, İkonion 'u alıp Sultanın gücüne son verme kararı aldı ve bu amaçla Tuna bölgelerinden özellikle Latinler ve Uzlar olmak üzere çok sayıda asker topladı.

Neokaisareia'yı almak için yeğeni Andronicus Vatatzes komutasında bir kuvvet gönderdi ve imparator ordunun büyük bölümünü ile güneye doğru yol aldı. Phrygia ve Laodikeia üzerinden İkonion'a ilerledi, Başmelek Mikail kilisesini ziyaret etmek için Chonae'de durdu ve ardından Meander Nehri'nin yükseldiği Lampe ve Celenae-Apameia'ya geçti. Oradan yakın zamanda yeniden inşa edilen Choma-Soublaion kalesine ve nihayet terkedilmiş Miryokefalos kalesine ulaştı (Abu'l Farac, 1950: 421-422, Chalandon, 1960: 500-504; Vryonis, 1971: 123; Kinnamos, 2001: 34-49; Khoniates, 2004: 124-132).

Bizans ordusunun takip ettiği güzargah üzerinde Miryokefalos kalesine çıkan Tribritze geçidi bulunmaktaydı. II. Kılıç Arslan idaresindeki Selçuklu ordusu, Bizans ordusunu, bu dar geçitte karşılamaya hazırlanmıştı (Haldon 2001: 142).

Kılıç Arslan'ın ordusunun Manuel'ininkinden sayıca az olması ona daha rahat hareket imkânı sağlıyordu. Selçuklu ordusu, bu dar geçidin iki yanında siper almıştı (Vryonis, 1971: 123-124).

Manuel'in subayları, Bizans ordusunun hareket kabiliyetinin az olduğunu bildikleri için bu dar geçitten geçilmemesi gerektiği konusunda İmparatoru uyardılar. Fakat ordudaki ün kazanmak isteyen tecrübesiz prensler imparatora baskı yaparak onu bu yolda ilerlemeye zorladılar (Süryani Mihail, 1944: 249).

Arslan'ın birlikleriyle ilk karşılaşan Bizans öncü birlikleri oldu ve ana tümen geçiti az kayıpla geçti. Muhtemelen Türkler mevzilerinde henüz tam olarak konuşlanmamışlardı (Haldon 2001: 142). Bu tümenler, daha yüksek bir yere çekilmek zorunda kalan Selçuklu askerlerini yerinden çıkarmak için piyadelerini yamaçlara gönderdi. Aşağıdaki tümenler bu önlemi almadılar ve okçularını etkin bir şekilde konuşlandıramadılar (Khoniates, 2004: 124-132). İlk iki Bizans tümeni geçidin uzak ucundan çıktığında, arka kısım tam girmek üzereydi ve bu, Türklerin hala geçişte bulunan tümenleri tuzağa düşürmeye yetti. Sağ kanat ağır kayıplar verdi ve komutanı Baldwin öldürüldü (Haldon 2001: 142; Khoniates, 2004: 124-132). Türkler daha sonra saldırılarını sol kanat tümeni üzerine yoğunlaştırdıklarında Bizans önemli kayıplar verdi ve liderlerinden biri olan

İoannis Kantakuzinos, bir Selçuklu askerine karşı tek başına savaşırken öldürüldü (Süryani Mihail, 1944: 249).

Geriye kalan Bizans birlikleri, Türklerin arkadan saldırmaya başladığının anlayınca paniğe kapıldılar. Bu noktada, Manuel bir güven bunalımı yaşamış ve savaşı kaderine bırakmıştır (Khoniates, 2004: 124-132).

İmparator sonunda subayları tarafından harekete geçirildi, disiplini yeniden sağladı ve kuvvetlerini oluşturduklarında savunma düzenine geçerek geçitten çıktılar (Haldon 2001: 142). Sonrasında İonnes ve Andronikos Angelos, Constantine Makrodoukas ve Andronikos Lampardas komutasındaki zarar görmemiş olan ordunu geri kalınının olduğu kampa eriştiler. Andronikos Kontostefanos komutasındaki arka tümen, kampa imparatorudan biraz daha geç geldi ve çok az kayıp vererek geldi (Khoniates, 2004: 124-132).

Gece, Selçuklu atlı okçularının Bizans kampına saldırdı (Vryonis, 1971: 123-124; Haldon 2001: 143). Niketas Khoniates, Manuel'in birliklerini terk etmeyi düşündüğünü, ancak kimliği belirsiz bir askerin sert sözleri ve şokta olan Kontostefanos'un onaylamaması nedeniyle gitmeye utandığını belirtse de kaçarak kendisini çok daha büyük bir tehlikeye atacağından bu durum biraz abartılı görünmektedir (Khoniates, 2004: 124-132). Ertesi gün, Türkler kampın etrafını oklarla çevirdiler. Manuel, sırasıyla İonnes Angelos ve Constantine Makrodoukas tarafından yönetilen iki karşı saldırı emri verdi, ancak savaşı kazanmasına yetmedi (Süryani Mihail, 1944: 249; Khoniates, 2004: 124-132).

Görünen o ki, her iki taraf da ağır kayıplar verdi. Bizanslılar, İkonion'a saldırmak sefere devam edecek durumda değildiler. Ayrıca Selçuklu Sultanı da bir an önce barışın sağlanmasını istiyordu. Bir ateşkes görüşmesi için Gabras adında bir elçiyi Manuel'e gönderdi. Bu müzakereler sonucunda, Bizans ordusunun, Manuel'in kalelerini yıkması ve Bizans-Selçuklu sınırındaki Dorylaion ve Soublaion'daki garnizonları yıkması şartıyla rahatsız edilmeden geri çekilmesine izin verilecekti (Khoniates, 2004: 124-132).

Ancak Bizans ordusunun geri çekilmesi sırasında Kılıç Arslan'ın fazla kontrol edemediği Türkmen gruplar tarafından saldırıya uğradı. Manuel, Kılıç Arslan'ın aralarında 1162'de imzaladıkları antlaşmanın şartlarına da uymadığını bildiği için daha az önemli olan Soublaion kalesinin surlarını yıktı, ancak Dorylaion'u sağlam bıraktı (Vryonis, 1971: 123-124; Treadgold, 1997: 649).

Miryokefalon, Bizanslılar için önemli bir yenilgi olmasına rağmen, Bizans ordusunun yeteneklerini maddi olarak etkilemedi. Ertesi yıl Ioannis Komnenos Vatatzes komutasındaki Bizans ordusu Menderes Nehri üzerindeki Hyelion ve Leimocheir'de Selçuklulara karşı kayda değer bir zafer kazandı. Manuel, Selçuklularla küçük muharebelerde bir miktar başarı elde etti ve 1179'da Kılıç Arslan ile muhtemelen avantajlı bir barış yaptı (Angold, 1984:193; Magdalino, 1993: 99-100).

Ancak Malazgirt gibi, Miryokefalon da çok önemli bir olaydı ve onu takiben Anadolu'daki iki güç arasındaki denge yavaş yavaş değişmeye başladı ve daha sonra Bizans, Anadolu içlerinin egemenliği için rekabet edemez hale geldi (Vryonis, 1971: 123-124).

1.3. BÖLGESEL METROPOLLERİN TÜRKLER TARAFINDAN ALINMASI

1.3.1. Melitene/Malatya'nın Türkler Tarafından Alınması

Kızılırmak Nehri havzası çevresindeki Anadolu platosunun kuzeydoğu bölgelerinin fatihi ve aynı zamanda yerel bir hanedanın kurucusu olan Malik Danişmend'in yaptıklarını konu alan destansı bir eser olan Danişmend-name, Turasan ve Melik Ahmet'in yaşadığı Çeharbağ'dan Malatya'ya çağırılması ile başlar. Yine kaynağın kendi verdiği tarihe göre bu olay 1082-1083 yılında olmuştur. Danişmend-name'nin verdiği bilgilere göre Türkler burada çoktan yerleşik hayata geçmiş ve Anadolu fetihlerini buradan yönetiyormuş gibi anlatılmaktadır (Melikoff, 1960: 9-12).

İslami anlatılarda fethedilen bölgelerde Müslümanlığın yayılmasını sağlayan bir Arap kahramanı olan Seyyid Battal Gazi, Anadolu'da Türkleşme ve İslamlaşmanın başladığı dönemde ise bir veli-evliya kimliğine dönüşecek ve Danişmend-name'de aynı destansı

anlatılarla karşımıza çıkan Melik Danişment'in dedesi olarak varlığını sürdürecektir. Bu tür bir anlayış artık Danişmend-name'de sadece Ortodoks inancın değil, heterodoks inançların da kabul ettiği destansı kahramalıklar yapan bir savaşçı olarak yaşamaya devam edecektir. Emeviler döneminde Anadolu'da Bizans'a karşı yapılan savaşlarda ün kazanmış Malatyalı Seyyid Battal Gazi'nin torunu olarak gösterilen Melik Danişmend'in akınlarına da Malatya'dan başlaması bu anlamda mantıklı olacaktır.

Danişmend-name'de Malatya, 1082-1083 tarihinde çoktan Türklerin eline geçmiş ve bu Türk grubun komuta merkezi olarak gösterilmektedir. Oysa tarihi kaynaklar açısından durum çok da böyle değildir.

Suriye'nin Bizans egemenliğinden sonra, İslam Orduları Anadolu'da ilk olarak Fırat'ın doğu bölgelerini fethetmiştir. Fırat'ın doğusunda ele geçirilen El-Cezire bölgesiyle aynı yıl içerisinde Melitene üzerine Habib b. Mesleme el-Fihri gönderilerek burası 638'de kısa bir süre Müslümanların eline geçmiş fakat sonrasında bölgeye tekrar Bizans hâkim olmuştur (Honigman, 1970: 39).

Herakleios (610- 641)'un şehri zapt edip yıkmasının hemen ardından yine Hz. Ömer'in halifeliği döneminde, 640 yılında Habîb b. Mesleme tarafından Melitene ikinci kez fethedilmiştir. Bizans imparatoru II. Konstans (641-668) iç karışıklık nedeniyle duraklayan Anadolu Seferleri ve Müslümanların fetihlerle ilgilenmemesini de fırsat bilerek Melitene'yi tekrar ele geçirip burada bulunan Müslüman halkı kılıçtan geçirmiştir. Daha sonra Muaviye'nin döneminde, 661 yılında Melitene üçüncü kez Araplar tarafından alınsa da tekrar Bizans hâkimiyetine geçmiştir. I. Velid döneminde 714 yılında yapılan akınla, kent dördüncü kez kısa bir süre Arapların eline geçmiştir. Takip eden yıllarda bölge, Bizans kontrolündeki Ermenilerin eline geçene kadar birkaç kez daha el değiştirmiştir (Honigman- Faroqhi, 1991: 231-232; Göğebakan, 2003: 474-475; Darkot, 1997: 227-228; Tokuş, 2016: 139-146).

Bölge, yaşayan halkın dini ve kültürel farklılıklarından dolayı Başkent ile bağları çok güçlü olmayan bir konumdaydı. Ermeniler, Suriyeliler, Müslüman ve Hristiyan Araplar, Kürtler ve diğer etnik gruplardan kaynaklanan sorunlar hem arkhonlar hem de merkezi hükümet ile çeşitli sorunlara yol açıyordu. Bu çok kültürlü bölge, bahsedilen yüzyıllarda

azınlıkların etkisinin daha belirgin olduğu bir dönem olarak bilinmektedir. 963-969 yıllarında Nikephoros II. Phokas'ın yönetimiyle başlayan dönemde, Müslüman bölgelerden Süryani Hristiyanların bölgeye yoğun bir şekilde göç etmesi, bölgenin canlanmasına neden oldu. Pyramos/Ceyhan Vadisi ile Ceyhan Nehri arasındaki bölgelerde, Arsaniyas Nehri (Murat Nehri) ve Germanikeia (Kahramanmaraş), Melitene (Malatya) ve Edessa (Şanlıurfa) şehir merkezlerinin etrafında birçok piskoposluk ve manastır inşa edildi. Bu ekonomik canlanma, ticaret yollarına ve ticari faaliyetlere dayalı olarak yeni kiliseler ve manastırların inşasına yol açtı (Honigman, 1970: 39-40; Cahen, 1979: 235; Mateos, 2019:4-9).

Isaakios Komnenos, 8 Haziran 1057'de Kastamona'daki ikametgâhında imparator ilan edildiğinde Romanos Skleros, Nikephoros Botaneiates ve Basileios Argyros'un oğulları gibi Anatolikon temasında oturan bir grup komutan isyana katıldı. İshak, Konstantinopolis'e yürüyüşü için güç toplarken, karargâhını Koloneia bölgesindeki Nikopolis'te (Susehri) kurdu ve asker toplamaya devam etti. Bunun üzerine, kuzeydoğu ve orta sınır bölgesinden, yani Sebasteia, Melitene, Tephrike ve Armeniakon'un geri kalanından gelen arkhonlar ve askerler, İshak'ın ordusunu daha da güçlendirdi (Beihammer, 2017: 158-159).

Isaakios Komnenos (1057-1059), 8 Haziran 1057'de Kastamona'daki ikametgâhında imparator ilan edildiğinde, Anatolikon temasında bulunan Romanos Skleros, Nikephoros Botaneiates ve Basileios Argyros'un oğulları gibi bir grup komutan isyana çıkarttı. İsaak, Konstantinopolis'e yürüyüşü için güç toplarken, karargâhını Koloneia bölgesindeki Nikopolis'te (Susehri) kurdu ve asker toplamaya devam etti. Buna ek olarak, kuzeydoğu ve orta sınır bölgelerinden, yani Sebasteia, Melitene, Tephrike ve Armeniakon'un geri kalanından gelen arkhonlar ve askerler, İsaak'ın ordusunu daha da güçlendirdi (Beihammer, 2017: 158-159).

Abu'l-Farac, Türklerin 1058 yılında surları harap halde olan Melitene'yi istila edip büyük miktarda ganimet ele geçirdiklerini ifade ederken (Abu'l-Farac, 1950: 312-313), Urfalı Mateos, 1068-1069 yılında Dinar adlı bir komutanın şehre saldırarak kontrolü ele geçirdiğini belirtmiştir (Mateos, 2019: 107-108). Süryani Mihail ise bu olayların 1058 tarihinde meydana geldiğini vurgulamaktadır (Süryani Mihail, 1944: 16). Ayrıca,

Temmuz 1059'da Türkmenlerin Sivas'a kadar geldiği kaynaklarca doğrulanmıştır (Honigman, 1970: 182).

Türkmen akınlarında tahrip olan şehrin surları ve hendeği İmparator X. Konstantinos Dukas (159-1067) tarafından 1061 yılında tamir edildi (Attaleiates, 2008: 87).

1065 yılında, Melitene çevresinde yaklaşık üç yüz Ermeni, çevrede bulunan manastırları yağmaladılar. Malatya Arkhonu Gabriel, yağmalamayı engellemek için çevredeki tarıma elverişsiz arazileri bu Ermenilere tahsis etmeye çalışsa da Ermeniler yağmalamaya devam ettiler. Bu dönemde, Türklerin faaliyetleri de artarak devam etti (Abu'l-Farac, 1950: 317).

1067 yılında Selçuklu komutanı Afşin, Melitene yakınlarında bir Bizans birliğini mağlup etti (Attaleiates, 2008: 100-101; Gökhan, 2013: 15). Romanos ise 1068'de Ausinalios'un komutasındaki bir orduyu Malatya'ya gönderip kendisi Haleb'e gitti. Ancak Amorion şehrinin yakılıp yıkıldığını duyunca hemen geri döndü (Zonaras, 2008: 126-128).

1069 yılındaki akınlar sırasında Selçuklular, Bizans'ın Malatya Arkhonu Philaretos Brachamios'u mağlup ettiler. İmparator, Romanopolis (Palu) şehrine geldiğinde, Selçuklu akınlarının Kaisareia'ya kadar ulaştığını öğrendi ve bu nedenle Sebasteia'ya hareket etti. Ancak akınları durduramayan İmparator, sonunda Konstantinopolis'e geri dönmek zorunda kaldı (Beihammer, 2017: 158-159).

1040'tan sonraki yıllarda Anadolu'ya yapılan istilalar, Sultan'ın merkezi otoritesi dışında gerçekleşmiş ve sınırlı sayıda istisnai durum haricinde, ülkeye yerleşmeyi amaçlamamıştır. Bu süreçte, Bizans ordusuna katılan çok az kişi dışında, istilacılar Anadolu'ya yerleşmeyi düşünmemişlerdir (Cahen, 1984: 82). Bu da bölgeye gelen grupların bahsi geçen tarihlerde kalıcı olmadığını göstergesidir.

Romanos 1071 Malazgirt sonrasında Konstantinopolis'e giderken bir süre Melitene'nin batısında olan Tyropoion/Trypia bölgesinde bir kaleye sığınmış ve buradan ona katılan

askerler ile yoluna devam etmiştir (Psellus, 1953: 276 -280; Bryennius, 2008: 59-69; Beihammer, 2017: 159).

Romanos'un esir düşmesinin ardından, Bizans birlikleri komutanı Philaretos Brachamios, karmaşalardan faydalanarak Maraş ve çevresini ele geçirdi ve 1073 yılında Antiacheia'ya saldırdı. 1074'te ise Melitene'yi sınırlarına kattı. 1078'de, Melitene, Maraş ve Antiacheia'nın da içinde bulunduğu bölgeye tamamen hâkim oldu (Süryani Mihael, 1944: 30-31; Abu'l-Farac, 1950: 331; Yinanç, 1944: 116).

1085 yılında Süleymanşah, Antioch (Antakya) şehrini ele geçirdiğinde, Philaretos Melitene'ye çekildi. Emir Buldacı adındaki bir Türk komutanın Philaretos'un elinde bulunan Cahan bölgesinde görüldüğü ve 1086'da şehri ele geçirdiği bilinmektedir (Abu'l Ferec, 1950: 333). Aynı yıl içinde, Kutalmış'ın dayısının Gabriel'e ait olan Melitene'yi işgal ettiği söylenir (Turan, 1993: 113), ancak Gabriel'in 1086'dan sonra Malatya'nın arkhonu olduğu bilinmektedir (Beihammer, 2017: 158-159).

I. Kılıç Arslan'ın Melitene'ye yaptığı sefere dair kaynaklar mevcuttur. Anna Komnena, bu kuşatmanın Kılıç Arslan'ın Anadolu'ya gelişinden hemen sonra gerçekleştiğini ifade etse de Süryani Mihail ve Urfalı Mateos'un kroniklerine göre bu olay 1096-1097 yıllarına tarihlenmektedir. Kuşatma, Haçlıların Anadolu'ya gelip Nikaia'yı ele geçirmesinden sonra gerçekleşmiş ve Kılıç Arslan, Melitene'yi alamadan geri çekilmek zorunda kalmıştır (Süryani Mihail, 1944: 46; Komnena, 1996: 325; Mateos, 2019: 189).

I Kılıç Arslan'ın 1097 yılındaki haçlı seferlerindeki yenilgisini Danişmend iyi değerlendirmiş, Melitene şehrini ele geçirmek için üç yıl boyunca her yaz bölgeye akınlar düzenlemiş ve 1100 yılında şehri kuşatmıştır (Süryani Mihail, 1944: 46). Fakat Melitene Arkronu Gabriel, Haçlıların Antakya Prensi Bohemond'dan yardım talep edince kuşatma yarım kalmıştır. Yardıma gelen Bohemond ani bir baskınla esir alınmış, Danişmend tarafından önce Sebaste'ye, sonra da daha güvenli bir yer olan Neokaisareia'ya (Niksar) götürülerek kaleye hapsedilmiştir (Vardan,1937: 188, Süryani Mihail, 1944: 47; Abu'l-Farac, 1950: 342-343; Mateos, 2019: 204).

Bununla birlikte, Melitene'nin, Boemondo'nun kurtuluşu sırasında Mayıs 1103'ün başlarında Danişmend'in denetiminde olduğu göz önüne alındığında, kent 1102 yılında Danişmentliler tarafından ele geçirilmiş olmalıdır (Melikoff, 1960: 99; Süryani Mihail, 1987: 343, 351; Mateos, 2019: 220-221).

1104 yılında Danişmend'in ölümünün ardından, I. Kılıç Arslan, 1105 yılında Melitene'yi kuşattı. Kuşatmanın uzaması sonucunda Danişmend'in oğlu Yağıbasan, hayatının bağışlanması şartıyla şehri 2 Eylül 1106 tarihinde teslim etti (Süryani Mihail, 1944: 51; Abu'l-Farac, 1950: 345; Turan, 1993: 107; Runciman, 2008: 89-90).

I. Kılıç Arslan'ın 1107'de ölümünün ardından oğlu Tuğrul Arslan Malatya'da Sultan ilan edildi. Ancak sultanlığı uzun sürmedi ve Muhammed Tapar'ın yanından gelen kardeşi Melikşah (Şahinşah) Malatya'ya gelerek 1109 yılında hükümdarlığını ilan etti. Artuklu Belek Gazi 1113 yılında kenti topraklarına kattı. Artuklu emiri Belek'in vefatından sonra ise Danişmendli Emir Gazi 1124 yılında Malatya'ya girerek yönetimi tekrar ele geçirdi (Süryani Mihail, 1944: 54; Abu'l-Farac, 1950: 347; Turan, 1993:110; Runciman, 2008: 172-173; Mateos, 2019: 247-248).

Görüldüğü üzere Danimend-name'de yer alan Malatya'nın 1082-1083 tarihleri arasında Türklerin elinde olduğu ve bu Türk grubun merkezi olarak kullanıldığı bilgisi gerçekçi görünmemektedir. Kentin olası olarak 1102 tarihinde Danişmentlilerin kontrolü altına girdiği düşünüldüğünde, 1073'te gerçekleştiği tahmin edilen olayların kontrol merkezinin Malatya olmadığı oldukça açık hale gelir.

1.3.2. Sebaste /Sivas'ın Türkler Tarafından Alınması

Roma döneminde bölgenin önemli bir merkezi olan Sebaste, sonraki yıllarda yerel prenslerin hâkimiyeti altına girdi. Bu dönemde, Anadolu'ya yönelik ilk Müslüman Arap akınlarından önemli ölçüde etkilendi. Müslümanlar tarafından gerçekleştirilen akınlar sırasında zaman zaman el değiştirse de bu hâkimiyetler kalıcı olmadı (Demirel, 2009: 278-282).

II. Basileios'un (976-1025) Doğu seferi sırasında, Ermeni Ardzuni hanedanlığının elindeki Vaspurakan'ı topraklarına kattı. Buradaki Ermenileri Sivas ve Kayseri'ye yerleştirdi (Sevim 2002: 3; Brosset, 2003: 267-270; Mateos 2019: 43, 46-47). Böylece Vaspurakan Kralı Senekerim bölgede egemenlik kurmuş oldu. Bu durum doğudan gelen Selçuklu Türkleri'nin işini kolaylaştırmış ve 4 Temmuz 1059'da şehir Selçuklular tarafından kuşatılmıştır. Sekiz gün boyunca kenti ellerinde tutsalar da hakimiyetleri kalıcı olmamıştır (Mateos, 2019: 110).

1071'de Malazgirt seferine çıkan Romanos Halys/Kızılırmak Nehri'ni geçerek Kaisareia/Kayseri şehrine doğru ilerledi. Sivas'a yakın bir bölge olan Soğuk Pınarlar'da ordugâh kurdu. Bu bölgedeki insanlara karşı sert davrandı, bu da bir isyanın patlak vermesine neden oldu. Ancak ordu, isyanı bastırdı ve kentin kuvvetlerini de yanlarına alarak yolculuğa devam ettiler (Zonaras, 2008:132).

Danişmend-name ve tarihi kaynaklar, Sivas'ın Danişmend'in ilk fethi olduğu ve burayı karargâhı yaptığı konusunda hemfikirdir. Danişmend'den ilk defa bahseden Süryani Mihail, 1085'te Süleyman'ın Antakya'yı ele geçirmesinden hemen sonra Kapadokya'ya gelip Sebaste (Sivas), Kaisareia (Kayseri) ve kuzeydeki bazı yerleri işgal ettiğinden söz etmektedir (Süryani Mihail, 1944: 30).

Birinci Haçlı Seferi sırasında, yani 1097 yılında, Sivas gibi Kapadokya şehirleri Danişmendler'in mülkü olarak görünse de bu şehirlerin ne zaman ele geçirildiği ve kiminle savaşmak zorunda kalındığına dair detaylı bilgiler kaynaklarda yer almamaktadır (Melikoff, 1960: 92; Beihammer, 2017: 312).

Defalarca yağmalandığı için harap olan Sivas, muhtemelen ilk gelenin insafına kalmıştı. Arzruni'nin eski başkenti Sebastia, son prensler Adom ve Abusahl'ın 1080-81 yılındaki ölümünden sonra savunmasız kalınca herhangi bir savaş olmaksızın Danişmend'in eline geçmiş olmalıdır. Bu da Ermeni Flaret'in gücünün düşüp Kutalmış'ın Antakya'yı ele geçirdiği 1085 yılında olması en kuvvetli ihtimal gibi görünmektedir (Melikoff, 1960: 107; Komnena,1996: 194; Grousset, 2005: 171; Mateos, 2019: 141).

Sivas, bundan sonra Anadolu Selçuklu Hükümdarı II. Kılıçaslan tarafından Konya'yla birlikte başşehir yapılmaya kadar Danişmendliler'in yönetiminde kaldı (Turan, 1951: 449-450; İpek, 2003: 31-38; Demirel, 2009: 278-282; Geyikoğlu, 2018: 245-246).

Sivas'ta Türklere ait en erken yapı Sivas Ulu Cami'dir. Yapının 1958'deki onarımı esnasında iki tane kitabe bulunmuştur. Bu kitabeler Buruciye Medresesi'ne götürülmüştür. Cami, II. Kılıçaslan'ın oğullarından biri olan Sivas Meliki Kutbeddin Melikşah döneminde, 593 (1197) yılında Kızılarslan tarafından inşa edilmiştir.

İnşa Kitabesi Metni:

فى ايام دولت الملك العادل قطب الدنيا والدين ملك

المسجد امر بعمارت

حمت شاه بن عز الدين و نصره عز الدنيا و الدين العيد

الخي اليس

الله تعالى قزل ارساين بن ابراهيم في سنة تارثون تسعين و

خمس مائة

Türkçesi:

Bu mescidin yapılmasını, din ve dünyanın kıymeti olan adaletli İzzeddin'in oğlu Melikşah'ın saltanatları zamanında Allah'ın rahmetine dönecek olan İbrahim oğlu Kızılarslan tarafından Kul Ahi'ye 593 (1197) yılında emretti (Hersek, 1993: 68).

Yapıda yer alan ikinci kitabe tam olarak okunamadığından, onarım veya minareye ait olup olmadığı konusunda araştırmacılar arasında görüş birliği bulunmamaktadır (Aslanapa, 2015: 109).

Türkçesi:

Bir gücü ve topluluğu yenen, din ve dünyanın şerefi, fetih/erin sahibi, Allah'ın zayıf kulu, mü'minlerin em iri Keyhüsrev oğlu Keykiivus Yusuf'un oğlu 609 (1212)yılında Allah'ın rahmetine (Hersek, 1993: 68).

Yapının ilk başlarda Danişmendlilere ait olduğu düşünülmüş fakat bulunan kitabeler ile Selçuklular tarafından yapıldığı anlaşılmıştır.

1.3.3. Neokaisareia /Niksar'ın Türkler Tarafından Alınması

Anadolu'nun Türkleşmesi ile ilgili çalışmalarda Danişmend-name'yi kaynak olarak kabul eden geleneksel söylem burada da kendini göstermektedir. Danişmend-name'de geçen anlatım ışığında Niksar'ın Türk hâkimiyetine geçişi 1084-1085 olarak ifade edilir ve burayı fetheden kişinin Artuk Bey olduğu kabul görür (Uzunçarşılı, 1927: 64; Darkot, 1964: 273-275; Yinanç, 1980: 168-169; Çal, 1989: 9-11; Turan, 1993: 132-134; Akar ve Güneş, 2002: 4-5).

Neokaisareia (Niksar), tarihsel olarak Konstantinopol'den doğuya giden ana yol üzerinde konumlandığı için son derece önemli ve stratejik bir konuma sahipti (Vryonis, 1971: 32). 6. ve 7. yüzyıllardan itibaren, Bizans İmparatorluğu bu stratejik yolu korumak için Neokaisareia'yı elinde tutmak için çaba sarf etmiştir (Demir, 2001: 17-18). Aynı şekilde, 1071'den önce ve sonra Anadolu'ya yapılan Türk akınları sırasında da Neokaisareia'nın stratejik önemi belirgin bir şekilde anlaşılmaktadır.

IV. Romanos'un 1068 seferi sırasında, Türkler, geri çekilirken farklı bölgelere doğru ilerlediler. Türk savaşçıları, Lykos Nehri (Kelkit Nehri) bölgesinde batıdaki en ileri nokta olan Neokaisareia şehrine beklenmedik bir saldırı düzenlediler. Bu beklenmedik durum karşısında İmparator, Sebasteia'ya geri döndü ve Andronikos Dukas komutasındaki kuvvetlerini buraya bıraktı. Kendisi Tephrike'ye (Divriği) doğru hareket etti ve burada Neokaisareia'dan geri dönen çok sayıda Türkü öldürüp ganimetlerini alarak esirleri serbest bıraktı (Zonaras, 2008: 125-126; Beihammer, 2017:139-140).

İmparator Mikhail (1071-1078) dönemi isyancılarından biri olan Norman savaşçı Roussel, serbest kaldıktan sonra Pontus bölgesine çekilmiş ve buradaki kaleleri ele geçirerek Armeniakon temasında Samsun'un güneyindeki İris Nehri (Yesilırmak) etrafındaki toprakların kontrolünü ele almıştır. Oldukça kısa bir zaman içerisinde Amaseia ve Neokaisareia gibi önemli şehir merkezlerini ele geçirip, Türkler'e karşı saldırmaya yetecek kadar güçlenmiştir (Gustave, 1881: 12-13; Attaleiates, 2008:146; Bryennios, 2010: 182-183;). Bu süre zarfında Roussel vergi gelirleri toplayabilmiş, müstahkem kaleler aracılığıyla askeri gücünü sağlamlaştırmış ve bölge onun yönetimi altına girmiştir (Norwich, 1967: 226-227; Kesik, 2013: 140; Beihammer, 2017:211).

1100 yılının temmuz ayında, Antakya Prensi I. Bohemond, Malatya bölgesinde esir alınarak Neokaisareia Kalesi'ne hapsedildi ve üç yıl boyunca burada esir kaldı. 1101 yılında, Nikaia'dan çıkan Haçlı ordusu Danişmendler'in kontrolünde olan Neokaisareia'ya doğru yola çıktı. Ana hedefleri, 1100 yılının temmuz ayında Melitene'de yakalanıp Neokaisareia Kalesi'nde tutulan Bohemond'u kurtarmaktı (Krey, 1921: 161-165; İbn Kalanisi, 1932: 55; Norwich, 1967: 281). Nikaia'dan çıkan Haçlı ordusu, Merzifon'a yakın bir yerde Türkler tarafından bozguna uğratıldı. Paphlagonia sahilinde bulunan Bizans şehirleri Sinope (Sinop) ve Pulveral (Bafra) yöresine kaçabilenler canlarını kurtardı (Demirkent, 1999: 36; Runciman, 1987: 23-25; Beihammer, 2017: 319-320).

II. İoannis'in hükümdarlığının başından itibaren Küçük Asya'da sürekli olarak hareket halinde olan Türkmen gruplar üzerine akınlar düzenledi ve Bizans'ın elinden alınan bazı kentleri tekrar sınırlarına kattı (Kinnamos-Brand,1976: 20-21; Honiatis – Magoulias, 1984: 12-13-19; Angold, 1984: 153-154; Holt, Lambton – Lewis, 1995: 240). 1139-40 yıllarında İoannes, Neokaisareia'ya da bir sefer düzenledi. Ancak, kuşatma süreci oldukça uzun sürdü. Hem hava şartlarının zorluğu hem de Bizans İmparatoru'nun yeğeninın Türklerin safına geçmesi, kuşatmanın seyrini değiştirdi. Her iki taraf da ağır kayıplar verince, sonunda geri çekilmek zorunda kalındı (Vryonis, 1971: 117-119; Cahen, 1984: 98-144; Honiatis – Magoulias, 1984: 20-21; Angold, 1984: 157; Runciman, 1987: 180; Norwich,1995: 76).

1142'de Danişmend hükümdarı Melik Muhammed'in ölümüyle Danişmendliler üç devlete bölündü: Yağbasan Sebasteia'da, Zül-Nun Kaisareia 'da ve Aynü'd-Devle Albistan ile Melitene'de hüküm sürmeye başladı (Azimi, 2006: 65; Abul-Farac, 1950: 376; Kesik, 2009: 134-137). Danişmend yönetiminin bu dağılması, kısa bir süre sonra güç dengesini Konya Selçukluları lehine bozacaktı (Melikoff, 1986: 249).

Danişmendli hâkimiyeti 1175 yılında Niksar'da sona erdi ve bu tarihten itibaren Selçuklu hâkimiyeti başladı. Danişmendliler, 1176 yılında Selçuklu hâkimiyetinden kurtulmak için Bizans ile iş birliği yapma yoluna gitti ancak bu çaba başarısız oldu. Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıçarslan hem Bizans'ın hem de Danişmendlilerin birlikte hareket etmelerine karşılık, 1175 yılında Niksar'ı Selçuklu topraklarına dâhil etmeyi başardı (Turan, 1993: 205; Kesik, 2009: 140-144).

Niksar'da bulunan Türk ve Bizans dönemine ait yapıları detaylı bir şekilde incelemek, tarihi verileri kullanarak bu yapıları değerlendirmek, bölgenin Türk hâkimiyetine geçişi konusunda çözüm önerileri sunmak açısından önemli bir adım olacaktır. Bölgede en erken Türk dönemine tarihlenen yapı Ulu Camidir. Yapının kitabesi mevcut değildir. Mahalli geleneğe göre yapının, Danişmend Yağbasan döneminde, mahalli Çepnizâde Hasan Bey tarafından H 540/M 1146 tarihinde inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir (Gabriel, 1934: 122; Gültekin, 1968: 22; Cantay, 1976: 31).

Yerleşimde, Bizans dönemine ait birkaç yapıdan biri Niksar Kalesi'dir. Orta Karadeniz'in savunması için stratejik bir konumda bulunan bu kale, surlarında ve surları tahkim eden burçlarda farklı duvar işçilikleri ile dikkat çekmektedir. Bu farklılık, kalenin farklı dönemlerini ve geçirdiği onarımları anlamamıza yardımcı olmaktadır. En erken tarihli kaynaklara dayanarak Pontus (Mithridates) dönemine tarihlenen kale, Roma, Bizans, Danişmend ve Selçuklu dönemlerinde de varlığını sürdürmüştür (Osten, 1929: 36; Baykara, 1986: 77-95; Strabon, 2000: 42).

Günümüzde kalede Mithridates dönemiyle ilişkilendirilebilecek herhangi bir mimari veri bulunmamakla birlikte, Roma dönemine ait bir duvar dokusuna da rastlanmamıştır (Sinklair, 1989: 345-350). Araştırmacılar, günümüze ulaşan kalenin büyük ölçüde Bizans ve Türk dönemlerine ait olduğu konusunda hemfikir görünmektedirler

(Hamilton, 1842: 346; Gabriel, 1934: 120; Foss-Winfield, 1986: 16-20; Sinklair, 1989; 345-350).

Niksar Kalesi surlarında, 7. ile 10. yüzyıllar arasında Arap akınları döneminde yaygın olarak kullanılan beşgen burçlar gözlemlenmektedir. Bu burç tipi, Bizans askeri mimarisinin en karakteristik özelliklerinden biridir (Foss-Winfield, 1986: 20-31). 7. yüzyılda başlayan Arap akınları ve ardından gelen 11. yüzyıl Türkmen akınları sırasında, Bizans'ın doğu bölgesinde bulunan şehir surlarının yenilediği bilinmektedir. Niksar Kalesi'ndeki beşgen burçlar, yapının bu dönemde tahkim edildiğini göstermektedir (Foss-Winfield, 1986: 17-18, 22-23, 134).

Kale ile bağlantılı Karşıbağ-Hüsam Mahallesi'nde bir Bizans kilisesi bulunmaktadır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan bir plan seması sergileyen yapının günümüze sadece birkaç duvarı ulaşabilmiştir. Bu duvarda izlenebilen farklı işçilik, yapının tamir görmüş olabileceğini göstermektedir (Ermiş, 2014: 58).

Danişmend-name'de Niksar'ın fethinden bahsedilirken (Demir, 1999: 229-232), kale gibi olduğu vurgulanan yapıyı Thaumaturgus Manastırı ile özdeşleştirerek buranın Thaumaturgus Kilisesi olduğunu söyleyen araştırmalar bulunmaktadır (Karahana, 1974: 42; Ermiş, 2014: 58). Danişmend-name'de geçen manastır kompleksine atıfta bulunan araştırmalar, bu kalıntıların Niksar'ın güneybatısında yer aldığını öne sürmektedir (Bryer-Winfield, 1985: 108-109).

Kalede kuzey duvara yaslanmış başka bir kilise daha bulunmaktadır. Bu yapı da Bizans dönemine tarihlenmektedir (Seçgin, 1997: 81-82; Gündoğdu vd., 2004: 480-481; Gündoğdu, 2008: 145-146, 152). Bazı araştırmalarda, yapı mimari özellikleri dikkate alınarak Doğu Karadeniz'de inşa edilen kiliselerle benzerlikleri nedeniyle bu kilisenin 19. yüzyıla tarihlendirildiği belirtilmektedir (Bryer vd., 1972: 258-266). Ayrıca, Cumontlar'ın Niksar ziyaretlerinde gördüklerini söyledikleri ve Rum cemaati tarafından kullanılan Aziz Nikolaos Kilisesi olabileceğini öne süren araştırmacılar da bulunmaktadır (Cumont-Cumont, 262; Ermiş, 2014: 59).

Kale içinde yer alan ve bir kısmı surlardan faydalanarak inşa edilen Yağlıbasan Medresesi 12. yüzyıl Danişmendliler dönemine tarihlenir (Kuran, 1968: 132; Sözen, 1972: 26-29). Fakat bu yapının büyük olasılıkla kilise olabileceği de yayınlarda yer almaktadır (Bryer- Winfield, 1985:109).

Niksar Kalesi'nin Türk dönemine ait, ancak herhangi bir yapı adı belirtilmeyen bir kitabesi bulunmaktadır. Uzunçarşılı'nın bunu kale üzerinde gördüğünü beyan etmesi üzerine, bu kitabenin kaleye ait olduğu araştırmacılar tarafından kabul görmüştür (Uzunçarşılı, 1927: 64; Cantay, 1981: 85; Baykara, 1986: 77-95; Çal, 1989: 6; Çayırdağ, 1993: 84). Kitabe yerinden düşünce önce Melik Gazi Türbesi'ne taşınmış, daha sonra da Hükümet Konağı'na konmuştur (Çayırdağ, 1993: 80; Parlak, 2016: 117).

Anadolu Selçuklu sultanlarından II. Süleyman Şah'a ait kitabe;

Kitabe Metni:

عمل جمال الدين

أمر هذه العمارة ا

القاهر ركن الدولة والدين

أبو احظفر سليمان شاه بن قلج ا

عز نصره بتاريخ ذى احجة سنة اربع وسبعون

Okunuşu:

1. 'amel-i Cemali'd-Din

2. emere hazihi'l-imate el Melik

3. el-Kahir Rükni'd-Devlet-i ve'd-Di

4. *Ebu'l-Muzaffer Süleyman Şah bin Kılıç Ar*

5. *slan 'azze nasruhu bi-tarih zil-Hiccet-i sene erba' ve seb'un*

Türkçesi:

Bu imareti, el-Melikü'l-Kahir Rüknü'd-Devleti ve'd-Din Ebü'l Muzaffer Süleyman Şah bin Kılıç Arslan- Allah O'nu yardımı ile aziz kılsın- 'ın emri ile (beş yüz) yetmiş dört yılı Zi'l-Hiccesinde Cemaleddin yapmıştır.

Kitabenin okunuşu konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Uzunçarşılı'ya göre, tarihi H 594/M 1197 olarak okunmalıdır (Uzunçarşılı, 1927: 64). Diğer araştırmacılar ise H 574/M 1179 tarihinde bir uzlaşmaya varmış gibi görünmektedir (Cantay, 1981: 85; Çal, 1989: 6).

Yine dış kale surları içinde yer alan ve günümüze ulaşan bölgedeki en erken tarihli yapı Cin Camidir. Cami doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ve sivri beşik tonoz ile örtülüdür (Çal, 1989: 20-24). Kitabesine göre yapı H 555/M 1160 yılında yapılmıştır.

Kitabe Metni:

أمر ببناء هذا الممجد المبارك

الملك ايدغدى

لمرضات الله

في ظلال الرب العزة خمسة و مسين و مسمائة

Okunuşu:

1. *Emere bi bina-i haza'l-mescidi'l mübarek*

2. *el-Melik salar Ay Dogdu*

3. (Okunamadı) *li-mardati'llahi*

4. (fi zilali'r rabbi'l-) *'izzeti sene hamse ve hamsin ve hamsemie H 555/M 1160*

Türkçesi:

Bu mübarek mescidin yapılmasını, Melik Salar Aydoğdu, Allah'ın rızasını kazanmak için, şanı yüce olan Allah'ın sayesinde beş yüz elli beş senesinde emretmiştir.

Kitabe girişte değil binanın güney cephesinde yer almaktadır. Kitabede adı geçen Emir Aydoğdu'nun 1160'ta yaptırdığı mescidin 13. yüzyılın ikinci yarısında tamiri esnasında ilk yapıdaki kitabenin güney duvarına yerleştirildiği düşünülmektedir (Çal, 1989: 20-24).

Melik Salar Aydoğdu'nun kimliği hakkında yapılan yayınlarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Arapça *mülk* kelimesinden türeyen *melik* kelimesi, sultan olmayan ancak hanedana mensup kişilere verilen bir unvandır (TDK). Tarihi verilere göre, 1160 yılında bölge Danişmedlilerin kontrolü altındaydı. Ancak ne Selçuklu hanedanında ne de Danişmendlilerde Salar Aydoğdu adlı bir melikten bahsedilmemektedir.

Anadolu'daki erken dönem yapılarında benzer durumlarla karşılaşılmaktadır. Mevcut sınırlı kaynaklar üzerinden yazılan Anadolu'nun Türk tarihine dair okumalar genellikle Selçuklu ve Danişmend hanedanları üzerinde odaklanmıştır. Niksar'da bir caminin banisi olarak bilinen ve Melik unvanını kullanan Melik Salar Aydoğdu'nun, bölgedeki Türkmen gruplarından birinin lideri olabileceği düşüncesi akılda tutulmalıdır, zira bölgede güçlü bir konuma sahiptir. Ancak, bu kişiye dair detaylı bilgilerin eksikliği nedeniyle kesin bir değerlendirme yapmak zordur.

Melik Dânişmend Gâzi'ye ait H. 560/M. 1166-67 tarihli bir vakfiye mevcuttur. Ancak, zamanın Diyanet İşleri Başkanı, vakfiyenin Danişmend Gazi'nin ölümünden sonra tarihlenmiş olmasından dolayı orijinal olmadığını ifade etmiştir (Akar ve Güneş, 2002: 77-81). Danişmendliler hanedanına mensup kişilerin adlarının farklı kaynaklarda farklı

şekillerde geçtiği düşünüldüğünde, böyle bir düşüncenin kesin olmadığına dair bir anlayış geliştirilebilir.

Ayrıca, Niksar genelindeki yoğun imar faaliyetleri göz önüne alındığında, vakfiyenin doğruluğunun tartışılmasının gereksiz olabileceği öngörülebilir. Bu durum, bölgedeki tarihî belgelerin ve vakfiyelerin zaman içinde farklı yorumlara açık olabileceğini göstermektedir.

Hacı Çıkrık (Atabey Şahinşah) Türbesinin Sanduka kaidesinin güney cephesindeki kitabesine göre Bedrüddin Atabek Ebu Mansur Şahinşah bin Arslan Doğmuş tarafından H 578/M 1182-1183 yılında yaptırılmıştır.

Görüldüğü üzere Niksar'da kitabesi olan yapılardan ve Melik Dânişmend Gâzi Vakfiyesinden edindiğimiz veriler yukarıda belirttiğimiz tarih yazımıyla örtüşmektedir.

1.3.4. Kaisareia /Kayseri'nin Türkler Tarafından Alınması

Kayseri, diğer Bizans kentleri gibi Konstantinapolis'i fethetmek için Anadolu'ya saldıran Müslüman Arap akınlarına maruz kalmıştır. İlk saldırı 647 yılında Muâviye komutasındaki ordu tarafından gerçekleşmiş olup, kent kuşatılmış ancak ele geçirilememiştir. Daha sonra 630, 726, 729 ve 732 yıllarında Kayseri'nin Arap ordularının akınlarına hedef olduğu bilinmektedir (İpşirli, 2022: 96-101). Bu durum, bölgenin o dönemdeki siyasi ve askeri çalkantılara maruz kaldığını göstermektedir.

1067'de Alp Arslan komutasındaki Selçuklu Türkleri'nin Kaisareia'ya saldırdığı, kenti yağmalayıp burada bulunan Aziz Basil Katedrali'ni tahrip ettikleri bilinmektedir. Ardından, Selçuklu Türkleri 1069'da İkonium'a saldırarak Anadolu'yu işgal etmek için yeni bir girişimde bulunmuşlardır. Bu olaylar, kaynaklarda Romanos'un ikinci seferine sebep olarak gösterilmektedir (Haldon- Jeffrey, 2008: 273; Nicolle, 2013: 16; Harris 2014: 39; Mateos, 2019: 50-51). Bu tür çatışmalar, dönemin siyasi ve askeri tarihinde önemli olaylardan biridir ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki Türk-Bizans mücadelesini yansıtmaktadır.

Türk tarih yazımlarında bu savaştan sonra Kaisareia'nın muhtemelen 1067'den sonra Türkler'in eline geçtiği araştırmacılar tarafından kabul görse de (Ahmet Naif Efendi, 1987: 21; Darkot, 1997: 484-491; İpşirli, 2022: 96-101), tarihi kaynaklarda durumun böyle olmadığı anlaşılmaktadır.

Kroniklerde 1085 yılında Tanuşman/Danişmend adlı bir Türk tarafından Kayseri'nin alındığı ifade edilmişse de Süryani Mihail, 1944: 30), Birinci Haçlı Seferi sırasında buradan geçen orduların Eylül 1097'de Kayseri'de kalenin etrafındaki kırsalda Türkmen gruplarla savaşmak zorunda kaldığı, ancak şehirde hiçbir Türk ile karşılaşmadığı belirtilmektedir (Vryonis, 1971: 116; Beihammer, 2017: 315).

Bu tür çatışma ve geçiş dönemlerinde, farklı tarihî kaynaklardan elde edilen bilgilerin birleştirilmesi ve değerlendirilmesi, o döneme ait net bir tabloyu ortaya koymak açısından önemlidir. Belirtilen olaylar, tarih yazımında dikkatlice incelenmeli ve farklı perspektiflerle değerlendirilmelidir.

Ne Birinci Haçlı Seferlerini uzun uzun anlatan Anna Komnena ne de Haçlı Kronikleri Kayseri'nin Türkler tarafından işgal edildiğinden bahsetmez (Krey, 1921: 44-69; İbn Kalanisi, 1932: 46-55; Foucher de Chartres, 1941: 11-27; Komnena, 1990: 336-339; Nicolle, 2003: 96-101). Haçlılar'ın Aleksios Komnenos ile Türklerin elinden alınan bölgelerin Bizans'a iadesi ile ilgili bir antlaşma yaptıkları bilinmektedir (Norwich, 1995: 48; Komnena, 2000: 357-358). Böyle bir durumda tıpkı Herakleia, Plastenzia ve Maraş'da olduğu gibi Kayseri'nin de Bizans'a teslim edilmesi beklenirdi (Melikoff, 1960: 115).

1096-1099 tarihleri arasında gerçekleşen Birinci Haçlı seferinin güzergâhından (Ehrlich, 2006: 263-283) anlaşıldığı üzere 1097'de Kayseri şehri henüz Türkler tarafından işgal edilmemiştir. Her ne kadar Abu'l-Farac 1084 yılında Kayseri'de Danişmend'in oğlu İsmail'in hüküm sürdüğünü söylesede (Abu'l-Farac, 1950: 331), Orada, birçok yerde olduğu gibi, göçebeler kırsalda çadırlarını kurmuşlar, otlakları kullanmışlar, ekinleri yağmalamışlar ama bu arada kendisi de harap olan şehri ele geçirememişlerdir. Urfalı Mateos, Ermeni Katolikosu'nun Melik Şah'a yaptığı 1090-1091 yılları arasındaki

geziden bahsederken onun Kayseri'ye geldiğini söyler fakat bu şehrin Dānişmend tarafından fethinden bahsetmez (Mateos, 2019: 176-177).

Bazı çalışmalarda Kayseri ve Ankara'nın Emir Turasan tarafından 1073-1074 yılında Türklerin eline geçtiği ifade edilmekte, ancak bu bilgiler Abdi-Zāde Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihi adlı eserinden alınmış olup dönemin anlatımıyla çelişen bilgiler içermektedir (Hüseyin Hüsameddin, 1986: 288). Hüseyin Hüsameddin'in verdiği tarihte, Anna Komnenos'un anlatımına göre, bu iki şehrin Bizans'ın topraklarında olduğu ve Kayseri'ye Isaac Komnenos'un vali olarak atandığı bilinmektedir (Komnenos, 1996: 127-128).

1101'deki Haçlı Seferleri, Kılıç Arslan ve diğer Türk emirlerinin 1097/98'deki başarısızlıklarından sonra yönetimlerini önemli ölçüde güçlendirdikleri bilgisiyile öne çıkmaktadır. Bu seferler sırasında Haçlıların hareketliliği sonucunda Anadolu platosunun önemli bir kısmının Türk kontrolü altına girdiği anlaşılmaktadır (Vryonis, 1971: 116-119; Beihammer, 2017: 320-321).

Türk emirleri bu dönemde Anadolu'da güçlerini arttırmış ve Haçlılara karşı daha etkin bir direniş gösterebilmiştir. 1101'deki Haçlı Seferi, Türklere daha büyük birlikler kurma ve meydan muharebeleri yapma konusunda deneyim kazandırmış gibi görünmektedir. Bu sefer, Lykaonia, Kapadokya, Paphlagonia, Galatya, Frigya'nın bazı bölgeleri ve Halys Nehri'nin doğusundaki toprakları hem Bizans hem de Frank birlikleri için zor erişilebilir hale getirmiştir (Vryonis, 1971: 116-119; Beihammer, 2017: 320-321).

Bu durum, bölgedeki stratejik dengelerin değiştiğini ve Türklerin kara harekâtında daha etkili olduklarını göstermektedir. Kayseri'nin Türk hâkimiyetine ve hatta Danişmendlilerin kontrolüne geçmesinin, 1097'den sonraki dönemde ve özellikle 1101'de gerçekleştiği öngörülmektedir.

Devam eden yıllarda Kuzey Küçük Asya'da, orta çağ döneminde, Bizanslılar, Türkmenler, Selçuklular ve Danişmendliler arasında Klaudiopolis, Dadybra, Kastamon, Gangra, Paura, Amaseia, Komana ve Oenoe kasabalarının etrafında bir sınır boyunca çeşitli savaşlar yaşandı (Vryonis, 1971: 117-119; Cahen, 1984: 98-144; Komnena,

1996: 8-40; Beihammer, 2017: 360-372). Bu esnada Kayseri el değiştirdiyse de kaynaklarda izi sürülememektedir.

Kaynaklardan Emir Danişmend'in oğlu Melik Muhammed'in şehri tamir ettirerek burayı merkez yaptığı ve akınlarla yıkılmış olan şehri onarmaya çalıştığı bilinmektedir. Kayseri'de ölen Muhammed'in türbesi buradadır (Edhem, 1331:449; Uzunçarşılı, 2014: 24). Muhammed'ten sonra hükümdar olan Zünnün'un kötü yönetimi sonrasında kent 1169 yılında II. Kılıçarslan tarafından Selçuklu egemenliğine girmiştir (Abu'l-Farac, 1950: 406; Cahen, 1984: 112-115; Turan, 1988: 198-200).

Kayseri'de Türk dönemine tarihlenen en erken yapı, Kayseri Ulu Cami'dir. Yapının inşa kitabesi bulunmamaktadır. Caminin en erken tarihli kitabesi, kuzey cephedeki ana giriş kapısının doğu tarafındaki pencerenin üst kısmında yer almaktadır. M. 1205-1206 tarihli bu kitabe, farklı şekillerde okunmuş ve iki farklı baninin adı elde edilmiştir.

Halil Edhem kitabeyi, "*(Bu Cami) Kılıçarslan oğlu, büyük Sultan Keyhüsrev Devri'nde-(Allah) onun yardımını yüceltsin-602 (1206) yılında Yağıbasanoğlu Muzâfferiddin Mahmud onarmıştır*" şeklinde okunmuştur (Edhem, 1982: 46).

Ahmet Nazif Efendi ise aynı kitabeyi, "*Ulu Sultan Keyhüsrev Kılıçarslan devrinde yardımı aziz olsun, Bađban¹⁶ oğlu Muzafferüddin Mahmud tarafından 602 (1205) senesinde (yapılmıştır)*" şeklinde okumuştur (Ahmet Nazif Efendi, 1987: 15).

Ahmet Nafiz Efendi'nin okumasına göre kitabe caminin inşa kitabesidir ve 1205 yılında yapılmıştır. Fakat araştırmacılar bu kitabenin onarım için koyulduğunu söyleyen Edhem'in okumasını tercih etmektedir. Bu yüzden caminin Danişmend Melik Mehmed Gazi (1134- 1143) tarafından inşa edildiği kabul edilmektedir (Gabriel, 1931: 32-35; Turan, 1996: 173).

¹⁶ Bağban, Muhammed Melik Gazi'nin oğlu Muzafferüddin Mahmud Melik Gazi'nin torunudur (Ahmed Nazif, 1987: 15-16).

1.3.5. Gangra, Mankuriya/Çankırı'nın Türkler Tarafından Alınması

Paflagonya'nın idari ve dini merkezi olan Gangra, Bizans döneminde Pilaimenes teması içinde yer almaktadır (Yalman, 1935: 44; Gökoğlu, 1952: 12; Ramsay, 2010: 319). Gangra'da M.S. 340 yılında Hristiyanlık açısından oldukça önemli olan bir sinod yapılmıştır. Bu toplantıda Sebaste piskoposu Eustathius'un sapkın fikirlerine karşı bir dizi karar alınmıştır. Gangra sinodunda alınan bu kararlar Kadıköy Konsili'nde (M.S. 351) ekümenik hale getirilmiştir (Güzel, 2018: 98-105).

8. yüzyılda Emevi akınlarına maruz kalan yerleşim, kalesinin çok güçlü olması sebebiyle alınamamıştır. Arap kaynaklarında kale, Hısnülhadîd sıfatıyla anılmaktadır (Şahin, 1993: 201-218).

Çankırı'nın Türk hâkimiyetine geçişi ile ilgili bilgiler genel kabullere dayanmaktadır. Türk tarih yazıcıları Danişmend-name'de belirtilen bilgidен yola çıkarak, Çankırı'nın Süleyman Şah'ın emirlerinden biri olarak kabul edilen Karatekin tarafından ele geçirildiğini ifade etmektedirler (Turan, 1993: 355; Gökmen, 1995: 7; Şahin, 1993: 216). Anna Komnena'da adı geçen ve Sinop'u fethettiği belirtilen Charatikes, (Anna Komnena, 1996: 195-196), araştırmacılar tarafından Kara Tigin ile bağdaştırılmıştır (Sümer, 1999: 722; Çakmakolu Kuru, 2007: 63).

Kara Tigin, Danişmend-name'de Mankuriyye yakınlarında olduğu söylenen Tamasun köyüne Battal Gazi döneminde yerleşen Müslüman bir tacirin oğlu, El Tigin'in kardeşi olarak karşımıza çıkmaktadır. Mankuriyye/Çankırı'yı fethettikten sonra Meryem Hatun ile evlenir. Danişmend-name'den hareketle kenti Kara Tigin'in fethettiği ve türbesinin Çankırı kalesinde olduğu genel kabul niteliğindedir (Yinanç, 1944: 126, 133; Demir, 2002: 122-127, 220).

Battal-name'de, Battal Gazi'nin Çankırı civarında olduğu ifade edilen Tamasun köyüne gelip burada bulunan Tamasun adlı papazı öldürdüğü belirtilmektedir (Demir, 2002: 152a). Günümüzde Çankırı civarında Tamasun isimli bir köy adı bulunmamaktadır. Tarihi kaynaklarda da bu isme rastlanmamıştır (Sezen, 2006: 476-498; Özgören, 2019: 147-159).

Paflagonya bölgesindeki en erken Türk varlığı, Anna Komnena'da geçen Charatikes/Karatekin'e dayanmaktadır. Bölgenin en önemli linmanlarından biri olan Sinop'a hâkimdir (Anna Komnena, 1996: 195-196).

Sinop'un Türkler tarafından ele geçirilme tarihi ve koşulları tam olarak bilinmemektedir. Ancak Aleksiad'da, Sinop'un Charatikes tarafından Kutalmış'ın Antakya seferi esnasında alındığı bilgisi yer almaktadır (Anna Komnena, 1996: 195-196). Kutalmış'ın Antakya Fethi 1084 olarak tarihlendirildiğine göre Sinop ortalama bu tarihte Charatikes'in eline geçmiş olmalıdır (İbnü'l-Esîr, 2016: 312).

Ayrıca, yakındaki Kastamonu bölgesinin 1070'lerin ortalarından itibaren Türk akınlarına maruz kaldığı bilindiği için (Belke, 1996: 228), Sinop'un fethinin Kutalmış veya Danişmend Gazi'nin Halys Nehri'nin doğusundaki topraklara yaptıkları baskınlar sırasında gerçekleştiği de öngörülebilir (Beihammer, 2017: 268-270).

Lombard Haçlı kuvvetlerinin 1101'deki seferleri sırasında, Kastamona ve Gangra gibi Paflagonya'nın önemli kasaba ve kalelerinin Danişmend'in kontrolü altında olduğu gerçeği akılda tutulmalıdır (Krey, 1921: 161-165; Melikoff, 1960: 96; Runciman, 1998: 16; Demirkent, 1995: 63). Ayrıca, Bithynia'nın Türk hâkimiyeti nedeniyle Konstantinopolis ile Paflagonya kıyıları arasındaki iletişimin kesildiği bilinmektedir (Beihammer, 2017: 268-270). Bu esnada Halys Nehri'nin doğusundan gelen Türkmen gruplarının bu bölgeleri işgal etmiş olmaları muhtemeldir.

Charatikes'in Sinop'ta kısa bir süre vergi topladığı ve Meryem Ana'ya (Theotokos) adanmış yerel bir kiliseyi yıkarak bölgeden çekildikten sonra Tanrının gazabına uğradığı Anna Komnena tarafından belirtilmiştir (Anna Komnena, 1996: 195-196).

Kutalmış'ın Suriye'deki yenilgisinden kısa bir süre sonra Sinop'taki Türk hâkimiyetinin sona erdiği anlaşılmaktadır (Melikoff, 1960: 114-115). Tutuş'un güçlenmesi üzerine Meklikşâh'ın Bizans İmparatoru ile arasını iyi tutması zorunlu hale gelmiştir. Anlaşmaya varılması durumunda Karadeniz kıyılarından çekileceklerini belirten bir mektup ile elçisi Siyavuş'u imparatora yollamıştır. Charatikes'de bu emir üzerine Sinop'u terketmiştir. Emir Siyavuş sonrasında bölgeyi İmparator Konstantinos

Dalassenos'a teslim ettikten sonra Başkente giderek orada din değiştirmiştir (Anna Komnena, 1996: 195-196).

Türk bilim adamları, Anna'nın Charatikes'i ile Danişmend-name'de Kara Tegin arasında bir bağ kurmaya çalışmışlardır (Yinanç, 1944: 126-27; Turan 1993: 355; Turan, 2014: 116). Fakat Melikoff'un da işaret ettiği gibi, isim ve belirli bir coğrafi yakınlık dışında, aralarında neredeyse hiçbir gerçek benzerlik yoktur (Melikoff, 1960: 115).

Kaynaklarda farklı bölgelerde faaliyet gösteren üç Kara Tegin mevcuttur (Cahen, 1988: 41). Bahsedilen dönemdeki Kara Teginlerin varlığı tartışmalıdır. 1065 Suriye Seferine katılan emirlerin arasında bir Kara Tegin vardır (Togan, 1981: 197). Sultan Alp Arslan'a isyan eden grubun içinde yer alan ve Azerbaycan civarında olduğu bilinen bir Karatekin daha bulunmaktadır (Turan, 2008: 163-164). Osman Turan Danişmend-name'de Çankırı Fatihi olarak anılan Karatigin ile bu kişinin aynı kişi olduğunu vurgulamaktadır (Turan, 2014: 116). Alp Arslan'ın Kafkas seferi sonrası Kara-Tekin Masgat'da ölmüştür (Turan, 2008: 163-164).

Kara bütün Türk lehçelerinde yer almaktadır (Cirtautas, 1961: 17). Türk devletlerinin ve bu devletleri yöneten hükümdarların adlarında *kara* kelimesi, kimi zaman ön ad kimi zaman son ad olarak karşımıza çıkmaktadır (Pritsak, 1955: 240). *Kara* unvanlarda; büyük, güçlü, sert, yiğit veya cesur anlamına gelmektedir (Yıldırım, 2012:145). Özü *Tegin/Tigin* olan ve daha sonra Tekin'e dönüşen kelime ise eski Türk Devletlerinde hakanın veliahdına verilen bir unvandır (Taşkın, 1984: 432; Chen, 2002: 290-291).

Karatekin, Anadolu Türklerinin ortak hafızasında, Paflagonya'da Müslüman kurumların ortaya çıkmasını simgeleyen bir kişi olarak karşımıza çıkmış olmalıdır. Belki de bahsi geçen dönemde bölgede varlık gösteren Türkmen boylarının reisi olan güçlü bir beye verilen bir unvan olarak düşünülmelidir.

Böylece Karatekin'e atfedilen ve Çankırı kalesinde yer alan türbe, Türk fetihleri dönemine oldukça yakın olması sebebiyle Danişmend hanedanının yeni Türk-Müslüman önde gelenlerinin bir dönemin başlangıcını sembolize eden anma yerine dönüşmüştür (Çakmakoglu Kuru, 2007: 63-84; Beihammer, 2017: 268-270).

Çankırı'nın ilk Türk fethi ile ilgili kesin bir tarih ve hükümdar adı kaynaklarda bulunmamaktadır. Ancak, Franco-Lombard birliklerinin Bohemond'u geri almak amacıyla yaptıkları yürüyüş sırasında, 23 Haziran 1101 tarihinde Türkler tarafından ele geçirilen Ankara'ya ulaştıkları ve kenti aldıktan sonra 2 Temmuz civarında Gangra'ya doğru ilerledikleri bilinmektedir (Krey, 1921: 161-165; Melikoff, 1960: 96; Runciman, 1998: 16; Demirkent, 1995: 63).

Bununla birlikte, Gangra'nın tahkimatları, dik bir tepe üzerindeki konumundan dolayı zapt edilemez olarak kabul edilmiş ve Franklar, bölgedeki ekinleri ve mısır tarlalarını tahrip etmekle yetinmişlerdir (Krey, 1921: 161-165; Vryonis, 1971: 116; Demirkent, 1995: 32-33; Beihammer, 2017: 320; Demirkent, 2020: 41-42). Bu anlatımdan hareketle kentin 1101'den önceki bir tarihte Danişmend'in eline geçtiği anlaşılmaktadır.

Ioannes Komnenos, 1134 yılında Kastamon üzerine çıktığı seferinde Gangra önlerine gelip şehri kuşatmış fakat geri alamamıştır. Kırmastı Çayı kenarında kurduduğu müstahkem mevkie çekilmek zorunda kalan Ioannes, kışı burada geçirip Kastamonu'ya yürümüştür. Şehri teslim alan İmparator ardından Gangra'ya yönelmiş ve kenti aldıktan sonra oraya 2000 kişilik bir Bizans garnizonu bırakarak Konstantinopolis'e geri dönmüştür. 1135 yılında Kastamon ve Gangra Bizans hâkimiyetine girmişse de bu iki şehir çok geçmeden yeniden el değiştirecektir (Süryani Mikhail, 1944: 99; Chalandon, 1960: 162-164; Kinnamos, 1976: 20-21; Niketas, 1984: 12-13; Turan, 1988: 173; Niketas, 1995: 13-14; Kinnamos, 2001: 12-13; Khoniates, 2004: 13-14).

II. Kılıç Arslan, 1164'te Danişmendli Yağıbasan'ın ölümünden sonra 1165'te Albistan, Darendе, Geduk ve Tohma Nehri bölgelerini topraklarına kattı. Ardından, 1168'de Zünnûn'a karşı bir sefer düzenledi ve 1169'da Kaisareia, Tzamandus (Zamantı), Ankara ve Gangra şehirlerini aldı (Abu'l-Farac, 1950: 406; Chalandon, 1907: 347-348; Turan, 1988: 205; Kinnamos, 2001: 172; Khoniates, 2004: 83). Süryani Mihail'e göre, Ankara ve Gangra'nın II. Kılıç Arslan tarafından Bizans'tan alındığı belirtilmektedir (Süryani Mikhail, 1944: 233).

1.3.6. Dorylaion/Eskişehir'in Türkler Tarafından Alınması

Dorylaion/Eskişehir, tıpkı günümüzde olduğu gibi tarih boyunca da stratejik öneme sahipti. Bizans Döneminde coğrafi durumu gereği merkezde olması sebebiyle hem Konstantinopolis'ten doğuya giden orduların uğrak noktası olmuş hem de başkente ulaşmak isteyen düşman birliklere karşı da savunma hattı oluşturmuştur (Boz, 2020: 12; Evcim, 2023: 325).

Askerî açıdan önemli bir merkezde olan kent 4. yüzyılda isyanlar ve karışıklar sebebiyle dönem kaynaklarında sıkça karşımıza çıkmaktadır (Kazhdan, 1991: 1434).

6. yüzyılda Bizans'ın Doğudaki topraklarının bir kısmını kaybetmesi sonrası Dorylaion önemini yitirse de (Oğuzoğlu- Emecen, 1995: 401-402), Arap akınlarıyla beraber askeri anlamda yeniden hareketlenmiştir. Opsikion teması içinde yer alan kent, Opsikon ve Trakya temalarından gelen askerlerin toplandığı bir applekton olarak kullanılmıştır. Yine Dorilaion'a oldukça yakın bir yerde, Kabarkion (Çifteler)'da Seleukeia ve Anatolia'dan gelenlerin toplandığı ikinci bir applekton bulunmaktaydı (Brooks, 1901: 70-71; Huxley, 1975: 87-93; Demirkent, 2001: 45-60).

7-9. yüzyıllar arasındaki Arap akınları esnasında Konstantinopolis'e giden yol üzerinde olması sebebiyle Dorylaion çevresi birkaç kez saldırıya uğramıştır (Boz, 2020: 14-20; Oğuzoğlu- Emecen, 1995: 401-402). Arap akınlılarının etkinin azaldığı 10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de kentte Bizans'ın iç karışıkları sonucu ortaya çıkan isyanlar ile huzursuz zamanlar yaşamıştır (Ostrogorsky, 1981: 273; Theophanes Confessor, 1997: 105-106; Attaleiates, 2018: 129-131).

Eskişehir'in Türk hâkimiyeti Kutalmış'ın İznik'i aldıktan sonra ona bağlı Türkmenlerin bu sırada şehri ele geçirdikleri şeklinde ifade edilmektedir (Oğuzoğlu- Emecen, 1995: 401-402; Darkot, 1997: 384-387).

Oysaki Malazgirt Savaşı'nın ardından, Bizans, olumsuz sonuçları durdurmak ve Anadolu'ya hızla yayılan Türkmen gruplarını engellemek için 1073 yılında General İsaakios Komnenos komutasında bir orduyu bölgeye gönderdi. Ancak, İsaakios'un

yanında bulunan Frenk Roussel de Bailleul ve paralı askerleri Konya'da isyan çıkardığında, İsaakios Komnenos esir düşmüştür (Bryennius, 2008: 74; Attaleiates, 2012: 335; Zonaras, 2008: 143). Roussel'in isyanı sırasında yaşanan olaylar, Türklerin Ermenistan'ın kuzeyine, Anadolu'nun iç bölgelerine ve hatta Bitinya'ya kadar ilerlemesine neden oldu (Vryonis, 1971: 111). Bizans kaynakları, bu dönemde Anadolu'da var olan hareketliliğin bölgenin çeşitli yerlerinde hızla hareket eden nispeten küçük gruplarla ilişkilendirildiğini belirtmektedir. İç ve batı Anadolu'da Türk grupların kırsalda nehir vadilerine ve yollara hâkim oldukları ifade edilmektedir (Komnena, 2000: 6-7).

Baskın faaliyetlerini sürdüren grupların, yerel aristokrasi üyeleriyle koalisyonlar oluşturdukları öngörülebilir. Ancak, bu grupların bölgelerin kontrolünü veya tam egemenliğini sağladıklarını söylemek doğru olmayacaktır. Aleksios Komnenos'un tahta geçmesiyle birlikte, 1081–1095 yılları arasında iç düzeni ve asayişi restore ederek imparatorluğun parçalanmasını önlemede önemli bir rol oynamıştır. Devlet otoritesini yeniden yapılandırdıktan sonra, ekonomik sistemi canlandırmak ve sosyal politik dengeyi kurmak amacıyla kilisenin değerli malvarlıklarına el koyarak bir denge ortamı yaratmıştır (Bréhier, 1977: 206; Charanis, 1969: 214; Demirkent, 2001: 45-60; Komnena, 2011: 157-160).

Norman sorununu çözen Aleksios Latin ordularının Doğu'ya doğru yola çıktığını haber aldığı anda, Türk sorununu daha kararlı bir şekilde çözmeye hazırlanıyordu. Eğer Latin birlikleri kontrol edilebilirse, doğu eyaletlerini geriye alabilirdi. Anadolu Selçuklularına ilk büyük yenilgilerini yaşatan ve Aleksios'un Batı Anadolu'yu geri almasını sağlayan Birinci Haçlı Seferi oldu (Vryonis, 1971: 116).

Haçlı orduları, 26 Haziran 1097 tarihinde Nikaia'yı ele geçirip ardından şehri Bizans İmparatoru'na teslim ettiler. Haçlı ordusu Frigya üzerinden ilerlerken, Dorylaion'da I. Kılıç Arslan tarafından yönetilen Türk kuvvetlerinin saldırısına uğradı. 1 Temmuz 1097'de gerçekleşen bu saldırıda Türk birlikleri yenilgiye uğradı (Letters of Crusaders, 1902: 4; Fulcherius, 1998: 65; Willermus Tyrensis, 2016: 129).

1097'de Türkler Anadolu'nun bir ucundan diğer ucuna yenildiler ve İznik, Dorylaeum, Pisidia Antakya'sı, İkonion, Herakleia, Kaisareia, Plastentza (Comana), Maraş, Tarsus, Adana ve Mopsuestia (Mamistra) bölgelerinden çekilmek zorunda kaldılar (Vryonis, 1971: 116).

Devam eden yıllarda da Anadolu'nun bazı bölgelerinde kaotik ortam yaşanmaya devam etti. Batıda Anadolu platosunun dağlık uzantısında Bizanslılar, Selçuklular ve Türkmenler, Sangarius ve Dorylaeum'dan Kotyaeum, Khoma, Philomelium, Sozopolis ve Laodikeia'dan Attaleia'ya uzanan bir hat boyunca amansız ve sert bir mücadele yürüttüler. Bizans Konya'ya akın ederken, Türkler ve Türkmenler de Ege kıyılarına saldırılar düzenlediler. Kuzey Küçük Asya'da Bizanslılar, Türkmenler, Selçuklular ve Danişmendliler benzer şekilde Klaudiopolis, Dadybra, Castamon, Gangra, Paura, Amaseia, Komana ve Oenoe kasabaları etrafında dönen bir sınır boyunca savaştılar (Vryonis, 1971: 117-119; Cahen, 1984: 98-144; Komnena, 1996: 8-40; Beihammer, 2017: 360-372).

I. Manuel Komnenos 1159 yılında Kypsella (İpsala) ovasında bir ordu topladı. Anadolu'daki tüm eyalet yöneticilerine mektuplar göndererek belirtilen tarihte her birinin farklı Türkmen topraklarına saldırmalarını emretti. Manuel'in bu hamlesi, Türk topraklarına ciddi zararlar verdi. Aynı yılın kışında, İmparator Hellepontos'tan Anadolu'ya geçti ve Bathys (Sarısu) ile Thybris (Porsuk Çayı) nehirleri üzerinden Dorylaion'a ulaştı. Kentin çevre arazisinin tamamını ele geçirdikten sonra, yanında birçok insan ve hayvan ile bölgeden ayrıldı (Chalandon, 1960: 458-459; Kinnamos, 2001: 141-142).

Manuel, Dorylaion bölgesinde sürekli baskınlar düzenleyen ve Bizans topraklarını tahrip eden Türkmenleri uzaklaştırmaya karar verdi. Manuel bölgeye geldiğinde Türkmenleri buradan uzaklaştırdı ve 1175'te surları ve şehri yeniden inşa etti. Dorylaion'un inşaatından sonra I. Manuel, daha güneyde bulunan Choma-Soublaion'u gidip orayı yeniden inşa etti. Bölgenin güvenliğini sağlayıp buraya bir garnizon koyduktan sonra Konstantinopolis'e geri döndü (Chalandon, 1960: 507; Khoniates, 2004: 100).

1176 Miryokefalon Savaşı'ndan mağlup ayrılan Manuel, II. Kılıçarslan ile bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşma gereği Choma-Soublaion kaleyi yıktı ve bölgeyi boşalttı ancak Dorylaion'daki kaleye dokunmadı (Vryonis, 1971: 124). Dorylaion'un tam olarak hangi tarihte Türklerin eline geçtiğini tespit etmek zordur.

Eskişehir kent merkezine 3 km uzaklıktaki Şarhöyük'te yapılan arkeolojik kazılar, burada Dorylaion yerleşiminin bulunduğunu doğrulamıştır. Dorylaion'un adı, Antik dönem sikkelerinde ve Bizans dönemi yazılı kaynaklarında geçmektedir (Manas, 2019: 37). 1097'de Anadolu Selçuklularının Haçlılarla yaptıkları savaş sırasında, Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın otağını kurduğu tepeye Sultaneyeğü adı verilmiştir. 1173 yılında Anadolu'ya gelen Arap seyyahı El Herevi (ö. 1215) burayı Sultan-öyüki/eyüki olarak anmıştır (Herevi, 2004: 152-153). Günümüz Eskişehir'inin temelini oluşturan Anadolu Selçuklu dönemi şehri, 1272 tarihli Cacaoğlu Vakfiyesi'nde Sultan Eyüğü olarak adlandırılmıştır¹⁷. 12. yüzyıldan itibaren şehir, kaynaklarda Sultan Höyüğü veya Sultan-önü olarak anılmaktadır.

Bizans Dönemi Dorylaion, doğal sıcak su kaynakları, hamamları ve stoaları bulunan kalabalık bir yerleşimdir (Kinnamos, 2001, 191-194). 2013 yılında Eskişehir Valiliği'nin önündeki meydan düzenlemesi esnasında yapılan kazıda orya çıkan kanalizasyon yapısı, Bizans Dönemi Dorylaion'unun nüfus yoğunluğunu göstermesi açısından önemlidir (Manas, 2019: 29).

El Herevi, çarşı bölgesindeki yıkık yapılardan bahsederek Bizans Dönemi Dorylaion'unun 1173'te harap bir durumda olduğunu gözlemlemiştir. Şehirde valilik yapan Emir Cacaoğlu Nureddin'in 1272 tarihli vakfiyesinden, han, cami ve dükkanlar inşa ettirdiği ve on yedi cami ile Şeyh Abd Allah Zaviyesi'ni tamir ettirdiği anlaşılmaktadır.

Eskişehir'de Türk dönemine ait tespit edilebilen en erken tarihli kitabe Eskişehir Odunpazarı ilçesi Alaaddin parkının güneyinde yer alan Alaaddin Cami minaresinde

¹⁷ Bakınız; Temir, A. (1989). Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur El-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi, Ankara: Türk Tarik Kurumu Basımevi.

bulunan H. 666 M. 1268 tarihli kitabedir. Minarenin orijinal haliyle günümüze ulaşan sadece kaidesi ve kitabesidir (Temir, 1957: 517-519; Altınsapan, 2020: 3).

Kitabe Metni:

- 1 بسم الله الرحمن الرحيم عمر هذه المنارة المباركة في أيام الدولة السلطان
- 2 الأعمى عماد الدنيا والدين أبو الفتح كيخسرو بن قلج أرسلان برهان أمير المؤمنين
- 3 على يد العبد الضعيف الراجى إلى رحمة ربه اللطيف أبو الحرب جبريل ابن جاجا
- 4 أدام الله دولته في شهر المبارك ذى الحجة من شهر سنة وستين و ستمائة

Okunuşu:

1/ *bismillāhi 'r-raḥmāni 'raḥīm Ūmmira hāzīhi 'l-menāratu 'l-mubāraketu fī eyyāmi 'd-devleti es-sultān'*

2/ *ul aŖzamu Ūmādu 'd-dunyā ve 'd-dīn ebu 'l-fetḥ keyhusrev bin kılıçarşlan burhānu emīri 'l- mu 'minin*

3/ *Ūalā yedi 'l-Ūabdi 'z-zaŪif er-rācī ilā raḥmeti rabbihi 'l-latīf ebu 'l-ḥarb cibrīl ibn caca*

4/ *edāma 'llāhu devletehū fī şehri 'l-mubāraki zilhicceti min şuhūri seneti sittetin ve sittine ve sitti-mi 'e*

Türkçesi:

Esirgeyen ve Bağışlayan Tanrı adıyla. Bu kutlu minare, en ulu Sultan, dünyanın ve dinin direği, fetih babası, halifenin (varlık) delili Kılıç Arslan oğlu Keyhusrev'in hükümdarlığı döneminde Latif sıfatlı Rabbinin bağışlamasını uman zayıf kul, cihat babası Caca oğlu Cibril -Tanrı onun başarısını/mutluluğunu sürekli eylesin- tarafından 666 yılının uğurlu Zilhicce ayında yaptırıldı (Altınsapan, 2020: 6-7).

Cacaoğlu Nûreddin'in adı kaynaklarda ilk kez IV. Kılıçarslan'ın tek başına sultan olduğu 1261 yılından karşımıza çıkmaktadır. İbn Bîbî'ye göre, başlangıçta deveci olan Cacaoğlu Nûreddin, Muînüddin Süleyman Pervâne'nin dikkatini çekerek onun koruması altında Kırşehir emirliğine yükseldi. IV. Kılıçarslan'ın 1266 yılında öldürülmesiyle sonuçlanan olaylarda, Nûreddin Kırşehir'deki askerleriyle birlikte Muînüddin Süleyman Pervâne ve Hatîroğlu Şerefed-din'in ittifakında yer aldı. Bu olay sonucunda, Muînüddin Süleyman Pervâne, Moğol yönetimi himayesinde genç yaşta olan III. Gıyaseddin Keyhüsrev'i (1266-1282) tahta çıkarmıştır (Kucur, 1992: 541-542; Sevim, 2002: 351-352).

2. BÖLÜM

ANKARA ve ÇEVRESİNDE TÜRKLER

2.1. BİZANS KAYNAKLARINDA ANKARA VE ÇEVRESİ

Malazgirt'den sonra Alp Arslan, bilerek veya bilmeyerek, Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes'i mağlup edip daha sonra onu serbest bırakarak Türklerin Anadolu'ya girmesi için uygun bir ortam yarattı. Diogenes'in serbest bırakılmasının ardından başkentteki Doukas ailesi önemli bir sorunla karşılaştı. Bu durum, Anadolu'da kalan Bizans ordularının, taraflar arasındaki iç karışıklığa çekilmesine neden oldu. Diogenes, serbest bırakıldıktan sonra önce Docea¹⁸'da ardından Kapadokya'da ve en sonunda Adana'da tahtını korumaya çalıştı, ancak başarılı olamadı. Sonunda Malazgirt'te kendisine ihanet eden Andronikus Doukas tarafından mağlup edilerek esir alındı (Kalanisi, 1932: 99; İbnü'l Esir, 1991: 71-73; Psellos, 1992: 270; Brayennios, 2008: 63-67; Atteilates, 2012: 309-317; Sevim, 2019: 88-93; İbnü'l Ezrak, 2021: 4-5; Ahbarü'd-devleti's-Selcukiyye, 2021: 10-11; Cevzi, 2021: 15-16; Bundari, 2021: 22; Adim, 2021: 52-54).

Tüm bu olaylar yaşanırken, sınırların Türklere açılmasıyla birlikte zaten parçalara ayrılmış olan Bizans orduları birbirleriyle çatışyordu. Diogenes'in iç savaş sırasında Türklere yardım alması, sonraki yıllarda yaşanacak iç çekişmelerde bir model olarak benimsenecekti (Vryonis, 1971: 105).

Özel arazi mülkiyetine ait limes/hudut bölgesi askerleri, Bizans köylüleri, Ostrogotlar ve Slavlar gibi unsurlardan oluşan Bizans thema teşkilatı, 9. ve 10. yüzyıllarda oldukça güçlü bir yapıya sahipken, sonraki yüzyıllarda yanlış politikaların ve sivil-askeri kurumlar arasındaki iç çekişmelerin etkisiyle zayıflamıştır (Theophanes, 1997: 429; Haldon, 1999: 84).

¹⁸ Dokeia, çağdaş tarihçilerin kimine göre Tosya, kimine göre Tokat'tır. Semavi Eyice, Dokeia'nın Tosya olamayacağını, yenik bir imparatorun bu kadar kuzeye ilerleyip tekrar geri dönmesinin güç olacağını vurgulayarak burayı Tokat ile bağdaştırmayı uygun görmüştür (Eyice, 1971: 72-73).

Themalar, başlangıçta sadece orduyu temsil ederken, 10. yüzyıl itibariyle sivil ve askeri idareyi de içeren yerel savunma ve yönetimden sorumlu bölgesel kuvvetleri simgeler hale geldikleri için Başkente tehdit unsuru oluşturmaya başlamıştır (Vasiliev, 2006: 226).

Nitekim 1071-1072 yılları arasındaki iç karışıklıkların ardından Bizans hükümeti, işgalci savaşçı gruplarına karşı artık direnme gücünü kaybetti. Bu durumun bir sonucu olarak Selçuklu Sultanlığı, Kafkas Dağları, Van Gölü ve Halep arasındaki bölgelerdeki Müslüman hükümdarlar üzerindeki etkisini artırdı. Bu gelişmeler, sınır bölgesindeki gerginliğin artmasına ve yeni Türkmen işgalci gruplarının akınlarına neden oldu. Anadolu'da Türkmen gruplarının sayısı arttı, ancak herhangi bir bölgeye veya kasabaya yerleştiklerine dair kalıcı bir iz bulunmamaktadır (Beihammer, 2017: 207).

Bizans kaynaklarından elde ettiğimiz bilgiler, bu dönemde Anadolu'da mevcut olan hareketliliğin, bölgenin çeşitli yerlerinde hızla hareket eden nispeten küçük gruplarla ilişkili olduğu yönündedir (Komnenos, 2000: 6-7). İç ve batı Anadolu'da Türk gruplarının kırsalda nehir vadilerine ve yollara hâkim oldukları ifade edilebilir (Beihammer, 2017: 207).

Baskın faaliyetlerini sürdüren bu grupların, yerel aristokrasinin üyeleriyle koalisyonlar oluşturdukları öngörülebilir. Ancak bölgesel kontrolü veya tam egemenliği sağladıklarına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Malazgirt sonrası Konstantinopolis'te de karışıklıklar baş gösterdi. Başkente dönen Diogenes, yaşanan iç karışıklıklar nedeniyle egemenliğini kaybederken, Kaisar Ioannes Doukas başkentteki hükümetin kontrolünü ele geçirerek yeğeni VII. Mikhael'i tahta çıkarttı (Kalanisi, 1932: 99-101; Atteilates, 2012: 305-306; Brayennios, 2008: 56-58; Zonaras, 2008: 139-141).

Bu sırada İmparator, Anadolu'da bulunan Türkmen grupları engellemek için askeri kuvvetler topladı ve bunların başına Isaakios Komnenos'u atadı. Bu komutanın yanına ise Rouselios adında bir Latin komutan verdi. Ordu İkonium'a geldiğinde, Rouselios isyan çıkarttı ve adamlarıyla Melitene'ye ilerledi, oradaki Türkleri mağlup etti. Geri

kalan ordu Kayseri'ye ulaştı. Ordudan sorumlu olan Isaakios Komnenos, burada saldırıya uğradı ve yenilip tutsak edildi. (Zonaras, 2008:143, Alexiad, 200: 6-8; Brayennios, 2008: 72, Atteilates, 2012: 333-335). Aleksios Komnenos, ağabeyini gözaltında tutan Türkleri kuzeybatı yönünde takip etti (Brayennios, 2008: 72).

Bizans kaynaklarında Ankara'nın son anılışı, Aleksios'un, Anadolu Beylerbeyi (Bryennios, 2008: 71) olan kardeşi Isaakios'un esir düşmesi üzerine (Bryennios, 2008: 74), onu kurtarmak için Ankara'ya gelişi ve onunla şehirden ayrılışı sebebiyledir.

Bryennius¹⁹ (1062–1137) olayı şu şekilde aktarmaktadır:

'... Ankara'ya doğru yola koyuldu, çünkü [Türklerden] kurtulup gelenlerin içinden birine ağabeyi hakkında soru sormuştu ve bu kişi de ona bir kentçikten söz etmişti; ağabeyinin, peşinden kovalayanların elinden kaçmış, sağ salim orada olduğunu doğrulamıştı. Böylece o da bu kişinin dediklerinin gerçek olduğunu sanarak, ağabeyiyle buluşmak için hızla yol aldı. Oysa bilgi veren kişi ona yalanlar söylemişti ve Aleksios, daha yolda iken, ağabeyinin tutsak edilmiş bulunduğunu öğrendi. Umutları yalan çıktığından [düş kırıklığına dönüştüğünden], acı çekti ve yaslanıp inledi, gözyaşı döktü, ama ilerlemesini durdurmadı.

Ankara'ya varınca, daha ayrıntılı bir şeyler öğrenmek için her yana adamlar gönderdi ve ağabeyini tutsak edenlerin, binlerce altın kurtulmalık parası karşılığında onu özgür bırakmak için [ağabeyi ile] anlaşmaya vardıkları yolunda bilgi edindi. Bu söylenenleri duyunca içindeki büyük sıkıntıdan kurtulup ferahladı. Kentlerin Sultanı'na [İstanbul'a] dönmek, orada parayı devşirmek ve ağabeyinin kurtulmalık bedelini ödemek için acele etti. Böylece o parayı birkaç gün içinde toplayıp Ankara'ya doğru yola çıktı.

Akşamın erkeninde Ankara'ya vararak ve kentin sur kapılarını kapalı bularak, ona bu kapıları açsınlar istedi. Ama kentin içinde bulunanlar, Türkler çok yakın

¹⁹ Bizanslı bir general ve devlet adamı olan Nicephorus Bryennius, 1070lerin sonlarında İmparator Michael VII'ye ve sonrasında onu devirip başa geçmiş olan Nikephoros Botaneiates'e karşı taht kavgasına girmiş ve o sırada Bizans ordusunun Rumeli Beylerbeyi olan Aleksios Komnenos tarafından, Anadolu Selçukluları Sultanı Süleyman Şah'ın sağladığı Türk atlılarının da yardımıyla, yenilgiye uğratılmış ve kör edilmiştir. (Kajdan,1991:2012).

bir yerde ordugâh kurmayı sürdürdüklerinden, belki düşmanların [Türklerin] bir tuzağı karşısındayız diye korktukları için, onlardan, kim olduklarını söylemelerini talep ettiler. Ve Aleksios'un yoldaşları hemen onun kim olduğunu söyledi ve bunun ardından öyle bir hal oldu ki öykü dinlemeyi sevenler, hem de yalnız o zamaninkiler değil keza bu zamaninkiler, bundan çok hoşlanacaktır. Yani şöyle oldu. Aleksios Komnenos ağabeyini kurtarmak üzere kurtulmalık parası getirmeğe gitmişken, Isaakios Komnenos, [kendisini tutsak eden Türkler orada burada dolanmayı sürdürerek Rum ülkesi dışına çıkar da] kendisi Rum ülkesinden uzakta bulun ursa tutsaklıktan kurtulma parası karşılığında bırakılması belki zorlaşır korkusuyla, çevredeki kentlere adam gönderip tutsak düştüğü ve Barbarların onu kurtulmalık parası karşılığında özgür bırakmak niyetinde olduğu hakkında bilgi vermişti. Bu parayı [Rum devletinin kentleri], her biri yapabildiği kadarını üstlenerek, Barbarlar Rum sınırlarından uzağa gitmeden ödesinler diye talepte bulunmuş ve her birinin ödediğini faiziyle geri ödemeye söz vermişti. Böylece, hali vakti yerinde kişilerden birçoğu ona para göndermişti. Ve bedelin bir bölümünü ödedikten ve geri kalan bölüm için de rehineler bıraktıktan sonra, salıverilmiş ve Galat'ların başkentine, Ankara 'ya gelmişti. Dolayısıyla, iki kardeşin kente gelmeleri aynı güne denk düşmüştü; ama bu [Isaakios] oraya ilk olarak varmış ve kent kapılarının yukarısındaki bir konutta, kapıları [Başkomutan sıfatı ile] kilitleyip anahtarları yanına aldıktan sonra, dinlenmekteydi. Kardeşinin dışarıdan bağırmakta olduğunu duyar duymaz, yatağından kalktı ve anahtarları alarak, kapılara koştu, onları açtı ve gelenlerin hepsini içeriye koydu. Ve o hayran olunası Aleksios, hiç beklemezken onu görünce -çünkü henüz bundan [ağabeyinin Ankara'ya gelmiş bulunduğu] haberdar edilmemişti. Atından atladı ve onu kucakladıktan sonra, öptü de öptü. İçleri sevinçle dopdolu olarak, odaya [Isaakios'un odasına] çıktılar ve pek aç olan Aleksios'un kendisi de karnını doyurdu; Isaakios ise tutsaklığında neler çektiğini ona anlattı; bu yemek faslı her ikisi için hem gülmelerle hem de gözyaşı akıtmakla geçti. Böylece gerek kendileri gerek beygirleri üç gün boyunca dinlendikten sonra, Türklerin Rum topraklarından çıkıp uzaklaştığını öğrenmiş buldukları için, oradan [Ankara'dan] ayrılıp Kentlerin Sultanı'na doğru yola koyuldular... ' (Bryennius,2008: 77-80).

Aynı olay İonnes Zonaras²⁰'da daha az detaylı bir anlatımla şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:

'... İmparator [akın için Anadolu'ya girecek Türklerin karşısına çıksınlar diye] asker] kuvvetler devşirdi ve bunların komutanlığına İsaakios Komnenos'u atayıp bu oluşuma memleketlileri olan Rouselios'un komutası altındaki [paralı askerliği meslek edinmiş, zırha bürünmüş atlı] 400 Latin askeri ekledi. [Bu Ordu İkonion/Konya 'ya vardığında, Rouselios, her ne sebepten ise, baş kaldırdı ve memleketlileriyle birlikte ayrı bir kuvvet [orducuk] oluşturdu; bunlar bazen Türklerle çarpışıyor bazen da imparatorun ülkesini talan ediyorlardı. O arada İsaakios Komnenos, geri kalan ordu ile Türklere karşı meydan savaşı verdi ama yenildi; [ordusundan] pek çok kişi öldürüldü, kimileriye tutsak edildi, bunların içinde Başkomutanın kendisi de bulunuyordu; ordugâhlar talandan geçirildi. Komnenos, kendi özgürlüğünü pek çok kurtulmalık parası ödeyerek satın aldı...' (Zonaras, 2008: 143).

Çalışmalarda Ankara'nın 1073 yılında Türklerin eline geçmiş olduğu ile ilişkilendirilen tarih sorunlu görünmektedir. Çünkü Bizans kaynaklarında kesin olarak belirtilmeyen "bu tarih" ancak olayların akışına göre yorumlanarak yaklaşık 1073 yılı olarak öngörülmüştür (Brayennios, 2008: 72: Atteilates, 2012: 333-335).

Ankara'nın Türk hâkimiyetine geçmesiyle ilişkilendirilen dönem kaynaklarından, kentin henüz Türklerin elinde olmadığı, ancak kent surları dışında bulunan unsurların şehir için bir tehdit oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Ankara'nın Türkler özellikle de Danişmedliler tarafından alındığı iddiasının, kentin Türklerin eline geçme sorunsalını çözmek adına, genel bazı kabuller ile yapıldığı anlaşılmaktadır. Zira Bizans kaynakları ne sözü geçen Türk grupların ne de Türk tarafındaki komutanın kim olduğu hakkında herhangi bir bilgiye yer vermemektedir

²⁰Zonaras'ın ne zaman doğup öldüğü konusunda bilgi yoktur. Alexios Komnenos'un (1081- 1118), onun oğlu İoannes Komnenos'un (1118-1143) ve onun oğlu Manouel Komnenos'un (1143-1180) egemenlik dönemlerini kapsayan süre içinde yaşadığını, yapıtından öğreniyoruz.

(Zonaras, 2008:143, Alexiad, 200: 6-8; Brayennios, 2008: 72, Atteilates, 2012: 333-335).

2.2. TÜRK DÖNEMİ KAYNAKLARINDA ANKARA VE ÇEVRESİ

2.2.1. Danişmend-name'de Ankara

Kentin Türk hâkimiyetine geçişi ve Emir Artuk ile ilişkilendirilmesi Danişmend-name'deki olaylar ile alakalıdır. Eserde Ankara'nın Artuhi ve Danişmend Gazi tarafından alınışı şu şekilde anlatılmaktadır:

"... Andan Melik eytdi: "Ey Gaziler, eger bu dèdügi çeri kim cem' ola ne'üzü billah!" dèdi. Andan eytdi: "Tiz bir çârekîluş kim bu kal'e'i harâb kılavuz." dèdi. Ahmed-i Serkis eytdi: "Yarın çeri atlansun cenge meşgûl olsun. Çün kim géce ola inşâalah bu şehri senüñ devletünge ben alayîm," dèdi. Melik anî işidüb şad oldı. Çünkim sabâh oldı Melik buyurdı çeri atlanub Halife 'alemin Abû'l-Muslim sancağın götürüp yürüdiler. Ahmed-i Serkis çadırında oturub Rûm dilince Nestõra bir nâme yazdıkim:" Bu nâme benden kim Serkîsem senüñ katunğa kim Nestõrsin. Bilmiş olkim ben édügüm işlerden peşimân olub géru dînüme dönerem, şunuñ için kim Melik beni mahâle almayup Kaytâl kim benüm 'ammum idi benüm hâtirimî sîdî anî öldürdi, benüm göñlüm agrîdî. Şimdi dilerem kim bu géce Melik Dânişmendün başını kesem dahî senüñ katunğa iletem. Eger böyle kîlsam benüm suçumî yüzüme getürmeye sen, ruhbânlardan beni dilek eylesin. Nâmem saña varınca tiz bir cevâp yazup bildüresin kim ben dahî tedârük üzre olam," dedi. Nâme'i alupturdı, çeri arasına geldi, terkeşinden bir ok çıkardı dahî ol nâme'i oka bağladı. Andan okun demürin çıkardı, toldurdı, kal'eye atdı. Ol ok varup kal'e içine düştü. Kâfirler ol okı pulup getürüb Nestõr eline verdiler. Çün Nestõr nâme'i açub okudı dahî ahvâli bilüb şad oldı, tiz buyurdı bir cevâb-nâme yazdılar dèdikim: " Ey Serkîs, sen bilürsin kim şalîbler Hakdur, Melik bir zâlimdur, gördün kim Kaytâl ve Şattât gibi begleri öldürdi. Dé: 'Imdi cânum gayret eyleyüb' Melikün başını kesub getüresin, Ma'mûriya'i saña vérem ve dahî Rûmun serleşkerligin saña vérem, dèdi, andan kizum Mâsiya'i saña vereyim," dèdi. Çünkim bu vechile yazub âhîr étdiler Nestõr bârû

üstüne çıkub dört yana nazar kıldı, nâ gâh Ahmed-i Serkisi gördikim eliyile başıyile işâret eder, derhâl ol nâme'i oka bağlay ubaşa atdılar. Ahmed nâme'i alub çeriye karışdı. Andan Melik Dânişmend katına gelüb nâmi gösterdi. Çünkim gece oldı gâziler gérü dönüb bârîgâhlarına geldiler. Melik Ahmedi okudı dahî dedikim: " Yâ Ahmed, Nestörü neyledu?" dedi. Ahmed eytdi: "İş tamam oldı," dedi dahî seren câm nice oldiyise Melike şerh eyledi. Melik âferin kıldı. Çünkim dün yarusı oldı Ahmed-i Sekîs buyurdı gâziler şöyle gavgavü galebe kıldılar, üni 'ayyûka çıkdı. Bu yana Kâfirler bârû üstüne hâzîr oldılar kim bu yana Ahmed ve Bâkî serverler ve Melik Dânişmend atlanub beşyüz erile çeri arasından taşra çıkub kal'eden yana kaçdılar. Çünkim şehir kapusına erüb çağırdılar kim: "Benem Ahmed-i Serkîs, Melik başını kesdüm getürdüm, ardumca Câzûlar geliyor, meded! Kapıyı açu!" deyince Nestör buyurdı açdılar, bunlar içerü girdi. Nestör atlandı kim Serkîse istikbal ede. Çünkim Melik kal'eye girdi, 'Osmân yüz kişiyle taşrada kaldı. Kalan çeri dahî gavga ederek kal'e kapusına erişdiler. 'Osmân dahî el kilica urub kapucuları depeledi. Hemân Müsülmânlar kal'eye koyuldılar. Çünkim Serkîs Nestör katına erişdi Nestör eytdikim: "Ey Serkîs, bu gece ruhbânlara çok mâl vérdüm, senüñ suçunı bağışladılar," deyince hemân Melik ra'divâr bir na're urdı dahî dedikim: "Ey Nestör, cân elümden kanda itlesin? dedi. Üşde başum elüm de bile getürdüm, tur imdi!" deyince Nestör bildikim niye ugradı. Hemân ol Nestör diyen la'inüñ 'aklı başına gelinceye dek Melik sabretti, la'inüñ 'aklıbaşına geldi, Melik eytdikim: "Ey Nestör, gel Müsülman ol," dedi. Nestör küfre başladı. Hemân Melik hış eytdikim: "Benâm-i Hüzâ, benû-i pâk-i Muhammed-i Mustafa!" deyübérdi şöyle çaldı kim la'ini eyer kaşına dek iki pârekıldı. Kâfirler gördiler kim Nestör işi tamâm oldı. Bir gezden cenge başladılar. Bu yana Müsülmânlar dahî içerü girüb şöyle vurdılar kildici kim küştelerden püşteler oldı. Çün ahşama yakîn Kâfirler amân dilediler. Andan Müsülmânlar el çekdiler. Andan Melik Dânişmend buyurdı Nestörüñ hazînesin açub mâlini taşra çıkardılar. Çünkim sabâh oldı Melik ol mâli gâzlere bahşetti. Andan üç yüz yük mâl Melike kaldı²¹ (Melikoff, 1960:239-240)

²¹Ahmed Serkis: " Yarın ordu savaşa hazırlanmasın, cenkle meşgul olsun. Gece olunca

ben bu şehri alayım" dedi. Melik onu duyunca sevindi. Buyurdu, nöbet beklemeye gittiler, orduyu muhafaza ettiler. Sabah olunca namaz kıldılar. Ordu kale üzerine yürüdü. Ahmed Serkis çadırda oturdu, Rumca bir mektup yazdı: " Titi miti, bu mektup benim tarafımdan gönderilmektedir. Ben Serkis'im. Sana gönderiyorum. Sen Nestor'sun. Seni şu durumdan haberdar etmek istiyorum. Ben yaptığım işlerden pişman oldum. Tekrar yanınıza gelmek istiyorum. Melik beni çevresine almadı, gözüne göstermedi. Ayrıca amcam Kaytal'ı öldürdü. Sonra Şattat'ı öldürdü. Bu sebeplerden dolayı bunlara küstüm. Bu gece Melik'in başını kesip sana getirmek istiyorum. Eğer böyle yaparsam benim günahımı yüzüme vurma, suçumu affet. Şimdi mektup sana varınca hemen cevabını ver. Ben de bu konuyla ilgilenmeye başlayayım." Derhâl atına bindi, savaş yerine geldi, ok çantasından bir ok çıkardı, mektubu oka bağladı, okun demirini çıkardı, oku kaleye fırlattı. Ok gidip kalenin içine düştü. Oku bulup Nestor'a getirdiler. Nestor bu haberi öğrenince sevindi. Buyurdu, hemen cevap yazdılar. " Ey Serkis! Sonuç itibariyle sen bilirsin ki haçlar, ruhbanlar haktır. Melik zalim bir cazudur, Kaytal ve Şattat gibi beylere ne yaptığını gördün. Şimdi yiğide yakışır bir şekilde Melik'in başını kesip bana getir. Mamuriyye'yi sana vereyim. Seni Rum ordusuna başkomutan yapayım. El birliği yapıp bu cazuları ortadan kaldıralım. Ayrıca kendi kızım Masiyya Banu'yu sana vereyim." Sonra mektubu ok ile attılar. Serkis, uzak bir yerde bekledi. Mektup gelip yanına düştü. Ahmed mektubu alıp Melik'e getirdi. Diğer taraftan kafirlerin gönlü hoş oldu, geceye kadar savaştılar. Gece olunca Melik'in şerrinden kurtulacağız diye seviniyorlardı. Bu taraftan Müslümanlar beklemeye başladılar. Herkes çadıra geldi. Yemek yiyip dua ve sena ettiler. Sonra Melik, Ahmed'i çağırıp: " Yâ Ahmed! Nestor'a ne yaptın? Diye sordu. Ahmed durumu anlattı. Melik, Ahmed'e: "Aferin!" dedi. Gece olunca Ahmed gazilere buyurdu, kavga ve kargaşa çıkardılar. Diğer tarafta kâfirler burç üzerine çıkıp hazır beklediler. Kavgayı iştince hepsi sevindi. Bu tarafta Ahmed Serkis, Artuhî, Efrumiyye, Süleyman ibn-i Numan, Eyyüp bin Yunus ve Melik Dânişmend beş yüz gazi ile atlarına bindiler. Askerlerin arasından kaçarak çıktılar. Şehre doğru yürüdüler, kale kapısına geldiler. Ahmed Serkis Rumca seslendi. "Kapıyı açın benim Serkis. Melik'in başını kestim getirdim. Birkaç ulu kişi beni öldürmeye niyetlendiler. Bana yardım ediniz benden intikam alacaklar." dedi. Kâfirler, Nestor'a haber verdiler. Buyurdu, kapıyı açtılar. Gaziler şehre girdiler. Nestor atına bindi, sarayından Serkis'i karşılamak için dışarı çıktı. Melik şehre girince Osman yüz kişiyle kılıç çekti, kapıcıları kırdılar. Müslümanlar şehre girdiler. Melik ulu kişilerle sarayın yanına gelip Nestor'a ulaştı. Nestor, Melik'in yakın arkadaşlarını görünce: " Yâ Serkis! Ben bu gece ruhbanlara çok mal verdim. Mal çok fazla idi. Senin günahlarını bağışladılar. Melik'in başı nerde, ona bakayım." dedi. Melik hemen gök gürlemesi gibi bir nara atıp: "Yâ Nestor! Benim Melik Dânişment, canın elimden nasıl kurtaracaksın? İşte benim başım, elimde, beraber getirdim." dedi. Nestor o anda neye uğradığını anladı. Aklı başından gitti. Aklı başına gelince Melik buyurdu, gelip: "YâNastor! Hemen imana gel, yoksa başını keserim." dedi. Lâin kullarına seslenip: "Bırakmayın bunu, öldürün." dedi. Melik Dânişment gördü ki lâin yola gelmeyi kabul etmiyor. Hemen kılıca iş buyurdu, geldi, Nestor'a kılıç vurdu. Lâini eyer kaşına kadar ikiye böldü. Lâin canını cehenneme verdi. Kâfirler bu hâli görünce hep beraber savaşa başladılar. Bu tarafta dışarıdaki Müslümanlar da kaleye girdiler, sabah oluncaya kadar kafirlere kılıç vurdular. Çok kâfir kırdılar. O gün akşam yaklaşınca kadar cenk ettiler. Kâfirler aman diledi, imana gelmeye razı oldular. Melik buyurdu canlarını bağışladılar. Sonra Melik, Nestor'un

Danişmend-name'de geçen ve Ankara'nın fethi ile ilişkilendirilen Artuhi'nin Eksükoğlu Artuk Bey ile aynı kişi olmadığı oldukça açıktır. Melih Danişmend tarafından yenilgiye uğratılarak ihtida etmiş olan Artuhi²², Danişmend'in silah arkadaşıdır.

Danişmend-name'de Melik Danişmend'in silah arkadaşı olan Artuhi ile Roussel de Bailleul²³ isyanı sırasında tarih sahnesine çıkan Emir Artuk'un isim benzerliği tarihi yazım hatalarına sebep olmuştur.

Bir Türk komutanı olan Emir Artuk, ilk kez 1074 baharında Kuzey Batı Anadolu'da, Rouselios (Roussel de Bailleul)'e tutsak düşen Ioannes Doukas'ı geri almak için İmparator VII. Mikhael ile yaptığı iş birliği sırasında ortaya çıkmaktadır (Bryennios, 2008: 95-96). 1084'e kadar başka herhangi bir Bizans kaynağında izine rastlamadığımız Emir Artuk, İbn Al-Athir'de Sultan Melikşah'ın emriyle Mervânoğulları ailesinin yönetimindeki Diyarbakır bölgesinin fethiyle görevlendirilen Fahrüddeve'nin emrindeki orduda adı geçmektedir (Yinanç, 2020: 108-109). 1086'da Melik Şah'ın kardeşi Tutuş tarafından Kudüs'e vali olarak atanır. Bu tarihten 1091'deki ölümüne kadar geçen süre içinde ise kaynaklarda hakkında bilgi bulunmamaktadır (Sevim, 1991: 414-415).

Araştırmacıların Danişmend-name'de geçen Ankara'nın fethi bahsinin tarihi ve Danişmend'in silah arkadaşı olan Artuhi ile kaynaklarda adı geçen Emir Artuk'un aynı kişi olduğu konusunda endişeleri bulunmamaktadır. Ancak ilk kez 1074 yılında Batı Anadolu'da ortaya çıkan Emir Artuk ile muhtemel olarak 1082/1083'ten sonra Anadolu'ya gelmiş olan Emir Danişmend'in arkadaşı olan Artuhi'nin aynı kişi olması kronolojik olarak mümkün görünmemektedir.

sarayına girdi, gördü ki bir kaleye benziyor. Buyurdu, Nastor'un hazinesini açtılar, malını gazilere paylaştırdılar (Demir,2003: 169-170).

²² Alexander Daniel Beihammer onun Hristiyan Amasya Beyi'nin sonradan Müslüman olan oğlu olduğunu söyler. (Beihammer, 2017: 35)

²³ Roussel de Bailleul, Bizans kaynaklarında Ourselios ya da Rouselios şeklinde geçmektedir (Zonaras, 2008:143, Alexiad, 200: 6-8; Brayennios, 2008:72, Atteilates,2012: 333-335).

Danişmed-name’de Melik Danişmend’in Malatya’ya gelip minbere çıkıp hutbe okuması, “Hz. Muhammed’in hicretinden²⁴ dört yüz altmış yıl sonra” yani yaklaşık 1082/1083 yıllarına tarihlendirilmektedir²⁵.

Emir Danişmend’in Anadolu’ya geliş tarihi kesin olarak bilinmekle birlikte 1085 tarihi öngörüler arasındadır (Yinanç, 1988: 468- 479; Turan, 1993: 115-116; Turan, 1993: 26,50-51, 113, 115-116).

Melikoff, Danişmend-name’de geçen Artuhi ile Emir Artuk arasında herhangi bir bağ kurulamayacağını kesin bir dille anlatır. Emir Artuk gibi ünlü bir Türk komutanının Emir Danişmend’in hizmetinde olamayacağını ifade eder (Melikoff, 1960: 124).

Danişmend-name’de Emir Danişmend’in yoldaşı olan Artuhi, bir göçebenin oğludur. Babası, on iki bin askere sahip olan bir topluluğun lideridir. Kırk karısı, çok sayıda hayvanı olan ve kırsalda yaşayan bir kişi olarak tarif edilmiştir (Melikoff, 1960: 21-23; Demir, 2004: 70). Bu açıklama Artuhi’nin Türk olduğu izlenimini vermektedir. Artuhi’nin Emir Danişmend tarafından Müslümanlaştırılması, Onun Rum Ortodoks bir Hristiyan olabileceği fikrini akıllara getirirken, aynı zamanda dinsiz ya da çok Tanrılı bir dine sahip olabileceğini ve hatta Türk ama Ortodoks Hristiyan olabileceği ihtimallerini de sorgular.

Ankara’nın fethini anlamak için Danişmend-name’nin güvenilir bir kaynak olup olmadığını sorunu bulunmaktadır. Burada ortaya çıkan karışıklıkların en önemli nedeni uzun bir dönemi kapsayan yazımından kaynaklanmaktadır.

Eserin ilk nüshası gaziler arasında dolaşan öykülerin derlenmesi sonucu 1245 yılında II. İzzeddin Keykâvus’un emriyle yazılmıştır. İbn Ala’nın yazmış olduğu ilk nüsha günümüze ulaşmamıştır. II. Murad döneminde (1421-1451), Ârif Ali bu nüshayı yeni

²⁴ Hicret, Hz. Peygamber ve Mekke’li Müslümanların 622 yılında Mekke’den Medine’ye göçüne verilen isimdir (Ayrancı, 2018: 40-46).

²⁵ “... Sonra Süleyman bunları yanına aldı. Şehre geldiler. Recep ayının bir Cuma günüydü. Hazreti Resul’ün hicretinden dört yüz altmış yıl geçmiş. Şehre ulaşınca gördüler ki şehir halkı bunları karşılamaya gelmiş. Sultan Turasan ile Melik Ahmed’in elini öptüler. Daha sonra Melik Ahmet minbere çıktı ve hutbe okudu [4a]” Demir, 2002: 3).

bölümler ekleyerek tekrar kaleme almıştır. Günümüze ulaşan Danişmend-name, Ârif Ali'nin yazdığı nüshadır (Ocak, 1993: 478-480).

Danişmend-name'de Ankara'nın fethi meselesinde adı geçen kişilerin bir kısmının o dönemde yaşayıp yaşamadığı, ya da o dönemde yaşıyorsa da o bölgede bahsedilen zamanda bulunup bulunmadığı konusu dikkatle incelenmesi gereken bir sorundur.

Danişmend-name'de adı geçen ve Emir Danişmend'in silah arkadaşlarının detaylı bir analizini yapan Melikoff, eserin kayıp olan ilk nüshasını yazan İbn Ala ve ikinci nüshasını kaleme alan Arif Ali dönemindeki şahıslar ile bağlantısını kurarak şahısların güvenilirliğini sorgulamıştır (Melikoff, 1960: 120-131).

Melih Danişmend tarafından yenilgiye uğratılarak ihtida etmiş olan Artuhi, Danişmend'in silah arkadaşıdır. Battal Gazi'nin yanında bulunan ve ihtida eden Hristiyan unsurların benzeri Emir Danişmend'in yanında da yer almaktadır. Yoldaşı olan Artuhi, tıpkı Amer²⁶ gibi Emir Danişmend'e yenilince Müslümanlığı seçen bir Hristiyandır.

²⁶ 'Ahmer üç kez kuvvet eyledi. Seyyid-i Cağferi yerinden ayıramadı ve kız dahi yukarudan teferrüç iderdi. Ahmer dahi Seyyid-i Cağferi alamadığına kakdı, diledi kim ol dem Seyyid e bir muşt vura Seyyid-i Cağfer Gazi hemandem kuvvet idüb Ahmeri yerinden getürdi, er kancacık yere urdı ve şâhin gibi göğsüne oturdu. Çün Ahmer dahi gözin açdı. Seyyid Hazreti eyitdi: Nicedür şartı yerine getürir misin, didi. Ahmer eydür: Er oldur kim sözünden dönmeye didi. Andan Seyyid Hazret Ahmer ün göğsün üzerinden duru geldi. Ahmer eyitdi: Ne dimekle ben Müslüman olam, didi. Seyyid Hazreti Ahmer e kelime-i şehadet öğretti. İman getürdi. Din yolunda Müslüman oldu. Seyyid-i Cağfer Gazi nin önünde yüz yere kodı. Ne hoşdur ol ki mahbûb ola pürkan Gönülde dost ola dilde düşman Cefasından vefalar ola makmûn Ola ayn-ı taleb sun ina makrûn Andan Seyyid Hazreti nün mübârek elini tutub Kasra yukaru çıkdılar ve Seyyid-i Cağfer Gazi yi kürsünün üzerine teklif eyledi. Geçüb karar eyledi, oturdu. Hakk Te âlâya şükür kıldı. Pes Ahmer bir kadeh doldurdu. Seyyide sundu, Seyyid Hazreti eyitdi: Bizim dinde şarab içmek haramdur, didi. Kız ânı işitdi. Meclis âletini ortadan getürdi, kuzu büryanın getürüb yediler, içdiler. Hamd eylediler. Andan Ahmer dahi eyitdi: Ya Seyyid-i Cağfer Gazi gerekdir kim ben sana bir lu b koyam, bana mübârek hâtır-ı şerîfinüz kalmasun, didi. Seyyid Hazreti eyitdi: Hoş ola Ahmer, didi. Andan Ahmer eyitdi: Ey Şah-ı cihân şimdiye dek sizin adınız Seyyid-i Cağfer Gazi idi. Şimden gerü sizin adınız Seyyid Battal Gazi olsun, didi. Andan Seyyid Hazreti dahi eyitdi: Ya Ahmer ben dahi sana bir ad koyam. Ahmer hoş ola Andan Seyyid Hazreti eyitdi: Senün adın Ahmed Turan olsun, didi.' (Say, 2006: 66-68; Özçelik,2009: 64).

Bir Hristiyan Arkhonun sonradan ihtida eden kızı ve Artuhi'nin karısı olan Efromiya (Euphrasyne), 1126 veya 1127 de öldüğünü bildiğimiz (Tyerman, 2006:186) Malatya'nın son Arkhonu Ermeni Gabriel'in kızı Morphia²⁷ ile özdeşleşmiş gibi görünmektedir (Hamilton, 1978: 147; Beihammer, 2017: 35; Melikoff, 1960: 129-131).

Danişmend-name'ye göre Ankara'nın fethini gerçekleştiren ve Ankara'nın Hristiyan Arkhonu Türkçeleşmiş adı ile Kaytal'ın yeğeni olan Ahmet Serkis'in, Danişmend'in hizmetine girmesini gerçekleştirecek şartların ne olduğu bilinmese de Bizans sarayı merkezi idaresi ile çatışma içinde olan, taşrada iktidarlarını sürdüren ve sosyal hiyerarşi içinde ayrıcalıklı olan bir gruba dâhil olduğu düşünülebilir.

Melik Danişmend'in bölgeye geldiği tarihte, kendisi ile hareket edebileceği bir grubu nasıl bu kadar kolay bulduğu üzerinde düşünülmesi gereken bir durumdur.

Türkler ile ittifak yapan bu yerel güçlerin Merkezi Bizans otoritesi ile sorunlu Ermeni bir grup olmaları muhtemeldir. Kapadokya havalisinde kurulan Danişmend hâkimiyetinin, yerli ahali ile kısa sürede kaynaştığı bilinmektedir. Nitekim Danişmendli emirleri öldüğünde Ermeni toplumu kendi dini liderleri ölmüş gibi yas ilan etmiştir (Vryonis, 1971: 211).

Türkmen akınları, Anadolu'nun kaderinde önemli bir rol oynamıştır. Kahramanlık çağının zirvesinde olan bu göçebe-kırsal-savaşçı toplumun Hristiyanlar üzerindeki etkisi, Anadolu'nun değişimindeki temel unsurlardan biriydi (Vryonis, 1969-70: 251-308).

Bizans Merkezi otoritenin tekrar bölgede hâkim olamayacağını düşünen toprağa bağlı feodaller, belli ölçüleriyle yurt edinen ve yönetime dâhil olan Danişmend'in yanında yer

²⁷ Morphia, Melitene 'nin yöneticisi Gabriel (Ermenice Khoril) adında bir Ermeni asilzadesinin kızıydı. Etnik olarak Ermeni olmasına rağmen, Rum Ortodoks inancında büyütüldü. Kudüs'ün Kralı Baldwin II ile evlendi (Hamilton, 1978: 143-148; Hodgson, 2010: 88-89).

almak istemiş olmalıdır. Bu durum Danişmend-name’de Gavaris olarak geçen Gabraslar örneğinde kesindir²⁸.

Gabraslar, Ortodoks Hristiyan olan bir Bizans aristokrat ailesidir. Fakat mevcut durumlarını korumak ve ellerindeki toprakları kaybetmemek adına Türkler ile her zaman iş birliği içerisinde olmuşlardır (Bryer, 1974: 180-181; Angold, 1995: 112; Cabri, 2018: 45-48).

Bizans’ın güç kaybettiğini farkedenden Gabraslar, sınırlarına yakın olan Anadolu’nun yeni hâkimi bu Türk beylikleri ile Bizans’a karşı birtakım faaliyetlerde bulunmuşlardır. “*Hasan ibn Gabras*” da olduğu gibi önce Türkler ile iyi ilişkiler geliştirip, sonrasında ihtida ederek onların hizmetine giren örnekler de vardır (Bryer, 1974: 177-211).

Danişmend-name’de Ankara’nın fethinde yer alan Ahmed Serkis, Gabraslar örneğinde olduğu gibi Bizans Merkezi otoritesi ile sorunları olan bir feodal unsur olarak görülebilir. Ahmed Serkis’in Melik Danişmed ile ittifak kurması ve sonrasında onların hizmetine girmesi, yerel güçlerin çeşitli siyasi ilişkiler kurarak güç dengelerini şekillendirdiği bir dönemin örneğini olarak düşünülebilir.

Ankara’nın Hristiyan Arkhonu olan Türkçeleşmiş adı ile Kaytal’ın ve Danişmed-name’de Anadolu Beylerbeyi ve Bizans İmparatorunun veziri olarak ifade edilen Nestor’un tarih kaynaklarında izini sürmek mümkün olmamaktadır.

²⁸ Danişmend-name’de Gabraslar için Bkn. 224b/2, 229a/9, 230a/11, 235a/3, 234a/14, 243a/15, 234b/2, 234a/10, 236/b1, 237b/4, 237b/10, 238a/3, 238a/12, 238a/13, 238b/2, 238b/4, 239a/12, 239b/5, 242b/7, 242b/9, 244b/2, 245a/6, 246a/2, 246a/5, 246a/10, 247a/11, 247a/12, 247b/4, 247b/5, 222b/5, 232a/13, 232b/2, 234a/1, 234b/11, 239a1, 239a/3, 247a/15, 249a/14, 247b/5 (Demir, 2002: 175-195).

2.2.1.1. Emir Danişmend'in Anadolu'ya Geliş ve Ankara'nın “Alınması”

Tezimizin konusunu oluşturan Ankara ve yakın çevresindeki faaliyetleri göz önüne alındığında, Danişmendliler diye adlandırılan Türklerin bölgeye geliş tarih kaynaklarının aktardığı ölçüde dikkatle incelenmelidir. Anadolu'ya yerleşme amacıyla gelen Türk gruplardan en organize ve başarılı olanlarından biri olan Danişmentliler (1071/1073-1178) veya 1080/85-1178), başlangıçta Niksar'da tutunmuş ve zamanla uç bölgesini genişletmiştir (Kesik, 2002: 138-139; Kesik, 2014: 158-159, Solmaz, 2001: 38; Özaydın, 1993: 469-474).

Danişmendliler (Danişmendiyye) Devleti'nin kurucusu olarak kabul edilen Melik Ahmet Danişmend'in kim olduğu, Anadolu'ya nereden, ne zaman ve nasıl geldiği tam olarak bilinmemekle birlikte, mevcut bilgilerin çoğu tartışmalı rivayetlerden oluşmaktadır. Kimi kaynaklar, Melik Ahmet Danişmend'in 1085'te Sultan Melikşah döneminde Anadolu'ya geldiğini kabul ederken, diğer bazı kaynaklar ise Malazgirt Savaşı'ndan hemen sonra geldiğini ifade etmektedir.

Danişmentliler ile ilgili bilgi edindiğimiz çalışmaların çoğunun referans noktasını oluşturan Danişmend-Name'de Emir Ahmed Danişmend, efsanevi bir figür olan Battal Gazi'nin oğlu Emir Ömer'in torunu ve Sultan Turasan'ın yeğeni olarak verilmiştir (Demir, 2002: 3; Melikoff, 1960: 9-10).

Danişmend-Name'de, Danişmend Gazi'nin Malatya'ya geliş şu şekilde anlatılır;

“... Battal Gazi'nin ölümünden sonra şehirde sözü geçen kimsenin kalmadığından yakınan Malatya uluları, Battal Gazi'nin oğlu Emir Ömer'in oğlu olan Sultan Turasan ve kızının oğlu olan Melik Ahmed'i yaşadıkları Çehar bag'dan Malatya'ya çağırdılar. Oranın ulularından olan Süleyman bin Nu'man, 1082 yılında Sultan Turasan ve Melik Ahmed'i alarak Malatya'ya döndü. Melik Ahmed minbere çıkıp hutbe okudu...” (Demir, 2002: 4-7; Melikoff, 1960: 9-10).

Danişmend Gazi'nin çağdaşı olan Urfalı Mateos bize Emir Danişmend'in Anadolu'ya geliş ile ilgili herhangi bir bilgi vermez. Onun Ermeni olabileceğini vurgular (Urfalı

Mateos, 2019: 225). Fakat eserin bir başka bölümünde ondan *'Sivas'ın ve bütün Rum memleketinin sahibi İranlı Ermeni Emir Danişmend'* şeklinde bahseder (Urfalı Mateos, 2019: 205).

Süryani Mihail, Vekayi-namesi'inde konu ile ilgili *"1085 yılında Tanuşman adlı bir Türk emiri Kapadokya'ya taarruz edip Sivas'a, Kayseri'ye ve diğer şimal mıntıkalarına hâkim oldu. Beni Tanuşman ailesinin nüfuz ve kuvveti böyle başlamıştır"* şeklinde bir bilgi yer almaktadır (Süryani Mihail Vekainamesi, 1944: 30).

Anna Komnena, Kuman Şavaşı: I. Haçlı Seferi (1096-1099) / (1994-1997) yılları arasındaki olaylardan bahsederken, Frenk Bohemond'un Ebraike/Eber gölü yöresinde Sultan Danişmend (Sultan Tanısmen) ve Kapadokya Emiri Hasan'la karşılaştığını söyler fakat Danişmend'i Anadolu'ya gelişi ile ilgili herhangi bir bilgi vermez (Drew, 1928:267-268; Umar, 2008: 332)

Konu ile ilgili çalışmaların önemli bir kısmı Danişmend Gazi'nin Anadolu'ya gelişini Malazgirt Savaşı'ndan hemen sonraya tarihlendirmektedir. Bu kaynakların çoğunda onun, Sultan Alp Arslan'ın 1064 yılında çıktığı Kafkasya seferi sırasında yanında olduğu ve bu tarihten itibaren Sultan Alp Arslan'ın hizmetine girdiği ön plana çıkmaktadır. Malazgirt Savaşı'nda gösterdiği başarıdan dolayı Alp Arslan'ın izni ile Kayseri, Zamantı, Sivas, Develi, Tokat, Niksar ve Amasya yörelerini fethederek buralara yerleştiği ifade edilmektedir (Danişmend, 1945: 33-40; Sümer, 1971: 401; Solmaz, 2002: 244-245; Reşidüddin Fazlullah, 2018: 33,38-39; Aksaray, 2023: 20).

Süryani Mihail'de bahsi geçen bilgiler ışığında, Danişmend Gazi'nin Sultan Malik Şah'ın saltanatının ikinci yarısında, 1085 yılında Anadolu'ya geldiği görüşünü savunan araştırmacılar da vardır (Yinanç, 1988: 468- 479; Turan, 1993: 26,50-51, 113, 115-116).

Daha çok Anadolu'ya gelen Türk grupların bölgeye etkisi ile ilgilenen Vryonis, Kapadokya havalisinde kurulan Danişmend hâkimiyetinin, yerli ahali ile kısa sürede kaynaştığından bahseder. Nitekim Danişmendli emirleri öldüğünde Ermeni toplumu kendi dini liderleri ölmüş gibi yas ilan ettiklerini söyler (Vryonis, 1971: 211).

Cahen, Danişmend Gazi'den 1095 yılından önce söz edilmediğini belirtir ve bunun sebebini Haçlılarla yaptığı mücadelelerin onun tanınmasını sağladığını ifade eder (Cahen, 1984: 96).

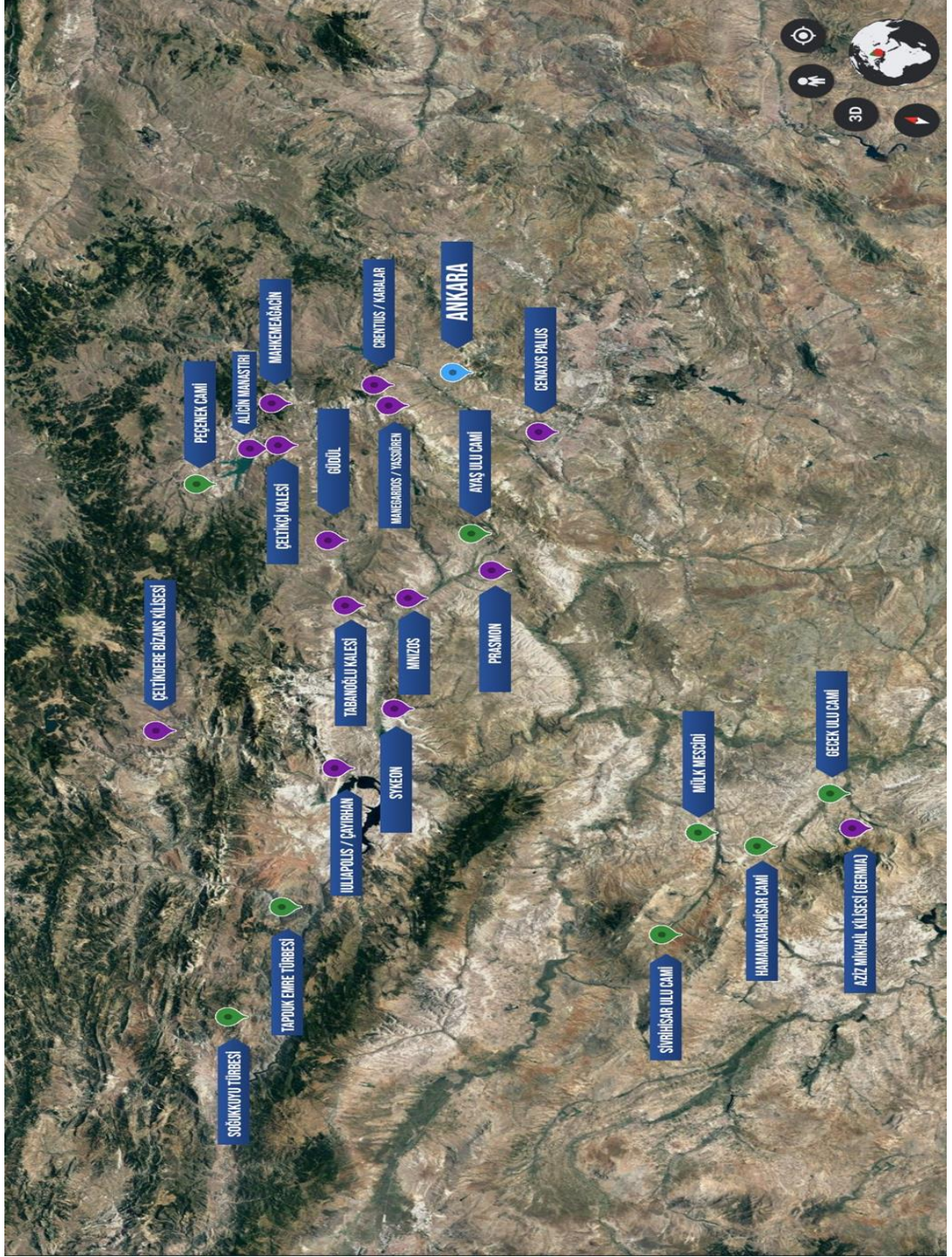
Araştırmalar, Danişmend Gazi'nin Anadolu'ya ne zaman geldiğini tam olarak tespit edemese de göreceli olarak en erken tarihinin 1085 olduğu belirtilmektedir. Zaten Ankara'nın fethinin bahsinin geçtiği tek erken dönem Türk kaynağı olan Danişmed-name de Melik Danişmend'in Malatya'ya gelip minbere çıkıp hutbe okuması, "Hz. Muhammed'in hicretinden dört yüz altmış yıl sonraya" yani yaklaşık 1082/1083 yıllarına tarihlendirilmektedir. Bu durumda araştırmacıların Ankara'nın "*Alınması*" olarak öngördükleri 1073 tarihi olası görünmemektedir.

3. BÖLÜM

ANKARA VE ÇEVRESİNDE 11-13. YÜZYILA TARİHLENEN YAPILAR ve YERLEŞİMLER

Ankara, Geç antik dönemde imparatorluk trafiğinin en yoğun olduğu yol üzerinde gelişmiştir. Avrupa'dan doğuya Kutsal topraklara uzanan yolun üzerinde ve diğer yollarla bağlantılı olması nedeniyle şehir stratejik bir konuma sahiptir (Foss, 1977: 29).

Bizans İmparatorluğu ve Büyük Selçuklular ve hatta diğer Türkmen grupları arasında 11. yüzyılın ilk yarısından itibaren başlayan ilişkiler zaman zaman ittifak şeklinde gelişmiş olsa da çoğu zaman mücadeleye dönüşmüştür. Bu tarihten itibaren başlayıp iki yüzyıldan fazla devam eden Türk fetihleri sonucunda Anadolu'ya olan Türkmen göçleri Ankara'da da izlenebilmektedir.

Şekil 5. Ankara ve Çevresindeki Yapılar

Bu bağlamda, Ankara ve çevresinde bulunan 11-13. yüzyıllara tarihlenen yapılar ve kent içerisindeki verilerden yola çıkarak, Bizans İmparatorluğu'nun Ankara ve çevresinden ne zaman çekildiği ile Ankara'nın kent merkezinin Türkler tarafından ne zaman alındığı sorularının çözümüne katkı sunulması umulmaktadır.

3.1. ANKARA'DAKİ YAPILAR

3.1.1. Ankara'daki Orta Bizans Dönemi Yapıları ve Türklerin Devir Aldığı Ankara'daki Yapılar ve Kent

İç Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatısında Yukarı Sakarya Bölümü'nde bulunan Ankara, doğuda Kırıkkale ve Kırşehir, batıda Eskişehir, kuzeyde Çankırı ve Bolu, güneyde ise Konya ve Aksaray illeriyle çevrilidir.

Ankara ve çevresi Anadolu'nun en eski yerleşim alanlarından biri olup tespit edilebilen en erken dönemi Paleolitik Çağ'a kadar uzanır. (Erzen, 2010: 26-27). Mezolitik, Neolitik, Kalkolitik ve Tunç Çağı'na ait buluntular burada sürekli yerleşim olduğunu göstermektedir (Koşay, 1935: 7; Aydın, 2005: 23-27; Yalçinkaya, 2009: 5-6; Sargın, 2012: 13).

Ankara'nın etimolojisi hakkında farklı görüşler mevcut olsa da ilk isminin Galatlar tarafından verilen ve gemi çapası anlamına gelen Ankyra (Ancyra) olduğu en yaygın olanlarındandır. Roma sikkeleri üzerinde sıkça karşımıza çıkan çapanın Zeus tapınağına bir ödül olarak takıldığı şeklinde bir söylence mevcuttur (Darkot, 1941: 438; Erzen, 2010: 15-18; Sargın, 2012: 13).

Antik kaynaklarda, kentin Frig Kralı Gordios'un oğlu Midas ya da Galatlar tarafından kurulmuş olabileceği iki farklı görüşle ele alınmaktadır (Mitchell-French, 2012: 1; Peschlow, 2015: 15). Ancak Çankırıkapı yakınındaki tepede bulunan Frig yerleşimi olarak düşünülen mezar tümülüsleri, kentin Frigler ile bağlantısını doğrular niteliktedir (Erzen, 2010: 23-25).

Ankara'nın çeşitli bölgelerinden elde edilen arkeolojik veriler, şehrin erken dönem Hitit varlığını kanıtlamaktadır (Sargın, 2012: 18; Peschlow, 2015: 15). Ayrıca, bu dönemde Ankara'nın Hititler tarafından askeri garnizon olarak kullanıldığına dair bazı düşünceler bulunmaktadır (Darkot, 1941: 439).

Ankara'nın Helenistik Dönemi ile ilgili tek kayıt, Büyük İskender'in M.Ö. 333'te gerçekleştirdiği sefer sırasında Ankara'ya uğramasıdır. Ancak, bu dönemde Ankara'da bir kent veya yerleşim yerinin varlığı konusunda tartışmalar bulunmaktadır (French, 2003: 26; Mitchell-French, 2019: 2,17). Helenistik döneme ait sikkeler dışında, burada herhangi bir mimari veya diğer buluntu türlerine rastlanmamıştır (Peschlow, 2015: 16).

Esas alınması gereken tek şey, Ankara'yı Tektosages'in kalesi (phrourion) olarak adlandıran Strabo'nun ifadeleridir (Strabon, 1917: 205, 471; Strabon, 2018: 58-59). Ankara'nın etrafına inşa edilen savunma duvarı, Küçük Asya'ya yapılan Barbar ve Pers akınlarıyla ilgili olmalıdır (French, 2003: 28).

MÖ 25' de Augustus, Galat krallığını bir Roma eyaleti (Provincia Galatia), Ankara'yı da bu eyaletin merkezi yaptı (Ramsay, 1939: 201-204). Ancak Galatia'nın M.Ö. 22-20 yıllarına kadar *lex provinciae* unvanını kullanan gerçek bir eyalet olmadığı anlaşılmaktadır (Erzen, 2010: 51-52).

Roma İmparatorluğu'nda iki yüzyıldan fazla devam eden barış dönemi Küçük Asya'da ekonomik anlamda bir rahatlama sağladı. Bu refah döneminin izlerini Ankara'da da görmek mümkündür (Mitchell-French, 2019: 31-33; Peschlow, 2015: 16). Ancak Ankara bir açıdan diğer Küçük Asya şehirlerinden yarı askeri olması sebebiyle ayrı tutulmalıdır. Burası sadece askeri bir merkez olmayıp sivil ve dini toplulukların da yoğun olduğu bir yerleşimdi (French, 2003: 28).

İmparatorluğun genelinde olduğu gibi Ankara'da da 3. yüzyılda bir gerileme gözlenirse de şehir 4. yüzyılda Galatia Prima'nın başkenti olarak tekrar önemini geri kazanmıştır. *Consularis* ünvanı taşıyan bir vali ve yerel halkın bulunduğu bir senato ile yönetilmektedir (Bosch, 1967: 356-358; Eyice, 1996: 247; Akyol, 2014: 106-108; Akyol, 2022: 83-90).

Ankara'nın coğrafi konumu, Küçük Asya'nın askeri ve ticari yollarının kesiştiği önemli bir merkez haline gelmesini sağlamıştır. Bu dönemde, özellikle Doğu Roma İmparatorluğu için büyük stratejik önem taşıyan Ankara, Batıdan Doğuya uzanan ana yol üzerinde bulunmaktaydı. 4. yüzyılda, Roma imparatorlarının Antiochia'ya (Antakya) yerleşmesiyle birlikte, Ankara'nın bu ana yol güzergâhı üzerindeki stratejik önemi daha da arttı. Bu dönemde Ankara, sarayın ve ordunun dikkatini çeken bir konumda bulunuyordu. Hristiyanlıkla birlikte, bu yol güzergâhı hacıların ana geçiş yolu haline geldi (Ramsay 1890: 54-134; Miller, 1916: 656-667; Foss, 1977: 29-31).

Roma İmparatorluğunun sonlarına doğru Hristiyanlığın güçlenmesi, Ankara'da da kendini göstermiştir. Ancak, Ankara'nın Erken Hristiyanlık dönemine ait buluntular arasında İmparator I. Konstantin (324-337) dönemi öncesine tarihlenen yalnızca tek bir yazıt bulunmaktadır. 4. yüzyılda Ankara'nın, Galatia (Prima) eyaletinin başpiskoposluk merkezi olduğu bilinmektedir. Bu dönemde, 314, 358 ve 375 yıllarında üç kilise konseyinin Ankara'da toplandığı kaydedilmiştir (Foss, 1977: 31-33; Mitchell, 1982: 93; Eyice, 1996: 250-251).

Ankara'nın Erken Hristiyanlık döneminde, Aziz Klemens ve Aziz Plato gibi iki önemli aziz, 4. yüzyılın başında yaşamış ve İmparator Diocletianus (MS 284-305) ve Galerius (MS 292-311) zamanında şehit edilmiştir. Aziz Klemens 'in şehit olduğu yerde daha sonra bir kutsal mekân inşa edilmiştir (Foss, 1977: 34-55, 65).

İmparatorların 4. yüzyıl sonu 5. yüzyıl başındaki Ankara ziyaretleri şehre önemli avantajlar sağlamıştır. Bu ziyaretler kente imparatorluk merkezi kimliği kazandırmıştır. Arcadius'un (383-402) burayı sayfiye yeri olarak seçtiği ve burayı üç kez ziyaret ettiği düşünüldüğünde onların konaklayacağı saray benzeri bir yapının kentte bulunma olasılığı oldukça yüksektir (Foss, 1977: 51; Eyice, 1999:253; Venning, 2006: 38).

5. yüzyılda Anadolu'da büyük bir kıtlığa neden olan kuraklık baş gösterdi (452 yılında). Bu durum veba salgınına yol açtı. Justinianus döneminde (527-565), imparatorluk muhafızları buraya yerleştirildi (Foss, 1977: 57-58; Eyice, 1996: 250-251). Justinianus'un Ankara civarında bir yol ve Sykeon köyü yakınında bir köprü inşa ettiği bilinmektedir (Prokopios, 1954: 330-331). 542 yılında Ankara ve çevresi tekrar büyük

bir veba salgınından etkilenmiştir ve vebanın muhtemelen 550'lerin sonlarında tekrarlandığını anlaşılmaktadır (Theodore of Sykeon, 1948: 120). Yakın zamanda Maltepe'de mezarlık alanında bulunan çok sayıda gömütün veba salgınıyla alakalı olduğu düşünülmektedir (Arslan-Aydın, 2010: 305-326).

5. ya da 6. yüzyılın sonlarına ait Nise isminde bir kadının, annesi ve bir grup evlenmemiş yaşlıları ile ölümünü kaydeden yazıt vebanın uzun vadeli etkisine dair herhangi bir bilgi vermese de veba zamanına ait toplu bir cenaze törenini belgelemesi açısından önemlidir (Mitchell-French, 2019: 37).

Fakat bu salgın diğerlerine oranla kentte çok daha büyük yıkımlara yol açtığını Sykeon'lu Theodore'un hayatındaki doğrudan referanslar sayesinde öğrenmekteyiz (Theodore of Sykeon, 1948: 120). Hatta Bizans ordusunda asker sayısının da azalmasına neden olan bu durum Sasani ve Arapların Bizans'a karşı daha üstün olmalarının ana sebeplerinden biri olarak görülmektedir (Retief-Cilliers, 2006: 126).

Sasani akınlarında doğu sınırına giden yol üzerinde olması sebebiyle birçok kez İmparator ve yanındakilere ev sahipliği yapmış olan Ankara, 6. yüzyılda anakent olma özelliğini korumuştur (Theodore of Sykeon, 1948: 73, 166; Foss, 1977: 57-58).

Heraclius döneminde (610-641), 611 yılında Küçük Asya'da ilk Sasani saldırıları başladı. 615'teki istilada Sasani birlikleri Khalkedon (Kadıköy)'na kadar ulaşmış ve Batı sınırına kadar ilerleyip Sardis'i yağmalamıştır (Abu'l-Farac, C. I, 169; Foss, 1977: 70; Eyice, 1996: 254; Haldon, 1997: 103; Foss, 2011: 74-78).

Bu saldırılar esnasında Ankara'nın nasıl etkilendiğine dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanamazken, 620 ve 622 yıllarında kentin fethedildiği ve yaşayan herkesin ya öldürülmüş ya da tutsak edilmiş olduğu bilinmektedir (Foss, 1975: 725-726).

Antiochus Monachus'un Pandektlerinde Ankara Attalina manastırının başrahibi Eustathius'un kenti terkedip bulabileceği güvenli bir yere sığınmak zorunda kaldığı bilgisi yer almaktadır. Bu kısa ama değerli bilgi Sasani saldırıları esnasında Ankara ve

çevresinin koşullarını anlamamız açısından önemlidir (Antiochus Monachus, 1989: 5-6).

622 yılındaki istilada kent büyük bir yıkımla karşı karşıya kalmıştır (Vasilev, 1909: 198; Süryani Mihail, 1944: 5). Kentin ileri gelenleri şehri terk etmiş ve Ankara kırsalı da bu saldırılardan nasibini almıştır (Theodore of Sykeon, 1948: 71; Foss, 1977: 70).

Çankırıkapı'daki Roma hamamında yapılan arkeolojik kazılar sonucu ele geçen veriler bu yıkımı kısmi olarak kanıtlamaktadır. Kül ve moloz tabakasıyla kaplı olarak bulunan Herakleios'un altın paraları, aynı döneme tarihlenen büyük bir kavanoz ve Sasani yapımı olduğu anlaşılan akik yüzük taşı yangının ve yıkımın tarihini anlamamıza yardımcı olmaktadır (Dolunay, 1938: 261; Foss, 1977: 70-71; Peschlow, 2015: 77-79).

Dolayısıyla Roma döneminde geniş bir alana yayılmış olan kastron, bir merkez kilise, özel evler ve bu yapıları koruyan surlardan oluşan kent, bu saldırılar sonrasında ağır istihkâmlı bir kaleye dönüştü (Cameron, 1981: 230; Haldon, 2007: 131-137).

Bu akınlar sonrasında ortaya çıkan durum neticesinde Bizans eyalet yönetiminde değişikliğe gidildi. Ankara yeni idari sistemde stratejik önemini koruyarak Opsikion Themasının merkezi olarak varlığını sürdürdü (Bosworth, 1996: 120-121; Treadgold, 1997: 316).

Sasani istilaları sonrasında Küçük Asya'ya yapılan Arap akınları sırasında da Ankara önemli bir rol oynadı (Akyol, 2014: 131). Çünkü kent, güneyden gelen Arap ordularının başkente ulaşmak için takip ettiği yolun kilit noktasında bulunuyordu (Rice, 2008: 571). Bu akınlar esnasında Dorylaeon, Amorion, Ankara ve Çankırı kale hattı başkenti korudu. Ankara ve etrafındaki birçok kale sayesinde Araplar çoğunlukla bu hattın batısına geçemediler (Bosworth, 1996: 123).

654 yılında Araplar Ankara'ya girmiş fakat bu durum kalıcı olmamıştır. Anadolu'dan alınan vergilerin toplandığı merkez olan kent surları bu saldırı sonrasında tahkim edilmiştir. 776 ve 797 yıllarında tekrar saldırılara maruz kalan şehrin surları Nikephoros (802-811) tarafından güçlendirilmiştir (Theophanes, 1997:661, 662).

Bu dönemdeki akınlarda Ankara çok büyük yıkımlara şahit olmasa da saldırılardan kaynaklı güvensiz bir ortamdan etkilenmiş olmalıdır. Çubuk İlçesi Gücük Köyü yakınlarında gömülü olarak bulunan 46 adet II. Konstans dönemi *solidusu* saldırılardan kaynaklanan huzursuzluğu gösterir niteliktedir (Kurum, 1973: 79; Foss, 1977: 75).

Harun Reşit'in 806 yılında Ankara'yı aldığı bilgisi araştırmacılar tarafından kabul görse de bu bilgiyi teyit etmek kaynaklarca mümkün değildir (Eyice, 1996: 255; Aksoy, 2014: 141-144). Ancak 833-842 yılları arasındaki akınlarda Ankara, Arapların eline geçmiş ve kent büyük oranda tahrip edilmiştir. Ankara Kalesinin 859'da III. Mikhael tarafından onarılması bu yıkımla alakalıdır (Sülüner; 2005: 37; İbnü'l-Esîr, C. 6: 46-49; French, 2003: 197; Peschlow, 2015: 16).

872 yılında Pavlikian adlı bir Hristiyan grubun eline geçen Ankara'nın bu durumdan nasıl etkilendiği bilinmemektedir. 971 yılında Tarsus Emiri kentin önüne kadar gelir fakat ele geçirilip geçirilmediği bilinmemekle beraber Digenis Akritas'da çok sayıda esir alınarak Tarsus Emiri tarafından götürdüğü bilgisi yer almaktadır (Digenis Akritas, 1970: 21; Eyice, 1996: 256; Peschlow, 2015: 18).

Ankara 1032'de büyük bir veba salgını ile karşı karşıya kalır. Bu salgın esnasında kent halkı burayı boşaltıp batıya göç etmiştir. Salgından üç yıl sonra şehirde bir deprem olduğu bilirse de etkileri ile ilgili bir şey elimize ulaşmamıştır (Eyice, 1996: 256; Peschlow, 2015: 18).

Hem Roma hem Bizans döneminde önemli bir merkez olmasından dolayı birçok idari, sosyal ve dini yapıya sahipti. Birçoğunu yayınlardan öğrendiğimiz bu yapıların çoğu özellikle Orta Bizans dönemine ait olanlardan günümüze çok az yapı ulaşmıştır.

Yazılı kaynaklardan, Ankara'da 5., 6. ve hatta 7. yüzyılın başında inşa edilen yapıların genellikle kiliseler, manastırlar ve bunlarla bağlantılı yapılar olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Geç Roma surları, tiyatro, amfi tiyatro ve birkaç tapınak da dâhil olmak üzere Roma döneminde inşa edilen kamusal ve özel yapıların büyük bir kısmı, Geç Antik dönemde hala kullanılmaya devam etmiştir (Jerphanion, 1928: 147-148); Mamboury, 1933: 71-72; Arık, 1937: 49).

Çok azının konumu tam olarak saptanabilmiş olan bu yapılarla ilgili arkeolojik veriler oldukça sınırlıdır. 5. ve 6. yüzyıllarda inşa edildiği yazılı kaynaklardan öğrendiğimiz *Historia Lausiaca*'nın 419-420 yıllarında yazıldığı 'katedral', Doğu Kilisesi'nin en aydın kişilerinden biri olarak bilinen Basil'in, 358 yılında düzenlediği kilise konseyi için yapılan 'yeni kilise' gibi dini yapılardan ise geriye hiçbir şey kalmamıştır (Foss, 1977: 37-38; Mitchell, 1993: 91-92).

Tarihi kaynaklar, Ankara'da 5. yüzyılda Aziz Plato'ya, 4. yüzyılda 'Novatian'lara adanmış birer kilise ve yine 5, 6. ve 7. yüzyıllarda inşa edilmiş çeşitli kadın ve erkek manastırları olduğunu belirtmektedir. Bunların arasında Aziz Klemens Kilisesi ve bulunduğu alanda daha erken bir dönemde inşa edilmiş olabilecek bir Hristiyan ibadet mekânı, 5. yüzyılda biri Nilus, diğeri de bir dönem Ankyra piskoposu olan Leontius tarafından yönetilen iki manastır, Magna Manastırı, her ikisi de 6. yüzyıla tarihlenen Beeia ve Petris Manastırları ve 620 civarında yapılmış olan Attalina Manastırı bulunmaktadır. Bunlara ek olarak, yazıtlardan biri 'Baş Melekler'e, bir diğeri de 'Azizler'e adanmış iki kilisenin varlığını öğrenebilmekteyiz. Ayrıca kent surları yakınında iki martyria bulunduğu da bilinmektedir. Ankyra'da 5. yüzyılın başında bir *xenodocheion* (bakımevi) ve bir *nosokomeion* (hastane) olduğu yine kaynaklardan tespit edilebilmektedir (Grégoire ve Orgels, 1951:182; Koflay,1957:133-135; Foss, 1977: 137; Mitchell, 1982: 104-105; Eyice,1992: 22; Erdoğan ve diğerleri 2008: 83).

Ankara'nın Erken Hristiyanlık dönemine ait yazılı kaynaklardan veya arkeolojik verilerden bilinen dini yapıları arasından sadece Ulus'ta Augustus Tapınağı'ndan büyük olasılıkla 7. yüzyılın ortasında veya daha sonraki bir tarihte kiliseye dönüştürülmüş yapı ve Aziz Klemens Kilisesi'ne ait kalıntılar günümüze ulaşabilmiştir.

Bizans piskoposluk listeleri, Bizans İmparatorluğu döneminde piskoposluk merkezlerinin ve bu merkezlerde görev yapan piskoposların kaydedildiği önemli belgelerdir. Bizans döneminde, Ankyra bu listelerde önemli bir piskoposluk merkezi olarak yer almaktadır. Ankara, Roma İmparatorluğu'ndan kalma stratejik konumunu Bizans döneminde de sürdürmüş, önemli bir dini ve ticari merkez olmuştur. Özellikle 9. ve 10. yüzyıllarda, Ankara'nın piskoposları, Bizans İmparatorluğu'nun kilise politikaları ve teolojik tartışmalarında aktif rol oynamışlardır.

Bizans piskoposluk listelerinde Ankara'nın sıkça yer alması, şehrin bu dönemdeki dini önemini ve Bizans yönetimi altındaki rolünü vurgulaması açısından önemlidir. Bu listeler, Ankyra'nın Bizans İmparatorluğu'nun idari ve dini yapısındaki merkezi konumunu anlamamız açısından da kıymetli veriler sunar.

8-14.yüzyıllar Arasında Bizans Piskoposluk Listelerinde Ankara

Din Adamları	I	II	Kaynakça
Plato	-681 (16 Eylül)		Le Quien, I, sütun 468
Stephanus	-691 (Eylül)		Mansi, XI, sütun 989
Basilius	-787 (13 Ekim)		Mansi, XIII, sütun 381
Theodulus	-861 (<Mayıs-Eylül>)	870 (28 Şubat)	Grumel, II, n. 468; Mansi, XVI, sütun 190
Daniel, Nicopolis Piskoposu	-879 (Kasım)		Mansi, XVII-XVIII, sütun 373; Grumel, II, n. 546; Fidelto, s. 56
Theophylactus	-892		Karalevsky, sütun 1541
Gabriel	-912	992'nin başları	Karalevsky, sütun 1541; Grumel, II, s. 706
Gregorius	Yaklaşık 945		Fidelto, s. 56
Ioannes	-997		Karalevsky, sütun 1541
Theophilus	11. yüzyıl		Laurent, Mühür, V, 338- 339
Michael	-1030 (Mayıs)	1032 (Nisan)	Laurent, Mühür, V, s. 337
Nicetas	-1038 (17 Nisan)		Grume, II, s. 844
Michael	-<1043-1058>		Karalevsky, sütun 1541
....	-1067 (2 Nisan)		Fidelto, s. 56
Nicetas	-1072 (Mart)	1084 (Ağustos)	Grumel, III, ss. 926- 927,938
....	-1140	1151 (1 Ocak)	Karalevsky, sütun 1541
Stephanus	-1157 (12 Mayıs)	1157 (Eylül)	Grumel, III, ss. 1041, 1045
Michael, Amaseae	1166 Nisan-1167	1173 (Haziran)	Grumel, III, ss. 991,

Piskoposu	Haziran		1074, 1126
Macarius	-1178		Grumel, III, s. 1150
....	-1226 (29 Mart)		Laurent, IV, s. 1242
Christophorus	-1232 (Ağustos)	1233 (Haziran)	Laurent, IV, ss. 1261,1265
Gregorius	-1260		Karalevsky, sütun 1542
Babylas	-1294 (2 Haziran)	1313 (Haziran)	Darrouzès, V, s. 2016
....	-1365 (Mart)		Darrouzès, IV, s. 2488
Macarius	1387	1405 Eylül	Darrouzès, VI, ss. 3054, 3059, 3276, 3284

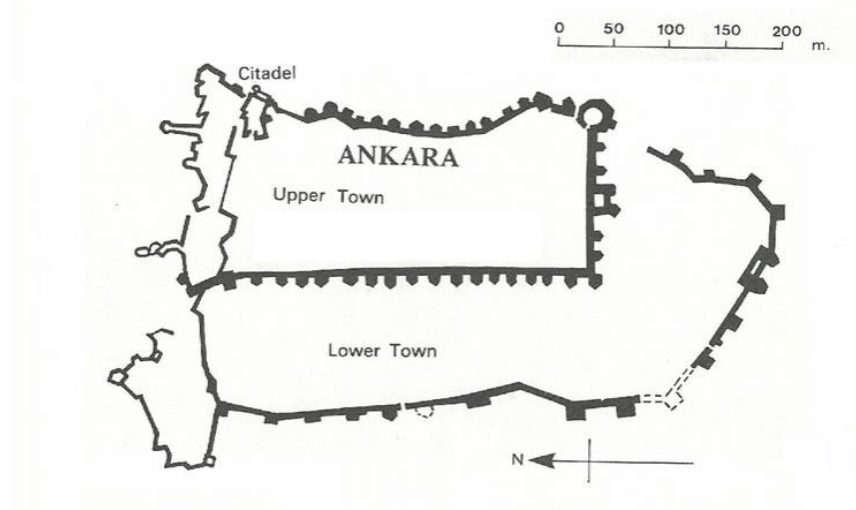
Listelerden de anlaşılacağı üzere 8. ve 14. yüzyıllar arasında Ankara, Bizans İmparatorluğu'nun bir parçası olarak önemli bir Hristiyan piskoposluk merkeziydi. Şehrin dini liderleri olan piskoposlar hem yerel idarede hem de Hristiyanlık inancının yayılması ve korunmasında etkin roller üstlenmiştir. Bu dönemde görev yapan piskoposlar, Bizans İmparatorluğu'nun genel dini politikalarına katılmış, kilise konseylerinde yer almışlardır.

Örneğin, 787 yılında Ankara Piskoposu Basilius, İznik'te düzenlenen Yedinci Ekümenik Konsil'e katılmış ve ikonoklazma karşıtı kararların alınmasına katkı sağlamıştır. 11. ve 12. yüzyıllar boyunca da piskoposlar, dini hayatın idaresinde ve Bizans'ın dini-politik gelişmelerinde rol oynamaya devam etmiştir. 14. yüzyılda da Ankara'daki piskoposlar, Hristiyan dünyasıyla bağlantılarını sürdürerek, şehrin dini kimliğini korumuşlardır. Bu süreç, Ankara'nın Bizans dönemi boyunca Hristiyanlık açısından önemli bir merkez olduğunu kanıtlamaktadır.

3.1.1.1. Kale

Eski Ankara denilen yerin merkezinde yer alan Ankara Kalesi, İç Kale ile onu batı ve güneyinden saran Dış Kaleden oluşmaktadır (Çelik, 2000: 22). İç kale surları çoğunlukla beş köşeli, sivri kısımları dışa doğru çıkıntı yapan burçlar tarafından desteklenir. Duvarların gücünü arttıran bu uygulamanın sistematik olarak kullanıldığı tek örnek Ankara Kalesi'dir (Jerphanion, 1928:156-157).

Ankara Kalesi, arazinin eğimi, batıda ovaya doğru kademeli olarak alçalan Ankara ovasına hâkim bir tepe üzerindedir. Tepe, ovadın yaklaşık 120-130 m. (rakım 988m.) yüksekliktedir (Çelik, 2000: 13). Tehlikelere karşı savunulabilecek ve ovaya hâkim bu tepe su kaynaklarına da oldukça yakındır.

Şekil 6. *Ankara Kalesi Planı* (Oxford Dictionary of Byzantium)

Ankara'nın 3. yüzyılın ortalarından itibaren surlarla çevrili bir kent olduğu bilinse de (Mitchell-French, 2019: 37), Kale Bizans döneminde inşa edilmiştir (Jerphanion, 1928: 144-146; Mamboury, 1933:144, Peschlow, 2015: 130).

Eski Roma kentinin kamu binaları, konut alanları ve Ankara Kale akropolü, takip eden yüzyıllarda güçlendirilen ve geliştirilen üçüncü yüzyıl savunma yapıları içindeydi (Mitchell-French, 2019: 37). Ancak savunma duvarlarının güneydeki sınırları tamamen tespit edilememiştir (Peschlow, 2015: 105-115).

Arap akınları esnasında Ankara 654'te ele geçirilmiş, 776 ve 797'deki kuşatmalardan kurtulmuş, fakat 838'de tekrar Halife Mutasım'ın eline geçmiştir (Brooks, 1911: 46, 88-95). Bu akınlar esnasında kentin imparator Nikephoros tarafından 804/5'te kurulduğu bilgisi vardır (Theophanes, 1997: 660). Fakat bunu doğrulayacak herhangi bir arkeolojik kanıt mevcut değildir. Bu yüzden Theophane'de geçen bu bilgi surların onarımı veya yeniden inşası şeklinde yorumlanmamalıdır (Mitchell-French, 2019: 37).

Sasani saldırıları Ankara'nın tarihinde önemli bir kırılma noktası olmuştur (Foss, 1975: 725-726). Bu da şehirin tamamen yıkılmış olabileceği fikrinin benimsenmesine yol açmıştır. Buradan hareketle Ankara Kale'nin duvarlarının olasılıkla harabe haldeki binaların enkazı ile yedinci yüzyılın ortalarından sonra, belki de tam olarak 656-61 yılları arasında inşa edilmiş olabileceği görüşü yaygın olarak kabul görmüştür (Wittek, 1936: 50; Foss, 1977: 71). Bir diğer görüş ise Sasani Hükümdarı Hüsrev'in 620 yılında Ankara'yı kuşatmasının ardından 629 sonrası inşa edildiği şeklindedir (Jerphanion, 1928: 144-146). Dış duvarları I. Nikephorus (802-811) dönemine ilişkilendirenler de vardır (Foss ve Winfield, 1986: 143). 805'te I. Nikephoros kenti surlarla çevirtip duvarları onartmıştır. İzleyen yılda Abbasi Halifesi Harun ü-Reşid yönetiminde bir ordunun kenti zapt ederek bronz kent kapılarıyla Bağdat'a döndüğü bilinmektedir (Mamboury, 1933: 56-57, 70-71; Texier, 2002:469-472). Dış cephenin iç cepheden önceye tarihlendirilebileceği görüşü de araştırmacılar tarafından kabul görmektedir (Mamboury, 1933:146-152; Foss, 1977: 74-79).

Genel kanı 7. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan Arap saldırıları, 3. yüzyılda duvarlarla çevrilmiş Roma kentine değil 804/5'te yeni inşa edilen kaleye yapılmış olduğu yönündedir. Fakat bu yeni Bizans kalesi el-Mu'tasım'ın büyük saldırılarına dayanamamış ve bir felaket yaşanmıştır (Wittek, 1936: 50-51; Restle, 1966: 170-178; Foss, 1977: 77-78). Bu felaket sonrası III. Mihail'in 859'da büyük bir yeniden inşa

faaliyetlerine giriştiğini yazıtlardan öğrenebilmekteyiz (French, 2003: 196-197; Mitchell-French, 2019: 38).

Yeniden inşa sürecini destekleyecek çok fazla arkeolojik veri günümüze ulaşmamıştır. Hamam kazıları esnasında ele geçen 7. ve 9. yüzyıllara ait sikkelerin azlığı hamamın en azından mütevazı bir düzeyde kullanıldığını düşündürmektedir (Foss, 1977: 87; Arslan 1992; Peschlow, 2015 I: 80; Lightfoot, 2002: 233-235). Dokuzuncu yüzyılın başlarına tarihlenen Arap efsanelerinde geç Roma dönemine tarihlenen Augustus tapınağı ve Julian sütunundan bahsedilmektedir (Foss, 1977: 77). Bu da Roma kentinin Sasani akınlarından sonra terkedilmediğini göstermektedir. Bu yüzden 859 yılına tarihlenen kitabeler Ankara Kalesi'nin üst surlarının inşasıyla ilgili olmalıdır (Mitchell-French, 2019: 38).

Fotoğraf 1. *III. Mikail'in Ankara Kalesi'ndeki Yazıtı*²⁹

Kitabenin Türkçesi:

²⁹ Kitabenin Yunanca metni için bakınız; Grégoire, H. (1928). *Inscriptions historiques d'Ancyre*. Byzantion, 4, 437-468.

Tanrı'nın lütfuyla, dindar İmparator Mikail döneminde, bu kale yeniden inşa edilmiştir. Bu güçlü yapının inşası hem şehri koruma hem de halkın güvenliğini sağlama amacını taşımaktadır. Mikail'in yönetimi altında, bu eser imparatorluğun gücünü ve halkının refahını yansıtmaktadır. Tanrı, imparatorluğa barış ve başarı vermeye devam etsin (French, 2001: 197).

Sonuç olarak, buradan da anlaşılacağı üzere 7. ve 8. Arap akınlarına karşı kenti koruyan Roma şehir surları olmalıdır. Şehir surları 804/5'te Nikephoros tarafından tahkim edilmiş olsa da 838'deki saldırıyı engelleyemedi. Bu yüzden III. Mikail yeni kaleyi inşa etmek zorunda kalmış olmalıdır. Ancak bu dönemde yeni surlar ve kulelerin inşasında kullanılmak üzere Roma Ankara'sının mezarlıkları da dâhil olmak üzere yapıları yıkılmış olması daha olası görünmektedir (Mitchell-French, 2019: 38).

Masif taşla örülü alt kısım, üst kısmı ise katmanlı duvar işçiliği ile oluşturulmuş olan ve içinde bir kule odası bulunan beşgen kuleler, Küçük Asya'daki dört farklı kalede (Ayasuluk/Efes, Attaleia/Antalya, Mastaura/Dereagzı, Ksanthhos) ve aynı tasarımın kullanıldığı Girne/Kıbrıs savunma duvarında da gözlemlenmektedir. Bu kalelerden ikisi, 9. yüzyılın ortalarına veya 10. yüzyılın başlarına tarihlendirilebilmektedir. Konstantinopolis'teki Akropolis Kapısı, Theophilos Dönemi'nde inşa edilmiş olup, bu dönemde tercih edilen kule biçimini sergilemekle kalmayıp, aynı zamanda III. Mikhael İmparatorluğu döneminde gerçekleşen kale inşası için de bir kanıt sunmaktadır (Peschlow, 2015 I: 174).

Kalenin inşası ile Ankara'da yeni bir dönemin başladığı anlaşılmaktadır. Kesin bir tarih söylemek mümkün olmamakla birlikte yukarı kalenin güney ve batısındaki alanı çevrelemek amacıyla kuleleri ve kapıları olan başka bir sağlam sur duvarı olan Aşağı Kale veya Dış Kale inşa edilmiştir olmalıdır. Ankara'nın Bizans surlarına ilişkin çalışmalar, alt surların nispeten yukarı kaleden hemen sonra inşa edildiği sonucuna varmıştır (Peschlow, 2015 I, 169-86). Bunların 872'de Ankara'ya saldıran ancak şehri ele geçiremeyen Paulician isyancıların Ankara'ya saldırısına tepki olarak eklenmiş olabileceği ileri sürülmüştür (Genesuos, 4.34-4.36).

Bu döneme tarihlendirilen yazıtlar³⁰, dönüştürülmüş tapınaktaki kilisenin ve her iki surun dışında kalan Aziz Klemens kilisesinin dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda kullanıldığını göstermektedir (Jerphanion, 1928: 113-43; Weigand, 1932: 372; Mango, 1958: 182; Peschlow, 2015 I: 187-244). Tapınak kilisesi, Buccellarian Teması'nın askeri komutanlarına mezar yeri olarak hizmet ediyordu. Buradan da anlaşılacağı üzere bu dönemde Ankara'nın güvenlik ve ekonomik durumunda gözle görülür bir iyileşme söz konudur (Foss, 1977: 78-84).

3.1.1.2. Aziz Klemens Kilisesi

Fotoğraf 2. Aziz Klemens Kilisesi

Aziz Klemens Kilisesi Ankara'nın Ulus semtinde, Denizciler Caddesi ve Çıkrıkçılar Yokuşu'nun kesiştiği köşede bulunan binanın içinden geçilerek ulaşılabilen birkaç yapının arka cephelerinin arasındadır. 1960'ların başından önce büyük ölçüde kaybolmuş olan kiliseden günümüze birkaç duvar kalıntısı ve kilisenin zemin katına ait bir kemer ayağından başka bir şey ulaşamamıştır (Serin, 2014: 65).

Ankara'da doğmuş olan Aziz Klemens, Hristiyan katliamları ile tanınan İmparator Diocletianus zamanında Cryptus olarak adlandırılan bir yerde öldürülmüştür. Aziz Klemens'in yardımcısı Agathangelus ve iki diyakosunun da aynı yerde öldürüldüğü; Aziz Klemens'in Agathangelus'la birlikte Cryptus'da bir kilisenin yakınındaki bir

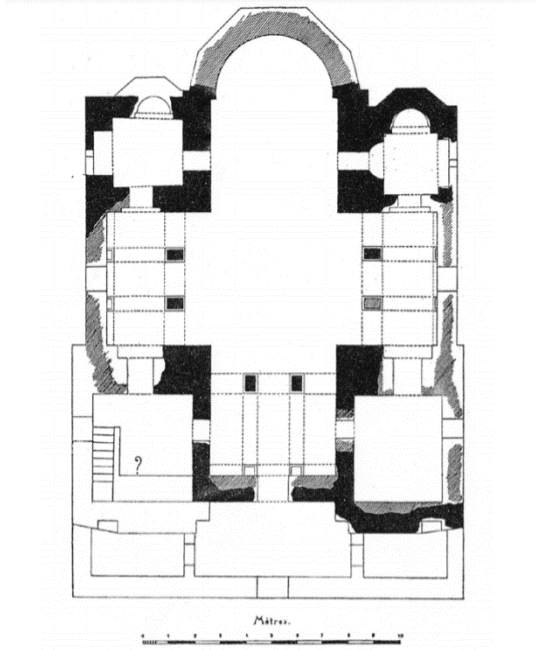
³⁰ Yazıtlar için bakınız Mitchell-French, 2019: 265-277.

mezara, iki diyakosun ise yine yakınlarda bir yere gömüldüğü ve onların anısına daha sonra aynı yerde bir kutsal mekân yapıldığını belirtilmektedir (Deleheye, 1907:117; Foss, 1977: 65).

Aziz Klemens Kilisesi ilk kez 1835 yılında Charles Texier tarafından gündeme getirilmiş ve yapının bir plan ve kesitini yayınlamıştır (Texier, 1839: 195-200). Bu tarihten itibaren yapı *Aziz Klemens* Kilisesi olarak bilinmekle birlikte, aslında kilisenin isminin gerçekten bu olup olmadığına dair çok kesin bir bilgi yoktur (Serin, 2014: 69). Fransız arkeolog Georges Perrot, kilisenin kalıntılarına bitişik evlerden birinde oturan Rumların kilisenin adının *Haghios Clemendo* olduğunu söylediklerini, ancak başka bir kaynağın bu terkedilmiş yapının *Ioannes Theologos* Kilisesi olduğunu ifade ettiğini yazmaktadır (Perrot ve Guillaume, 1872: 271).

Kilisenin yapım tarihi ile ilgili farklı görüşler vardır. Yapı *basilique à coupole* olarak nitelendirilmiş ve 5. yüzyılın ikinci yarısına veya erken 6. yüzyılın tarihlemiştir (Jerphanion, 1928:143). Kiliseyi 6. veya 7. yüzyıla tarihleyenler de vardır (Wulff, 1903: 52-66; Buchwald, 1969: 61; Mango, 1985: 96). Yapının stilistik özelliklerine ve yapım tekniğine dayanarak 9. yüzyıla da tarihlenmiştir (Krautheimer, 1986: 289; Eyice, 1991: 7). Kilisenin iki yapım aşaması olduğunu savunan araştırmacılar da olmuştur (Serin, 2014: 79).

Aziz Klemens Kilisesi dikdörtgen kesitli ayaklar üzerine oturtulmuş merkezi kubbeli kapalı haç planlı bir yapıdır (Serin, 2014: 73). Kilisesi'nin kubbesi on iki içbükey dilimden oluşan oluşmaktaydı (Texier, 1839: 195-200). Ancak yapı mimarlık tarihi açısından sıra dışı pek çok özelliği ile dikkat çekmektedir (Peschelow, 2015: 215).

Şekil 7. Aziz Klemens Kilisesi, zemin (restitüsyon) planı (Jerphanion, 1928).

Aziz Klemens Kilisesi merkezi kubbeli kapalı haç planının çeşitlemelerini içeren bir grup Orta çağ kilisesi ile ortak özellikler taşımaktadır. Bunlar arasında İznik’de, Koimesis Kilisesi, Myra/Demre’deki St. Nicholas Kilisesi, Bizye/Vize Katedrali ve Selanik Ayasofya’sı en çok bilinen örneklerdir (Serin, 2014: 73).

Aziz Klemens Kilisesi’yle bazı ortak özellikler taşıyan bir başka yapı, Likya’da 9. yüzyılın ikinci yarısı veya 10. yüzyılın başına tarihlenen Dereagzı Kilisesi’dir. Her iki yapı da dönüşümlü moloz taş ve tuğla sıralarından oluşan duvar tekniği ile inşa edilmiştir (Morganstern, 1983: 62-65).

Benzer örneklerden de anlaşılacağı üzere yapı, kubbesi göz önüne alındığında 9. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. 3. Yüzyıla ait sur duvarlarının içinde olan kilisenin nekropolde gömülü olan Aziz Klemens ile bir bağlantısı yoktur. Kilisenin yıkılıp yeniden yapıldığına dair herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Arap istilalarından sonra şehrin yeniden inşası esnasında III. Mikhail zamanında yapılmış olması daha muhtemeldir (Peschelov, 2023: 215).

Kilise 1438 yılında Yeğenbey Camisine dönüştürülmüştür. Ancak 19. yüzyıldan önce cami olarak kullanımından vazgeçilerek tekrar kiliseye dönüştürülmüştür. 1923 yılında büyük bir hasar gören yapıdan günümüze bema duvarlarından bir bölüm ulaşmıştır (Peschelov, 2023: 175-220).

3.1.1.3. Augustus Tapınağı Çevresi

İmparator Augustus ve tanrıça Roma kültüne adanmış tapınak, antik Ankara'nın akropolünde Bizans kalesinin yaklaşık 1 km kuzey batısında, alçak bir tepe üzerinde yer almaktadır (Akurgal, 1990: 17-18).

Tapınağın; Frig tanrıları Kibele ve Men'e adanmış kutsal mekânın üzerine inşa edildiği düşünülmektedir. M.Ö. 25 de Galatya Roma egemenliği altına girince, son Galat hükümdarı Amintas'un oğlu Pilamenes tarafından, Roma İmparatoru Augustus adına bir bağlılık nişanesi olarak yaptırıldığı bilinmektedir (Önder, 2004: 40; Mitchell, 2008: 14-17). Günümüz tapınaktan sadece pronaos, *cellanın* iki yan duvarı ve *opisthodomos* ulaşmıştır (Serin, 2018: 340).

Uzun süre dini bir kült merkezi olan bu alanda önce mabet daha sonra imparatorluk adına bir tapınak yer almaktadır. Aynı alanda Bizans döneminde kilise ve Osmanlı Dönemi'nde 15. yüzyılın ilk yarısında bu kiliseden dönüştürülen kuzey duvarına Hacı Bayram Veli Camisi ve türbesi inşa edilmiştir (Mamboury, 1933: 221-224; Konyalı, 1978: 39-43; Vakıf Abideler, 1983: 364-370; Erdoğan, 2008: 146-153).

Fotoğraf 3. *Daha Sonra Kiliseye Dönüştürülen Augustus ve Roma Tapınağı*

Yapının ne zaman kiliseye dönüştürüldüğü birçok kez tartışılrsa da kesin bir sonuca varılamamıştır (Deichmann, 1939: 128; Malbourny, 1949: 100-101; Mitchell, 2008: 29; Kadioğlu, 2011: 95).

Theodosius yasalarının sağladığı düzenlemeler ve 'dikdörtgen apsis'in yapım tekniğinden ve kullanılan kırmızı beyaz taşlara dayanarak tapınağının kiliseye dönüşümü beşinci yüzyıl olarak öngörülmektedir (Restle, 1966: 171; Foss. 1977: 65). Fakat Theodosius yasalarının ve kullanılan renkli taşların oldukça nadir bir kullanım sergilemesinden dolayı tarihlendirme konusunda kullanılamayacağını düşünenler de vardır (Serin, 2018: 341).

Yapının kuzey cella duvarında iki kitabe yer almaktadır. Kitabelerden bir Themaya bağlı bir bölgenin komutanı olan Eusthatios Turmarches'e aittir ve 9. veya 10.yüzyıla tarihlenir (Gregoria, 1927: 453). Ancak yazı stili açısından 7. veya 8.yüzyıla tarihlenebileceği de düşünülmektedir (Michell-French, 2012: No.501). Bu yüksek rütbeli subayın tapınağı kiliseye dönüştürmüş olabileceği de görüşler arasındadır (Jerphanion, 1928: 278-282). Kilisedeki bu iki mezar kitabesine ek olarak yapının

güney duvarında dışta iki mezar kitabesi daha vardır. Fakat bunlar da yapının kiliseye dönüştürülme tarihi konusunda bir veriye sahip değildir (Peschelov, 2023: 43).

Ne arkeolojik ne de mimari buluntular tapınağın kiliseye dönüştürülmesi ile ilgili herhangi bir veri sunmamaktadır. Tapınak 7. yüzyılın ilk yarısında Pers ve Arap akınlarında yıkılmış olma olasılığı tespit edilmiş yangın izlerinden anlaşılmaktadır (Serin, 2009: 301-302; Serin, 2011: 1274). Bununla beraber şehirdeki en büyük yıkımlar 838 yılında gerçekleşmiştir. Yapıda bu tarihten sonrasına işaret eden herhangi bir kanıt olmadığı göz önünde bulundurularak tapınak kalıntılarının kiliseye dönüştürülmesi III. Mikail tarafından 9. yüzyılın ikinci yarısındaki imar faaliyetleri esnasında gerçekleşmiş olmalıdır (Peschelov, 2023: 44). Bu da Eustathios'un kilisenin yapılışına öncelik etmiş olabileceği görüşüyle de tutarlıdır (Jerphanion, 1928: 278-282).

Augustus Tapınağı'nın eski Temenos duvarı içinde bir Bizans duvarı bulunmaktadır (Mamboury, 1949: 101-102). Duvar işçiliği, devşirme kullanımı ve pseudo-isodom dış kesimin İç Kale'ye benzerliği bu duvarın 9. yüzyılın ortalarından sonrası bir tarihte yapılmış olacağını göstermektedir (Serin, 2011: 1278; Peschelov, 2023: 230). Bu duvar da kilisenin tarihlendirilmesi açısından önemlidir ve imar faaliyetleri açısından tutarlıdır.

3.1.2. Türklerin Ankara'daki İlk Yapıları

3.1.2.1. Alâeddin Cami

Ankara'da Türk Dönemine tarihlendirilebilecek ve günümüze ulaşan bilinen en erken yapı İç kalenin girişinde bulunan Alâeddin Camisidir (Öney, 1971: 17). İç Hisar'da Sultan Alâeddin Mahallesi'ndedir. Caminin inşa kitabesi bulunmadığı için hangi tarihte yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir.

Yapı, uzunlamasına dikdörtgen planlı bir harim ve son cemaat yerinden oluşmaktadır. Minber kitabesi göz önünde bulundurularak, caminin Selçuklu Sultanı Muhyiddin Mesud tarafından H. 594/M. 1198 yılında inşa edildiği kabul edilmektedir. Ancak, zaman içinde harap olan cami, H. 763/M. 1361 yılında Osmanlı Sultanı Orhan'ın valisi Lulu Paşa tarafından kapsamlı bir restore sürecinden geçmiştir. II. Murad döneminde, H. 837/M. 1433 yılında ise Şerife Sünbül Hatun tarafından cami bir kez daha onarılıp bugünkü formuna ulaşmış olmalıdır. (Öney, 1971: 17-20; Konyalı, 1978: 14; Başkan, 1986: 22; Bakırer, 1992: 75-76; Durukan-Eser, 2004: 130-131).

Günümüze ulaşan caminin doğusunda, iç kaleye giriş kapısının batısında yer alan sur duvarında alt seviyede bir mihrap bulunmaktadır. Bu mihrap, 1970'li yıllarda günümüze ulaşan caminin restorasyonu esnasında ortaya çıkarılmıştır (Eskici, 2001: 12-14).

Mihrap, iç içe dikdörtgen nişlerle çevrili, mukarnas kavsaralı ve iki yandan sütuncelerle sınırlanmıştır. Ancak, günümüze ulaşan mihrabın sadece bir kısmı korunabilmiştir. Bu kısımdan kavsara ve bordürünün tuğladan örüldüğü anlaşılmaktadır. İçteki mihrabın kavsarası ve köşeleri sıvalıdır. Mihrabın geri kalan kısmının alçı kaplamalı olduğu ise kalıntılardan anlaşılmaktadır.

Mihrabın sur duvarı içinde bulunması, bu alanda erken tarihli bir mescit ya da namazgahın varlığını düşündürmektedir. Bu bulgu, yapılan araştırmaların ve buluntuların önemini artırmaktadır.

Fotoğraf 4. *Ankara Kalesi Sur Duvarı İçindeki Mihrap*

Sadece güney duvarı ve mihrabının³¹ bir kısmı günümüze ulaşan bu yapı Ankara'nın ilk el değiştirmesi sırasında yapılmış olmalıdır. Oldukça basit özelliklerle inşa edildiği anlaşılan bu cami birkaç kez Bizans ve Türkler tarafından el değiştiren Ankara'daki ilk Türkmen gruplar tarafından yapılmış olabileceği önerilerimizin arasındadır.

Kaynaklarda Selçuklu döneminde kale içinde bir saray camisinin var olduğundan ve bununda olasılıkla günümüzde Alaaddin Camisi denilen yapının çevresinde olabileceği bilgisi yer almaktadır (Oral, 1962: 35). Fakat bu bilgi herhangi bir arkeolojik veriye ya da dönem kaynağına dayanmamaktadır. Kızılbey Camisinde vaiz kürsüsü olarak kullanıldığı bilinen bir tahttan dolayı burada bir saray olduğu ve buradaki yazı sitilinden bunun I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e ait olduğu öngörülmüştür (Oral, 1953: 501).

³¹ Mihrabın dış kısmında bulunan büyük niş dışındaki kısmı özellikle çift niş uygulaması Anadolu'da 12. yüzyıl sonları ve 13. yüzyıla tarihlenen bazı mihraplarla benzerlik göstermektedir (Bakırer, 1978: 78; Önge, 1992: 188).

Burada inşa edilen ilk camiye M. 1197-98 de yapılan bu minber sonradan konulmuş olmalıdır. Daha sonraki dönemlerde nedenini bilemediğimiz bir sebeple yıkılan caminin yerine günümüz camisi inşa edilmiş gibi görünmektedir.

Yeni camide bulunan ve Muhyiddin Mesud tarafından yaptırılan bu minber camiye onun yaptırdığı anlamına gelmemektedir. Yapı Osmanlı Sultanı II. Murat'ın eseri tamir (Çetintaş, 2019:193-196) ettirmesinden dolayı Muradiye Cami olarak anılsa da Alâeddin isminin yazılı kaynaklarda tercih edildiği görülmektedir (Çam ve Ersay, 2012: 10).

Ceviz ağacından oyma tekniğiyle işlenen minberin kitabesi;

Kitabe Metni:

الملك القاهر محي الدنيا و الدين ملك بلاد الروم و اليونان ابو نص

مسعود بن قلیج ارسلان فی صفر سنة اربع تسعين حمسمئة (594)

Okunuşu:

El- Melikü 'l-kâhir Muhyi 'd-dünyâ ve 'd-dîn Melikü bilâd-i Rûm ve Yunan Ebû Nasr Mes 'ûd bin Kılıçarslan fî safer senete erbaa tis 'ine ve hamsemie (Oral, 1962: 35).

Türkçesi:

Kahredici melik dünyanın ve dinin ihyacısı Rum ve Yunan beldelerinin meliki Kılıç Arslan oğlu Mes 'ud. Sene H. 594 (Çetintaş, 2019: 196).

Kitabede yer alan (الفخر) ifadesi *El-kâhir* şeklinde okunmuş ve Kahredici melik şeklinde çevrilmiştir. Oysa ilgili kısımda *El-Fahiru* yazmaktadır ve bu da *görkemli* veya *şanlı* anlamını taşır.

Kitabenin tarih kısmı net olmadığı için iki farklı şekilde okunmuştur. E. Mamboury, M. Galib, M. Z. Oral ve İ. H. Konyalı H.594 / M. 1197-98 tarihi üzerinde yoğunlaşırken M.

Akyurt ve G. Öney H.574 /M.1178-79 olan bir okumayı tercih etmektedir (Akyurt, 1942: 1; Mamboruy, 1933: 219; Konyalı, 1978: 15; Oral, 1962: 35; Öney, 1971: 17; Galip, 1996: 47). Bizim okumamızda da tarih H. 594 M. 1197-1198 olarak tespit edilmiştir³².

Görüldüğü üzere minberin tarihinin Hicri Safer 594 (Miladi Kasım 1197-1198) olduğu açıktır. Ancak bazı kitaplarda tarih, M. 1178 olarak verilmiştir. Caminin girişinde bu tarih yazmaktadır (Öney, 1971: 17). Kitabenin okunuşunu kitapta doğru yazıldığı halde miladiye çevrilmesi esnasında yanlışlık yapılmıştır (Çam ve Ersay, 2012: 23).

II. Kılıç Arslan'ın ülkeyi oğulları arasında pay etmesinden sonra kitabede adı geçen Mesud Ankara ve havalisine melik olarak yollanmıştır. Bu olayın ne zaman gerçekleştiği ile ilgili araştırmacılar çeşitli tarih önerilerinde bulunmuşlardır. Kesin verilere dayandırılmamakla birlikte, taksim tarihi 1186 olarak kabul görmektedir (Sevim ve Yücel, 1989: 285; Turan,1998: 217; Merçil, 1994: 129). 1182 veya 1188 yıllarını önerenler de vardır (Kafesoğlu, 1972: 366; Öztuna, 1983: 447; Gordlevski, 1988: 50; Cahen, 1999: 52-53).

Bu durumda en erken 1182 en geç 1188 tarihinde Ankara'da olması beklenen Mesud tarafından yapıldığı bilinen minber ve caminin inşa tarihini '1178' olarak kabul etmek mümkün görünmemektedir.

³² Kitabeyi tekrar okuyan İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr Süleyman Berk'e teşekkürlerimi bir borç bilirim.

3.1.2.2. Kızıl Bey Yapı Topluluğu

Ankara’da 1926 yılında yıktırılan ve Ulus’da Ziraat Bankası’nın yerinde olduğunu bildiğimiz Kızıl Bey Cami hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır (Akpolat, 2004: 166-168). I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in 1211 yılında vefatının ardından, taht kavgaları başladı ve I. İzzeddin Keykavus'un emirler tarafından tahta çıkarılması, I. İzzeddin Keykavus (1211-1220) ve kardeşi Alâeddin Keykubad (1219-1237) arasındaki taht mücadelesini alevlendirdi. Tahtın İzzeddin'e verilmesini kabul etmeyen Alâeddin Keykubad, hızla harekete geçti. Kayseri'de bulunan sultanı ve ona bağlı emirleri kuşattı. Ancak, Alâeddin Keykubad'ın kendisiyle hareket edenlerin birkaç gün sonra taraf değiştirmesi üzerine yalnız kalması, hayatını kurtarabilmek için Ankara'ya kaçmasına neden oldu (İbn Bibi, 1996:133-139).

İzzeddin Keykâvus, tahta geçtikten sonra bile Alâeddin Keykubad'ın iktidarının hala bir tehdit oluşturduğunu düşünüyordu. Bu nedenle, bir süre sonra kardeşini cezalandırmak için büyük bir ordu ile Ankara'ya geldi ve şehri kuşattı. I. İzzeddin Keykavus, 1212 yılı ile 1213 yılının Bahar ayları arasında yaklaşık bir yıl süren bu kuşatma sırasında kentin karşısına, kuşatmanın uzaması durumunda saray olarak da kullanabileceği bir karargâh inşa ettirdi. Şehri ele geçirdiği takdirde, bu binayı medreseye çevireceğini de vaat etti (İbn Bibi, 1996:156-160).

İbn Bibi'nin anlatımından hareketle bu yapı topluluğu içerisindeki en erken tarihli yapının, 1212 (H 608/609) ile 1213 (H 609/610) yıllarındaki kuşatma sırasında Sultan I. İzzeddin Keykavus'un kullanımı için inşa edilen medrese planlı bir yapı olduğu öğrenilmektedir. Ancak bu yapı I. Alâeddin Keykubad'ın Konya tahtına çıkması sonrasında bizzat Sultan tarafından yıktırılmıştır (İbn Bibi, 1996:156-160).

İbn Bibi, I. Alâeddin Keykubad tarafından yıktırılan ve vakıfları iptal ettirilen bu medresenin kalıntılarının var olduğundan bahseder. 1192 ile 1280 yılları arasındaki dönemi ele alan İbn Bibi (öl. 1285'ten sonra) ilgili anlatımda kullandığı '*bugün*' ifadesi

ile hangi tarihi kastettiği veya bu yapıları bizzat kendisinin görüp görmediği tartışmalıdır. 1231-1232 yıllarında I Alâeddin Keykubâd Dönemi'nde Konya Sarayında divan kâtibi olarak çalışan İbn Bibi'nin babası Mecdeddin Muhammed'in 1212-1213 yılındaki Ankara kuşatması sırasında, Anadolu'da bulunmadığı kesindir ve bu dönemi anlatan aktarımlarının başkalarının tanıklığına dayandığı anlaşılmaktadır (Herbert, 1958:1-10).

Yapı topluluğunun içindeki en erken tarihli olan “*medrese planlı*” binanın bir Sultan yapısı olmasına rağmen sonrasında Seyfeddin Kızıl Bey'in adı ile anılmış olmasının nedeni araştırılması gereken noktalardan biridir.

Bu durumda, I. Alâeddin Keykubad'ın 1220 yılında tahta çıkmasının ardından en erken 1220 yılı civarında belki de 1221 yılında yıktırılan “*medrese*”, Seyfeddin Kızıl Bey tarafından onarılıp camiye dönüştürülmüş olabilir. İbn Bibi, bu yapıdan cami olarak söz etmez. Bu durumda caminin, medrese içerisinde sonradan oluşturulduğu sonucu çıkartılabilir.

Sonrasında yanına inşa edilen bir türbe ile bir yapı topluluğu haline dönüşen bu yapılarla ait herhangi bir inşa kitabesi günümüze ulaşmamıştır. Yapıda kullanıldığı bilinen minberde³³ bir onarım kitabesi bulunmaktadır.

Kitabe Metni:

جدد هذا لنبر ألبارك فى أيام السلطان عظم (4, 8)

عاد الدينار الدين أبو الفتح كيغياذ بن فراموز خلداته سلطانه

--- الزيد الكير يعترب بن عبشير جدواته جده

فى

³³ Minberin parçaları, daha sonradan Ankara'daki Etnografya Müzesi'ne, Maarif Vekilliği Antikiteler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 25 Eylül 1940 tarihli ve 407/1943 sayılı tezkeresi ile Topkapı Sarayı Müzesi'nden nakledilmiştir.

Okunuşu:

Caddad haza al minbar al mubârak fi ayyan al sultân al a'zam Alâ al dînya vaaldin Abüalfath Kaykubâd bin Faramürz hallada Allah Sultanahu. Al amîr al acal al Kabir Ya 'küb bin Alişir hallâd Allah macdahü fi şuhür senet tis'a va tis'in va sitta maya.

Türkçesi:

Bu mübarek minberin onarılması, yenilenmesi büyük sultan din ve dünyanın yükseği, fetih babası, memleketler zapt eden Feramürz oğlu Keykubat -Allah sultanlığını sürekli kılsın- zamanında büyük ve ulu bey Alişir oğlu Yakub- Allah onun parlaklığını ve kudretini tecdit eylesin- tarafından 699 yılı aylarında yaptırıldı (Oral, 1962: 53).

İbn Bibi'nin anlatımları ve yapının minber kitabesine göre yapı topluluğunun son halini en erken III. Gıyâseddin Keyhüsrev Dönemi'nde (1267-1283) aldığı önerilebilir. Dolayısıyla da Emir Yakub bin Alişir'in yapıda bulunan minber kitabesinde kullanılan "onarım" ifadesi, büyük olasılıkla harap durumda bulunan medrese ve belki de ilk kez Seyfeddin Kızıl Bey tarafından oluşturulan mescidin 1299/1300 (H 699) tarihi civarında sonuçlanan onarımlar sırasında yeniden inşa edildiği anlamına geliyor olabilir. Bu konudaki ikinci yaklaşım ise bu türbenin de caminin minberinden öğrenilen 1299/1300 (H 699) tarihindeki onarım sırasında inşa edilmiş olabileceğidir.

3.1.2.3. Ak Köprü

Ankara'nın Selçuklu devrinden kalan en önemli yapılarından birisi Çubuk Çayı üzerinde, eski İstanbul yolunda bulunan Ak Köprüdür (Öney, 1971:159). Ankara'nın Yenimahalle ilçesinde, Varlık mahallesinde bulunur. ANKAmall alışveriş merkezinin karşısındadır. Arapça kitabesine göre, köprü 619/1222'de Sultan I. Alâeddin Keykubad tarafından yaptırılmıştır. Üzerinde ikinci bir kitabe varsa da tam olarak okunamamıştır (Mübarek Galip, 1928: 15).

Köprü, Ankara'yı diğer illere bağlayan kervan yolunun üzerinde bulunmaktadır. Akköprü, andezit taşlarıyla yapılmış ve inşasında yer yer devşirme malzeme de kullanılmıştır. Köprü sivri kemerli yedi gözden oluşur. Ortada en yüksek ve en geniş göz yer alır. Diğer gözler ise iki uca gittikçe alçalarak ufalır (Çulpan, 1975: 60; Tunç, 1978: 13-16). Güney uçta bulunan iki kemer belediye tarafından yapılan çalışmalar esnasında toprak altında kalarak kapanmıştır. Köprü birkaç kez tamir edilmiş olup, esas biçimi zamanla bozulmuştur (Erdoğan, 1963: 28).

Ak Köprü'nün batı yüzünde, orta gözün iki yanında birer kitabe vardır.

Kitabenin Türkçesi:

Din ve dünyanın büyüğü yüce sultan ebü'l- feth Keykubad bin Keyhüsrev- müminlerin emirinin burhanı- 619 [1222] yılı rebüülâhir ayında yaptırdı. (Mübarek Galip, 1928: 15; Akyurt, 1942: 57; Öney, 1971:159).

Orta gözün solundaki kitabe bazı yerleri silik olduğundan tam okunamamakla birlikte, köprüyü yapan usta Bedreddin'in ismi seçilmektedir (Sönmez, 1989:235).

Ak Köprü'nün, Sultan Alâeddin Keykubad (1219-1236) tarafından Mayıs 1222 tarihinde mimar Bedreddin'e yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Öney, köprü'nün Alâeddin Keykubad'ın Beylerbeyi Kızıl Bey tarafından yaptırıldığını söylese de yayınlarda bunu ispatlayacak herhangi bir veri bulunmamaktadır (Öney, 1971:159).

3.1.2.4. Ankara Kalesi Türk Dönemi

Ankara Kalesi Selçuklular zamanında Alâeddin Keykubat ve II Keykavus tarafından tamir edildiği ve iç Kalenin kuzeydoğusundaki Akkale ve Hatip Çayı vadisine hâkim olan ikinci duvarın da bu dönemde yapıldığı düşünülmektedir. Ayrıca Alâeddin Keykavus zamanında yapılan tamirler sırasında kalenin kuzey duvarında bir dehliz açıldığı yönünde görüşler de bulunmaktadır (Darkot,1978: 450; Deniz, 2000: 17).

Dış Kale surlarının kuzeyinde, birinci burcun hemen yanında Türk döneminde açılan bu delhizin üstünde iki mermer parça halinde bulunan kitabenin okunuşu şu şekildedir (Akyurt, 1947:1):

Keyhüsrev'in oğlu emir'el-mü'min'in varidat-ı cibayetinden (gelir vergisi) ortağı izzü'd-dünya ve'd-din ebu'l-feth Keykâvus, cülz kul Kubbet'ül-Cambaz ve oğlu Mehmed altı yüz kırk yedi yılında (yazıldı).

Bu kitabeyeden dolayı Akkale'nin Selçuklu Sultanı II. Keyhüsrev tarafından 1249 yılında yaptırıldığı ve kalenin harap yerlerinin de onarıldığı öne sürülmektedir (Sevgen, 1965: 54). Ancak yapının önemli bir kısmı Osmanlı'dan kalmadır. Kemer formları ve sıra tuğlanın kullanılmış olduğu moloz ve küçük kesme taş işçiliği bunu kanıtlamaktadır (Jerphanion, 1928: 191; Mamboury, 1933: 183). Duvar büyük keme taşlardan yapılmış Bizans temelleri üzerinde yer almaktadır (Peschlow, 2015: 137).

Kaleyi Selçuklular'ın kontrolü altına almasından yarım asırdan daha önceye uzanan hâkimiyetlerine dair ilk somut kanıt, Zindan Kapı'nın arkasında bulunan Alâeddin Cami'sinde yer alan minberdeki 1197/1198 tarihini belirten yazıttır. Bu minber, muhtemelen 14. ve 15. yüzyıllarda restore edilen caminin ilk inşa aşamasına ait olmalıdır (Witteck, 1932: 341).

Kuzeydeki dik yamaç tarafından desteklenen iç kalenin bu yönde yalnızca, araziye takip eden ve bu sebeple düzensiz seyreden, kuleler tarafından korunmayan, sonradan yenilenmiş ince bir duvarı bulunmaktadır. Kuzey yamacındaki surlar, muhtemelen büyük ölçüde Selçuklu, kısmen Bizans temelleri üzerine inşa edilmiş ve sonra Akkale gibi kısmen Osmanlılar tarafından onarılmış veya tamamen restore edilmiştir. Bizans sonrası evrelere ilişkin ayrıntılı çalışmalar ise halen eksiktir (Peschlow, 2015: 130-173).

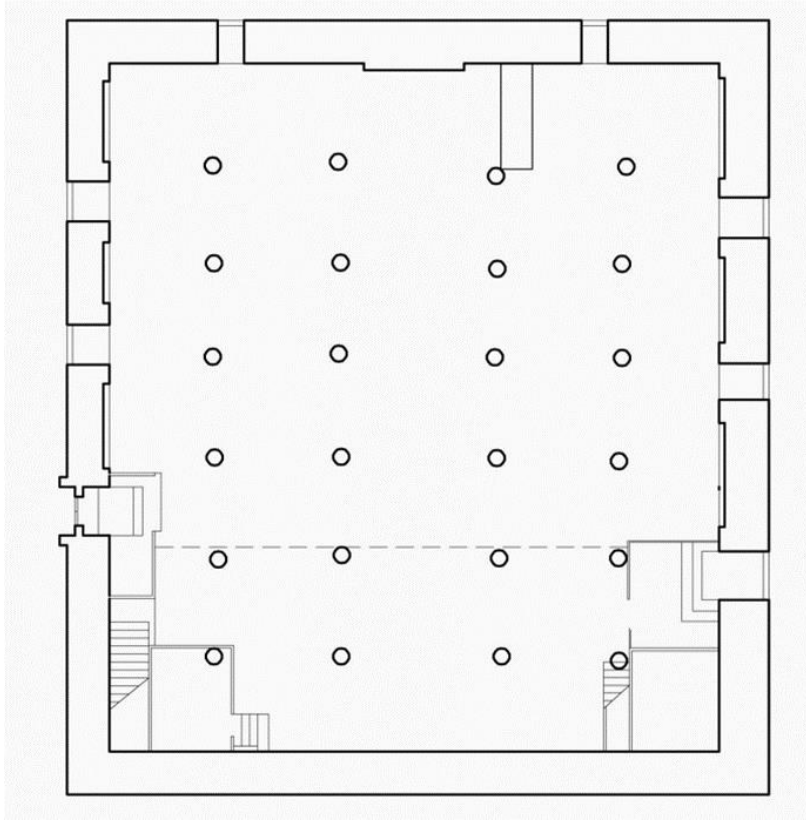
3.1.2.5. Ahi Şerafettin (Arslanhane) Cami

Arslanhane Cami, Ulus-Samanpazarı semti, Kale Mahallesi sınırları içerisinde Atpazarı olarak bilinen yerdedir. Halk arasında Ahi Şerafeddin olarak da bilinen cami Ankara'nın erken Türk dönemine tarihlenebilecek önemli yapılarından biridir (Eyice, 1988: 531).

Fotoğraf 5. *Ankara Ahi Şerafettin (Arslanhane) Cami Kurnaz Sokaktan Görünüm*

Cami, Anadolu'ya özgü uzunlamasına bir bazilika planına sahiptir ve dört sıra ahşap direk mihraba dik olarak beş sahın oluşturmaktadır. Orta sahın, yan sahınlardan biraz daha yüksek ve geniş tutulmuştur. Harim, beş dikey sahına ayrılmış ve dörder sıra oluşturan altışar ahşap sütunla desteklenmiştir. Devşirme sütun başlıkları üzerine oturtulan ahşap kirişlerle oluşturulmuş düz bir örtü sistemine sahiptir. Duvarlarında Roma ve Bizans dönemine tarihlenebilecek çok sayıda devşirme malzeme dikkat çekmektedir (Öney, 1971: 20; Uysal, 1998: 208).

Şekil 8. *Ankara Ahi Şerafettin (Arslanhane) Cami Planı*³⁴

Caminin kuzeydoğu duvarına bitişik olan tek şerefeli minare, taş kare kaideli ve silindirik tuğla gövdelidir. Minarenin kaidesinde devşirme malzemelerin yoğunluğu dikkat çeker. Ahşaptan yapılmış olan kadınlar mahfili haremin kuzeyinde yer alır. Biri doğuda, biri batıda ve diğeri kuzeyde olmak üzere caminin üç girişi bulunur (Öney, 1971: 20; Uysal, 1998: 208).

Yapının hangi tarihte ve kimin tarafından yapıldığı konusunda iki farklı görüş yer almaktadır. Caminin batı duvarında bulunan ve mezar sandukasından alınıp devşirme malzeme olarak kullanılmış olan kitabeden hareketle yapı 13. yüzyılın ilk yarısına tarihlenir (Uysal, 1998: 212). Kitabede yer alan “*Esirgeyen Allah’ım, Emir el-merhum Seyfeddin*” ifadesinden dolayı da banisinin I. İzzeddin Keykâvus’un emirlerinden Seyfeddin (Ay-aba) olduğu öne sürülür (Öney, 1971: 21-22).

³⁴ ANB Mimarlık Müşavirlik İnşaat ve Tic. Ltd. Şti. “Arslanhane (Ahi Şerafettin) Camii ve Türbesi Rölöve, Restitüsyon, Restorasyon, Elektrik, Peyzaj ve Statik Projeleri”. 2008, Ankara.

Arslanhane Cami'nin Seyfeddin Ay-aba ile ilişkilendirilmesinin sebebi İzzeddin Keykâvus dönemindeki olaylar ile alakalı olmalıdır. İzzeddin Keykâvus'un tahta geçmesi sonrası isyan etmiş ve Kayseri'de uğradığı ihanet sonrası Ankara'ya sığınmıştır. İzzeddin Keykâvus, bu olay üzerine Ankara'ya gelmiş ve şehri kuşatmıştır. Ankara'da uzun süre kalamayacağını anlayan Alâeddin Keykubad şehri teslim etmiştir. Şehrin İzzeddin Keykâvus'a Seyfeddin Ay-aba'nın önemli katkıları olmuştur (İbn Bibi, 1996: 156-160; Koca, 1997: 27).

Ankara'nın tarihi ve Arslanhane Cami'nin yapımıyla ilişkilendirilen olaylar, araştırmacıların caminin batı cephesinde bulunan sanduka parçasıyla Seyfeddin Ay-aba arasında bir bağlantı kurmalarına yol açmıştır. Ancak, bu bağlantıda bazı çelişkiler bulunmaktadır. Seyfeddin Ay-aba'nın Alâeddin Keykubad'ın tahta çıkışından (1220) tahta çıkışından kısa bir süre sonra öldürüldüğü bilinmektedir. Seyfeddin Ay-aba'nın Kayseri'de öldürülmesi ve muhtemelen orada defnedilmesi, onun Ankara'daki Arslanhane Cami ile ilişkisini sorgulanır hale getirmektedir (İbn Bibi, 1996: 288; Akşit, 2018: 175-176).

Caminin minberinde araştırmacıların yapının onarımı ile ilişkilendirdikleri ikinci bir kitabe yer almaktadır (Öney, 1971: 21-22; Eyice, 1998: 531-532; Ekici, 2001:3). Minberin alınlığında bulunan bu kitabe 1998 yılında çalınmıştır (Emin, 2011:8).

Kitabe Metni:

عمر الجامع المبارك فى ايام السلطان العظم

غياث الدنيا والدين ابي الفتح مسود بن كيكوس

خلدهلا سلطانه

بتوفيق ربالنام الخوان صاحب الفتوة

والمروة مدهلا عمرهما فى شهور سنه تسع وثمانين

Bu iki satırın altına ayrıca bir çerçeve içinde ve aynı tipte şu bir satır yazıda ilave edilmiştir:

خالصاهلل تعالى وطلبنا لمر سناته تقبالهلل منهما الحسنات

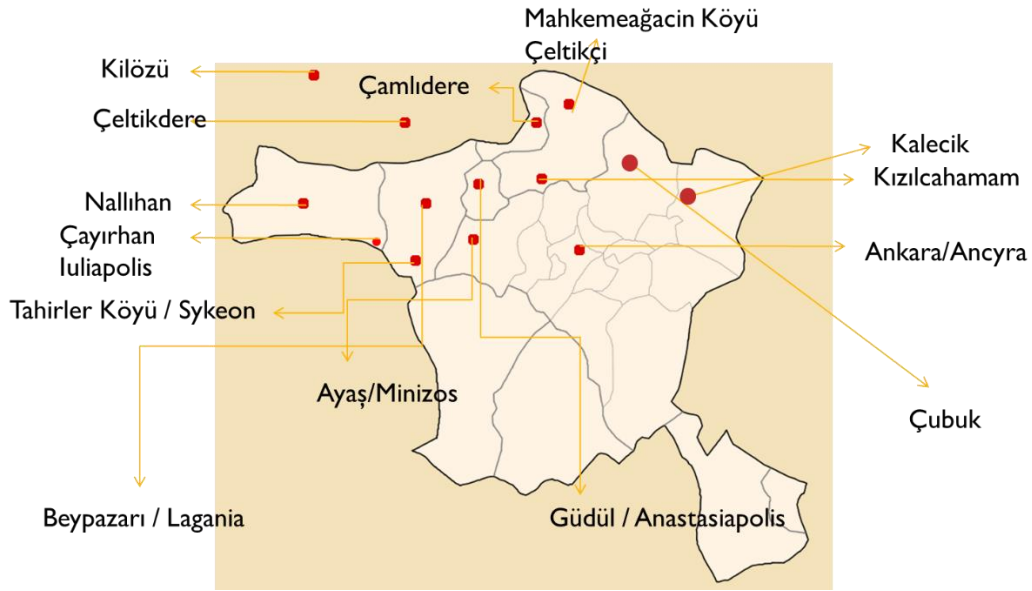
وتجاوز عنهما السيئات

Kitabenin Türkçesi:

Bu mübarek Cami Ulu Sultan din ve dünyanın Gıyası, yardımcısı, memleketler fetheden Keykavus oğlu Mesud-Allah sultanlığını ebedî kılsın... zamanında mahlukatın Allahu yüce Tanrının yardımı ile fütüvvet ve müriüvvet sahibi kardeşler (İhvan) tarafından, Allah ömürlerini uzun eylesin 639/ 1289-1290 yılı aylarında Allah için hultüs-i niyetle ve onun rızasını isteyerek yapıldı. Allah onların hayırlı işlerini kabul buyursun, günahlarından geçsin. (Oral, 1962: 52).

Görüldüğü üzere Arslanhane Cami'nin 1289 / 1290 tarihli minber kitabesi, caminin inşa tarihini ve kim tarafından hangi sultan döneminde yapıldığını belirten klasik bir inşa kitabesidir. Kitabenin *bu mübarek cami* şeklinde başlaması, bir inşa kitabesi olduğunu göstermektedir.

3.2. ANKARA ÇEVRESİNDEKİ ORTA BİZANS VE TÜRK DÖNEMİ YERLEŞİMLER VE YAPILAR

Şekil 9. Ankara ve Çevresi

3.2.1. Ankara Çevresindeki Bizans Dönemi Yerleşimler ve Yapılar

3.2.1.1. Germia/Yörme/Gümüş Konak

Germia, tarih boyunca farklı eyalet sınırları içinde yer alması nedeniyle belirli bir konumunun tanımlanması zor olan bir yerleşim yeridir. 7. yüzyılda Galatia Prima ve 8. yüzyılda Galatia Secunda eyaletleri arasında gösterilmiştir. Putinger Tablosu'nda Ancyra (Ankara) ve Parmassos arasında yer aldığı belirtilen Germia'nın, piskoposluk listelerinde Theodorias ile olan bağlantısından dolayı, Gangra (Çankırı) şehrinin doğusunda aranması gerektiği de öne sürülmüştür (Ramsay, 1890: 368-370).

Germia'nın lokasyonu ile ilgili en iyi kanıtları 6. yüzyılda yaşamış Sykeonlu Aziz Theodoros'un Vitası'ndan edinmekteyiz. Germia piskoposu Aemilianus, Anastasiopolis piskoposu Theodoros'u kendisi ile kalması için Germia'ya davet etmiş ve iki din adamı bu yerleşimdeki Başmelek Mikhael Kilisesi'nde buluşmuştur. Aziz Theodoros'a göre

Germia büyük bir haç merkezidir. Yine aynı kaynaktan Piskopos Aimianos ve Piskopos Ioannes'in Germia'da görev yaptığını öğrenebilmekteyiz (Dawes, 1948: 71-72).

Daha sonraki Snodlarda Galatia Piskoposluklarından ayrılıp Baş Piskoposluklar arasında yer alır (Mitchell, 1995:117). Germia, 692'deki Konstantinopolis Konsili'nde Piskopos Moyses, 787'deki Nikaia Konsili'nde Piskopos Petrus ve 879/80 yılındaki Konstantinopolis Konsili'nde Piskopos Niketas tarafından temsil edilmiştir (Belke ve Restle, 1984: 247). 10. yüzyıla tarihlenen bir mühürde Germia Baş Piskoposu Konstantinos'un adı vardır (Foss, 1991: 848). Notitae Episcopatum 7'de 10. yüzyıla kadar Baş Piskoposluk olarak gösterilen Germia, 11 Nisan 1082 yılına ait bir Sinod'da ise bir metropol olarak anılmaktadır (Gökalp, 2005: 390).

1116 İlkbaharı ve yazında gelişen Türk saldırıları esnasında Strabobasileios ve Michael Stypeiotes komutasındaki Bizans birliklerinin Germia'da bulunan Dindymon/Arayit'e yerleştiğini ve buradan Türklere saldırdığını kaynaklardan öğreniyoruz (Beihammer,2017: 371). Öyleyse 1116'da Germia hala Bizans'ın elinde olmalıdır.

3.2.1.1.1. Aziz Mikail Kilisesi

Fotoğraf 6. *Aziz Mikail Kilisesi*

Germia'da, Baş Melek Mikhail'e ithaf edildiği düşünülen kilise, kubbeli, beş nefli doğu- batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir bazilikadır. Batıda beş girişli, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks yer alır (Gökalp, 2005: 391). Ancak

günümüzde tespit edilemeyen apsis için, yapıda doğuda içten yarım daire şeklinde bir yapı elemanının olduğu öne sürülmüştür (Mango, 2006: 121).

Aziz Mikhail Kilisesi ile ilgili ilk çalışmalar 19. yüzyılda Anadolu'ya gelen seyyahların gözlem ve çizimlerine dayanır. Bu çalışmalar yapının o dönemdeki durumu ile ilgili veriler sunsa da yapının tarihlendirmesi ile ilgili önerilerden yoksundur (Kinneir, 1818: 48-50; Crowfoot, 1897-88: 79-94).

Yapının birincisi ve üçüncüsü metropol, ikincisi taşra karakterine sahip olmak üzere en az üç yapım evresi olduğu bilinmektedir (Niewöhner ve Rheidt, 2010: 160).

Studios Patriğinin 457 yılındaki konsilde Germia'da bulunan kiliseden söz ettiği düşünülürse ilk yapının bu tarihten önce yapılmış olması gerekmektedir. Yapının birinci evresi için öngörülen tarih de 5. yüzyılın ortalarıdır (Niewöhner ve Rheidt, 139).

Justinianos öncesinde Konstantinapol Patriğinin başkente mimarlık tarihinin dönüm noktası diye adlandırılan bir kilise yaptırdığı bilinmektedir. Aziz Mikhail Kilisesinin erken evresinde benzer duvar işliği görülmektedir. Bu yapının da aynı Patrik tarafından inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Böyle bir kilise ile Germia, ülke çapındaki önemli bir hac merkezi olabilir ve bu böylece başkentten bağışçılar için çekici hale getiren bir kitleye ulaşabilirdi (Niewöhner ve Rheidt, 2010: 138).

Köyde var olduğu bilinen impost başlıkları I. Justinianus ve Thedora monogramları ise yapının ikinci inşası için 527- 548 tarihleri aralığını işaret eder (Mango, 2006: 124-125). Dönem kaynakları 544 yılında Studios Patriğnin Germia'da tedavi olduktan sonra kiliseyi restore ettiğinden bahseder (Foss, 1991: 848)

Üçüncü evre Orta Bizans'a tarihlendirilmektedir. Muhtemelen kubbeli kilisenin inşası, Orta Bizans'ta Germia'nın Metropolis'e yükseltilmesi ve Baş Piskoposluk olması ile bağlantılıdır (Niewöhner ve Rheidt, 2010: 160). 1082'deki bir kayıтта metropol olarak kaydedildiği düşünülürse yapının üçüncü evresi 11. yüzyıla kadar çıkabilir.

Aziz Mikhail Kilisesinden başka bölgede Bizans Dönemine tarihlenebilecek yedi yapı daha vardır. Bunların bazılarının köyün dışında olması Bizans dönemi yerleşiminin daha geniş bir alanda olduğunu göstermektedir. Yürme köyü hem adıyla hem de köy içindeki evlerde bolca kullanılmış devşirme malzemelerle Germia ile olan bağı kopartamamış gibi görünmektedir (Niewöhner ve Rheidt, 2010:149-152).

3.2.1.2. Manegardos/Yassıören

Murtad (Apostate) ovasında yoldan uzakta bulunan Manegardos, Ramsay tarafından Karalar mevkiine yerleştirilirken (Ramsay, 1890: 244), Anderson, buranın Yassıören olduğunu ifade etmektedir (Anderson, 1899: 55).

Yassıören ve komşu köylerde bulunan çok sayıda kare trakit bloklar, sütun, kaide korniş, sütun başlığı ve sütun yastığı gibi malzemeler burada var olduğu bilinen bir Bizans Kilisesine aittir. Kilise 5. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Crowfoot, 1997-98: 92-93; Berke-Restle, 1984: 244).

3.2.1.3. Crentius (Krentios)/Karalar

Ramsay, Crentius'u Yassıören mevki olarak tanımlarken (Ramsay, 1890: 244), Anderson burasının Karalar olduğunu belirtir. Burası Yassıören'e göre daha eski bir yerleşimdir. Köyde bulunan cami, yıkık türbe ve köy çeşmesinde Yassıören'deki trake bloklara benzeyen geniş taş bloklar yer almaktadır (Anderson, 1899: 55).

Burada bulunan trakit bloklar ve sütun başlıkları Geç Bizans dönemine tarihlenir. Hemen yakınındaki Soğulcak Köyünde Bizans sütun başlığı bulunmaktadır. Bu döneme ait içinde vaftiz kurnası ve bezemeli taşların bulunduğu malzemeler Mehdi Köyüne taşınmıştır (Crowfoot, 1897-88: 92-93).

3.2.1.4. Cenaxis Palus

Anderson, Emir Yaman'da Hadrian dönemine ait bir mil taşının burada bulunan caminin duvarında devşirme malzeme olarak kullanıldığını ve Çakırlar'da altar biçimli üzerinde kitabe olan bir taşın var olduğunu da belirtir (Anderson, 1899: 58-59).

3.2.1.5. Prasmon

Prosmon, Ramsay'in haritasında Ayaş merkezi veya çok yakınında bir noktaya yerleştirilmiştir. Erkeksu Köyü/Çiftliği'nde bulunan eski bir yerleşim mezarlığında, değişik şekiller içeren mezar taşları, stel üzerinde bir kitabe ve aynı mezarlıkta bir mil taşı bulunmaktadır (Anderson, 1899: 60; French, 1981: 143-149).

Ayrıca, Başayaş yolu üzerinde bir kale ve vadiye bakan kısımda seramik parçaları tespit edilmiştir. Ankara-Nallıhan yolu 7 km'de, Başayaş yolu üzerindeki bir tepede geç döneme tarihlenebilecek bir yapı kalıntısı ve seramik parçaları da bulunmaktadır (Berke-Restle, 1984: 216-217).

3.2.1.6. Mnizos/Ayaş

Mnizos yerleşimin ne zaman kurulduğu ve ilk sakinlerinin kimler olduğu bilinmemektedir. Ayaş'ın piskoposluk merkezlerinden biri olan Mnizos'un devamı olduğu kabul edilir (Yıldız, 1982: 503). Mnizos'un Ankyra'ya bağlı piskoposluk olarak 451'deki Kalkedon Konsili'den 12. yüzyıla kadar Notitiae Episcopatum'da sürekli olarak kaydına rastlanmaktadır (Berke-Restle, 1984: 206-207).

Anderson, Mnizos'u Ayaş'ın kuzey batısında yer alan Çağa Köye lokalize etmektedir.

Burada yer alan kalıntıların içerisinde bir cami ve Oruç Baba diye adlandırılan bir

tekkeden bahsetmektedir. Buradaki camide ve çeşmede devşirilmiş sütunlar ve diğer malzemelerin varlığını bildirir (Anderson, 1899: 60).

3.2.1.6.1. Tiske/Gökçebağ Kalesi

Ayaş ilçesi, Gökçebağ Köyü'nün birkaç yüz metre kuzeydoğusundaki yamaçta yer alan kale plan şeması verecek kadar iyi korunmuş durumdadır. Yuvarlağa yakın bir üçgen planında inşa edilmiş yapının en iyi korunmuş kısmı kuzeydoğu tarafındaki eğimdedir. Bu kısım yaklaşık iki metre boyundadır. Yapının diğer kısımları temel seviye izlenebilmektedir (Belke ve Restle, 1984: 235; Vardar, 2001: 301-302).

3.2.1.6.2. Ağan Vadisi Kaya Yerleşimi

Fotoğraf 7. *Ağan Vadisi Kaya Yerleşimi*

Yağmurdede köyünün mahallesi olan Örenköy'ün batısında yer alan ve Ayaş-Güdül ilçeleri arasındaki sınırı oluşturan İlhan çayının içinden geçtiği Ağan kanyonunda kaya yerleşimlerine rastlanmıştır. Ayrıca köyün içinde de yapı kalıntıları mevcuttur.

3.2.1.7. Lagania/Anastasiapolis/Güdül

Ramsay, Anastasiapolis'i Sykeon'un on iki mil doğusuna konumlandırır. Ayrıca, yerleşimin Bizans öncesi adının Lagania olabileceğini öne sürer ve bu yerleşimi Siberis Nehri ile Beypazarı arasında bir noktada aramak gerektiğini ifade eder. Baş Melek ile Aziz George Kiliseleri'nin burada bulunduğunu aktarır (Ramsay, 1890: 265-266). Anderson ise, yerleşimi Maltepe ören yerine, yani Fazıl Köyü'nün 1 kilometre güneyine

yerleřtirmenin uygun olduđunu dűřünmektedir (Anderson, 1899: 64). Belke ve Restle ise, Gűdűl'űn Bizans Dűnemi adının Anastasiopolis olduđunu belirtirler (Belke ve Restle, 1984: 228-229).

Tarih kaynakları Gűdűl'űn Anadolu Selçuklu hűkűmdarlarından I. Mesut'un eniřtesi ve Ankara Emiri (valisi) olan řehabűl-devle Gűdűl Bey tarafından bugűnkű ilçenin olduđu yerde kurulduđunu sűyler (Kaplan, 2005: 10-13). Fakat Salihler Kűyű merkez olmak üzere Deliklikaya, Yandaklıdere, Yıkılankaya, Asmalıyatak, Kabaoyuk, Satođlu Kayası, Derin Vadi, Pirveli, Antik Kűy, Adalı Kuzu ve Kirmir Kanyonunda 2006 yılında bulunan damgalar, kaya resimleri ve kurganlar bűlgenin Tűrk tarihine yeni bir ıřık tutacak niteliktedir (Somuncuođlu, 2012:111-217).

3.2.1.7.1. Gűdűl  n- nű Kaya Yerleřimleri

Fotođraf 8. *Gűdűl  n- nű Kaya Yerleřimleri*

Gűdűl İlçesi,  n nű mevkiinde bulunan kaya yerleřimi ilçe merkezine 3 km. uzaklıktadır. Yerleřim antik çađın önemli ulařım gűzerg hlarından olan Siberis/Kirmir ayının kenarında ve vadiye h kim bir yamaçta yer almaktadır. Bűlgede yer alan diđer kaya yerleřimleri ile benzer özellikler gűsterir.

Fotoğraf 9. *Yerleşimde Bulunan Mekanlar*

Yerleşimin bazı yerleri iki, bazı yerleri üç katlı olup dar koridorlar ve merdivenler ile geçişler sağlanmıştır. Oldukça fazla sayıda oda ve koridor izlenebilmektedir. Mekânların bazılarının duvarlarında yer yer sıva kalıntıları mevcuttur. Yerleşimin dış cephesinin bazı bölümlerinde de kısmen sıvalı alanlar gözlemlenmektedir.

Fotoğraf 10. *Yerleşimin Dış Cephesinden Görünümler*

İlçenin İn-Önü denilen mevkiinde bulunan kaya yerleşimleri Kappadokya Bölgesi'ndeki kayaya oyma yerleşimler ile benzerlik göstermektedir (Kaplan, 2005: 2-6).

3.2.1.8. Petobriga/Beypazarı Yakınlarında

Ramsay, Eccobriga, Allobroges veya Allobriges gibi isimlerle de anılan Petobriga Köyünü Beypazarı'na lokalize ederder (Ramsay, 1890: 265-266).

Burada yer alan Petobriga Kalesi günümüzde Adaören/Assar Kale/Tabanoğlu/Sedkaşı olarak anılmaktadır. Girişteki kuleler hala sağlam durumda olup Roma döneminde yeniden yapılmıştır (Anderson, 1899: 64).

3.2.1.8.1. Beypazarı İnözü Vadisi Kaya Yerleşimleri

Fotoğraf 11. *Beypazarı İnözü Vadisi Kaya Yerleşimleri*

İNözü Vadisi, Beypazarı ilçesine 3 km. uzaklıkta iki dağ arasındaki çukurca arazidir. Beypazarı'ı, batıda Nallıhan, güneyde Eskişehir, Polatlı, Ayaş, Güdül, Çamlıdere, kuzeyde Seben ve Kırışçık ilçeleri ile çevrilidir (Çetin, 2009: 18). Çalışmamız sırasında çevre ilçelerde tespit ettiğimiz kaya yerleşimleri ile benzer özellikler göstermektedir.

3.2.1.8.2. Dikmen (İndere) Kaya Yerleşimleri ve Orta Bizans Mağara Şapeli

Ankara'nın 95 km. kuzeybatısında, Beypazarı ilçesi, Dikmen Köyü'nün 1750 m. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Köy ile kale yerleşimi arasında Galat Dönemine tarihlenen bir kale yer almaktadır (Vardar, 1998: 246). Kale'nin kuzeyinde Siberis/Kirmir çayının aktığı vadinin yamaçlarında kayaya oyma bir yerleşim bulunmaktadır (Alparslan ve Vardar, 2002: 30-31).

Kaya yerleşiminde bulunan mekânlar, yumuşak kum taşlarından oluşan kayalık bir sırt boyunca birbirini takip etmektedir. Her birim oldukça küçüktür ve zaman zaman karşımıza çıkan nişler ve pencereler dışında ayırt edici bir özelliği yoktur. Günümüzde bazı girişlerin birikmiş molozlarla dolu olması nedeniyle kompleksin kapsamı belirlenmemektedir (Niewöhner-Vardar, 2022: 210-211).

Fotoğraf 12. *Yerleşimin Güneyindeki Giriş* (Niewöhner-Vardar, 2022: 210-211).

Yerleşimin en güneyinde yaklaşık 13,00-15,00 metre kadar devam ettiği görülen ve yeraltı girişi olarak tanımlanabilecek bir geçit mevcuttur. Koridorun içerdeki daha geniş mekânlara açılıyor olması olası görünmektedir (Alparslan ve Vardar, 2002: 30-31).

Komplekte daha geniş ve kapsamlı yapısıyla bir mekân diğerlerinden ayrılmaktadır. Haç kubbeli bir şapel olarak tanımlanabilecek olan bu yapının batı cephesi yıkılırsa narteksin kuzey ve doğu duvarları hala ayakta ve kuzey duvarında ve güney kısmında, biri diğerinin üstünde iki sıra halinde düzenlenmiş arkosolium mezarlara ait olduğu anlaşılan mezarların izlerini korumaktadır (Niewöhner-Vardar, 2022: 210-211).

Şapel yerleşimin kuzeyinde yer alır ve giriş çevresinde yoğunlaşan mekânlar ile dikkat çeker. Girişin ön kısmı çevresiyle birlikte tahrip olsa da her iki yanında olmak üzere birbiriyle olasılıkla bağlantılı altta ve üste odaların varlığı izlenebilmektedir. Kilisenin güney kısmında yer alan dikdörtgen planlı ve düz tavanlı birimlerde nişler ve sekiler yer almaktadır (Alparslan ve Vardar, 2002: 30-31).

Bu birimlerin arasında yer alan yaklaşık 6.00 x 5, 00 boyutlarındaki şapelin girişi kısmen yıkık olsa da iyi korunmuş durumdadır. Girişin karşısında üzerinde üç ince niş bulunan doğuya yönelik apsis yer almaktadır. Haç planlı olan yapının haç kollarının kesiştiği kare mekân pandantiflerle geçişin sağlandığı bir kubbe ile örtülüdür. Doğu-batı ve kuzey-güney yönünde uzanan haç kolları enlemesine beşik tonozla örtülüdür. Kuzey ve güney doğrultusunda uzanan haç kollarının birer niş ile genişletildiği görülmektedir. Doğu haç kolunun aynı zamanda bema işlevi görmesi olasıyken kuzeydeki niş prothesis amaçlı olmalıdır. Girişin üstündeki eksende aydınlatma amaçlı olabilecek ince uzun ve yuvarlak kemerli bir pencere yer almaktadır. Tüm duvarlar boyunca, örtü sistemine geçişte profilli silmeler izlenebilmektedir (Alparslan ve Vardar, 2002: 30-32). Yapıda yer alan mimari detaylar Orta Bizans dönemini işaret etmektedir (Ousterhout, 2019: 431-453; Niewöhner-Vardar, 2022: 210-211).

Kaya yerleşimi, çorak bir alanda, dik ve taşlık bir yamacın üzerinde izole bir yamaç konumuna sahiptir. Çevrede ne ekilebilecek alan ne ağaç ne de çalılık bulunmaktadır. Bu yüzden Dikmen'deki yerleşim, Mahkemeağcin ve Değirmenönü'ndeki kaya yerleşimleri gibi çiftlik evi ve seçkinlerin ikametgâhı olarak kullanılmamış olmalıdır. Tarımsal amaçlar için uygun görünmeyen bu kaya kompleksi küçük odaları ile münzevi bir yaşam tarzına uygun olduğu görünmektedir. Bu yüzden toplumdan uzak yaşamayı tercih eden keşişlerin barınağı olması oldukça muhtemeldir. Zaten Sykeonlu Theodore'un hayatından mağaraların münzevilerin mekanları olduğunu biliyoruz (Theodore of Sykeon, 1948: 10, 14, 16-19). Kaya yerleşiminin diğer mekanlarına göre daha karmaşık olan bu şapel nartekste gömülü olan ve keşişlerin dua ettiği bir bağışçı tarafından komplekse eklenmiş olmalıdır (Niewöhner-Vardar, 2022: 210-211).

3.2.1.8.3. Kırbaşı Kaya Yerleşimleri

Kırbaşı köyü Beypazarı ilçesine 11 km. uzaklıktadır. Yerleşimin Kallikaria olan adı sonraki dönemlerde Gelare ve Gelegira olarak değişmiştir (Bozkurt, 2012: 258). Orhut vadisi, Tahirler Üstü ve Kırbaşı denilen alanlarda çok sayıda kaya yerleşimleri tespit edilmiştir.

Şekil 10. Tahirler Üstü ve Kırbaşı Kaya Yerleşimleri

Gelegra /Kırbaşı Beldesinin batı yakasındaki yer alan Orhut vadisinde kayaya oyma mekânlardan oluşan yerleşim yaklaşık 5 km. bir alana yayılmış durumdadır. Yerleşimin önündeki vadi, yaklaşık 4 km kuzeydeki antik çağın önemli ulaşım güzergâhlarından olan Siberis/Kirmir Çayı'na ulaşır (Doğan ve Vardar, 2006: 225-238). Bizans Dönemi haç yolu üzerindeki Sykeon'a yaklaşık 5 km. mesafededir. Yerleşim 'Dikmenkaya Yerleşimleri' ile benzer özellikler göstermektedir ve bu yerleşime 15 km. mesafededir (Alparslan ve Vardar, 2002: 22-39)

Fotoğraf 13. Kırbaşı Yerleşimin Uzaktan Görünümü

Yerleşimde bulunan mekânlar farklı kotlardadır. Bu da yerleşimin çok katlı olduğunu göstermektedir. Mimari düzenlemelerine göre konforlu bir yaşamı olmadığı gözlemlenen kaya yerleşimleri yakın çevredeki yerleşimleri ile olan benzerliğinden dolayı Erken Bizans Dönemine tarihlendirilmiştir (Alparslan ve Vardar, 2002: 22-39).

Fotoğraf 14. *Tahir Üstü Yerleşimi Mekanlar*

Tahirüstü Yerleşimi, Kırbaşı Kasabasının 1 km doğusundadır. Burada da kaya yerleşimleri tespit edilmiştir.

Gelegra Yerleşimi, günümüzde Sayık Mevkii olarak adlandırılan kayalık alandadır. Yerleşim bu kayalık alanın yamaçlarında kurulmuştur. Yerleşimde bulunan beş tane birimin işlik ya da kilise olabileceği öngörülmüştür (2002 Koruma Kurulu Kararı).

3.2.1.9. Sykeon/Tahirler Köyü

Sykeon sit alanının bir Roma anayolunun bir nehirle kesiştiği noktada bulunduğu bilinse de günümüzde buranın nerede olduğu uzunca bir süre tartışma konusu olmuştur. Yerleşimin lokasyonunun tam olarak tespit edilememesi 19. yüzyıl Anadolu tarihi coğrafyacılarının yaptığı hatalardan kaynaklanmaktadır.

Köy Anastasiapolis- Lagania'ya 12 mil, Juliopolis'e 15 mil uzaklıktadır. Büyük imparatorluk yolu (Publica regii cursus via) burdan geçirdi (French 1981: 13; Mitchell 1993: 123). Yerleşim, Belke ve Restle tarafından Bitinya ve Galatia sınırını ayıran Sangarios nehrinin bir kolu olan Hieron Patamon ya da Siberis Nehrinin üzerinde ya da yakınında şeklinde tespit edilmiştir (Belke, Restle 1984: 228-9).

1898 yılında Galatia gezisi esnasında John Anderson yerleşimi tespit etmeye çalışmıştır. Fakat Siberis/Hieron Patamon Nehrini Alacadağ Çayı zannettiği için yerleşimi yanlış lokalize etmiştir (Anderson 1899: 53). Anderson ayrıca Roma yolunun 17 yy. Osmanlı posta yolunu ve günümüz Beyşehir-Ankara yolunu Roma yolunun devamı olarak belirttiği için daha sonraki yıllarda Crowfoot gibi diğer araştırmacılar yerleşimi hep yanlış yerde aramışlardır.

Anderson, Alacadağ Çayı üzerinde bulduğu bir Roma köprüsünden hareketle Sykeon'u artık kesin olarak bildiğimiz Juliopolis 'in olduğu yere koğuşlandırır (Anderson 1899: 65). 1972'de French'in Roma yolunun Osmanlı posta yoluyla ilişkisi olmayıp Anastasiapolis'e doğru olduğunu ispatlamasıyla Anderson'un yerleşimle ilgili verdiği bilgiler geçerliliğini yitirir (French 1981: 33, 42-4). French Anderson'un Alacadağ çayı olarak tespit ettiği Siberis/Hieron Patamon nehrinin Kirmir çayı olduğunu da vurgular (French 1981: 44-5).

Bu yeni gelişmeler ışığında French yerleşimin nehrin birkaç kilometre uzağında olabileceğini öngörür (French 1981: 44). Fakat 1990 yılında French ve Mitchell'in bölgede yaptıkları resmi olmayan bir yüzey araştırmasıyla Sykeon için önerilen yerde Geç Roma Dönemine ait herhangi bir bulguya rastlanamamış, alanın Bronz Çağına tarihlendirilmiştir (Mitchell 1993: 125).

Ramsay, Sykeon'un, Siberis nehri üzerinde, Lagania'nın 12 mil batısında bir köy olduğunu ve büyük imparatorluk yolunun (Publica regii cursus via) buradan geçtiğini söyleyerek, yerleşimin Galatia Prima'da olduğunu bilgisini verir (Ramsay 1960: 242).

Sykeon ile ilgili literatür çalışmaları sadece yerleşimin coğrafi konumu ile ilgili değildir. Bölge mimari açıdan da kaynaklarda yerini almıştır. Prokopius, De Aedificiis (The Buildings) adlı eserinin V. Kitabında İmparator Justinian'ın Siberis üzerine bir köprü, köprü'nün doğu yakasına bir sel yaran inşa ettirdiğinden bahseder. Ayrıca kış döneminde seyahat edenler için köprü'nün batısına bir kilise yaptırdığının da bilgisini verir (Prokopius Book V 4. 5-6).

Theodorus Sykeon'un hayatında, Tantaendia isminde bir köprüden bahsedilmektedir. Ramsay bu köprünün Procopius'un bahsettiği köprü olabileceği ihtimali üzerinde durur (Ramsay 1890: 217). Ayrıca Justinian'ın nehrin kenarına yaptırdığı kilisenin Aya Geinellus Kilisesi olduğunun bilgisini verir (Ramsay 1890: 244).

1996 yılında yapılan yüzey araştırmaları sonrası Tahirler Köyüne 3 km. uzaktaki Kiliseler adıyla bilinen alanda bulunan ve Geç Roma dönemine ait seramik parçalarının bulunduğu teraslanmış bir yamaç keşfedilmiştir (Walker, 2003:101). Sit alanı ve bu alanın jeolojik durumu Sykeon'nun komşu kasabalara olan uzaklığı da dahil olmak üzere bilinen özelliklerine ve Aziz Theodor'un yaşamı boyunca meydana gelen olayları geçtiği yerlere uymaktadır (Walker, 2003:101-102).

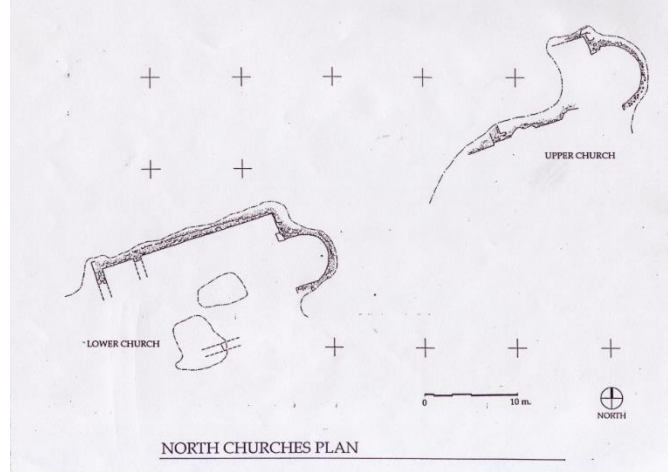
Günümüzde adı Tahirler köyü olan yerleşim Ankara'nın Beypazarı ilçesinin yaklaşık 15 km. güneyindedir. Juliopolis'den Anastasiopolis'e giden Bizans yol sistemi üzerinde olan yerleşimin olduğu bölgede köyün yaklaşık 3 km. kuzeyinde *Kiliseler* diye adlandırılan bir alan yer almaktadır. Burada üç tane kilisenin varlığı tespit edilmiştir (Walker, 2003:101-102).

Fotoğraf 15. *Tahirler Köyü Kiliseler*

Köylülerin kaçak kazısı sonrası ortaya çıkan kilise olduğu düşünülen yapılar günümüzde kullanılan yolun yaklaşık 40 metre doğusunda bulunmaktadır. Oldukça büyük olduğu izlenebilen kilisenin kuzey duvarı ve apsisi günümüze ulaşmıştır. Bu yapının plan tipinden Geç Roma dönemine ait bir bazilika olduğu söylenebilir. İkinci kilise, ilkinden yaklaşık 50 metre uzaklıkta olup daha küçük bir yapıdır. Diğerine göre

daha az korunmuş olmasına rağmen tek yarım kubbeli ve olasılıkla sekizgen planlı daha küçük bir bazilika olduğu anlaşılmaktadır (Brown, 1998: 239-242).

Şekil 11. *Kuzey Kiliseler Planı* (Brown, 1998: 239)

Bölgede Kızlar Sekisi denilen alanda ve civarda başka yapı kalıntıları da günümüze ulaşmıştır. Bu kalıntıların, altıncı yüzyılda yaşamış olan Sykeonlu Theodore'un hayatının anlatıldığı eserde tanıtılan kiliseler olması kuvvetle muhtemeldir (Dawes ve Baynes, 1977: 78-80; Brown, 1998: 239-242).

3.2.1.9.1. Kırmir Nehri Kaya Yerleşimleri

Kırmir Nehri Kaya Yerleşimleri, Ankara'nın Güdül ilçesi sınırları içinde, Tahirler Köyü kırsalındadır. Kırmir Nehri boyunca uzanan etkileyici bir arkeolojik alandır. Bu yerleşim alanları, Roma, Bizans ve Orta Çağ boyunca kullanılmıştır. Kayalara oyulmuş mekanlar, kiliseler, mezarlar ve sarnıçlar gibi yapılar bölgenin tarihine ışık tutması açısından önemlidir. Bölge ileride yapılacak çalışmalarla Ankara kırsalını daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

3.2.1.9.1.1. Kiliseler Kaya Yerleşimleri

Fotoğraf 16. *Kiliseler Kaya Yerleşimi Uzaktan Görünüm*

Kiliseler kaya yerleşimi Juliopolis'ten doğuya giden Roma yolunun üzerinde Siberis/Kirmir Nehri vadisinin batı kısmında yer almaktadır (French, 1981: 35). Beypazarı'ndan Tahirler ve Tacettin köylerine giden modern yolun yukarısındaki kayalıklarda mağara kompleksi açıkça görülebilmektedir. Kiliseler bölgesinde yer alan Kuzey Kiliseler yerleşkesinden kaya yerleşimlerine doğrudan bir görüş hattı mevcuttur.

Fotoğraf 17. *Kuzey Kiliselerden Kaya Yerleşimleri Görünüm*

Yerleşke birbirine sarmal merdivenlerle bağlanmış üç farklı seviyeye sahip olup farklı şekil ve boyutlarda on iki odadan oluşmaktadır. Komplekste dikdörtgen bir salon ve mekânın güney ucunda depolama çukurları mevcuttur. Ana salonun kuzey ucunda, salonun kuzeydoğu köşesinde kısa, çıkmaz bir koridor bulunan büyük dikdörtgen odalar vardır.

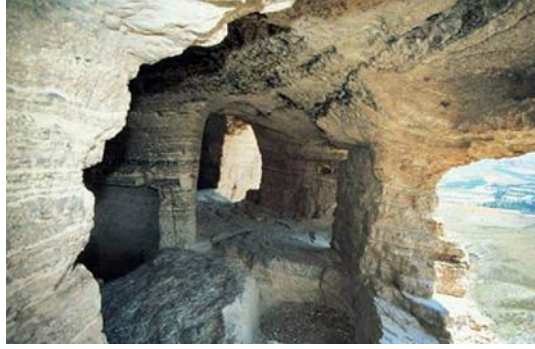

Şekil 12. *Kilise Kaya Yerleşimleri Planı* (Walker, 2003: 104)

Ana salonun sol tarafında yükseltilmiş bir niş ve lentosunun üzerinde bir Malta haçı girintisi bulunan bir kapı vardır. Nişin içinde sıva parçaları izlenebilmektedir. Bu kapı, doğu ucunda hafif yükseltilmiş ve kabaca apsisli bir alan bulunan, doğuya bakan dikdörtgen bir odaya açılır. Bu birimin şapel olduğu düşünülmektedir. Şapel odasının güney tarafında bir ışık kuyusu görülür ve eşğin iç kısmında, ışık kuyusunun şapel odasıyla birleştiği yerde ikinci bir haçın bıraktığı girinti mevcuttur. Yerleşkeyle ilgili sınırlı kanıt olmasına rağmen temel mimari özellikleri açısından Bizans dönemine ait olduğu düşünülür. Yerleşimde bulunan çömlek parçaları orta Bizans'a tarihlenirken yapıyı çevreleyen bordürler Bizans'ın erken dönemine işaret eder (Walker, 2003: 103-104).

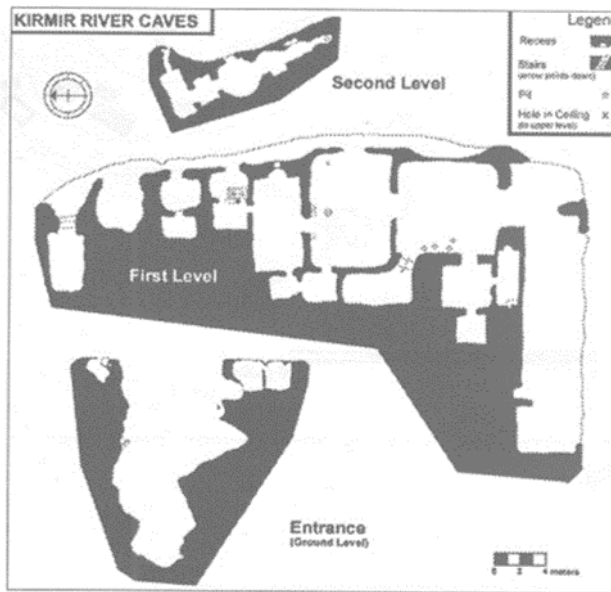
Theodore'nın okuldan çıkışta köyün yakınında bulunan tepedeki şehit Aziz George'a adanmış tapınağa gittiği ve burada kutsal kitap metinleri çalıştığı bir mekândan bahsedilmektedir. Köyün karşındaki tepelerde bulunan bu kompleks yazmada tarif edilen yere uymaktadır. Bu kayaya oyulmuş yerleşimin Aziz George'a atfedilmiş manastır kompleksi olabileceği akıllarda tutulmalıdır (Theodore of Sykeon, 1948: 7).

3.2.1.9.1.2. Karadağ Kaya Yerleşimleri

Fotoğraf 18. *Karadağ Kaya Yerleşimi İç Mekân Görünüm*

Yerleşim Kirmir Nehrinin kuzey bölümünde ve Karadağ'ın hemen batısında yer almaktadır. Kompleks üç farklı sevide yer alan on sekiz odadan oluşmaktadır.

Şekil 13. *Karadağ Kaya Yerleşimi Planı* (Walker, 2003: 104)

Ana katın doğu ve güney kısmında iki tane dış revak vardır. Doğuda bulunan revak, yolun Kirmir Nehri'ni geçmek için alçaldığı Roma/Bizans yoluna bakmaktadır. Kompleksin şapel odasında hem kuzey hem de güney duvardaki figürlerin hala gözlemlenebildiği Bizans dönemine ait freskler yer almaktadır. Pencere apsisi

çevresinde de freskler mevcuttur. Kiliseler kaya yerleşiminde bulunan çömlek parçalarını benzerleri burada da karşımıza çıkmaktadır (Walker, 2003: 104).

3.2.1.9.2. Uyku

Uyku mevki Beypazarı'nı Çayırhan'a bağlayan karayolunun yaklaşık 3 km kuzeyinde yer almaktadır. Bölgeden elde edilen buluntular Bizans yerleşimine işaret etmektedir ve yerleşimin Bizans döneminin sonuna kadar devam ettiğini doğrulamaktadır. Ayrıca bölgede 12. yüzyıl sonlarına tarihlenen bir Selçuklu sikkesi bölgede ele geçen buluntular arasındadır. Yerleşimin yanındaki dere yatağında Orta Bizans dönemine tarihlenen bir depolama küpü de bulunmuştur (Walker, 2003: 104-105).

Uyku bulunan yapı, merkezi bir anıtsal tapınağı çevreleyen bir dizi 'hizmet' binasıyla kırsal bir Roma tapınağını olmalıdır. Yapının erken Bizans döneminde kiliseye çevrildiği düşünülmektedir. Bölgedeki yerleşimin 12. Yüzyıla kadar devam ettiği öngörülebilir (Walker, 2003: 104-105).

3.2.1.9.3. Pınarcık ve Maltepe

Maltepe yerleşkesi bir höyük ve hemen yanında birkaç yüz küçük dikdörtgen ve kare binanın temelleri görülebilen yüksek ve savunulabilir bir yerleşim alanından oluşmaktadır. Maltepe'deki yerleşimde bulunan binalar Osmanlı ya da daha erken döneme ait gibi görünmektedir (Walker, 2003: 105). Anderson buranın Beypazarı halkının yaylası olabileceğini düşünmüştür (Anderson, 1899: 65).

Maltepe yerleşkesinin yakınında yer alan Pınarcık alanda bulunan seramik parçalarından erken ve orta Bizans'a tarihlenmektedir. Alanda Roma veya geç Roma malzemesine nerdeyse hiç rastlanamamıştır. Pınarcık'taki bir tarlada Orta Bizans'a tarihlenebilecek üzerinde yazıt olan bir sütün başlığı bulunmuştur. Üzerinde "...size (Tanrı'nın) kulu Theod(or?)" yazan yazıt, imla ve yazım sitili bakımından 11. veya 12. yüzyıla tarihlenebilir. Bu ithaf, başlığın, Bizans yolunun Kirmir Nehri'ni geçtiği yerde veya yakınında bulunan bir Orta Bizans kilisesinden geldiğini düşündürmektedir (Walker, 2003: 106).

3.2.1.9.4. Juliapolis/Çayırhan

Ankara'nın 160 km doğusunda yer alan Nallıhan, kuzeyde Bolu, güneyde Eskişehir ile komşudur. İlçenin adı burada bulunan "Nallı" nehri ve Osmanlı Sadrazam Nasuh Paşa'nın emriyle yapılan "Han" ın birlikte kullanılması ile oluşmuştur (Kili, 1978: 15). Nallıhan'ın iki önemli kasabası Sarıyar ve Iulopolis kentinin bulunduğu Çayırhan'dır. Çayırhan, İstanbul-Ankara arasındaki 1 numaralı devlet yolu üzerinde Sakarya Nehri (eski adı Sangarius/Sangros) üzerinde yapılan Sarıyar baraj gölünün kıyısında alçak tepelerin çevrelediği küçük bir düzlükte kurulmuştur. Ankara'ya 126, Nallıhan'a 35, Beypazarı'na 27 km uzaklıktadır.

Çayırhan'ın bugünkü kuruluş yeri 1958'de, eski köyün baraj suları altından kalmasından sonra seçilmiştir. O yıllara kadar Çayırhan, bugünkü yerleşim yerinin üç km kadar batısında, şimdi Eski köy denen yerde bulunuyordu (Kili, 1978: 14). Köyün duvar kalıntılarından bir bölümü bugün de baraj gölünün Ankara-Nallıhan yoluna göre güneyine düşen tepenin yamaçlarında görülmektedir (Cinemre, 2013: 407-426). Nasuh Paşa, baş vezir olmadan önce Halep'ten dönerken Konya-Ankara-Nallıhan-Göynük-Geyve yolunu, bugünkü 1 numaralı devlet yolu olarak anılan, zamanın İstanbul-Bağdat yolunu izlerken yaptırdığı üç handan biri de Çayırhan'dır. Tıpkı Nallıhan örneğinde olduğu gibi yerleşim adını bu handan almış olmalıdır.

Tarihi kaynaklarda ve yakın dönem incelemelerinde Juliapolis Antik kentine ait bilgiler sınırlıdır ve şimdiye kadar müze kurtarma kazıları dışında resmi bir kazı yapılmamıştır. Bu nedenle antik kentin yeri nekropol kazılarına kadar net olarak tespit edilememiştir. Nekropol, Ankara'nın yaklaşık 122 km kuzeybatısında Nallıhan İlçesi'ne bağlı Çayırhan Beldesi'nde bulunmaktadır (Arslan ve diğ., 2011: 271-304; Arslan ve Metin, 2010: 169-188). Yazılı kaynaklar ve diğer göstergelerden hareketle Juliapolis antik kentinin Sarılar Köyü civarında antik Skopas Nehri'nin (Aladağ Çayı) yanı başında yer aldığı tahmin edilmiştir. Bununla beraber 1950'lerde inşası tamamlanan Sarıyar Baraj Gölü'nün su tutmasıyla birlikte kente ait kalıntıların çok büyük bir kısmının Sarıyar Baraj Gölü'nün altında kalmış olduğu düşünülmektedir (Arslan ve Metin, 2013: 241). Nekropoldeki mezarlardan ele geçirilen arkeolojik buluntular ve sikkeler üzerinde

yapılan çalışmalar ile bu gömü alanının antik kent Juliopolis'in nekropolü olduğu kesinleşmiştir (Arslan ve diğ., 2011: 271-304).

Ioulioupolis (Ιουλιούπολις) adı çeşitli antik kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Juliopolis Kenti, antik Bithynia Bölgesi ile Galatia Bölgesi sınırında Bithynia'nın en doğudaki sınır şehridir. Strabo ve Plinius'da geçen Gordiucome ismi şehrin erken adına işaret etmektedir (Diest,1980:26).

Nallıhan merkezde herhangi bir antik yerleşim olup olmadığına ilişkin kaynaklarda ya da epigrafik verilerde bir bilgiye rastlanmamaktadır. Kent merkezinde antik yerleşim izi gösteren herhangi bir yapı kalıntısı da bilinmemektedir (Onur, 2013: 66). Fakat Nallıhan'ın, Çayırhan gibi, Konstantinoupolis'ten imparatorluğun doğu eyaletlerine giden ve hem askeri amaçlarla hem de hac için kullanılan rotanın üzerinde olduğu kesindir (Anderson,1899:53; Ramsay, 1890: 241).

Strabon kentin Sangarius (Sakarya) nehrinin yanında bir Antik Gordion yerleşiminin üzerinde olduğunu ifade eder. Kentin adını Olympos Dağı ve Phrygia Epiktetosu'nda önceleri hırsızlık yapan daha sonra Marcus Antonios ve Cezar'a hizmet eden Gordiucomeli Cleon tarafından verildiğinden bahseder. Cezar'a minnetinden dolayı memleketine Juliopolis adını verdiğini belirtir (Leake,1924:78-81; Jones, 1928:497). Yaşlı Plinius, Bithynia'nın 12 kentini sayarken, Gordiucome'den de bahseder ve kente Ioulioupolis dendiğini de vurgular. Yerleşimin koloni olduğu bilgisini de verir (Pliny, 1855, s. 495).

Genç Plinius, Traianus'a göndermiş olduğu mektuplardan birisinde, küçük bir yerleşim olan Ioulioupolis'in Bithynia'nın girişinde tüm yolcuların gelip geçtiği bir yer olmasından kaynaklı, Byzantion gibi askeri bir korumaya ihtiyacı olup olmadığını sorgular (Melmoth, 1915: 379; Metmoth, 1900: 385). Traianus, Iulioupolis'e böyle bir askeri koruma gönderilmesi durumunda diğer yerlerin de isteyeceğini belirterek, bu isteği reddetmiş ve bölgenin güvenliğini Plinius'un sağlamasını istemiştir (Melmoth, 1915: 379-381; Metmoth, 1900: 386). Galenos, Bithynia da yetişen ve çok lezzetli bir buğday olan "zeopyros" dan bahseder. Bu çok verimli buğdayın yetiştiği kentleri Nikaia, Prusa, Krateia, Klaudioupolis ve Iulioupolis olarak kaydeder.

Ptolemaios'un (M.S. 2.yy) Pontus ve Bithynia bahsinde, Iulioupolis'i Bithynia'nın iç kısımlarında, doğusundaki son yerleşim olarak gösterilmektedir (Stevenson; s.112). Ramsay, Bosphorus'dan Ankyra'ya giden yol üzerinde gösterdiği kentin Galatia sınırları içerisinde ele alır (Ramsay, 1890: 240).

Konstantinopolis'ten Ancyra'ya giden Roma/Bizans ana yolunun üzerindedir ve daha sonra bu yolun Anastasiopolis (Dikmen Höyük) diye anılan Lagania'dan geçtiği bilinmektedir (French, 1981: 33-38).

Prokopios, Ioulioupolis'in doğusunda olduğu belirtilen Sykeon kenti yakınındaki Siberis nehrinin neden olduğu sellerden bahseder. Justinianus bu nehrin üzerine güçlü bir köprü inşa ettirir ve köprüyü doğusuna yaptırdığı bir duvar ile güçlendirir, batısına ise bir kilise yaptırır. Prokopios ayrıca Iulioupolis'in çevre duvarının, kentin batısından geçen nehir nedeniyle güçsüzleştiğini belirtir.

Güney kısmı açıkta olan ve kuzey kısımları bölgede yapılan kazılar sonucu açığa çıkarılan duvarın Prokopios'un bahsettiği duvar olup olmadığı net değildir. Bu nedenle de Justinianus, güçsüzleşen duvarın 500 ayak (yak. 150 m) açığına, su baskınlarını önlemek amacıyla ikinci bir duvar yaptırdığı belirtir. Fakat Prokopios'un bahsettiği her iki duvarı da tespit etmek, üzerinde bir kiliseyi de içeren birkaç yapı, çoğunlukla Bizans dönemine tarihlenen bir savunma duvarı ve nekropolis bulunan yarımadanın etrafını saran sular nedeniyle pek de kolay değildir. Bununla birlikte, French Prokopios'un Ioulioupolis ile Sykeon'u karıştırmış olabileceğini, bahsini ettiği köprünün Sarılar'daki köprü olabileceğini düşünmektedir (Arslan,2011:271-304)

Şehir asıl önemini Erken Bizans çağında Konstantinopolis'ten Nikaia'ya oradan da Ankyra üzerinden Judaea'ya (Kudüs) uzanan Hacıyolu üzerinde yer almasına borçludur. Bu sayede M.S. 4. ve 9. yüzyıllar arasında bölgenin önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelen kentin piskoposlarının isim ve imzaları düzenli olarak Bizans Sinot Meclisi (Ruhani Meclis) kayıtlarında görülmektedir.

Kent, Erken Bizans döneminde Galatia I eyaleti bağlı piskoposluklardan bir tanesidir (Price – Gaddis 2005, 231-232, Maps 3-4). M.S. 4. yy'dan itibaren tutulan kilise

kayıtlarında Iuliopolis'in adına sıkça rastlanmaktadır. M.S. 314'te yapılan Ankyra Synodos'una ve M.S. 325 gerçekleştirilen Nikaia Konsiline piskopos Philadelphos temsilciliğinde katılarak Galatia'nın 5 piskoposluğundan biri olarak görünmektedir (Belke ve Restle,1984: 81-82).

Juliopolis 9. yüzyılda İmparator I. Basil'e (M.S. 867–886) atfen Basilium Basileion ismini alır ve 11. yüzyıla kadar bu isimle varlığını sürdürür. Bu tarihten sonra edebi eserlerde ismine rastlanmamaktadır. Bu durum o tarihlerden itibaren kentin önemini yitirdiğinin işareti sayılmalıdır.

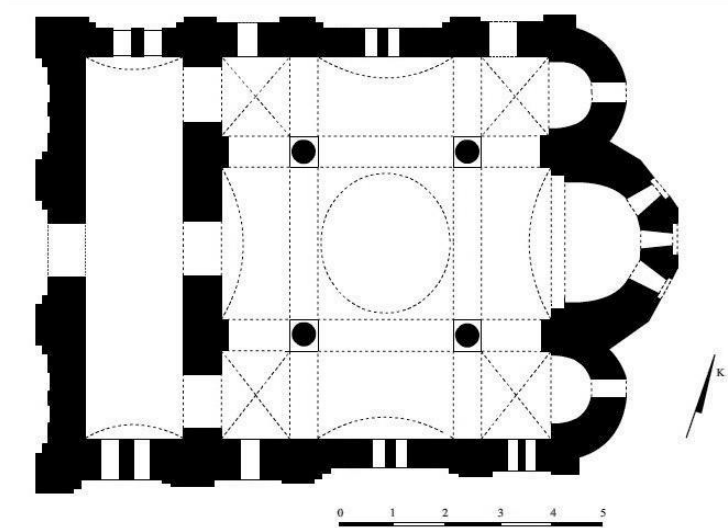
3.2.1.9.5. Çeltikdere Bizans Kilisesi

Fotoğraf 19. *Çeltikdere Bizans Kilisesi Doğu Cephe*

Yayınlarda Çeltikdere Kilisesi olarak adlandırılan yapının Bizans dönemindeki adı bilinmemektedir (Ötüken ve Ousterhout, 1995: 85-92; Belke, 1996:183; Demirel, 1997:108; Ousterhout, 2016: 82). Bolu İline bağlı Seben İlçesinin yaklaşık 26 km doğusundaki Çeltikdere Köyü'nün kuzeyindeki eski köy yerleşiminin bulunduğu meyilli bir araziyede yer almaktadır (Verim ve Avcı, 2017: 235-256).

Günümüze Duvarları, nartex bölümü ve tonozun bir kısmı ulaşan yapı haç plan şemasına göre inşa edilmiştir.

Şekil 14. *Kilisenin Restitüsyon Planı* (Verim ve Avcı, 2017: 235-256)

Kilisenin inşa tarihi belli değildir. Yapı Orta Bizans Dönemine (842-1204) tarihlendirilmektedir (Eyice, 1975: 3). Mimari özellikleri Çanlı Kilise ile benzerlik gösterdiği için yapıyı 11. yüzyıla tarihlendirenler de vardır (Ötüken ve Ousterhout, 1995: 85-92). Plan tipi, mimarisi ve cephe düzenlemesi açısından Bizans sınırlarında 10. ve 12. yüzyılda inşa edilmiş kiliseler ile benzer özellikler gösteren Çeltikdere Bizans Kilisesi'nin 10. yüzyıl sonları ile 11. yüzyıl ortaları arasındaki bir tarihte yapılmış olduğu düşünülebilir (Verim ve Avcı, 2017: 235-256).

3.2.1.9.6. Tabanoğlu/Adaören Kalesi

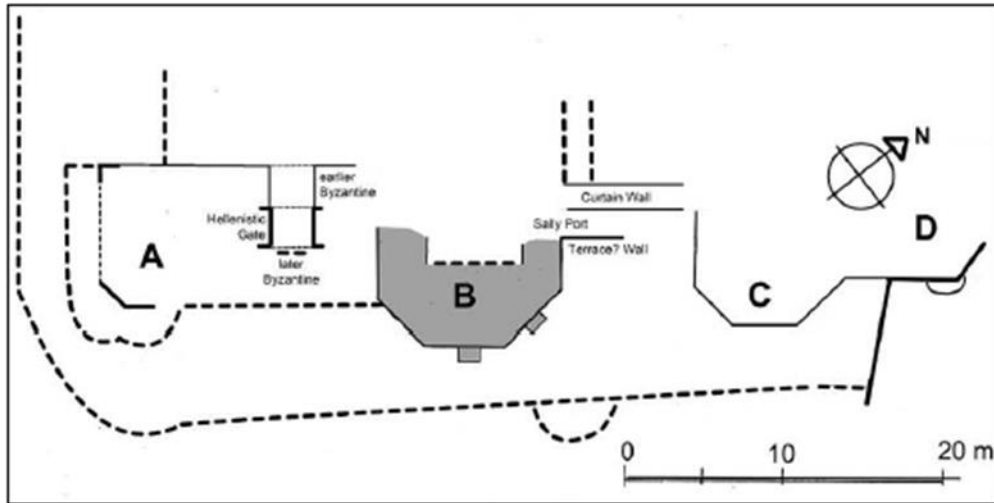
Tabanoğlu /Adaören Kalesi, Beypazarı İlçesi Tabanoğlu Çiftliğinin kuzeyinde yer almaktadır. Yukarı Kirmir/Siberis nehri vadisini koruyan kale, vadinin güney girişinde bulunmaktadır. Kaleye sadece doğu yönünden ulaşılmaktadır. Helenistik dönemde inşa edilen bu kalenin, M.Ö. 1. yüzyılın ilk yarısında hüküm süren Galat kralı Deiotarus'un hazinelerini koyduğu Peium olduğu araştırmacılar tarafından kabul görmüştür (Strabon, XII.5, 2. French, 1973: 55; Mitchell, 1974: 66-70; Vardar-Akyürek, 1999: 254; Niewöhner-Vardar, 2022: 213).

MS 7. yüzyılda yaşamış olan Sykeonlu Aziz Theodore'nın anılarından mimari yapı temelleri açısından Galat dönemine tarihlenen Peium'un, Bizans Döneminde de kullanıldığı anlaşılmaktadır (Sykeon, 1970: 94). Bölgeden elde edilen seramik parçaları da kalenin Bizans döneminde kullanıldığını doğrulamaktadır (Mitchell, 1974: 66-70; Vardar-Akyürek, 1999: 254).

Fotoğraf 20. *Tabanoğlu Kalesi Uzaktan Görünüm*

Kale, üç tarafı sarp kayalarla çevrili oldukça güvenli bir burunda yer almaktadır. Tepenin doğu tarafında sur kalıntıları oldukça iyi korunmuş durumdadır. İri bloklarla ve harç kullanılmadan örülmüş surlar üzerinde kuleler yer almaktadır. Farklı yapım teknikleri kalenin farklı dönemlerde onarımlar geçirerek kullanıldığını göstermektedir (French, 1973: 55; Mitchell, 1974: 66-70; Vardar-Akyürek, 1999: 254; Niewöhner-Vardar, 2022: 213).

Şekil 15. *Tabanoğlu Kalesi Sur Düzeni* (Niewöhner-Vardar, 2022: 213)

Tabanoğlu Kalesi'nde Bizans dönemine tarihlenebilecek iki farklı tahkim aşaması izlenebilmektedir. B kulesinde yer alan duvar işçiliğinin Erken Bizans surlarında kullanıldığı bilinmektedir (Niewöhner-Vardar, 2022: 213). Buna ek olarak 9. yüzyılda Ankyra/Ankara surlarında da aynı işçiliğe rastlanmaktadır (Peschow, 2015: 175). Kaledeki bu onarım 7. yüzyılda başlayıp 9. yüzyıla kadar devam eden Arap akınlarıyla ilgili olmalıdır. Kırmir/Siberis nehri vadisinden geçişin kontrol noktasında olan kale vadiyi ve buradaki kaynakların korunması açısından stratejik bir öneme sahipti (Belke, 1984: 60–68).

B kulesinin kuzeybatısında, güneydoğusunda ve A kulesinin dış cephesinde daha önce yapılmış olan tahkimleri güçlendirmek için kullanılmış yoğun bir yeniden yapım aşaması mevcuttur (Niewöhner-Vardar, 2022: 217). Bu güçlendirme aşaması 11. yüzyıldan itibaren Küçük Asya'ya gelen Türk gruplar ile ilgili olmalıdır (Belke, 1984: 74–78). Küçük Asya savunmalarında Türk akınlara karşı benzer inşa tekniği ile yapılan dış duvarların olduğu bilinmektedir (Foss, 1985: 80; Foss 1996, 38–41).

3.2.1.9.7. Alicin Deresi Kaya Yerleşimleri

Alicin Deresi Kaya Yerleşimleri, Çeltikçi Beldesi'nin yaklaşık 4 km kuzeybatısında, Yukarı Siberis/Kirmir Nehri vadisinin ortasında konumlanmıştır. Çeltikçi Beldesi ise Pazar Nehri veya Çeltikçi Nehri'nin birleşim noktasında bulunmaktadır. Pazar Nehri vadisi, genellikle geçilmesi zor olan bir arazi üzerinde, kuzeydeki dağlık bölgelere tek uygun bağlantıyı sağlamaktadır. Antik çağda, Ankyra'dan kuzeybatıya doğru giden ana yol, Pazar Nehri vadisi üzerinden geçerek bölgenin ulaşım ağındaki önemli bir rol oynamaktaydı (Belke 1984, 108).

Fotoğraf 21. *Alicin Deresi Kaya Yerleşimleri Uzaktan Görünüm*

Çeltikçi'nin yaklaşık 5 km kuzeybatısında, Pazar Nehri vadisi daralmakta ve her iki tarafı dik kayalıklar ve dağlarla çevrilmiştir. Bu coğrafyanın avantajını kullanarak, Siberis/Kirmir vadisine giden yolu ve girişi birlikte kontrol etmekte olan üç tahkim bölgesinden en küçüğü günümüzde Alicin Manastırı olarak anılan kaya yerleşimleridir (Niewöhner-Vardar, 2022: 217-221).

Alicin Manastırı'nın, Ankara çevresinde bulunan ve genellikle IV. yüzyılın başında devletin Hristiyanlara yönelik politikaları ve uyguladığı şiddet sonucu önem kazanan manastırlardan bir olduğu düşünülmektedir (Akyol, 2014: 319-322). Ancak Alicin Manastırı, yanlardan veya yukarıdan erişimi olmayan, dar, çıkıntıya benzer bir boşluğu

güçlendiren tek bir uzun duvardan oluşmaktadır. Buda yapının mimari açıdan manastır kompleksi olamayacağını göstermektedir (Niewöhner-Vardar, 2022: 217-221).

İç kısma ancak aşağıdan merdivenlerle ulaşılabilen yapı oldukça dar bir alana sahiptir. İki inşa aşaması olduğu anlaşılan duvarın açıklık olmayan alt bölümde Bizans Dönemi'ne ait olabilecek iki sıra tuğla ile katmanlı kesme taş örgüsü kullanılmıştır. Dört sıraya kadar pencerenin bulunduğu üst kısım Türk yapılarına özgü olan duvar işçiliğine sahiptir (Niewöhner-Vardar, 2022: 217-221).

Alicin Manastırı'nın coğrafi konumu, vadiyi koruma ve yolun kontrolünü ele alma potansiyeliyle küçük bir askeri müfreze için doğrudan sığınak veya tabya görevi görebilirdi. Ancak, tek başına sahip olduğu sur ve garnizon, düzenli bir orduyu karşılayacak kadar büyük değildi. Ayrıca, kalabalık bir Arap gücü gibi düzenli ve büyük bir kuvvetin veya bir Türk biriminin geçişini engelleyebilecek kapasitede de değildi. Alicin Manastırı'nın Pazar Nehri'nin ve vadisinin diğer yakasında daha büyük iki surla karşı karşıya olması, bu yapı kompleksinin stratejik bir savunma sisteminin parçası olduğunu göstermektedir. İki büyük sur, manastırın karşıya bakan tarafını daha kapsamlı bir şekilde koruyabilir ve bu sayede potansiyel tehditlere karşı daha etkili bir savunma sağlayabilirdi (Niewöhner-Vardar, 2022: 217-221).

3.2.1.9.8. Çeltikçi Kalesi (Asar Kale-Alt Kale)

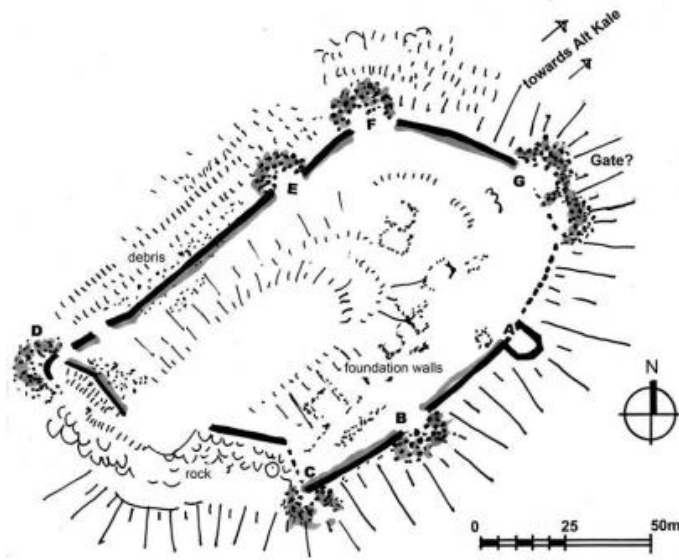
Kızıcahamam ilçesi, Çeltikçi beldesi' nin yaklaşık 4 km. kuzeyinde ve kuzeybatısında yer alan Alicin deresi mevki ve bu vadi içerisindeki Pazar Nehri, kuzeybatı yönünde devam etmekte acıkiraz mevkiine yaklaştığında batıya doğru keskin bir dönüş yapmaktadır (envanter.gov.tr).

Pazar Nehri'nin ve vadinin diğer yakasında Alicin Manastırı'na göre daha büyük iki sur yer almaktadır. Alicin Manastırının da dâhil olduğu bu savunma kompleksinin geniş bir alanı kapsadığı ve muhtemelen stratejik bir kontrol noktası olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır. Surlardan biri Çeltikçi Kalesi olarak bilinir (Niewöhner-Vardar, 2022: 217-221). Ancak bu surların öncelikle Pazar Nehri üzerinden geçen kuzey geçişini

korumak amacıyla inşa edildiğine dair kesin kanıt bulunmamaktadır (Vardar, 2003: 119).

Günümüzde Asartepe olarak bilinen dağ, oldukça yüksektir ve kuzey, doğu ve güney yönlerinde geniş manzaralara sahiptir. Dağın zirvesinde yer alan büyük kale, Asar Kale olarak bilinmektedir. Yüksek konumu sayesinde, kale, çevredeki vadileri, geçitleri ve ticaret yollarını kontrol etmek için ideal bir konuma sahiptir. Pazar Nehri vadisinin hemen üzerinde yer alan iki alçak kuzey ikiz tepe de tahkim edilmiştir ve Alt Kale olarak anılmaktadır. Alt Kale'nin konumu, vadideki geçişleri kontrol etmek ve bölgeyi savunmak için stratejik bir noktadadır (Vardar, 2003: 118; Vardar-Doğan, 2003: 189-191; Niewöhner-Vardar, 2022: 217-221).

Asartepe'nin zirvesi, yaklaşık 8500 m²'lik bir dikdörtgeni çevreleyen daha geniş surların inşa edilmesine yetecek kadar büyüktür. İki Alt Kale zirvesinden daha uzun olanı, üzerinde yuvarlak bir kule bulunan kayalık bir çıkıntı oluşturur (Niewöhner-Vardar, 2022: 217-221).

Şekil 16. *Asartepe Kale Planı* (Vardar-Doğan, 2003: 190).

Kuzeydoğu-güneybatı yönde uzunlamasına 300-400 metrelik bu tepe üzerinde, yaklaşık 80x130 metre boyutlarında bir alan surlarla çevrilerek iskân edilmiştir (Vardar ve Doğan, 2003:189-191). Yaklaşık 8,5 dönümlük bir alanda, çevre surunun yanı sıra yapı kalıntıları temel seviyesinde izlenebilmektedir. Sur üzerinde burçlar yer almaktadır. Güneydoğu yönünde bulunan ve yaklaşık 7 metre boyundaki kule bölgenin en iyi korunmuş örneğidir (Vardar-Doğan, 2003: 189-191).

Fotoğraf 22. *Kale Uzaktan Görünüm*

Kule duvarı, içte ve dışta farklı duvar tekniğinde ve farklı malzeme ile yapılmıştır. Örtü elemanlarının kubbemsi tonoz olduğu anlaşılmaktadır (Vardar ve Doğan, 2003: 189-191). İstanbul ve Anadolu'da Bizans surlarındaki kulelerde tuğla malzeme ile yapılmış, tonoz ya da kubbemsi-tonoz örtünün geleneksel olduğu bilinmektedir (Foss ve Winfield, 1986: 29-30; Foss, 1996: 156). Yapıların tanımlayıcı inşa özellikleri ve yüzeyde bulunan seramikler doğrultusunda yapının Bizans dönemine ait olduğunu söylemek mümkündür (Vardar ve Doğan, 2003: 189-191).

Yerleşim planı ve yapı malzemesi büyük kesme taşlardan oluştuğundan, Asartepe'nin muhtemelen Helenistik veya Galat kökenli olduğunu göstermektedir. Bu, alanın daha

sonraki dönemlerde Bizans İmparatorluğu tarafından güçlendirilmiş olabileceği anlamına gelir. Ancak, ayakta kalan tüm kalıntılarda kireç harcı kullanılmıştır ve bu nedenle yapıların Bizans dönemine ait olduğu açıkça görülmektedir (Belke-Restle, 1984: 150).

Kalenin bazı duvarları savunulabilir bir parkur oluşturmasa da bu yapıların muhtemelen etkileyici bir görüntü sergilediği ve stratejik bir amaca hizmet ettiği düşünülmektedir. Asartepe'deki kalede konuşlanan birlikler, bu yapılar aracılığıyla aşağıdaki yolu kontrol etme ve gerekirse Alicin Manastırı'ndaki küçük müfreze için destek sağlama görevini üstlenebilirdi (Niewöhner-Vardar, 2022: 217-221).

Asar Kale'nin yapım aşamasının Galatlara kadar uzandığı (Akyürek-Vardar, 1999: 288), ancak önce Arap akınlarına ve daha sonra Türk akınlarına karşı iki kez yeniden tahkim edildiği söylenebilir (Niewöhner-Vardar, 2022: 217-221).

Alt Kale, Alicin Manastırı ve Asar kaleden bu stratejik düzenleme, herhangi bir işgalcinin Pazar Nehri boyunca geçişi kontrol etmek için büyük bir zorlukla karşılaşmasını sağlayarak bölgeyi savunmak amacını taşıyordu. Asar Kale'nin daha büyük yapısı ve garnizonu, bölgeyi korumak için merkezi bir rol oynayarak Alt Kale ve Alicin Manastırı'nın sınırlı savunma kapasitesini güçlendirmiş olabilir. Bu durum, işgalcilerin sadece Asar Kale'yi ele geçirmekle kalmayıp aynı zamanda diğer iki küçük tahkimatı da kontrol etmelerini zorlaştırarak bölgenin savunmasını güçlendirebilirdi (Niewöhner-Vardar, 2022: 217-221).

3.2.1.9.9. Mahkemeağacın Köyü Açık Avlulu Kompleks

Fotoğraf 23. *Mahkemeağacın Köyü Açık Avlulu Kompleks*

Kızılcahamam'a 17 km mesafede, Çeltikçi yolu üzerindedir. Tespit edilen kaya kiliseler bölgedeki diğer yapılar da benzerlik göstermektedir (Vardar ve Akyürek, 1998: 245-279).

Mahkemeağacın köyü, Kızılcahamam ilçesinin güneybatısında, Kızılcahamam- Güdül karayolu üzerindeki Koca çay (Öz) vadisi içerisinde yer almaktadır. Doymuşören, Doğanözü, Demirciören ve Değirmenönü köyleri ile komşu olup ilçe merkezine 21 km uzaklıktadır (Erdoğan, 2010: 11). Mahkemeağacın köyünün yakın çevresinde bilhassa köy merkezi olmak üzere 3 km yarıçapındaki bir alanda çok sayıda kültürel jeosit bulunmaktadır (Koçan, 2011: 63-68).

Bölgenin tarihiyle ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmadığında ³⁵, yerleşimin Türk döneminden önceki adı bilinmemektedir. Osmanlı tahrirlerinde Yabanabad/Kızılcahamam kazasına bağlı bir köy olan Mahkemeağacın o dönem kayıtlarında Ağacın olarak anılmaktadır. Ağacın köyünün bulunduğu bölge Turasan Bey'in vakfiyesinde Yabanovası olarak karşımıza çıkmaktadır (Çınar,2016: 71-79). 1571 tahrir defterinde Ağacın olarak kaydedilen köy on dokuzuncu yüzyılda başına *mahkeme* kelimesi eklenerek Mahkemeağacın olarak anılmaya başlanmıştır (Ekici, 2016:132-136)

Köyün hemen kuzeyindeki yamaçta benzer örnekleriyle kıyaslanarak M.S. 7-8 yy' a tarihlendirilebilecek bir Bizans yerleşimi bulunmaktadır. Mahkemeağacın köyünde bulunan kayaya oyma yerleşim de işlevi açısından araştırılmaya değer niteliktedir.

Son dönem çalışmalarında 'avlulu kompleksler' veya 'avlulu konutlar' olarak anılan bu yapı türü genellikle bir avlu etrafında ve büyük salonlar da dahil olmak üzere yüksek ve süslü bir cephe, çok işlevli odaların bulunduğu ve bazen de bir mutfak ve bir ahırın da olduğu bir grup kompleks olarak tanımlanır. Birçoğunda çok katlı bir yapı izlenimi veren kayaya oyulmuş cepheleri ve büyük salonları ile avlulu kompleksler gösterişli yapılarıyla mütevazı manastır yaşantısından daha ziyade konukları etkilemek ve ağırlamak üzerine kurgulanmış seçkin bir yaşam tarzına işaret etmektedir. Bu tür yapıların önemli bir kısmında kilise bulunmazken kilisesi olanlarda ise salonun kiliseden daha büyük ve gösterişli olduğu görülmektedir. (Rott, 1908: 242-245; Ousterhout, 2005: 181; Büke, 2021: 47).

Mahkemeağacın Yapı Kompleksi, birbirine bitişik olarak konumlandırılmış, doğu-batı doğrultusunda uzanan on altı birimden meydana gelmektedir. Kapadokya bölgesindeki avlulu kompleksler ile benzerlik göstermektedir.

³⁵ Köy camisinde bulunan iki satırlık, Ortiagonos'a ait yazıtta "Tolistobogii Galatlar'ın Tetrarkhi" ibaresinin yer aldığı bir epigrafik buluntudan bahsedilebilir (Vardar, 2006: 80).

Şekil 17. *Mahkemeağacın Köyü Açık Avlulu Kompleks Yerleşim Planı*

Yerleşimin en batısında kuzeydoğu-güneybatı yönünde üzeri beşik tonoz ile örtülü dikdörtgen planlı bir mekân (A) yer alır. Onun hemen yanında yine kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan dikdörtgen planlı ve beşik tonoz ile örtülü B1 mekânına batısında girişin sağlandığı anakayadan oluşan duvar yıkılmıştır. Mekânın güney duvarı ise batıda kısmen yıkılmış olup önemli bir kısmı korunmuştur. Kuzey ve güney duvarlarında bir niş bulunmakta olup yine güney duvarda bulunan bir açıklık pencere izlenimi vermektedir. Mekânda duvar ve beşik tonoz örtüsünün başlangıcı hizasında, düz kesitli bir silme yapılmış olup mekânı dört yönden çevrelemektedir. Mekânın doğusunda eksenden kuzeye kaymış, üzeri yarım daire şeklinde biten bir alan içerisine bulunan nişe işlenmiş bir haç izlenebilmektedir.

B1 mekânına güney ve batı duvarları yıkılmış olan alandan geçişinin olduğunu düşündüğümüz B2 mekanının görünen doğu ve kuzey duvarların da bir kısmı yüzeysel olarak korunmuştur. Kuzey ve batı duvardaki olasılıkla da dört yönden çevreleyen beşik tonoz örtüsünün başlangıcını işaret eden düz kesitli tek faskialı silmenin bir kısmı korunmuştur. Silmenin bitiminde beşik tonoz örtüsünün başlangıcı kuzey doğu köşeden izlenebilmektedir. Mekânın doğu duvarında kuzey ve güneye kayık iki adet niş gözlemlenmektedir.

Kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan ve görece büyük olduğu gözlenen C mekânı dikdörtgen planlı olup üzeri beşik tonoz ile örtülüdür. Tonoz ile duvarın birleştiği noktada tüm duvarlarda izlenebilen düz kesitli bir silme kullanılmıştır. Giriş kısmı güneybatıda yer alan mekânın kuzey ve güney duvarlarında boydan boya uzanan birer seki yer alır. Kuzey duvarında yan yana üç adet niş bulunur. Girişin kuzeybatısında moloz taş ile örülmüş duvarın büyük bölümü yıkılmış durumdadır. Mekânın duvarlarına yüzeysel olarak işlenmiş kemerler duvara hareketlilik katmıştır.

Doğu- batı yönünde ard arda sıralanan iki birimden oluşan D mekanının girişinde bulunan üzeri çapraz tonoz ile örtülü ve yatay dikdörtgen planlı olan bir koridor ile ikinci mekâna geçiş sağlanır. Tonoz ile duvarın birleştiği kısımda tüm duvarları dolaşan düz kesitli silme bir silme izlenebilmektedir. Girişte yer alan mekânın duvarlarında yüzeysel olarak işlenmiş kemerler bulunur. Kuzey duvarında yan yana iki adet kemer vardır. Bu iki kemer içerisine yerleştirilmiş birer adet niş gözlemlenebilmektedir. Doğu duvarında üç kemer bulunur ve bu kemerlerden ortadakinde dikdörtgen formlu diğer mekâna geçişi sağlayan bir kapı yer almaktadır. Güney duvarında ise bir kemer izlenebilmektedir. Bunun nedeni ise duvarın bir bölümünün yıkılmış olmasıdır. Doğuda bulunan ikinci mekân ana kayaya oyulmuş olup üzeri beşik tonoz ile örtülüdür. Kuzey duvarında biri küçük birisi ise oldukça büyük iki niş yer almaktadır. Mekânın doğu duvarlarında herhangi bir bezemeye yer verilmemiştir.

Doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı E mekânının üzeri beşik tonozla örtülüdür. Mekânın duvarlarında iki kademeli olarak işlenmiş kemer ve nişler bulunur. Kuzey duvarı iki kat şeklinde tasarlanmıştır. Alt sırada üç adet kemer dizisi, kemerlerin üst kısmında ise yan yana sıralanmış altı niş bulunur. Doğu duvarı dört bölüme ayrılmıştır. Alt sırada dört kemer izlenebilmektedir. Kemerleri taşıyan ayaklar üst sıraya kadar yükselmektedir. Kemer dizisinin hemen üstünde kareler oluşturacak şekilde nişler yer alır. Bu nişlerin üzerinde alttakilere oranla daha küçük boyutta olan bir kemer dizisi daha oluşturulmuştur. En üste ise ortadakinin geniş yanlardakilerin daha küçük olduğu üç adet niş bulunur. Ortadaki nişin içerisinde haç yer almaktadır. Güney duvarının bir bölümü tahrip olmuş durumdadır. Bu nedenle yalnızca iki kemer ve bunların üzerinde bulunan üç niş günümüze gelebilmiştir. Batı duvarının ise büyük bölümü yıkılmıştır.

Doğu duvarında olduğu gibi dört bölüme ayrılmıştır. Üst kısımda yer alan nişlerden ortadakinin içinde yine büyükçe bir haç vardır.

Kuzey- güney doğrultusunda uzanan F mekânı kareye yakın dikdörtgen bir plana sahiptir. Üzeri beşik tonoz ile örtülüdür. Mekânın duvarlarında yine yüzeysel olarak işlenen kemerler görülür. Büyük odanın kuzey duvarında üst kısımda tam ortada bir haç bulunur. Doğu duvarında dört adet batı duvarında ise iki adet kemer bulunur. Beşik tonoz ile duvarın birleştiği kısımda ise boydan boya dolaşan bir silme yer almaktadır. Mekânın kuzeydoğu köşesinde beşik tonoz ile örtülü küçük bir mekân daha bulunur. Bu mekâna geçiş bir kapı ile sağlanmaktadır. Mekânın duvarlarında yine yüzeysel olarak işlenen kemerler görülür. Büyük odanın kuzey duvarında üst kısımda bir haç bulunur. Doğu duvarında dört adet batı duvarında ise iki adet kemer bulunur. Beşik tonoz ile duvarın birleştiği kısımda ise boydan boya dolaşan bir silme yer almaktadır.

Kuzey- güney yönündeki G mekânı dikdörtgen planlı olup üzeri beşik tonoz ile örtülüdür. Mekâna giriş güneyden sağlanır. Mekânda duvar ve beşik tonoz örtüsünün başlangıç hizasında, düz kesitli bir silme yapılmış olup mekânı üç yönde çevrelemektedir. Mekânın her bir duvarında ikişer adet olarak yerleştirilmiş yarım daire formlu yüzeysel olarak işlenmiş kemerler bulunmaktadır. Mekânın doğu, batı ve kuzey duvarları ana kayadan yapılmıştır. Batı duvarında girişe yakın olan kemer tahrip olmuş durumdadır.

Kuzey- güney yönündeki beşik tonoz ile örtülü H mekânı dikdörtgen planlı olup giriş güneyden sağlanır. Mekânda duvar ve beşik tonoz örtüsünün başlangıç hizasında, mekânı üç yönden çevreleyen düz kesitli bir silme izlenebilmektedir. Mekânın doğu, batı ve kuzey duvarları ana kayadan yapılmıştır. Batı duvarında süsleme kemerlerinin bulunduğu yüzey tahrip olmuştur. Kuzey duvarında tam ortada yüzeysel olarak işlenmiş ikiz kemer bulunur. Kuzey duvarının eksenden batıya kayan kısmında bir haç işlenmiştir. Yine aynı duvarın eksenden doğuda kalan kısmında oldukça tahrip durumda olan bir haç bulunur. Doğu duvarındaki bir niş yaralamaktadır ve nişin güneyinde kalan bölümde yüzeysel olarak işlenmiş ikiz kemer gözlemlenmektedir.

Kuzey- güney yönündeki I mekânı dikdörtgen planlıdır. Mekânın üzeri kaburgalı çapraz tonoz ile örtülüdür. Mekâna giriş güneyden sağlanır. Duvar ve kaburgalı çapraz tonoz örtüsünün başlangıç hizasında, düz kesitli bir silme yapılmış olup mekânı üç yönde çevrelemektedir. Mekânın duvarları ana kayadan yapılmıştır. Güneyde yer alan ana giriş kısmının yıkılan bölümleri yakın zamanda moloz taş malzeme kullanılarak örülüp, ahşap kapı ile kapatılmıştır. Mekânın batı duvarında yüzeysel olarak işlenmiş yan yana üç süsleme kemeri bulunur. Duvarın ortasında bulunan süsleme kemerinin içinde bir niş izlenebilmektedir. Kuzey ve batı duvarda da aksa yerleştirilmiş birer tane niş gözlemlenmektedir.

Kuzey- güney yönündeki J mekânı yaklaşık kare planlı olup üzeri kaburgalı çapraz tonoz ile örtülüdür. Mekâna giriş güneyden sağlanır. Duvar ve kaburgalı çapraz tonoz örtüsünün başlangıç hizasında, düz kesitli bir silme yapılmış olup mekânı üç yönde çevrelemektedir. Güneyde yer alan ana giriş kısmının yıkılan bölümleri yakın zamanda moloz taş malzeme kullanılarak bir kısmı örülüp kapatılmıştır. Mekânın batı duvarında yüzeysel olarak işlenmiş yan yana dört süsleme kemeri bulunur. Duvarda bulunan süsleme kemerinden üçüncüsünün içinde bir niş yer alır. Aynı uygulama kuzey duvarında da izlenmektedir. Doğu duvarında ise üç kemer kullanılmıştır.

Kuzeydoğu ve güneybatı yönünden girişi bulunan K mekânı koridor biçiminde planlanmış olup ters “L” olarak ana kayaya oyulduğu görülmektedir. Mekânın kuzeydoğu girişi anakaya tıraşlanarak kemer biçimli olarak düzenlenmiş olup, güneybatı yönündeki girişi ise düz olarak biçimlendirilmiştir. Mekânın kuzey koridor üzeri beşik tonoz ile örtülüyken, güneybatı koridoru üzeri ise tıraşlanarak düz biçimde kapatılmıştır. Mekânın batı duvarında tavanın kesiştiği kısımda düz kesitli bir silme görülmektedir. Mekânın duvarlarında yer yer çatlaklar izlenebilmektedir. Güneybatı girişinin batı kısmında güney cephede girişe bitişik bir adet niş yer almaktadır.

Kuzey güney doğrultuda dikdörtgen olarak planlanan L mekânın, iki ayrı oda olarak ana kayadan oyularak biçimlendirildiği görülmektedir. Mekânın kuzeyinde kalan odası yaklaşık kare planlı olup, güneydeki odadan daha küçüktür. Güneydeki geniş bir açıklıktan girilen mekânda girişten sonra kot aşağı doğru inmektedir. Odaların zeminine ulaşmak için girişte biriken toprak yığıntı nedeniyle kot farklı olduğu görülmektedir.

L mekânının girişten kuzeyde yer alan ante duvarı ile birbirinden ayrıldığı görülmektedir. Mekânın iki birimi arasındaki geçiş ante duvarın merkezinden batısına kayık olarak oyulmuş dört basamaklı bir merdivenle sağlanmaktadır. Mekânda her iki birimin zemin seviyelerinin farklı olduğu görülmektedir. Kuzey ve güney birimlerin zemini anakaya tıraşlanarak oluşturulmuş. Güney birim zemininde iki adet çukur görülmektedir. Güney birimin kuzeybatı köşesinde ante duvarının önünde yer alan çukur olasılıkla bir ışık olarak kullanılmıştır. Burada kayaya oyulmuş iki adet farklı kot seviyesinde tıraşlanarak yuvarlatılmış birimler görülür. Üst seviyede yer alan ışikten alt seviyedekine olasılıkla sıvı geçişi sağlamak amacıyla bir kanal açıldığı görülmektedir.

Mekânın kuzey biriminde kuzey duvarın ekseninde bir niş vardır. Mekânın güney biriminde batı duvarda tünel girişi görülmekte olup, bu tünelden M birimine geçiş sağlanmaktadır.

L mekânının üzeri beşik tonoz örtülüdür. Mekânın batı duvarında tonoz ile duvarın kesiştiği kısımda düz kesitli bir silme izlenebilmektedir. Silme batı duvarın güneyinden başlayarak kuzey kadar devam etmektedir.

Kuzey güney doğrultuda dikdörtgen planlı M mekânına giriş güneydoğudaki kemerli bir açıklıktan sağlanmaktadır. Açıklığın kemeri doğu kısmında izlenebilmektedir ancak kemerin batı kısmı kayanın aşınmasından dolayı tahrip olmuştur. Güneydoğudaki bu açıklığın önü günümüzde, girişte biriken toprak yığıntı nedeniyle yükselmiş. Mekânın üstü beşik tonoz örtülüdür. Mekânın kuzeybatı köşesine yakın düzgün dikdörtgen biçimle işlevi bilinmeyen havuza benzer bir birim görülmektedir. Mekânın batı duvarında tonoz ile duvarın kesiştiği kısımda duvar boyunca devam eden düz kesitli bir silme yer almaktadır. Batı duvarında iki adet kuzeyde ise bir tane niş bulunmaktadır. Mekânın ortasında mantar şeklinde genişleyen bir oyuk dikkat çekmektedir.

Mekânın doğu duvarında L alanına geçişin sağlandığı tünel yer almaktadır. Ayrıca doğu duvarın önünde bu mekânın bir *latrina* olabileceğini düşündüren, duvar boyunca uzanan seki ve üzerinde üç adet çukurlaştırılmış otuma yerleri biçimi verilmiş çukurlar görülmektedir.

Güneydoğu güneybatı doğrultusunda dikdörtgen planlı olan N mekânına güneybatıdaki kemerli bir açıklıktan girilmektedir. Mekânın üstü beşik tonoz örtülüdür. Mekanını iki ayrı birim olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır. Ana birim olan güneybatıdaki kısmın hem kuzey hem de güney duvarında nişler görülmektedir ve güneydoğudaki birimle arasında kot farkı vardır. Ayrıca güneydoğudaki birimin doğu duvarında birer adet niş vardır. Güneydoğudaki birimin kuzey duvarında yer alan ve havuzun zemininden tavana kadar devam eden genişliği değişen bir kanal izlenebilmektedir.

Güneydoğuda yer alan beşik tonoz örtülü bu birimin su tutmaya yarayan bir havuz işlevi gördüğü öngörülebilir. İki birim arasında geçiş ise kuzey ve güney duvara bitişik yapılmış dörder basamaktan oluşan anakaya merdivenlerle sağlanmaktadır. Kuzey duvarda bir adet balık figürü kabartma yer almaktadır. Güneydoğudaki birim ile ana birim arasında havuz duvarı örüldüğü görülür. İki merdivenin arasında süsleme kemeri içine alınmış bir çeşme deliği dikkat çekmektedir. Çeşmenin dibinde güneydeki birimin zemin kotundan aşağıda dikdörtgen planlı bir havuz yer alır.

Bu mekânın kuzey ve güney duvarlarının tonoz ile kesiştiği kısımda güney duvar boyunca düz kesitli silmeler izlenebilmektedir. Yapının güneybatı biriminin kuzey duvarında iki, güney duvarında ise dört adet duvar yüzeyine işlenmiş süsleme kemerleri görülür.

Doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olan O mekânı beşik tonoz ile örtüdür. Kuzey ve güney duvarların tonoz ile kesiştiği kısımda duvar boyunca yuvarlak kesitli silme görülmektedir. Mekânın güney duvarında üç adet kemerli niş vardır. Kuzey duvarda duvar boyunca devam eden ve bir kısmı yıkık durumda olan bir seki görülmektedir. Kuzey duvarında üç, doğu duvarında ise iki adet duvar yüzeyine işlenmiş süsleme kemerleri bulunmaktadır.

Doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olan P mekânına giriş kesme taştan örülerek düzenlenmiş bir açıklıktan sağlanmaktadır. Üstü beşik tonoz ile örtülü olan mekanını iki ayrı birim olarak planlandığı görülür. Ana birim olduğu anlaşılan batıdaki kısmın hem kuzey hem de güney duvarında nişler görülmektedir. Batı birim ile doğudaki birim arasında kot farkı vardır. Doğudaki birimin doğu duvarında da bir adet niş yer almaktadır.

Doğuda yer alan bu ve üzeri beşik tonoz ile örtülü olan bu birimin su tutmaya yarayan bir havuz işlevi gördüğü düşünülmektedir.

İki birimin kesiştiği kısımda kemerle kademelenme yapıldığı görülür. İki birim arasında geçiş ise kuzey duvara bitişik yapılmış dört basamaktan oluşan anakaya merdivenle sağlanmaktadır. Doğudaki birim ile ana birim arasında merdiven bitiminde havuz duvarı örüldüğü ve birimleri birbirinden ayırdığı görülür. Duvarın üzerinde eksende geniş bir boşaltma kanal oyuğu, eksenin kuzeyinde ve güneyinde düzgün tıraşlanmış üst kısımları açık niş görülmektedir.

Merdivenin güneyinde ise olasılıkla çeşme olarak kullanılmış, üst kotta yer alan güneydoğu birim içerisindeki havuzdan su akmasını sağlayan bir çeşme deliği bulunmaktadır. Çeşme deliğinin üzerinde bir süsleme kemeri mevcuttur. Çeşmenin dibinde batıdaki birimin zemin kotundan aşağıda yaklaşık kare planlı bir havuz yer alır.

P mekânın kuzey ve güney duvarlarının tonoz ile kesiştiği kısımda güney ve kuzey duvar boyunca düz kesitli silme görülmektedir. Yapının batı biriminin kuzey ve güney duvarında dörder adet duvar yüzeyine işlenmiş süsleme kemerleri yer alır.

Ankara'dan İstanbul'a ya da Bolu'ya giden yolun üzerinde bulunan Mahkemeağacın yapı topluluğu konumu itibariyle Ankara kırsalında güvenlik alanı oluşturulmak için inşa edilmiş olmalıdır. Yine Ankara'yı batıya bağlayan yolun üzerindeki Kesiktaş ve Beşinler kaya yerleşimleri ve Bizans Haç yolu üzerindeki İndere kaya yerleşimi Bizans'ın kırsalındaki thema uygulamasıyla bağlantılı gibi görünmektedir.

Bizans bu sistemle, Arap akınlarına kadar yoğun bir şekilde savunmaya ihtiyaç duymadığı Anadolu ve Doğu sınırını sağlıklı bir şekilde koruyabilmeyi hedeflemiş ve merkezin gücünü arttırabilmeyi başarmıştır. Askeri gücün paralı askerlerden değil de yerli askeri güce dayandırıldığı bu oluşum ile devlet daha güçlenmiş ve toprağa bağlı "Stratiotes" lerin merkezinde olduğu yeni bir düzen ortaya çıkmıştır. Bu sistem ordu düzeni gibi görünse de devlet bütçesine en büyük vergi gelirini sağlayacak olan köylü sınıfının da meydana gelmesini sağlamıştır (Ostrogorsky, 1981: 124-130; Treadgold, 1983: 629, Güçlüay, 2011: 63-91; Haldon, 2016: 172).

İmparatorluğun doğu sınırı güvenli hale gelince askeri kuvvetleri çoğaltmak ve ülkeyi iktisadi anlamda güçlendirmek Bizans'ın en büyük hedefi haline gelmiş ve toprağa yatırım yapma konusunda bir hareketlilik başlamıştır (Magdalino, 1997: 18). 10. yüzyılda kırsalda toprak sahibi özgür köylüler ve köylü askerler ve kendi topraklarını kaybederek diğer toprak sahiplerine çalışan köylüler ve kölelerin olduğu bir topluluğun varlığından söz etmek mümkün görünmektedir. Özgür diye nitelenebilecek köylünün toprağı karşılığında asker barındırma zorunluluğu yokken asker köylü sahip olduğu toprakları en büyük oğlu dışında kimseye miras bırakamıyordu. Boş arazi bulabilmeleri durumunda diğer oğullar küçük topraklara sahip özgür köylü sınıfına geçebiliyorlardı (Baskıcı, 2009: 217-227).

Hem devlete vergi veren hem de askeri güç sağlayan bu köylü nüfus 927'de yaşanan kuraklık sonrasında yoksullaşmış ve topraklarını *dynatoiye* bırakmak zorunda kalmıştır (Ceylan, 62). Sivil, askeri veya dini üst düzey yetkiler olan *dynatoslar* önemli servetlere ve arazilere sahip oldular. 10. yüzyılın sonlarında ve 11. yüzyılın başlarında genellikle miras yoluyla aktarılamayan bu kurum, 11. yüzyılın ortalarında kalıtsal bir aristokrasi oluşturan sınırlı sayıda aile tarafından tekelleştirilmeye başlandı (McGeer, 2000: 15-21; Neville, 2013: 294). 11. yüzyılda imparatorluk devlet arazilerini ve köylülerin hazineye ödedikleri her türlü vergiyi geçici olarak bir şahsa veya kuruma devredilmesi olarak nitelendirilebilecek *Pronoia* sistemi sonradan askeri *dynatoi* haline gelecek olan askerlerin lehine gelişmiş ve daha da güçlenmelerine yol açmıştır (Khoniates, 1995: 146, Karaca, 2019: 75).

Makedonya hanedanının sınır bölgelerinin yönetimini ve korumasının nasıl sağlanacağını anlatan dönem kaynaklarında “güçlü” olarak atfedilen *strategoslar*, themalarda üst düzey görevlerde bulunan askerler ve “fakir” olarak nitelendirilen *stratiotailerden* bahsedilir ve köylerin devamlılığının önemi sürekli vurgulanır. Ayrıca 10. yüzyılda köyleri korumak amaçlı istasyonların varlığı da bilinmektedir (Karaca, 2019: 76-79).

7. yüzyılın ortalarından itibaren gözlemlenen Anadolu topraklarındaki hareketlilik burada bulunan Anatolikon ve Armeniakon themalarındaki asker aristokrat sınıfın kendilerine özgü yerel bir savunma biçimi oluşturmasına sebep olmuştur. Sahip

oldukları unvan ve görevlerden gelirleri olan, tarım arazilerine sahip ve hatta köylüden vergi alan bu kişiler 8. ve 9. yüzyıllarda devlete bağlı ama 10. ve 11. yüzyıllarda giderek bağımsızlaşan yeni bir güçlü sınıfın ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Haldon, 1997: 155-156; Eger, 2015: 249).

Bizans kırsalında önceleri askeri görevlilerin ve yüksek kademedeki din dışı görevlilerin aileleri tarafından kullanılan yerleşimler 8. ve 9. yüzyıllarda askeri kimlik kazanmaya başlamıştır (Iverson, 2000: 3). Herhangi bir savaş ya da saldırı durumunda köylünün nasıl davranması gerektiğini anlatan askeri metinlerden bu tür yerleşimlerden bahsedilmektedir. Avanos yakınlarındaki, erken döneme tarihlendirilen Özkonak'taki Saray/Saray Belha bu tür bir uygulamaya sahiptir (Ousterhout, 2017: 275).

Aralarında güçlülerin de bulunduğu çeşitli toprak sahiplerine ait olabileceği düşünülen yerleşimlerin avlulu kompleksler olduğu görülmektedir. Avlu düzenlemesindeki vurgu, avluya dik uzanan büyük salon ve din dışı işlevler taşıyan mekanların çokluğu günlük yaşam öğelerini ön plana çıkartmaktadır (Ousterhout, 2005: 147). Askeri metinler ile vurgulanan sınır savunma stratejileri kapsamında karşı saldırıyı zamanında Başkent'e bildiren ve hatta gerektiğinde geciktiren bu uyarı sisteminin parçası olan bu komplekslere en iyi örneklerden olan ve kalelere ve yollara yakın noktada bulunan Açısaray, Çanlı Kilise ve Selime-Yaprakhisar verilebilir (Öztürk, 2012: 169-170; Ousterhout, 2019: 427-436).

Çanlı Kilise ana yerleşiminin kuzeyinde kalan Kuzey Yerleşimi 6. yüzyıl sonu 7. yüzyıl başına tarihlendirilmektedir (Ousterhout, 2005: 115). Kuzeydoğudaki 2 no.lu kompleksin kilisesinde, spatharokandidatos unvanlı bir *dynatosun* yazıtı, kompleksin 10. yüzyıl kullanımını işaret etmektedir (Karaca, 2019; 82). 10. ve 11. yüzyıllar tarihlenen ana yerleşim civarında yaşayan toprak sahibi varlıklı aileler ve onlara bağımlı köylülerin yaşadığı bir *kome* olarak tarif edilir (Ousterhout, 2005: 184). Aynı zamanda Çanlı Kilise ve Çanlı yerleşiminin bölgede var olduğu düşünülen askeri haberleşme ağının da bir parçası olduğu anlaşılmaktadır (Eger, 2008: 327).

Yine bu askeri haberleşme ağının yakınlarında olan ve Aksaray'ın yaklaşık 15,00 km kuzeydoğusunda kalan Gökçe (Momoasson) yerleşkesinde bulunan Gökçe 2 kompleksi,

10. yüzyıl sonu 11. yüzyıl başında, avlu etrafında şekillenmiş bir askeri veya sivil konut mimarisini gösterir. Kompleksin kapalı avlu etrafında şekillenmesi ana yola yakın olmasından kaynaklanan güvenlik sorunuyla ilişkilendirilebilir (Ousterhout, 2017: 293).

Aksaray-Kemerhisar yolu üzerinde bulunan Selime Kalesi kompleksi birçok yerleşim tipini bünyesinde barındıran nadir örneklerden biridir (Kalas, 2000: 131-167). Kompleks iki avlu ve avluların etrafında konumlanmış yaşam alanlarından oluşur (Kalas, 2003: 61). Stratejik bir yerde konumlanmış olan kompleksin 10.-11. yüzyıllarda yerel asker aristokrasiye mensup güçlü bir aileye ait konut olabileceği ve savunma sisteminin kontrol noktalarından birine işaret ettiği düşünülmektedir (Kalas, 2006, s. 281).

Melendiz Çayının etrafında konumlanan Selime, Aleydinbaşı, Güvercinlik ve Güllü kaya'da bulunan on beş kayaya oyma mekân bulunmaktadır (Kalas, 2009: 79-91). Bunlardan Selime-Yaprakhisar yerleşiminin açık veya kapalı avlu etrafında konumlanmış ana salon uygulaması, ana cephe düzenlemesi ve anıtsallığı ile sınır bölgesini koruyan yerel askeri aristokrasisine ait bir *dynatoi* konutu olarak kullanıldığı düşünülmektedir (Kalas, 2017: 40).

Kilikya Geçidine giden Bizans Askeri yol güzergâhındaki Gülşehir (Zoropassos)'da bulunan Açksaray yapı topluluğu dokuz kayaya oyma kompleksten oluşmaktadır (Ousterhout, 2019: 413-419). 10. yüzyılda inşasına başlanmış ve 13. yüzyılda varlığını sürdürmüş olduğu düşünülen Açksaray kompleksinin açık avlu düzenlemesi, çevre duvarı, yemekhane oluşumları, geniş kabul salonları, ek mekânlar ve çok sayıdaki ahır uygulaması göz önüne alınarak asker aristokratları ve ailelerini barındırmış olduğu öngörülür. İçinde birçok oikos bulunan yerleşimin hem Kilikya Geçidine giden askeri yol üzerinde hem de Kızılırmak'a yakın olması sebebiyle askeri birliklerin ihtiyaçlarını giderebilecekleri bir nokta olarak hizmet ettiği düşünülmektedir (Öztürk, 2010: 249-251).

Mahkemeağacın kompleksi, yukarıda örneklerini verdiğimiz birden fazla kompleks topluluğundan oluşan yerleşim alanı olmayıp tıpkı Eskigümüş, Erdemli, Şahinefendi, Soğanlı Han, Karanlık Kale, Aynalı Kilise, Hallaç, Kılıçlar, Bezirhane ve Direkli Kilise

kayaya oyma mekanları gibi yayınlarda tek avlulu (isoleted courtyard complexes) kompleksler olarak anılan ve güçlü toprak sahibi aileler ile ilişkilendirilen mekanlar gibi isole bir açık avlulu yerleşimdir (Öztürk, 2010: 257).

Ihlara Vadisinde bulunan Direkli Kilise yapı topluluğu duvar resimlerinden hareketle 10. yüzyılın sonu 11. yüzyılın başına yani II. Basileios ve VIII Konstantinos dönemine tarihlendirilmektedir. Yapının sadece bir bölümünün duvar resimleriyle süslediği ve geri kalan kısmının pilasterle kaplı olması bölgeye gelen Türk toplulukların varlığından dolayı terkedilmiş olduğu izlenimini vermektedir. Aynı durum vadideki Karanlıkkale Kilisesinde de izlenebilmektedir (Rodley, 1985: 94-95, 103).

Ortahisar köyünün yakınında bulunan Hallaç yapı kompleksi benzer bir tehdit nedeniyle terkedilmiş ve bu yüzden kısa süreli bir kullanımı olduğu önerilir (Rodley, 1985: 26; Ousterhout, 2017: 279-280, 335; Ousterhout, 2019: 2370-371).

Erdemli vadisinde bulunan Saray yapı topluluğu da güçlü toprak sahibi aileler ile bağlantılı olmalıdır. Kompleks bir tarım köyünde yerleşik olan bir toprak sahibinin “domestik ve dini ayrımlara sahip bir aristokrat konutu” olarak tanımlanmaktadır (Karakaya, 2007: 502; Cooper ve Decker, 2013: 200-206; Ousterhout, 2017: 317). Son dönem çalışmaları yapı topluluğun bir manastır kompleksi olabileceği üzerinde de durmaktadır (Karaca, 2019: 96)

Avcılar köyünde bulunan Bezirhane Kilisesi kompleksi de kemer uygulamalı cephesi, cephenin eksenine dikdörtgen planlı salonu ve açık avlunun etrafına sıralanmış yaşam alanı olabilecek yan mekânları buradaki diğer komplekslerden bu özellikleri ile ayrılan tek konuttur. Bu sebeple kompleks 10.-11. yüzyıllarda köyün kontrolünü elinde tutan bir güçlüünün konutu olarak önerilmektedir (Karaca, 2019: 97).

Kılıçlar Vadisinde yer alan Kılıçlar yapı topluluğu sahip olduğu duvar resimleri sebebiyle 10. yüzyılın başına tarihlenir. Mimari elemanları göz önüne alındığında kompleksin bir konut olabileceği ön görülmektedir. Yapı topluluğu 11. yüzyılda da kullanımını sürdürmüştür (Jerphanion, 1925-1942: 200-201; Rodley, 1985: 43-45; Ousterhout, 2017: 283).

Göreme Vadisinden Ürgüp'e uzanan düzlemdeki vadide yer alan Aynalı Kilise kompleksi açık bir avlunun etrafında konumlanmış kilise, salon, şarap işliğı ve yaşam alanlarından oluşmaktadır. Kilisenin avlunun ana cephesine yerleştirilmesi ve yanındaki dikdörtgen salonun ön cepheye dik olarak konumlanması sebebiyle dini işlevi olan diğer komplekslere göre farklılık gösterir. Yine avlunun güneybatı köşesinde açıklığa dik olarak uzanan bir başka dikdörtgen mekân yer almaktadır (Rodley, 1985: 59; Öztürk, 2000: 145; Ousterhout, 2017: 285). Kilise templan düzenlemesi ve bezeme programı ile 11. yüzyıla tarihlenir (Rodley, 1985: 63). Aynalı Kilisenin tonozunda, kemer yüzeylerinde ve nartekde yer alan pandantiflerde görülen, kartal motiflerinin askeri bir anlamı olduğu açıktır. Bu yüzden yapı topluluğunun askeri bir ailenin mülkü olduğunu öngörmek yerinde olacaktır (Karaca, 2019: 99).

Günümüzde Göreme Açık hava müzesi yer alan Karanlık Kilise, avlusu, kemerli düzenlemeye sahip iki katlı cephesi, avlunun etrafına yerleştirilmiş mekân uygulaması yapının ikinci evresi olarak tanımlanır (Ousterhout, 2017: 399). Kendisine dini bir otorite tarafından verilen görev dolayısıyla orada bulunduğu düşünülen bir banisi olan yapı topluluğu 11. yüzyılın ortalarına doğru Kayseri hattını aşağı doğru takip eden rotaya Khalkedon inancına sahip olmayan Ermeni nüfusun yerleştirilmesi ile bağlantılı olmalıdır. Karanlık Kilise bu kişileri yönlendirerek sınır bölgesinde bir denge kurmak ve yaklaşan Türk tehdidine karşı görevlendirilmiş kişileri işaret etmesi açısından önemlidir (Karaca, 2019: 100).

Göreme Vadisinden Soğanlı Vadisine giden güzergâhta olan Şahinefendi kompleksi aşağıda bulunan ve çok sayıda kayaya oyma mekânın bulunduğu bir köye hâkim pozisyonadadır (Ousterhout, 2017: 283) iki evresi olduğu düşünülen yapı topluluğunun girişe dik uzanan dikdörtgen salon uygulaması ve avlunun iki yanında yer alan yaşam alanları 10.-11. yüzyıllara tarihlendirilir (Rodley, 1985: 33-39). Kilisenin ise komplekse daha sonra eklenmiş olduğu düşünülür (Benucci ve diğerleri, 2017: 259).

Yukarıda detaylı olarak mimari tanımını yaptığımız Mahkemeağacın kompleksi açık avluya dik uzanan gösterişli bir salon uygulaması ve açık avlunun etrafına sıralanmış yaşam alanı olabilecek yan mekanları ve işlikleriyle Kapadokya bölgesinde dynatos konutu olan mekanlarla benzer özellikler göstermektedir. Boukellarion temasında yer

alan yapı topluluğu Arap akınlarından sonra bölgede oluşturulan uygulamanın bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Mekanların duvarlarındaki kemer uygulamaları ve bezeme unsurlarıyla en erken 7.-8. yüzyıllara tarihlendirebileceğimiz bu kompleks Themanın merkezi olan Ankyra'yı Klaudiopolis/Bolu ve İmparatorluğa bağlayan yolun güvenliğini sağlamak amaçlı kullanılmış olmalıdır.

Herhangi bir savaş ya da saldırı durumunda nasıl davranılacağını anlatan İmparatorluk metinlerinde varlığından haberdar olduğumuz bu yerleşimler savunma stratejileri kapsamında karşı saldırıyı zamanında Başkent'e bildiren ve hatta gerektiğinde geciktiren bir uyarı sisteminin parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Anadolu'ya gelen Türk akınlarından önce Ankara kırsalında bir güven alanı oluşturduğunu düşündüğümüz bu mekânın askeri bir *oikosun* mülkü olduğunu önermek mümkündür.

Bölgede küçük buluntu ele geçmediği için kompleksin en geç kaçıncı yüzyıla kadar kullanıldığını tespit etmek mümkün görünmemektedir. Türk akınlarından sonra Bizans'ın kırsalı ne zaman terk ettiğinin de tartışmalı olduğu düşünüldüğünde bir öneride bulunmak güçleşmektedir.

3.2.1.9.10. Kesiktaş/Yediodalar Kaya Yerleşimi

Ankara'nın 40 km batısında Sincan ilçesi Kesiktaş mevkiinde Ankara Çayı ve Ova Çayı'nın kesiştiği bir alanda kayalık bir tepenin yamaçlarında yer alır. Doğu-batı doğrultusunda akan Ankara Çayı ile kuzeyden gelen Ova Çayı'nın tam kesiştiği yerde bulunan kayaya oyma yapı topluluğu oldukça stratejik bir alanda konumlanmıştır. Günümüzde Ankara'yı batıya bağlayan demir yolu da bu alandan geçmektedir (Alparslan ve Vardar, 2002: 32-33).

Fotoğraf 24. *Kesiktaş/Yediodalar Kaya Yerleşimi* (Sincan Tarih Kültür Atlası, 2022: 100)

Tek kat şeklinde tasarlanmış yapı topluluğunun giriş ve cephesi kuzeydoğu ve kuzey yöndedir. Yerleşme tepenin doğu yamacından merdivenler ile sağlanır. Yapı, biri kayanın içine doğru ilerleyen, diğeri ise dış yana paralel uzanan iki koridor (A ve G) ve bu koridorlara açılan dörtgen mekânlardan (B, C, D, E, F, H) oluşmaktadır (Alparslan ve Vardar, 2002: 32-33).

Profilli sövelerin ve lentonun taklit edildiği giriş kapısı giderek daralan ve alçalan bir koridora açılır. Koridorun yan duvarlarında nişler izlenebilmektedir. Koridorun güneyinde yer alan şapel profilli lento ve sövelerinden oluşan görece daha özenli bir giriş kapısına sahiptir. Lentonun üzerinde yunanca bir yazıt mevcutsa da okunamamaktadır. Kapının yanında benzer örnekleri 10-11. yüzyıllara tarihlenen bir kartal kabartması mevcuttur (Rodley, 1985: 84).

Üç nefli, bazilikal plânlı Şapel (C) kuzey-güney doğrultusuna kaymış izlenimi vermektedir. Güneyde yuvarlak apsis nişi önünde bema, bir templon ile naostan ayrılır. Bemanın önünde, benzer uygulamalarını Gelveri/Güzelyurt'da da gördüğümüz iki sütun başlığı ile oluşturulan kare mekân kubbemsi tonoz, yan nefler beşik tonoz ile örtülü iken bema düz bir tavan örtüsüne sahiptir (Pekak, 1993: 123-160). Templon uygulaması ve

bemanın içinde doğu ve batıda yer alan seki uygulaması ile 10-11. yüzyıla tarihlenen yapılarla benzerlik göstermektedir (Alparslan ve Vardar, 2002: 32-33).

Şapel dışındaki orta koridordan birer basamak ile inilen diğer mekanlarda özgün özellikler izlenememektedir. Düz tavanlı odaların duvarları Frigya'daki duvar işçiliği ile benzerlikler gösterir (Haspel, 1971: 229-231). Diğerlerinden farklı olarak D biriminde odanın merkezinden başlayıp güney duvarı boyunca da izlenebilen bir kanal yer almaktadır (Alparslan ve Vardar, 2002: 32-33).

Kayanın dış kısmına paralel olarak doğu batı yönünde uzanan G kuzey duvarında bir pencere açıklığı ve karşındaki güney duvarda bir seki ve bir niş yer alır. Aynı duvarda doğuya doğru uzanan bir niş izlenebilmektedir. Koridorun sonunda bulunan bir niş içindeki açıklığın da tuvalet olduğu öngörülmüştür. Manastır olarak tabir edilen yapı topluluğunun altında toprak seviyesinde bağımsız bir mekân daha yer almaktadır. Üst örtüsü tonoz olan yapıda, batıya uzanan bölümün yan duvarlarında ve tavanda enlemesine bir oyuk yer almaktadır (Alparslan ve Vardar, 2002: 32-33).

Yayınlarda Manastır olarak adlandırılan bu yapı topluluğu Kapadokya'da da oldukça sık karşımıza çıkan tarım yerleşimleri dışındaki tüm komplekslerin Manastır olarak adlandırılması ile aynı kaderi paylaştığı düşünülerek yapının işlevinin tekrar sorgulanması gerekmektedir. Yapını bulunduğu alanın stratejik önemi göz önünde bulundurulduğunda buranın bir Dynatos konutu olabileceği de akıllardan çıkarılmamalıdır. Ayrıca Kesiktaş Yapı topluluğunun bulunduğu İstanos/Zir vadisinde çok sayıda kayaya oyma mekân izlenebilmektedir.

3.2.1.9.11. Zincirlikaya Zir Kaya Yerleşimi

Ankara'nın Sincan İlçesine bağlı Yenikent beldesinde bulunan Zir Vadisi'nde kayaya oyma mekânlar bulunmaktadır. Yerleşim eski İstanos kasabasına yakındır.

Fotoğraf 25. *Zincirlikaya Zir Kaya Yerleşimi*

Kasaba tarafına bakan kısmı dik bir yamaçta ve ulaşılması zordur. Bu mekânda birbirine geçitler ile bağlanmış birimler mevcuttur. Yine zorlukla yaklaşılan bir başka kayaya oyulmuş birimler dizisi, arka taraftaki yamaç boyunca uzanmaktadır.

Bunlardan ilkinde bir galeriye ulaşılmaktadır ve buradan merdivenlerle oyulmuş bir galeriye ulaşılır. Daha sonra, bazılarında su rezervuarları bulunan ve çoğunda ocak izlenen bir dizi odaya girilir. Yerleşim dört galeri ve yedi odadan oluşmaktadır. Odaların önemli bir kısmı iki ya da üç aileyi içerecek şekilde bölünmüştür (Ainsworth, 1817: 137-138).

Yerleşimin güvenlik ve savunma amaçlı inziva yerleri veya dinsel zulümden korunmak için sığınma yerleri olabileceği düşünülmektedir (Ainsworth, 1817: 137-138; Texier, 2002: 417; Erdoğan, 2012: 113-114).

3.2.1.9.12. Güzelcekale Beşinler Kaya Yerleşimi

Ankara'nın Haymana ilçesine bağlı Güzelcekale köyünün yaklaşık 1,5 km, batısında yer alan yerleşimde bir kale ve kayaya oyma mekânlar bulunmaktadır.

Köyün güneybatısındaki bir tepenin üzerinde bulunan kale doğu, güney ve batı yönlerde olasılıkla Roma ve belki daha önceki döneme ait bir surla çevrilidir. Dikdörtgen iri blokların iyi bir işçilikle inşa edildiği bu surların üzerinde, küçük ve orta boy, kabaca biçimlendirilmiş taşların harçla örüldüğü ve Bizans Dönemine ait olabilecek sur duvarları görülmektedir. Kale'nin güneybatısında birbirine bitişik, bir dizi mekân yer almaktadır. Kalenin Bizans Dönemini işaret eden mimari kalıntıların yanı sıra yoğun seramik buluntular da gözlemlenmektedir (Belke ve Restle, 1984:172-173).

Kale'nin güneyinde kayaya oyma bir mezar odası yer almaktadır. Tüm duvarlarda madalyonlar içinde haç motifleri bulunan yapı haç motifleri göz önüne alınarak erken Erken Bizans dönemine tarihlendirilmektedir (Alparslan ve Vardar, 2002: 28).

Kalenin batısında Beşinler olarak bilinen mevkide üç kat halinde inşa edilmiş kayaya oyma bir yapı kompleksi yer almaktadır. Zemin katta doğu-batı yönünde, ayrı girişleri olan her iki birim dikdörtgen plânlıdır. Mekânlardan birinde doğu-batı doğrultusunda zemine oyulmuş bir tekne yer almaktadır. Kompleksin I. katında girişin önünde, ikinci bir tekne bulunur (Alparslan ve Vardar, 2002: 28).

II. kat, birbirine geçişi olan dört birimden oluşur. Yapı kompleksinin en geniş bölümü bu katta yer almaktadır. Bu birim, kompleksin, duvar düzenlemeleriyle ve boyama bezemeleriyle de en dikkat çekici odasıdır. Kör kemerler, nişler ve sekinin yanı sıra, duvarlarda görülen beyaz zemin üzerine kırmızı-kiremit tonda geometrik-çizgisel bezemeler, Kapadokya'daki 10-11. yüzyıllara tarihlenen Hallaç Manastırı, Kılıçlar, Karanlık ve Aynalı Kiliseler (Göreme No:14) gibi kayaya oyma mekanlar ile benzerlik göstermektedir (Rodley, 1985: 11-24, 39-45, 48-56). Kapı ve pencere düzenlemeleri Frigya'daki Delik Taş kayaya oyma kompleksinde de karşımıza çıkmaktadır (Haspels, 1971: 232-233).

Kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı olan B biriminin batısındaki uzun kenar boyunca uzanan bir seki ve çevresinde nişler gözlemlenebilmektedir. Buradan duvarlarında çok sayıda farklı boyutlara sahip nişlerin olduğu C birimine geçilir. Bu mekânın güney duvarında bir pencere ve seki yer almaktadır (Alparslan ve Vardar, 2002: 29). Buradaki nişler Frigya ve Kapadokya'daki 11. yüzyıldaki karşımıza çıkan niş

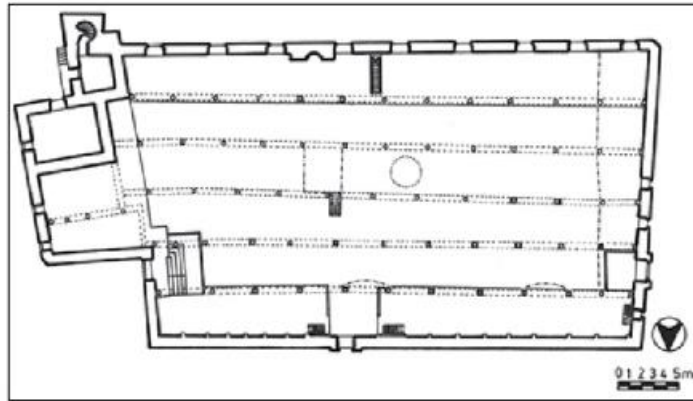
uygulamaları ile benzerlik gösterir (Haspel, 1971:215-234-235; Rodley, 1985: 39-45). Buradan geçilerek ulaşılan D biriminde bir niş içinde ortası açık bir oturma sekisinin bulunduğu bir tuvalet yaralamaktadır (Alparslan ve Vardar, 2002: 29).

Kompleksin ilk katı kalenin güneyinde bulunan mezar odasıyla benzerlik gösterse de ikinci kat günlük yaşam işlevleriyle ve mimari uygulamalarıyla 10-11. yüzyıla tarihlenebilir. Bu yapı kalabalık bir aile ya da küçük bir topluğun kullandığı günlük yaşama dönük bir yapı birimi olarak düşünülmelidir (Alparslan ve Vardar, 2002: 30).

3.2.2. Ankara Çevresindeki Türk Dönemi Yerleşimler ve Yapılar

3.2.2.1. Sivrihisar Ulu Cami

Cami Sivrihisar ilçesi Cami Kebir Mahallesi'nde, Kağrı Pazarı denilen meydan yerinin batısında bulunur. Yapı doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plan şemasına sahiptir. Harimi mihrap duvarına paralel birbirinden ahşap sütunlara atılmış kirişler ile ayrılan altı sahından oluşur.

Şekil 18. *Sivrihisar Ulu Cami Rölöve Planı* (Altınsapan, 1999: 34-35)

Camide bulunan en eski kitabe 629/1231-32 tarihlidir. Yapı bugünkü formuna 637/1274 tarihinde ulaşmıştır (Altınsapan, 1999: 34). İlk yapının banisi olan Emir Celaledin Ali Bey Sivrihisarlı bir kadı leşkerdir. 1256 yılında Moğollar tarafından tahtan indirilen II. İzzeddin Keykavus taraftarı olduğu gerekçesiyle Muineddin Pervane tarafından tutuklanıp öldürüldüğü bilinmektedir (İbni Bibi, 1996: 249).

1232 tarihli kitabe özgün yerinde değildir. 1409 tarihli minarenin kapısının üzerinde yer almaktadır.

Kitabe metni (Özalp, 1961: 66):

كل شيء هالك الا وجهه له الحكم وابه ترجعون
 همه مراکز ایم پیر و جوان
 بنی هذه اعمارة المباركة الامير الكبير جمال الدين علي كرو
 اطال الله عمره لاجل والده المرحوم المنصور جمال الدين
 اسمعيل بن ابي بك تفده الله سنة تسع وعشرين وستا

Okunuşu:

1. Küllü-ü şey'en halikun illa vechehü lehul-hükmü ve ileyhi turcevun.
2. Hemmuhu merkarayim pir-ü civan bi-kiyeti nema ned kes-i cavidan
3. Bena hazihi 'l-imaret el-mübarekat el-emir el-kebir Cemaleddin Ali Beg
4. Atalallahu ömrehu li-ecel validihil merhum el-mağfur Cemaleddin
5. İsmail bin Akçe Beg teğammedehullah sene tis 'a ve işrin ve sitte(mie).

Türkçesi:

Herşey onun sayesinde kaybolup yine onun sayesinde geri döner. Genç yaşta hepimiz ölüme mahkûmuz, hiç kimse sonsuza dek kalmaz (-----). Bu imareti büyük emir Cemaleddin Ali Bey- Allah ömrünü uzatsın- merhum ve yargılanmış babası Cemaleddin İsmail oğlu Akça Bey için- Allah ikisini de yarlıgasın- 629/1231-1232 yılında yaptırmıştır.

Caminin güneybatı köşesi, minarenin yanında tuğla kubbeli küçük bir yapının kalıntılarını içermektedir. Batı ve kuzeyde yer alan sivri kemerlerle oluşturulduğu

anlaşılan bu birimin caminin hariminden yüksek olduğu gözlemlenmektedir. Orijinal yapıya doğudan bir giriş olduğu anlaşılmaktadır. Ancak caminin harim kısmı inşa edilirken, bu mekânın batı tarafındaki kemerler açılmış ve cami ile ilişkilendirilmiştir. Günümüzde mekânın doğusunda, kapının üstünde bulunan Bizans devşirme lento, erken tarihli, belki de ilk yapının varlığına işaret etmesi açısından önem taşımaktadır. Ayrıca caminin güneyinde en alt seviyede mihrap hizasına kadar güneydoğu köşeden devam eden erken bir yapının kalıntıları ayırt edilebilmektedir.

Bu birim, Mülk (646/1245) ve Hammamkarahisar (657/1259) mescitleri gibi Sivrihisar bölgesindeki Ulu Cami'den önce inşa edilmiş olan diğer yapılarla ölçek ve form bakımından uyumludur (Hayes, 2010:118).

Bu kısmın 630/1232 imaretinden kalmış olmalıdır. Asıl sorun, yazıt taşının muhtemelen birden fazla kez taşınmış olmasıdır. Minare tam olarak 2 Receb 812 / 9 Kasım 1409 tarihlidir ve kaidelerini çevreleyen duvarın daha sonraki bir tarihte inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Eğer 630/1232 tarihli kitabe camiyi genişletmek için yıkılan imaretin bir parçasıysa, o zaman 673/1274-75'te kaldırılmış ya bir yere yerleştirilmiş ya da saklanmış olmalıdır. Bu da kitabenin bu süre zarfında en az iki kez taşındığı anlamına gelir (Hayes, 2010:118).

Binanın büyük ölçüde genişletilmesinden sonra imaretin hünkâr mahfili olarak işlev görmüş olması mümkündür. Eğer Eminüddin Mikail küçük, kubbeli kâgir yapıyı kendi vakfına tahsis ettiyse, caminin ana salonuna bağlı fakat ondan ayrı özel bir mescit olarak işlev görmüş olmalıdır (Hayes, 2010:118).

Camiyi 1274 yılında yenileyen/yaptıran kişi Mikail bin Abdullah/Eminüddin Mikail'dir. Eminüddin Mikail'in etnik kökeni tartışmalı olsa da genel kabul Rum olduğu yönündedir (İbn Bibi, 1996:207; Kaymaz, 1970: 172; Merçil, 1996; 180-184; Vryonis, 2001;93-119). Eminüddin Mikail'in etnik olarak Rum asıllı olmayıp Anadolu'da yaşayan milletlerden herhangi birisine mensup olabileceğini hatta Kuman ya da Kıpçak olabileceğini düşünenler de vardır (Baykara, 1988: 23; Avcı, 2008: 222-225). I. Alâeddin Keykubad döneminde müstevfilik yapmış olan Sadüddin Ebu Bekr Erdebili'nin yetiştirmiş olduğu kölelerden birisi olduğu ifade edilmektedir (İbn Bibi,

1996: 207). Eminüddin Mikail'in kölelikten önceki yaşamı, ailesi, hangi koşullarda ve ne zaman Selçuklu gulam sistemi içerisine dâhil olduğu konularında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır (Boz, 2013: 18).

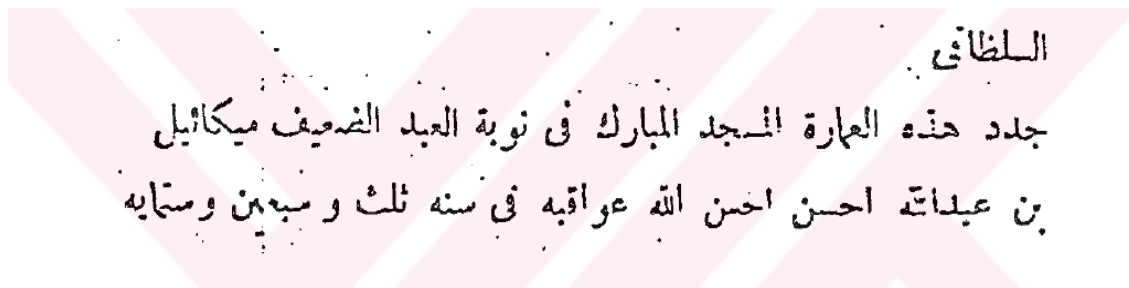
II. İzzeddin Keykavus döneminde (1249-62) müstevfi (maliye nazırı) olan Emineddin Mikail, 1259 yılından sonra saltanat naipliğine getirilmiştir. 1262 yılında II. izzeddin Keykavus tahttan indirildikten sonra devleti ele geçiren Muineddin Pervene döneminde görevine devam ettiği bilinen Mikail (Turan,1984: 493, 525), III. Gıyaseddin Keyhüsrev 1266 yılında tahta çıktığında da aynı makamı korumuştur (İbn Bibi, 1996: 280).

Saltanat naibi olan Mikail'in oldukça varlıklı bir kişi olduğu anlaşılmaktadır (İbn Bibi, 1996: 207; Aksarayı, 2023: 48; İbn Al-Zaki, 2011: 234). İbn Bibi'de uzun uzun onun yaptığı bağışlardan ve verdiği ödüllerden bahsedilir. 1277 yılında Karamanoğullarının Konya'yı işgalinin ardından yakalanan Mikail'e hazinesinin yerini söyletmek için işkence edilmiş ve öldürüldükten sonra hazinesi deve ve katırlarla Filobad'a götürülmüştür (İbn Bibi, 1996: 206). Oldukça varlıklı bir kişi olduğu bilinen Eminiddin Mikail'in Sivrihisar Ulu Cami, Medrese ve kütüphanesinden başka yapılara da banilik yaptığını yayınlardan öğrenmekteyiz (Aksarayı,1943: 48; İbn Bibi, 1996: 207; Emiroğlu, 1995: 136; Keskin, 1998: 79; Altınsapan, 1999: 40-41).

Sivrihisar'daki Kapulu, Yalnızçam ve Otaköy isimli köylerin Sultan Alaaddin döneminde Eminüddin Mikail'e mülk olarak bağışlanmış olduğu belirtilmiştir. Kendisine mülk olarak bağışlanmış olan bu köylerin gelirlerini sonradan, 1274 yılında inşa ettirmiş olduğu Ulu Cami'ye vakfettiği anlaşılmaktadır (Doğru, 1997: 41; Boz, 2013: 23).

Ulu Cami kuzey kapısı üzerinde yer alan kitabe;

Kitabe metni:

Okunuşu:

1. *Es- sultani*
2. *Ceddede hazihi 'l-imaret el-mescid el-mübarek fi nevbet el-abd'ud-daif Mikail*
3. *bin Abdullah ahsenallahu avakibehu fi senet sela ve seba'in ve sittemiet*

Türkçesi:

Sultan adına. Bu kutsal Mescid'in yenilenmesi, Allah'ın zayıf kulu Abdullah oğlu Mikaeil-Allah yaptıklarını kutsasın- zamanında 673/1274 yılında gerçekleşmiştir.

Kitabede 'Es Sultani' ifadesi 'Sultan adına' şeklinde çevrilmiştir. Arapçadaki 'Es' diye okunan bu yapı 'el (ل)' şeklinde yazılır. Arapçadaki el (ل) takısının Türkçede bir karşılığı yoktur. El takısının görevi ve anlamı İngilizcedeki "The" takısı ile birebir örtüşür (Yıldız, 2017: 588). Bu kitabede Sultan adına rastlanmamaktadır. Aynı durum 1232 tarihli kitabede mevcuttur. O kitabede de sultan adı geçmemektedir.

Selçuklu devletinin en üst kademesine ait olan bu kişiler, devletin kimliğini ve meşruiyetini zorunlu olarak savunmuş, ancak sultanlık müessesesinde hak iddia ederek, etkili bir yeni bir yerel özerklik ölçüsü oluşturmaya çalışmış olabilirler.

Politik olarak kargaşalı bir dönemde inşa edilmiş olan yapı idari iktanın teyidi ama politik olarak da yerel desteği pekiştirmek için yapılmış olmalıdır. Eminateddin Mikail Selçuklu sultanının acizliğinden ve Moğol'un dinlerini özgürce yaşama izninden yararlanıp, dağılmakta olan İmparatorluk içinde yeni devletin belki de kendi devletinin temelini oluşturmak için harekete geçmiş olabilir.

Sivrihisar yakınındaki inşa faaliyetlerinde de benzer bir durum yaşanmakta gibi görünmektedir. Mülk köyündeki 646/1248 tarihli Doğan Arslan Mescidi, 641/1243 Köseadağ yenilgisi ile alakalı olmalıdır. 657/1259 yılında Keykavus II Sivrihisar'da bir köy satmıştır (Cahen, 19084: 246: Turan, 1950-55: 158-184). Emir Seyfeddin Kızıl Bey tarafından yaptırıldığı düşünülen Hamamkarahisar'ın da yapım tarihi bu yıllara denk gelmektedir.

Bu örneklerden yörenin, emirlerin eline geçme eğiliminde olduğu anlaşılmaktadır. Yeni mülk sahiplerinin arazi üzerinde anıtsal yapılar inşa etmeleri, bunların sadece tipik askeri iktalar olmadığını, aynı zamanda Sultanlık maiyetindeki topraklarında kontrolünü ellerinde tuttukları anlamına gelebilir.

3.2.2.1.1. Eminiddin Mikail ve Köse Mihal

Mikail bin Abdullah bu örneklerin içinde daha farklı bir bağlamda değerlendirilmelidir. Sonrasında Müslümanlığa geçtiği anlaşılan Mikail bu bölgede bulunan aristokrat bir ailenin ikinci ya da üçüncü kuşak temsilcisi olması kuvvetle muhtemeldir. Burada Gavras ailesi örneği gibi bir durum olabileceği akıllarda tutulmalıdır. Bölgede bağımsız bir güç olmalarının sona ermesinin ardından, birçok Gavras'ın, Konya'da kurulan yeni Anadolu Selçuklu Devleti'nin hizmetine girdikleri bilinmektedir (Bryer, 1970: 171).

Saltanat naipliğine kadar yükselen ve oldukça varlıklı bir kişi olduğu anlaşılan Mikail'in bölgede bir zamanlar güçlü olan ve sonrasında Selçuklu hizmetine giren bir aristokrat

olabileceği de akıllarda tutulmalıdır (İbn Bibi, 1996: 207; Aksarayı, 2000: 48; İbn Al-Zaki, 2011: 234; Boz, 2013: 23-26).

Dönem kaynaklarının azlığı yüzünden aile ile ilgili bir bilgiye sahip olmasak da Osmanlı kuruluş öykülerine Köse Mihal olarak aktarılan kişinin Mikail bin Abdullah arasındaki isim benzerliği bir gelenek icadı olarak görülebilir.

Modern araştırmacıların kabul ettiği Köse Mihal karakteri tarihi açıdan sorunludur. Köse Mihal'in Osmanlı yazmalarında ilk kez ortaya çıkışı ilk nüshasının muhtemelen 1467'de yazıldığı düşünülen Oruç Tarihine dayanmaktadır. Yazmada Peygamber'in Mihal'e rüyasında görünüp onu Osman'a katılmaya yönlendirmesinden bahseden bir hikâye yer almaktadır (Oruç Beğ, 2007: 19-21). Rüyada Peygamberi görüp din değiştirme motifi, popüler İslami literatürde sık karşımıza çıktığı için tarihi bir kayıt olarak güvenilirliği tartışmalıdır (İmber, 1993: 67-68).

İlk Osmanlılar kendileri ile ilgili kayıt bırakmamıştır. Günümüze ulaşan ilk Osmanlı tarihleri 14. yüzyılın ilk yarısına ait bilgiler sunsa da bunlar sözlü bir geleneğe dayanır (İmber, 1999: 17-18). Tarihi anlatıdan daha çok halk destanı tarzında tıpkı Danişmend-namede olduğu gibi abartılı motifler içerir.

Köse Mihal daha önce de araştırmacılar tarafında çalışılmış ancak Harmankaya tekfurı olarak bilinen kişinin Harmankaya'nın sınırında olan Sivrihisar Bey'i Mikail bin Abdullah arasında bir bağ olabileceği düşünülmemiştir.

Colin İmber Oruç Bey'in Rumeli'nin reisi olan Mihaloğullarından haberdar olduğunu ve Mihalogulları'nın Macarlara karşı baskınlara liderlik etme rolüne basitçe bir gönderme olarak Osmanlı Padişahlarının atası Osman'a yoldaş olarak bir ata ailesi icat ettiğini düşünür (İmber, 1993: 67-68).

Aşıkpaşazade tarihinde Köse Mihal olarak anılan karakter onun yaşadığı dönemde düşünülen Türklerin hizmetinde bulunanlara verilen bir isim olan “martolosa” dönüşür (Aşıkpaşazade, 2003: 64-65; Özcan, 2003: 44-46). Anadolu'da özellikle 15. yüzyılın ikinci yarısında kullanıldığı anlaşılan “martolosluk” müessesini, Osman Gazi'nin İnegöl

tekfuru ile ilişkilerinde ve Orhan'ın Konur Kalesi'ni fethederken martoloslardan haberci veya casus olarak yararlandıklarını ifade ederek bu döneme taşıdığı görülmektedir (Âşıkpaşazade, 2003: 5, 50). Aşıkpaşazade, Hristiyan beylerin Müslümanlarla birlikte savaşıp sonunda İslam'ı kabul ettiklerine sık sık şahit olmuş olmalıdır. Bu yüzden Osman'ın Hristiyan düşmanlarıyla kendisi arasında aracılık yapması için bir Hristiyan arkadaşı olmasını istemiş olmalıdır. Böyle bir anlatım zaten Rumeli'de yaşananlar ile örtüşeceği için daha inandırıcı olacaktır (İmber, 1993: 67-68).

Aşıkpaşazade tarihinde Köse Mihal, Bursa yakınlarında yer alan Harmankaya tekfuru olarak yer almaktadır (Aşıkpaşazade, 2003: 64-65). Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterlerinden Prminios/Harmankaya ilçenin 16. yüzyılın Mihaloğlu ailesinin bir üyesi olan Mihaloğlu Ali (ö. yaklaşık 1500) tarafından mülk olarak tasarruf edildiği anlaşılmaktadır. Kayıta satın alma tarihi belirtilmese de bu ilçenin Mihal mülkü olduğunu göstermesi açısından önemlidir (Başar, 2020: 24-25; Barkan ve Meriçli, 1988: 313-317). Rumeli'deki ünlü akıncı beylerinden bir olan Mihaloğlu Ali ile Aşıkpaşazade çağdaştır. Bu da Aşıkpaşazade'nin böyle önemli birinin atasını Harmankaya'nın tekfuru yapmış olabileceği fikri akla yatkın gelmektedir (İmber, 1993: 67-68).

Bununla beraber Osmanoğulları ile aynı coğrafyada sadece birkaç on yıl önce Sivrihisar'a anıtsal bir yapıya banilik yapacak kadar önemli bir kişi olan Mikail bin Abdullah'ın tüm bu senaryonun başlangıç noktasında olabileceği daha yüksek bir ihtimaldir. Aynı coğrafya ile bağları bulunan Osmanoğulların kurucuna Müslümanlığa dönmüş ve Sivrihisar Bey'i olan Milail'in yoldaşlık etmesi akla daha yatkın gelmektedir. Tıpkı Danişmend-name örneğinde olduğu gibi Osman'a yoldaş olacak kişi o bölgenin seçkin Hristiyan ailelerinden birinin oğlu olmalıdır. Oruç Bey'de bu anlatıyı eserine yansıtmış ve belki de sonrasında Rumeli'nin Beyleri olacak ilk ata Mikail'i ona yoldaş etmiştir.

3.2.2.2. Mülk Köyü Türbeli Mescit

Mülk Köyü Türbeli Mescidi, Eskişehir-Ankara yolu üzerinde yer alan Mülk köyü mezarlığının bulunduğu tepe üzerindedir. Yapı 1994-95 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğüne restore edilmiştir. Son cemaat yerinin ahşap örtüsü kaldırılarak

orijinaline uygun sivri tonoz ile örtülmüştür. Tüm cephelerde eksik olan ve yıpranan kesme taş kaplamaların yenilediği görülmektedir (Altınsapan, 1999: 48). Oldukça sağlam durumda olan yapı günümüzde ibadete açık değildir.

Kitabesi bulunan yapı, M. 1247-48 (H. 645) yılında II. İzzeddin Keykavus zamanında Togan Arslan tarafından yapılmış bir mescittir (Çağatay; 1981: 22; İlter 1975: 19). Hakkında az bilgi bulabildiğimiz Togan, *emir-i alem* yani bayraktar olan ve 1239/40 (H. 636) yılında Sivas Subaşı Hüsameddin Karaca'nın emri ile Sa'd el-Din Köpek'i öldüren kişidir (İbn- Bibi 1996: 198; Kesik, 2008: 392-393).

Kuzey cephesindeki kapının üzerinde yer alan altı satırlık kitabe;

Kitabe Metni:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَبِهِ نَسْتَعِينُ
 بِنِي هَدْيِهِ الْمَسْجِدُ الْمُبَارَكُ فِي عَهْدِ السَّلْطَانِ الْأَعْظَمِ
 عِزِّ الدُّنْيَا وَالْدِينِ أَبِي الْفَتْحِ كَيْكَاوُشِ بْنِ كَيْخُسْرُو بْنِ
 كَيْقُبَادِ بْنِ كَيْخُسْرُو قَسِيمِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ وَظَلَّ اللَّهُ فِي الْعَالَمِينَ
 حَلَدُ اللَّهِ مُلْكًا لَهُ وَنَشَرَ فِي الْخَتَائِفِينَ رَأْيَتَهُ لِصَاحِبِيهِ طَنْغَانِ أَرْسَلَانَ
 مِيرِزِ عَلْتَمِ بْنِ مِيرِ (إِسْحَاقِ؟) غَفَرَ اللَّهُ لَهُ فِي جِهَادِ الْأَخِيرَةِ سَنَةِ خَمْسِينَ
 وَأَرْبَعِينَ وَسِتِّ مِائَةٍ

(İlter, 1975: 19; Çağatay, 1981: 24)

Okunuşu:

Bismillahirrahmanirrahim ve bihi nestain

Bena hazihi 'l-mescide 'l-mübarek fi ahdi es-sultanü 'l-azam

İzz'ed-dünya ve 'd-din ebu 'l feth Keykavus bin Keyhüsrev bin

Keykubad bin Keyhüsrev Kasım Emirü 'l-mü'minîn ve zillullahi fi 'l-âlemîn

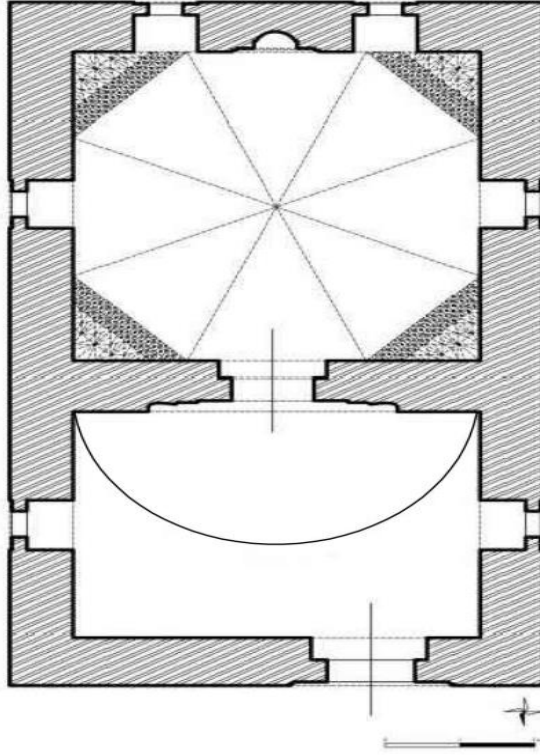
Halledallahu mülkehu ve neşere fi 'l-hafikin rayetehu li-sahibihi Toğan Arslan

Emîr-alem bin Emir İshak gafarallahu lehu fi Cemade'l-ahire sene hamse ve erbain ve sittemie.

Türkçesi:

Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Bu kutsal mescit, büyük sultan, dünya ve dinin değeri, fatihler babası, müminlerin emirinin kasımı ve dünyada Allah'ın gölgesi Keyhüsrev oğlu Keykubad oğlu Keyhüsrev oğlu Keykavus'un zamanında – Allah mülkünü sürekli kulsın- sahib-i azam emir (İshak)'in oğlu Bayraktar Doğan Arslan tarafından Cemaziyelahir 645/Ekim 1247 yılında yaptırılmıştır.

Kuzey güney doğrultusunda dikdörtgen plana sahip olan yapı iki bölümden oluşur. Güneydeki bölüm kare planlıdır ve üzeri sekiz dilimli külah ile kapatılmıştır. Külah sekizgen bir kasnak üzerine oturur. Kasnak geçişlerinde mukarnaslı tromplara yer verilmiştir. Kare planlı harim kısmının doğu ve batı duvarında birer adet, güney duvarında ise mihrabın iki yanına yerleştirilmiş şekilde iki pencere bulunur. Doğu ve batı tonoz eteğinin üstünde dışarı doğru daralan birer adet üst pencere vardır.

Şekil 19. *Mülk Köyü Türbeli Mescit Planı* (Muhammet Arslan, 2017)

Güneyinde yarım daire planlı mihrap nişi yer alır. Mihrabın iki yanında sütunçeler bulunur. Mukarnas kavsaralı mihrap nişinin etrafı sade profilli bir kuşakla çerçevelenmiştir. Mihrabın üzerinde geometrik geçmelerden oluşan bir rozet yer alır. Bu rozetin iki yanında simetrik olarak yerleştirilen kandil motifleri bulunur. Tromp köşeliklerinde daha ufak boyutlarda yine rozetlerin kullanıldığı görülür. Tromp içleri dört sıra mukarnasla doldurulmuştur.

Fotoğraf 26. *Mülk Köyü Türbeli Mescit Mihrabı*

Yapının kuzeyinde harime bir kapı ile bağlanan enine dikdörtgen planlı hazırlık mekânı bulunur. Mekânın üzeri beşik tonoz ile örtülüdür. Bu mekânın doğu ve batı duvarında karşılıklı yerleştirilmiş iki pencere bulunur. Güney duvarında harime girişi sağlayan bir kapısı mevcuttur. Oldukça bezemeli olan bu kapının geometrik motiflerle süslenmiş dikdörtgen bir çerçevesi vardır.

Yapı kesme taş malzemedен inşa edilmiştir. Doğu, güney ve batı cephelerinde ikişer adet alt sıra pençe yer alır pencerelerin üzeri yarım daire kemer şeklinde düzenlenmiştir. Yapının giriş kapısı kuzey cephede yer alır. Kapı akstan batıya doğru kayıktır. Kapının üzerinde dikdörtgen şeklinde altı satırlık kitabe levhası yer almaktadır.

Fotoğraf 27. *Mülk Köyü Türbeli Mescit Güney Cephe*

Fotoğraf 28. *Mülk Köyü Türbeli Mescit Batı Cephe*

1247 yılına ait kitabesi olan yapının, Doğan Arslan'ın Mülk köyünde yaptırdığı eski mescidin harap olup yıkılmasından sonra bugünkü mescit yapılırken şimdiki mescidin yerine konmuş olabileceği ve yapının 14. yüzyıla tarihlenmesi gerektiğini düşünenler vardır (Çağatay, 1981: 26). Son cemaat yeri kapısının sade, mescit kapısının süslemeli olması, duvarların üstünü sınırlandıran silmenin düz pahlı oluşu, mazgal penceresinin iç yüzeylerinin mescit bölümünün kavisli eteğine, dışarıda ise kasnağa açılışı neden olarak gösterilerek mescit bölümünün daha önce, son cemaat yerinin ise sonradan yapılmış olabileceğini öngörenler de vardır (Altınsapan, 1999: 50). Bir başka araştırmacı ise yapının kitabesine uygun olarak 13. yüzyılda inşa edildiğini düşünmektedir (İlter 1975: 16-25).

Yapının dış ve iç yüzeylerinde blok taşlar üzerine kazıma tekniğinde yapılmış tasvirler yer almaktadır. Burada bulunan tasvirlerin benzerlerinin Ankara Güdül, Kütahya Yapılcan Köyü Hıdırlık Türbesi, Eskişehir Seyitgazi ilçesi Kümbet köyündeki Himmet Baba Türbesi ve Kütahya'daki Aizanoi Zeus Tapınağı³⁶nda yer alması tez bölgemizde

³⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız; Beyazıt, M. (2018). Aizanoi Zeus Tapınağı'ndaki Türk İzleri, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.; Gital, B. D. (2015). Yapılcan Köyü Hıdırlık Türbesi Tasvirleri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.; Gital, B. D. (2017). "Yapılcan Köyü Hıdırlık Türbesindeki El Tasvirleri", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 63, s. 615-623.; Somuncuoğlu, S. (2010). Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler, Atok Yayınları, İstanbul; Somuncuoğlu, S. (2011). Saymalıtaş

bulunan erken Türkmen grupların hareketlerini anlamak ve birbirleriyle olan bağlarını kurmak açısından önemlidir.

3.2.2.3. Gecek Ulu Cami

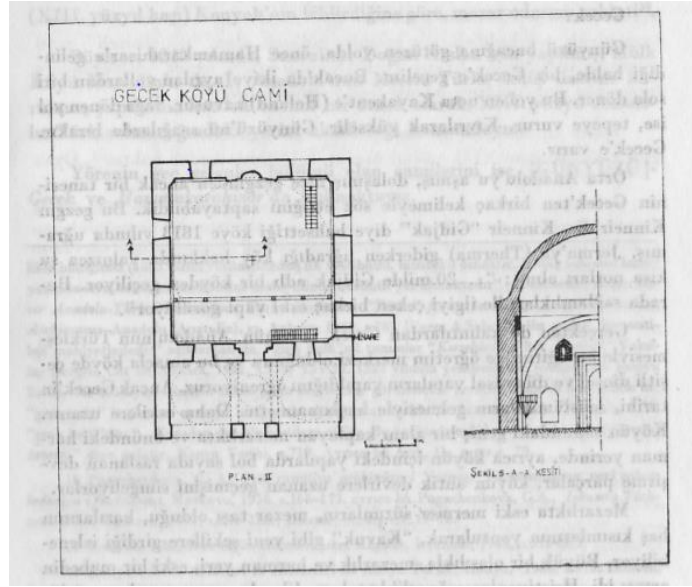
Gecek Ulu Camisi Gecek köyü merkezinde Ulu Cami Caddesi üzerindedir. Devşirme malzemelerden inşa edilmiş Şifalı Su Çeşmesi caminin önündedir.

Farklı zamanlarda onarımlar gördüğü anlaşılan cami en son 1970-71 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğünce restore edilmiştir. Çatısı ve kubbeleri kurşun ile kaplanmış ve duvarları çeşitli çiçek, dal ve geometrik şekillerle bezenmiştir (Altınsapan, 1999: 57). Oldukça sağlam durumda olan yapı günümüzde ibadete açıktır.

Selçuk Bey'in oğlu Umur Bey tarafından yapıldığı düşünülen caminin kitabesi günümüze ulaşmamıştır ama M. 1176-77 (H. 570) yılına tarihlenir (Özalp, 1960: 24, 82; İltis 1975: 29).

Cami kare plana sahiptir ve üzeri kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçişlerde pandantif kullanılmıştır. Kubbe sekizgen bir kasnak üzerine oturur. Duvarlarda hafifletme kemerleri bulunmaktadır. Caminin doğu, güney ve batı duvarında ikişer kuzey duvarında ise bir adet alt pencere mevcuttur. Doğu ve batı duvarında ikişer adet üst pencere bulunurken batı duvarında minare kısmına denk geldiği için bir adet üst pencere kullanılmıştır. Yapının kuzeybatı köşesinde minaresi yer almaktadır. Minareye çıkış merdivenlerine batı duvarından ulaşılır. Yapının kuzeyinde kadınlar mahfili bulunur. Güneyinde yarım daire planlı mukarnas kavsaralı bir mihrap nişi vardır. Mihrabın doğusunda ahşap bir minber yer alır. Yapının güney doğu köşesine bir vaaz kürsüsü yerleştirilmiştir.

Gökyüzü Atları, Atok Yayınları, İstanbul.; Somuncuoğlu, S. (2012). Damgaların Göçü Kurgan-Ankara Gündül Kaya Resimleri, Atok Yayınları, İstanbul. Baştürk, Y. (2021). Doğan Arslan Mescidi Duvar Yüzeylerindeki Tasvirler. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sanat Tarihi Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. Denizli.

Şekil 20. *Gecek Ulu Cami Planı* (İlter, 1975: 28)

Kuzeyinde üç bölümlü üzeri kubbe ile örtülü bir son cemaat yeri bulunan yapının cephelerinde çift kat pencere sistemi kullanılmıştır. Alt sıra pencereler daha büyük tutulmuştur. Pencerelerde yarım daire kemerlere yer verilmiştir. Üst sıra pencereler alt sıra pencerelerle aynı aksta yer almaz hafif kaydırılarak yerleştirilmiştir. Yapının giriş kapısı kuzey cephededir. Kapı açıklığı basık kemer kullanılarak oluşturulmuştur. Kapı lentolarında devşirme malzemelerin kullanılmış olduğu görülür. Bu mermer malzemeler üzerinde geometrik bezemelerden oluşan bir süsleme kuşağı mevcuttur.

Fotoğraf 29. *Harime Giriş Kapısı*

Fotoğraf 30. *İç Mekân*

Tek mekânlı ve kare planlı olan yapı geçirdiği onarımlarla orijinal formunu kaybetmiştir. Kapı üzerinde yer alan ve üzerinde 570/1174-75 tarihli yazı, yapıya 1944 yılında yerleştirildiği için inşa kitabesi olma özelliği taşımamaktadır (Altınsapan, 1999: 59).

1813 yılında bölgeye gelmiş bir seyyah olan Kinneir, Gidjak diye bahsettiği Gecek’de bir tanesinin Gecek Ulu camisi olduğunu düşündüğümüz sağlamlığı ile dikkat çeken birkaç eski yapıdan bahseder fakat detay vermez (Kinneir, 1818: 48).

Araştırmacıların genel kabulü, yapının Umur Bey’in oğlu Selçuk Bey tarafından M. 1176-77 (H. 570) yılında yapıldığı yönündedir (Özalp, 1960: 24, 82; İltis 1975: 29). Bu bilgi nereden edinildiği bilinmeyen bir vakfiyeye dayandırılır. Aynı vakfiyede Gecek’te bu cami ve minareden başka bir hamam, Sivrihisar kalesine yakın bir yerde M.1174-75 (H. 570) yılına tarihlenen bir mescit, Hamamkarahisar’da bir hamam ile Eskişehir Kanlıpınar Köpek köyünde de bir mescit yaptırdığı ve bunların masrafları için vakıflarda bulunduğunu belirtilir (Özalp, 1960: 62).

15. yüzyıla ait Başbakanlık Arşivi Tahrir Defteri numara 453:151B’de kayıtlı bulunan bir vakfiyeden yapının banisi Umur Bey’in oğlu Selçuk Bey olarak tespit edilmektedir. Umur Bey hakkında kaynaklarda bilgiye rastlanamamaktadır. Vakfiyeden Selçuk Bey’in ayrıca Gecek’te bir hamam ve çeşme, Sivrihisar’da bir mescit yaptırdığı ve buradaki Bezzaziztan içinde otuz altı dükkân vakfettiği öğrenilmektedir (Altınsapan, 1999: 60). Bu durumda yapının 15. yüzyılda inşa edildiği anlaşılmaktadır.

3.2.2.4. Hamamkarahisar Cami

Hamamkarahisar’da köy yerleşiminin yakınında sıcak su kaynağının yanında Emir Seyfeddin Kızıl Bey tarafından yaptırıldığı düşünülen bir yapı topluluğu bulunmaktadır. Bu yapı topluluğunun güneyindeki caminin inşa kitabesi günümüze ulaşmamıştır. Cami son cemaat yeri olan tek birimli kare planlı bir yapıdır.

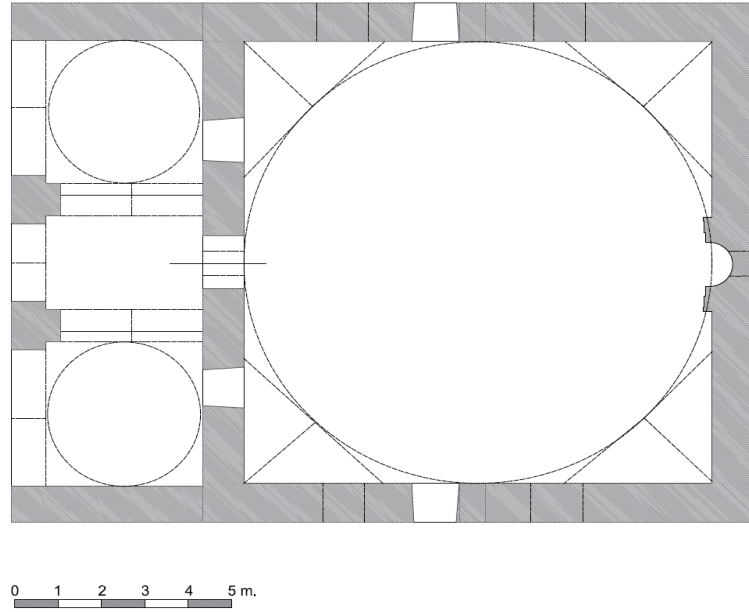
Hamamkarahisar'daki Cami'nin Emir Seyfeddin ve İsmail Kızıl tarafından H. 657/ M. 1258/59 tarihinde yapılmış olduğu bilgisinin İbn-i Batuta'dan nakten ileri sürülse de (Özalp, 1960: 31, 82; İlter, 1975: 32), ilgili kaynakta böyle bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Hamamkarahisar Cami'nin burada yapılmasına neden olan kaplıca yapısı aslında bir Bizans- Roma yapısıdır (İlter, 1975: 39). Hamamın, 1175 yılında Umur Bey tarafından yaptırıldığını düşünenler de vardır (Özalp, 1960: 62). Bu bilgi hangi yıla ait olduğu bahsedilmeyen bir vakfiyeye dayandırılır. 15. yüzyıla ait Başbakanlık Arşivi Tahrir Defteri numara 453:151B'de kayıtlı bulunan vakfiyeden Umur Bey'in oğlu Selçuk Bey'in Hamamkarahisar'da değil, Gecek'te bir hamam yaptırdığı anlaşılmaktadır (Altınsapan, 1999: 60).

Hamamkarahisar Cami Hamamkarahisar-Dutlu köyü yolu üzerinde, Çardakhamam mevkiinde, hamam tesislerinin güneyinde yer alır. 1973 yılında yöre halkı tarafından yapılan onarımlarda yenilendiği bilinmektedir (Sapan, 1997: 53).

Cami günümüzde kullanılmamaktadır. Köy merkezine oldukça uzak bir mesafede yer alan yapı kaderine terkedilmiş durumdadır. Örtü sisteminde ve duvarlarda çatlaklar vardır. Tuğlarının da önemli bir kısmının yıpranmış olduğu yapının, sıvaları tamamen dökülmüştür.

Yapı, içten içe 1082x1082 ölçülerinde kare planlı ve tek kubbelidir. Kubbe sekizgen bir kasnak üzerine oturur ve kubbeye geçişlerde tromp kullanılmıştır. Yapının her duvarında ve tromplarda tuğla örgülü sivri kemerler kullanılmıştır. Caminin duvar kalınlığı 0,95 m. dir. Güneyde yarım daire planlı bir mihrap nişi bulunur. Caminin doğu ve batı duvarında üçer tane, kuzey duvarında ise kapının her iki yanına yerleştirilmiş iki pencere vardır. Doğü ve batı duvarda yer alan pencerelerin ikişer tanesi sonradan kapatılmıştır. Sekizgen kasnak üzerinde aksa yerleştirilmiş dört pencere yer alır. Yapının kuzeyinde iki taş ayak ve yanlarda duvarlara atılmış olan üç sivri kemerin oluşturduğu üç bölümlü bir son cemaat yeri bulunur. Son cemaat yerinin ortasında yer alan kısım yanlardan daha dar tutulmuş ve üzeri bindirme kubbe ile örtülüdür. Yanlardaki bölümlerin üzeri kubbe ile örtülüdür.

Şekil 21. *Hamamkarahisar Cami Planı* (Şatiroğlu ve Canyurt, 2021)

Yapının her cephesinde tek sıra pencere izlenebilmektedir. Alt sıradakiler dikdörtgendir. Duvarlardaki pencere düzeninin dışında cami içerisindeki aydınlığı sağlamak için kubbeyi taşıyan sekizgen kasnağın doğu, batı, güney ve kuzey kenarlarına birer küçük pencere yerleştirilmiştir. Bu pencereler sivri kemerli olarak düzenlenmiştir.

Cephelerine baktığımızda simetrik bir şekilde düzenlenmiş olan yapının doğu ve batı cephelerinde alt sırada birer büyük dikdörtgen pencere yer almaktadır. Ancak bu iki cephede sonradan kapatılmış ikişer pencerenin izleri takip edilebilmektedir. Yine aynı cephelerde kasnak yüzeyinde pencere kullanılmıştır. Mihrabın bulunduğu güzey cephede pencere sadece kasnak kısmında kullanılmıştır. Cephenin güneybatı ve güneydoğu köşeleri kasnaktan duvarın aşağısına uzanacak şekilde pahlanmıştır.

Kuzey cephede üç bölümlü bir son cemaat yeri bulunur. İki taş ayak ve duvarlara atılan sivri kemerlerle oluşturulan bu bölümün ortadaki kısmı yanlara oranla daha dar tutulmuştur. Ortadaki bölümün genişliği 1,95 m dir. Yanlardaki bölümler 3,79 x 3,52 m ölçülerindedir. Kuzey cephede basık kemerli harime giriş kapısı yer almaktadır. Aksa

yerleştirilmiş olan kapının her iki yanında birer adet dikdörtgen formlu pencere yer alır. Yapının duvarlarında yer yer devşirme malzemelere rastlanmaktadır.

Fotoğraf 31. *Hamamkarahisar Cami Doğu Cephesi*

Fotoğraf 32. *Hamamkarahisar Cami Batı Cephesi*

Fotoğraf 33. *Hamamkarahisar Cami Kuzey Cephesi*

Kare planlı yapının iç düzenlemesi sadedir. Yapının güney duvarında günümüzde yarım daire planlı dilimli kavsaraya sahip bir mihrap nişi bulunur. Mihrap dikdörtgen formda hafif duvardan taşkın bir biçimdedir. Yarım daire planlı mihrap nişinin etrafında iki adet silme yer alır. Mihrap oldukça sade tutulan mihrabın genişliği 2,05 m, yüksekliği ise 3,60 m'dir. Mihrabın batısında bulunan mahfil yenidir. Yapının her duvarında ve tromplarda tuğla örgülü sivri kemerler kullanılmıştır. İç mekânı aydınlatmayı sağlayan pencereler mazgal pencere şeklinde düzenlenmiştir.

Fotoğraf 34. *Mihrap*

Fotoğraf 35. *Minber ve Mihrap*

Tek mekânlı ve kare planlı olan yapı üç bölümlü bir son cemaat yerine sahiptir. Bugün kitabe yeri boş olan yapının Emir Seyfeddin Kızılbey tarafından 657 H. /1259 M.

yılında yapıldığı öngörülmektedir (Özalp, 1961: 26; İlter, 1975: 31). Fakat herhangi bir kaynağa atıfta bulunmadan yapılan bu tarihlendirmeyi koşulsuz doğru kabul etmek pek de uygun olmayacaktır.

Anadolu'da, kare planlı, tek kubbeli ve son cemaat yeri bulunan küçük cami ve mescitler ilk kez 13. yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştır (Katoğlu, 1967: 81-100). Bu camiler, dört duvarla çevrili kare bir planı, bu mekânı örten tek bir kubbe ve son cemaat yerini içermektedir (Kuran, 1964: 3). Özellikle dönemin başkenti olan Konya ve çevresinde yoğunlaşan bu camilere *Tek Kubbeli Selçuklu Mescitleri* de denilmektedir (Dilaver, 1971: 17-28).

Konya Beşarabey (Ferhuniye) Mescidi (613 H./1213 M.), Küçük Karatay Mescidi (646 H./1248 M.), Erdemşah (Kalecerp) Mescidi (617 H./1220 M.), Hacı Ferruh (Taş Cami, Akçegizlenmez) Mescidi (612 H./1212 M.), Sırçalı Mescid (13.yy. 2. yarısı), Aksinne Dibekli Mescidi (13. yy), Zemburi Mescidi, Hoca Hasan Mescidi (13. yy. 2. yarısı), İnce Minareli Medrese Mescidi, Beyhekim Mescidi (13. yy 2.yarısı), Tahir ve Zühre Mescidi (13. yy), Akşehir Küçük Ayasofya Mescidi (633 H./ 1235 M.), Taş Medrese Mescidi (1250 M.), Ferruh Şah Mescidi (13.yy. 2. yarısı) ve Alanya Akcebe Sultan Mescidi (678 H./ 1230 M.) bu gruba dâhil edebileceğimiz eserler arasındadır (Katoğlu, 1967: 81-100; Dilaver, 1971: 17-28; Aslanapa, 1973: 66; Demiralp, 1996: 19-22).

Anadolu'da 13. yüzyılın başlarından itibaren kullanılmaya başlanan kare planlı, tek kubbeli ve son cemaat yeri uygulaması içeren bu plan tipi, bazen aynı bazen de geliştirilerek Beylikler ve Erken Osmanlı dönemi camilerinde de sıklıkla tercih edilmiştir (Aslanapa, 1986: 3; Uysal, 2006: 186-195). Bu yapıların önemli bir kısmının kitabesi olmadığı için yapım yılları tartışmalıdır. Bu nedenle Hamamkarahisar Cami için araştırmacılar tarafından tartışmasız kabul edilen 657 H. /1259 M. tarihinin bu çerçeve içinde değerlendirilmesi daha doğru olacaktır (Özalp, 1960: 31, 82; İlter, 1975: 32).

Roma döneminden itibaren termal olarak kullanılan yerleşim Anadolu'ya 1071 sonrası gelen Türk grupların da dikkatini çekmiş olmalıdır. Bu bölgeler hem doğal kaynakları hem de stratejik konumları nedeniyle önemliydi.

Arap coğrafyacı İbn Sa'id, 1268 yılında başladığı seyahati sırasında Anadolu'da yaptığı gözlemlerinde bize oldukça ilginç bilgiler sunar. İbn Sa'id, ticaret yolları üzerindeki büyük şehirleri ziyaret etmiş ve çevre bölgelerde yaşayan Türkmen çadırlarını detaylıca anlatmıştır. Antalya'nın kuzeyindeki Tughurla (Tunghuzlu/Denizli) dağlarında Üdj/Evc³⁷ adı verilen Türklere ait yaklaşık 200.000 çadır gördüğünü belirtir (Cahen, 1968: 43). Aynı şekilde, Ankara'daki Karabuli denilen dağlık bölgede 30.000 çadır (Cahen, 1968: 44) ve Kastamonu çevresinde 100.000 çadır bulunduğunu ifade eder (Cahen, 1968: 48).

Bu gözlemler, Anadolu'da Türkmen topluluklarının yaygın ve organize bir şekilde yerleşmiş olduklarını gösterir. Türkmenlerin geniş yerleşim alanları, askeri ve ticari faaliyetler açısından stratejik öneme sahipti ve bölgede önemli bir nüfusa sahip olduklarını ortaya koyar.

Hamamkarahisar'da bulunan caminin, bu bölgede yaşayan Türk gruplar için inşa edilmiş olabileceği düşünülmelidir. Bu tür yapılar, dini ibadet yeri olmanın ötesinde, toplumsal bir merkez olarak da hizmet verirdi. Cami, yerel toplulukların bir araya geldiği, sosyal ve kültürel etkileşimlerin yaşandığı bir alan olmuştur. Türkmenlerin bu tür yerleşim yerlerindeki varlığı, onların Anadolu'ya nasıl entegre olduklarını ve bölgenin sosyo-ekonomik yapısını nasıl etkilediklerini anlamamız açısından önemli ipuçları sunar.

Bu bilgiler ışığında, Anadolu'daki Türk yerleşimlerinin sadece askeri değil, aynı zamanda sosyal ve ekonomik yapıyı da şekillendirdiği anlaşılmaktadır. Türkmenlerin termal bölgeler ve stratejik alanlara olan ilgisi, onların Anadolu'daki varlıklarını pekiştirmiş ve yerel kültürle etkileşimlerini artırmıştır.

³⁷ Arapça metinde الأوج şeklinde geçmektedir (Çetinel, 2019: 585).

3.2.2.5. Ayaş Ulu Cami

Yerleşimde bilinen en erken tarihli Türk Dönemi yapısı Ayaş Ulu camidir. Yapının tarih, bani ve usta kitabeleri mevcut değildir. Yapım tarihini veren herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Yapıyı konu alan çeşitli araştırma ve çalışmalarda, mimari tarzı ile mihrap ve minberinden yola çıkarak 14. yüzyıl (Otto-Dorn, 1959: 72; Önge, 1971: 190) veya 15. yüzyıla tarihlendirildiği görülmektedir (Anonim, 1983: 493; Görür, 1997; 252).

3.2.2.6. Beypazarı Ulu Cami

Malazgirt sonrası 1072-1073 yıllarında Türk topraklarına katıldığı söylene de (Sevim, 1993: 139; Turan, 1993: 36), Beypazarı'nın tam olarak hangi tarihte ve hangi Türkmen gruplar tarafından alındığı bilinmemektedir. Bir yandan 1127'de kentin Danişmend hâkimiyetinde olduğu söylenirken (Sevim, 1993: 139) diğer yandan hep Selçuklu hükümdarlığı altında olduğunu savunanlar da vardır (Akdağ, 1995: 236). Dönem kaynaklarında bu bilgileri destekleyecek nitelikte bir kayda rastlanamazken arkeolojik veriler de soruna bir çözüm sunmamaktadır. 13. yüzyılın ilk yarısında yapıldığı söylenen ve Sultan Alaeddin Keykubat'a atfedilen cami, mimari özellikleri açısından 17. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Yapının, 13. yüzyılda ahşap olarak yapıldığı söylenen caminin yerine inşa edildiği düşünülse de bunu ispatlayacak bilimsel bir veri mevcut değildir (Erken, 1972: 482; Bozkurt, 2004: 39-46). Anadolu'daki diğer bütün yerleşimlerde olduğu gibi Beypazarı da Türkmen gruplar ve Bizans arasında el değiştirmiş olmalıdır (Akçura, 1971: 16).

3.2.2.6.1. Beypazarı'nın Beyi

Peki, Beypazarına *Bey* ismini veren bu kişi kim olabilir? Beypazarı'nın Türk hâkimiyeti ile ilgili ulaşabildiğimiz en erken kayıt Evliya Çelebi ile sınırlıdır. Seyahatnamede kentin Germiyanoglu Yakup'un veziri olan Dinar Hezar tarafından fethedildiği ve bu yüzden buraya Germiyan Hezar da denildiğinden bahsedilmektedir (Evliya Çelebi, :242). Beypazarı adını kökeni ve şehrin tarihi ile ilgili çalışmalarda da bu görüş kabul görmekte ve kentin Bizans'tan Türk hâkimiyetine geçişinin Dinar Hezar tarafından olduğu söylenmektedir (Varlık, 1988: 45; Şener, 13).

Bahsi geçen kişiyi Kütahya Balıklı Cami (H.6347/M. 1237) ve Hıdırlık Mescit (H.641/M. 1243-44) kitabesindeki İmadüddin Hazer Dinari olduğu düşünülmektedir (Varlık 45). Hazer Dinari'nin kitabeli bu iki yapı dışında Kütahya Merkez'de daha birçok yapısı olduğu bilinmektedir (Güner, 1964: 5; Altun, 1981-82: 223-224; Varlık, 1988: 265; Uysal, 2006: 97; Kalyon, 2000: 15-16). Dinari hakkında dönem kaynaklarında herhangi bir bilgi yer almamakla birlikte Bizans ve Selçuklu arasında sürekli el değiştiren Kütahya'nın fethini gerçekleştiren kişinin o olduğu düşünülmektedir (Güler, 173-174; Kalyon, 2000: 12). Diğer yandan Ankara Ahi Elvan Camisi'nin minberini yaptıran Elvan Mehmet Bey'in dedesi Nizameddin Hezar ile bir bağı olabileceği de düşünülmüştür (Uzunçarşılı, 1932: 23-24; Öney, 1971: 27).

Germiyanogulları'nın Ankara ile olan bağlantısı tarihi kaynaklarca sabittir (Varlık, 1974: 31-32). Germiyan bölgesinde bu kadar önemli ve en erken tarihli yapıların banisi olarak karşımıza çıkan bu kişinin Beypazarı'nda faaliyet gösteren Türkmen grupların lideri ya da liderlerinden biri olarak karşımıza çıkması olasıdır. Neticede kentin adına onomastik açıdan yaklaşıldığında burada önemli bir beye ve olasılıkla buradaki Türkmen grupların reisi olan bir beye ait bir pazarın varlığı sorgulanmalıdır. Daha sonraki dönemlerde bölgeye gelen bütün seyyahlar burada kurulan pazarın öneminden ve görkeminden uzun uzun bahsetmektedir (Bozkurt, 2012: 258-291). Haftada bir yapılan bu pazara civardan çok fazla insanın geldiği de vurgulanmaktadır (Evliya Çelebi, 1938: 242).

Tezimizin konusunu oluşturan ve hareketliliklerini Ankara'nın Kuzeyi ve Batısında izleyebildiğimiz bu Türkmen gruplarının da pazar yerinin Beypazarı olabileceği önerilerimizin arasındadır. Her ne kadar tarihi kaynaklarda veya arkeolojik verilerde bu bölgeye hâkim olan beyin ismine rastlanamasa da bütün bu grupların kontrolünü sağlayacak bir reise mutlak ihtiyaç vardır. Kente adını veren bir bey olması gerektiği tezinden hareketle gerek tarihi kaynaklarda gerekse de bölgedeki erken dönem yapıların banisi olabileceği öngörülen isimlerin bu bağlamda incelenmesi yerinde olacaktır.

Beypazarı'nın Hırkatepe köyünde Ertuğrul'un babası olduğu rivayet edilen Gündüzalp'e ait bir mezarın varlığından bahsedilmektedir. Yayınlardan üstünün basit bir ahşap çardakla örtülü olduğunu öğrendiğimiz ziyaretgâhın sonrasında baldaken tarzında kapatıldığı yerinde yaptığımız incelemede görülmüştür (Bozkurt, 2004: 23). Fakat Osmanlı'nın kurucusunun dedesine ait olduğu iddia edilen bu kadar önemli bir türbenin ne tarihi kaynaklarda ne de şehri ziyaret eden seyyahlarda yer almaması çok mantıklı görünmemektedir (Bozkurt, 2012: 258-291).

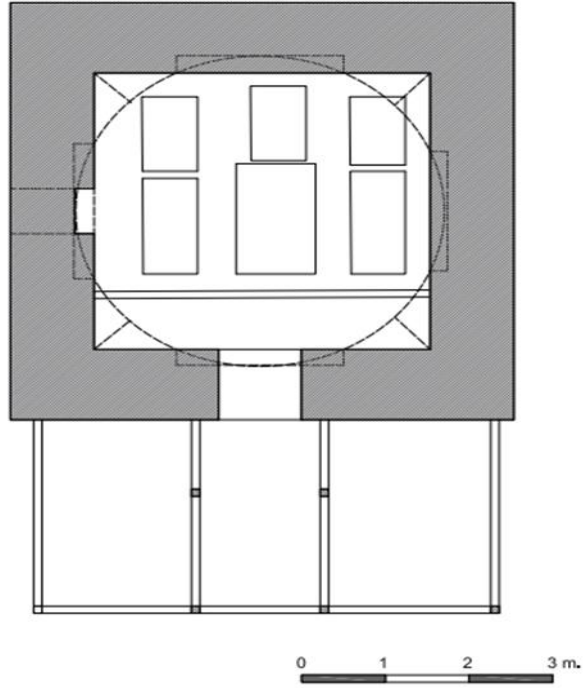
Öte yandan Osmanoğulları'nın Anadolu'ya gelişi ile ilgili bilgiler rivayet niteliği taşımaktadır. Osman'ın dedesi olduğu iddia edilen Gündüz Alp'in nesnel olarak varlığı tartışmalıdır (İnalçık, 2007: 480). Neşri'deki bir kayıt Ertuğrul ve aşiretinin Ankara yakınlarındaki Karacadağ civarına yerleştikleri yönünde olsa da (Neşri, 1970: 64), bilimsel anlamda Gündüz Alp'in Beypazarı ile bağıni kurmak mümkün görünmemektedir.

3.2.2.7. Tabduk Emre Türbesi

Nallıhan'da Türk Dönemine ait olan tespit edebildiğimiz en erken tarihli yapı Tapduk Emre türbesidir. Türbe, Emremsultan Köyü'nün yaklaşık 200 metre batısında, küçük bir tepe üzerinde, köy mezarlığının üstündedir. Okunamayan bir kitabesi olan türbenin, 13. yüzyılda yaşamış olan Tapduk Emre'ye ait olduğu öngörülmektedir (Anonim, 2007:299).

Yapı 1990 yılında restore edilerek çevre düzenlemesi de yapılmıştır. Osmanlı arşiv belgelerinde yer alan iki kayıt Nallıhan'da bulunan bu türbenin Tabduk Emre'ye ait olduğunu onaylamaktadır (Tatcı, 2012: 83).

Yapı, içten içe 5,93 x 5,93 m ölçülerinde kare planlı ve tek kubbelidir. Kubbeye geçişlerde tromp kullanılmıştır. Yapının her duvarında ve tromplarda tuğla örgülü sivri kemerler yer almaktadır. Türbenin duvar kalınlığı 0,98 m'dir. Güneyde dikdörtgen planlı bir mihrap nişi bulunmaktadır. Yapının güney duvarında bir pencere vardır. Giriş kapısı doğu duvarında yer alır. Yapı içinde altı adet ahşap sanduka mevcuttur. Giriş kısmında son dönemde ahşap bir sundurma eklenmiştir.

Şekil 22. *Tabduk Emre Türbe Planı* (Şatıroğlu-Canyurt 2021)

Yapının sadece güney duvarında üst kısımda küçük bir pencereye yer verilmiştir. Moloz taş malzemenin kullanıldığı duvarlarda devşirme malzemeleri görmek mümkündür.

Fotoğraf 36. *Tabduk Emre Türbe Güney Cephe*

Fotoğraf 37. *Tabduk Emre Türbe Batı Cephe*

Doğu cephesinde basık kemerli bir kapı bulunur. Bu cepheye sonradan eklenmiş olduğu anlaşılan ahşap sundurma ile yapılmış bir ziyaretçi mekânı vardır.

Fotoğraf 38. *Tabduk Emre Türbe Doğu Cephe*

Yapının duvarlarında devşirme malzeme çokluğu dikkat çeker. Kapının her iki yanında süsleme amacıyla kullanılmış Orta Bizans dönemine tarihlenebilecek iki tane templon arşitravı yer alır. Arşitravların bir tanesinin altında bir yazıt mevcuttur.

Fotoğraf 39. *Orta Bizans Dönemi Arşitravları*

Fotoğraf 40. *Tabduk Emre Türbe Doğu Cephe de Bulunan Orta Bizans Yazıtı*

Türbenin yer aldığı mezarlıkta da çok sayıda roma dönemine tarihlenebilecek mimari plastik malzemeler dikkat çekmektedir.

Fotoğraf 41. *Roma Dönemi Mimari Plastik Malzemeler*

3.2.2.7.1. Tapduk Emre

Tapduk Emre'nin, 13. yüzyılda Anadolu'da yaşamış bir Babai-Haydari temsilcisi olduğu düşünülmektedir (Gölpınarlı, 1961: 72-73; Saluk, 2018: 195). Tapduk Emre'nin Orhan Gazi (1324-1362) ve Yıldırım Beyazıt (1389-1402) zamanlarında Anadolu'da etkin olan Babai-Haydari tarikatı erenlerinden bir olduğunu düşünenler de vardır (Şahin, 2011: 12).

Bazı menakıpnamelerde Tapduk Emre'nin yaşadığı dönemi tespit etmemize yarayacak bilgiler yer alır. Ebu'l-Hayr Rumi'nin Saltuk-name adlı kitabında Karaca Ahmed'in çağdaşı ve Sarı Saltuk'un öğrencilerinden bir olarak karşımıza çıkar (Şahin, 2011: 12). Karaca Ahmed'in Orhan Gazi Sarı Saltuk'un ise II. İzzeddin Keykavus (ö. 677/1278-79) döneminde yaşadığı bilinmektedir (Şahin, 2011: 12; Şahin, 2001: 374). Sarı Saltuk ve Tapduk Emre Hızır-name'de de birlikte anılmaktadır (Şahin, 2012: 201; Akalın, 1988: 98-100). Evhaüddin Kirmani (ö.635/1238) ile aynı dönemde yaşadığını Kirmani menakıbından teyit etmekteyiz (Saluk, 2018: 195). Menakıbın intikal kayıtlarından hareketle Tapduk Emre'nin 1250'lerde var olduğu öngörülmektedir (Bayram, 2016: 117, 309).

Tapduk bir ad mı yoksa bir mahlas mı olduğu tartışma konusudur. Bektaşî geleneği, Tapduk adının Hacı Bektaş-ı Veli ile olan ilişkisine dayandırıldığı bir menkıbeye atıfta bulunur (Erzi, 1940: 445-457). Ancak, bazı araştırmacılar Tapduk Emre'nin Bektaşî tarikatıyla ilgisinin olamayacağını belirterek, Yûnus Emre'nin şiirlerinde geçen “*tapduk*” kelimesinin Tanrı’yı nitelemek için kullanıldığını ve bu isme sahip bir kişinin var olmadığını öne sürerler (Kabaklı, 1991: 12-14; Yüce, 2005: 763).

Tabduk Emre'nin Sakarya nehri yakınlarındaki bir köyde yaşadığı, çiftçilik yaptığı ve müridlerini eğittiği tahmin edilmektedir. Onun Sakarya nehri yakınlarındaki köyde yaşadığı birçok araştırmacı tarafından belirtirken, Manisa'da Kula ile Salihli arasında bir köyde yaşadığına dair rivayetler de mevcuttur (Erzi, 1940: 445-457).

Manisa'nın Kula ilçesinde Emrem Köyünde yer alan zaviyede Yunus Emre ve Tabduk Emre ile ilişkilendirilen bir türbe yer almaktadır (Uluçay, 1943: 5-7). Ancak arşiv belgeleri incelendiğinde, 16. yüzyılın başlarından itibaren Emre Sultan köyünün Ömer Emre, Emre Sultan ve Emre isimleriyle kaydedildiği anlaşılmaktadır. Ancak, bu belgelerde Yunus Emre veya Tapduk Emre'ye dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Literatürde, köyün ve türbenin Yunus Emre ile ilişkilendirilmesi ilk kez 1907 yılında Mehmed Tahir'in eseriyle gündeme gelmiştir (Bilgi, 2022: 193-198).

Tapduk Emre'nin ölüm tarihi ve mezarının yeri konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Âşıkpaşazâde, onun Yıldırım Bayezid döneminde (1389-1402) öldüğünü belirtse de Yunus Emre'nin 13. yüzyılın sonları ve 14. yüzyılın başlarında yaşadığı göz önüne alındığında, müşidinin 13. yüzyılın sonlarında vefat etmiş olması daha muhtemeldir (Öztelli, 1977: 52-55). Tapduk Emre'ye atfedilen mezarlar Bursa, Manisa (Kula-Salihli arasında), Afyon-Sandıklı, Karaman, Sivas, Erzurum, Aksaray ve Isparta-Keçiborlu gibi yerlerde bulunmaktadır. En yaygın kabul gören görüşe göre, Tapduk Emre'nin mezarı Ankara'nın Nallıhan ilçesine bağlı Emresultan köyündedir (Şahin, 2011: 12-13; Tatçı, 2012: 83).

3.2.2.8. Bacım Sultan Türbesi

Fotoğraf 42. *Bacım Sultan Türbesi*

Bacım Sultan Türbesi, Ankara İli Nallıhan İlçesi, merkeze 14 km uzakta bulunan Tekke köyündedir. Tabduk Emre'nin menakıbından bir kızı olduğunu öğrenmekteyiz. Başbakanlık Osmanlı arşivlerinde Ankara Sancağına bağlı Nallıhan Kazasındaki Tekke köyünde bulunan türbenin Bacım Sultana ait olduğunu doğrulamaktadır (Tatcı, 2012: 83). Türbede Bacım Sultan, eşi ve çocukları yatmaktadır. Yapının orijinali günümüze ulaşmamıştır. Girişteki kitabeden Bacım Sultan Türbesinin 1960 yılında yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır. Yapının duvarlarında az miktarda devşirme malzeme izlenebilmektedir.

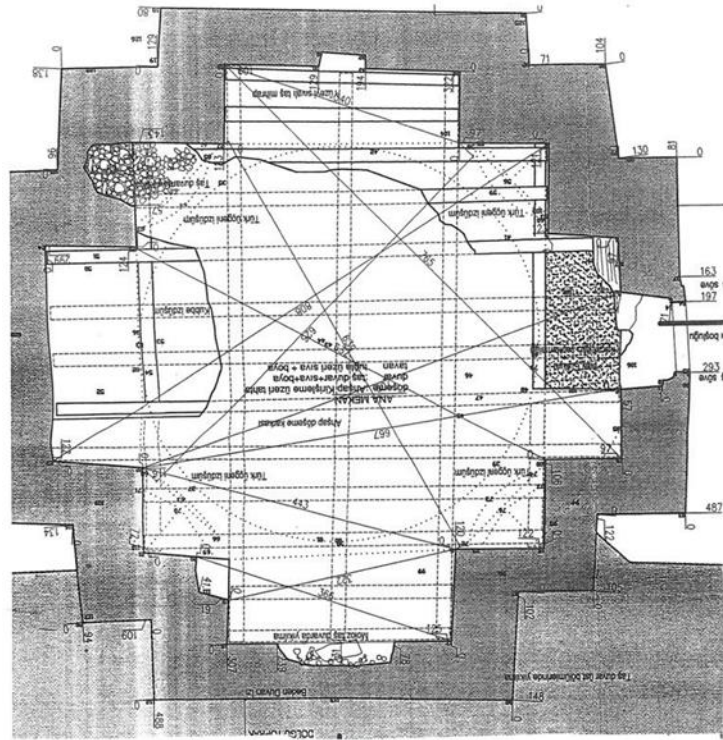
3.2.2.9. Nallıhan Soğukkuyu Türbesi

Fotoğraf 43. *Nallıhan Soğukkuyu Türbesi*

Türbe Ankara İli Nallıhan İlçesi'nin 30 km güneybatısında yer alan Soğukkuyu köyünde bulunmaktadır. Köyün güneybatısında meyilli bir arazide bulunan yapı köyün mezarlığının yakınındadır. Günümüzde ayakta olan yapı oldukça tahrip olmuş durumdadır.

Haç planlı olan türbenin üzeri kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçişlerde pandantif kullanılmıştır. Kubbe çokgen bir kasnak üzerine oturmaktadır. Pandantiflerin alt kısımlarına Türk üçgenleri yerleştirilmiştir. Pandantiflerin üçgenler ile kubbe eteği arasında kalan bölümlerine bakıldığında trompa benzeyen ama yüzeysel işlenmiş yarım daire kemerli dekoratif küçük nişler bulunur. Planda kare bir şemanın ana eksenlerde yapının dışına da yansıyacak şekilde yarım daire kemerler kullanılarak dört eyvan şeması oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu sayede mekân genişletilmiştir. Güneyde bulunan bu alanda yarım daire planlı küçük bir mihrap nişi bulunur.

Şekil 23. Soğukkuyu Türbe Planı (Ankara Vakıflar Bölge Müdürlüğü)

Yapıda inşa malzemesi olarak yoğun olarak moloz taş ve tuğla, bunların yanında kesme ve kaba yontu taşlarda kullanılmıştır. Kapı ve kemer sövelerinde kesme taş kullanılırken örtü sisteminde tuğla kullanılmıştır. Duvarlarda devşirme malzemeler izlenebilmektedir.

Cephelere baktığımızda beden duvarı, kasnak ve kubbe olmak üzere üç kademede algılamak mümkündür. Cephelerde herhangi bir pencereye yer verilmemiştir. Güney cephede batı kenarında üzerinde süslemenin bulunduğu devşirme bir malzeme yer alır. Cepheler oldukça tahrip olmuş durumdadır. Kubbeye Ana eksen üzerinde birer küçük pencere yerleştirilmiştir. Batı cephede basık kemerli bir kapı açıklığı bulunur.

İç mekânda duvarlarda beyaz sıva kullanıldığı görülür. Kısmen sıva üzerinde kalem işi süslemeler bulunur. Sıva tabakasının büyük kısmı dökülmüş durumdadır. Kubbe eteğinde sağlam kalabilmiş sıvalar üzerinde kırmızı ve yeşil renkte bitkisel süslemeler dikkat çeker. Kubbenin doğudaki penceresinin kuzeyi ile kapı açıklığının kuzeyinde süslemeler daha belirgindir. Güney duvarında sıva üzerine yazıyla ‘... temelleri Müslimin-i Sultan idi’ ibaresi bulunur (Çerkez, 2013: 316.)

Türbe, Anadolu mimari geleneği açısından özel bir yere sahiptir. Haç planlı yapı sahip olduğu plan şemasıyla Anadolu'daki çağdaşlarından oldukça farklıdır.

Anadolu Türk mimarisinde haç plan uygulaması türbe yapılarında *kripta* dışında kullanılmazken³⁸ haç planlı yapılar Bizans dini mimarisinde oldukça sık karşımıza çıkmaktadır. Hristiyanlar için sembolik bir öneme sahip olan haç şekli, kilise planlamasında temel bir unsurdur. Bu plan genellikle serbest haç ve kapalı Yunan haçı olarak ikiye ayrılır. Serbest haç planlı kiliseler, Hristiyan mimarisinin erken dönemlerinden itibaren kullanılmıştır. Kapalı Yunan haçı planlı yapılar ise genellikle Orta Bizans döneminden itibaren tercih edilmiştir (Pekak, 2008 :85).

Tezimizin sınırları içinde yer alan Soğukkuyu türbesinin Anadolu'da bir benzeri Mardin ilinde yer alan Hamza-i Kebir Camidir. 1438-1439 (H 842) tarihinde türbe olarak inşa edilen ve sonrasında cami olarak kullanılan yapı haç plan şemasına sahiptir. Farklı plan tipine rağmen mimari detaylarında Akkoyunlu Dönemi eserlerinin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır (Altun, 2011:115; Yeşilbaş, 2014: 175-176). Tarihi olaylar ve coğrafyanın birbirinden son derece uzak olması göz önüne alındığında Soğukkuyu türbesinin bahsi geçen türbe ile bağıni kurmak mümkün görünmemektedir.

Ancak Orta Asya'da keşfedilen ve tamamen yer altına gömülü olarak inşa edilen türbelerde de haç plan şeması karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde Kazakistan'ın güney kesiminde, Türkistan (eski adı Hazret-i Türkistan) şehrinin kuzeydoğusunda, kervan yolu üzerinde bulunan Ahmet Yesevi *nekropolisinde*, ayrıca Kazakistan'ın Kenderi bölgesindeki mezarlıkta ve Tacikistan'ın Kafirnigan bölgesinde, Sarı Tal ilçesinde bu plana göre inşa edilmiş türbeler bulunmaktadır. Bu türbeler genellikle 11-12. yüzyıla tarihlenmektedir (Yılmaz- Çağlıtütüncigil, 2023: 154-156).

Soğukkuyu türbesi, Orta Asya'da ortaya çıkmış bir geleneğin Anadolu'da devamı olarak algılanabilir. Bu türbe, Orta Asya'da erken örneklerde karşımıza çıkan haç planı şemasının Anadolu'ya taşınmış bir örneğidir. Benzer türbelerin Kazakistan ve

³⁸ Türbe ve kümbetler için detaylı bilgi için bk., Tuncer, O.C. (1986). Anadolu Kümbetleri, 1, Selçuklu Dönemi. Ankara; Orhan Cezmi Tuncer, Anadolu Kümbetleri, Ankara 1991; Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, Ankara 1990; Önkal, H. (1996). Anadolu Selçuklu Türbeleri. Ankara.

Tacikistan gibi bölgelerde bulunması, Soğukkuyu türbesinin Anadolu'daki kültürel ve mimari bağlamını vurgulaması açısından önemlidir. Dolayısıyla, bu türbe, Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan bir kültürel köprü olarak görülebilir. Bu bakımdan, Soğukkuyu türbesi, farklı coğrafyalarda ortak bir mirasın izlerini taşıyan önemli bir yapı olarak değerlendirilmelidir.

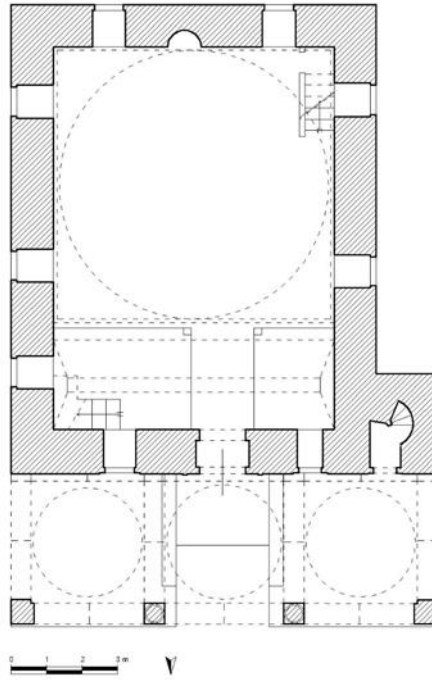
Yapının kitabesi bulunmadığı için tarihlendirme önerileri plan ve mimari özellikleri temel alınarak 14. yüzyılın sonları ile 15. yüzyılın başlarında yapılmış olabileceği yönündedir (Çerkez,2013: 313). Yukarıda da belirttiğimiz üzere türbe plan şeması açısından nadir örneklerdendir. Türbenin içinde bulunduğu coğrafyanın tarihi süreci göz önüne alındığında, yapının inşa tarihini 13. yüzyılın sonu veya 14. yüzyılın başları olarak düşünmek yanlış olmayacaktır.

3.2.2.10. Çamlıdere Peçenek Cami

Ankara'nın Çamlıdere İlçesi'ne bağlı bir mahalle Olan Peçenek, şehir merkezine 72 km uzaklıktadır. Cami mahallenin güneyinde Akkaya ve Yediören Mahallelerini ulaşımı sağlayan yolun batısında yer alır.

Yapının inşa tarihi hakkında bilgi edinilebilecek bir kitabesi bulunmamaktadır. Eser ile ilgili yapılan çalışmalarda plan, malzeme ve mimari özellikleri bakımından değerlendirilerek genellikle 15. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Mimari açıdan asıl halini koruyabilmiş olan yapı, 1970 ve 1990 yıllarında onarımlar geçirmiştir (Çerkez,2019: 27).

Kuzey-Güney doğrultusunda dikdörtgen bir plana sahip olan yapının üzeri kubbe ile örtülüdür. Harim örtü sistemi bakımından ikiye bölünmüştür. Kuzeyde kalan doğu-batı yönündeki dikdörtgen planlı bölüm aynalı tonozla, güneydeki kare planlı bölüm ise sekizgen kasnak üzerinden yükselen bir kubbe ile örtülüdür. Kuzeyde yer alan son cemaat yeri üç bölmelidir. Üzeri kubbe ile örtülüdür. Kuzeybatı köşede bir minare yer alır. Harim kapısı eksenden hafif batıya doğru kaydırılmıştır.

Şekil 24. Çamlıdere Peçenek Cami (Çerkez, 2019: 343)

Yapının kuzey-güney doğrultusunda moloz taşlarla örülmüş duvarlara sahip bir avlusu bulunur. Kaynaklarda avlunun yapıya sonradan dahil edildiği söylenmektedir (Çerkez, 2019: 328) kuzeybatı köşesine yakın olan kısımda yine sonradan eklenmiş olan sekizgen planlı bir şadırvan yer alır.

Malzeme olarak; kapı, minare kaidesi, pabuç kısmı, revak ayakları pencere söveleri ve duvar köşelerinde kesme taş malzeme kullanılmıştır. Duvarlar ve kasnakta kaba yontu taşlar ile tuğlalardan oluşan almaşık bir sitem uygulanmıştır. Kubbe geçişleri minare gövdesi ve saçaklarda tuğla tercih edilmiştir. Mermer malzeme son cemaat yerinin revakını oluşturan sütunlarda kullanılmıştır.

Yapı cephelerine bakıldığında üç kademe halinde yükseldiği görülür. İlk kısımda beden duvarı yer alır bunu saçak kısmı sonlandırmaktadır. İkinci kademeyi kubbeyi taşıyan sekizgen kasnak kısmı oluşturur. Üçüncü kademede kubbesidir. Kubbe ve tonoz örtünün üzeri alaturka kiremitlerle kaplanmıştır. Cephelerde pencereler dışında pak bir hareketlilik yoktur. Taş ve tuğla almaşığı kullanılarak bu masif görünüm hafifletilmeye çalışılmıştır. Yapı beden duvarlarında iki kat pencere sistemi görülür. Alt sırada

dikdörtgen formlu pencereler yer alır. Doğu cephede altta üç adet dikdörtgen pencere bulunur ve bu pencerelerin üst kısmında aynı aksa yerleştirilmiş sivri kemerli üç adet üst kat pencere yer alır. Güney cephede alt kat pencere sayısı ikidir. Nedeni ise ortada bulunması gereken pencerenin yerine mihrabın denk gelmiş olmasıdır. Batı cephede ise alt kat pencere sayısı yine ikidir çünkü; pencerenin olması gereken yerden minare kaidesi yükselmiştir. Alt sıra pencerelerin tuğla örgülü sivri kemerli alınlık kısımları bulunur. Doğu, batı ve güney cephelerde üst kat pencerelerin aralarındaki duvarlarda görülen tuğla malzemeli kısımlardan çeşitli zamanlarda yapıya müdahalede bulunduğu da bir göstergesidir. Kubbe kasnağına ise batı, güney, doğu ve kuzey cephelerine birer pencere yerleştirilmiştir.

Kuzey cephede üç bölümlü bir son cemaat yeri bulunur. Mermer sütunlar tarafından taşınan sivri kemerlerle oluşturulan bu mekânın üzeri yine üç adet kubbe ile kapatılmıştır. Kubbeye geçişlerde pendentif kullanılmıştır. Revak kemerleri ile aynı olarak kuzey duvarına da kemerler yerleştirilmiş. Bu sayede oluşan kubbeli her bir kare birim için dört yönde taşıyıcı bir sistem oluşturulmuştur. Merkezde yer alan harim kapısının iki yanına simetrik birer pencere yerleştirilmiştir.

Harim kapısı profillerle çerçevelenmiş boyuna dikdörtgen bir formda duvardan hafif taşkın şekilde oluşturulmuştur. Kapı açıklığı yarım daire kemer ile oluşturulurken kemer ve sövelerde düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Kemer örgüsünde renk alması kullanılmıştır. Kemer kilit taşı yüzeyinde rozet ve simetrik olarak yerleştirilmiş lale motifi bulunur. Kitabe yerinde sonradan yerleştirilmiş olan bir levha bulunmaktadır. Ahşap kapı kanatları üzerinde çeşitli büyüklükteki dikdörtgen panolar ile geometrik bir hareketlilik oluşturulmuştur.

Harim kısmı kuzey- güney yönünde dikdörtgen bir plana sahiptir. Güneyde kubbeye örtülü kare bir alan oluşmuştur. Kubbeye geçişlerde pendentif kullanılmıştır. Kuzeyde son cemaat yeri ile güneydeki bu büyük kubbeli bölüm arasında kalan kısım doğu-batı yönünde aynalı bir tonozla örtülerek harim kısmının kuzeye doğru genişlemesi sağlanmıştır. Harimi ikiye bölen kemer, doğu ve batı duvarına oturmaktadır. Harimin kuzeyinde oluşturulan tonozlu bu bölüme ahşap bir mahfil yapılmıştır. Pencere açıklıkları cephe görünüşlerini sürdürür nitelikte alt sıradakiler dikdörtgen formlu üst

sıradakilerde sivri kemerli olarak yapılmıştır. Kubbenin oturduğu kemerlerden güneyde olanının yüzeyinde orta pencerenin köşeliklerinde, Allah, Muhammed; batı ve doğu kemerlerin kilit taşlarının yakınında Ali ve Osman; pandomtifler üzerinde ise Ebu Bekir, Ömer, Hasan ve Hüseyin yazılı madalyonlar bulunur. Yazılar siyah zemin üzerine beyaz renkte yapılmıştır. Güney ve batı duvarlarında pencere aralarında kalan yüzeylerde panolar halinde Ayet-I Kerime ve Hadis yazılıdır.

Mihrap güney duvarında yarım daire planlı olarak inşa edilmiştir. Sivri kemerli bir mukarnaslı kavsaraya sahiptir. Güneybatı köşesinde minber bulunur. Batıda duvara bitişik şekilde bulunan minber kesme taş malzemedden yapılmıştır.

Cami, planında uygulanan genişletme çabası bakımından Anadolu Türk Mimarisinde kare planlı camiler içerisinde farklı bir eserdir. Harim kütesinin bu genişletme çabalarının denendiği örnekler içerisinde İznik Yeşil Cami (1378-1392) başta gelmektedir. Bu tarz uygulama pek yaygın görülmemektedir. 16. Yüzyıl dışında pek rastlanan bir plan olmamıştır (Çal,1994: 37). Edirne Şah Melek Camisi (1429) (Ayverdi,1972: 417), Edirne Darülhadis Camisi (1434) (Kuran,1968: 64), Manisa Gölarmmara Halime Hatun Camisi (1600) (Özkul, 1997: 147), Amasya Merzifon Kara Mustafa Paşa Camisi (1666) (Çerkez, 2005: 50), Kastamonu Alaca Mescid (17.yy.) (Bilici,1991: 78) bu tarz plan şemasının kullanıldığı belli başlı örneklerdir.

Yapı plan malzeme ve teknik bakımdan değerlendirildiğinde 15. yüzyıl özelliklerini sergilediği görülmektedir. Anadolu Türk Mimarisi gelişim çizgisi içerisinde özellikle İznik Yeşil Cami ile karşımıza çıkan harim kısmını kuzeye doğru genişletme çabaları yansıması, almasıık duvar sisteminin kullanılması, kirpi saçakları, pencere sistemleri ile Erken Osmanlı dönemi mimarisinin karakteristik unsurlarını yansıtmaktadır.

4. BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

Bizans şehrinin tarihi, imparatorluğun sosyal ve ekonomik tarihi için büyük önem taşımaktadır. Bizans İmparatorluğu, klasik antik çağdaki kentsel kültürünü devam ettiriyor muydu, yoksa erken Orta Çağ Batısı gibi kentsel yaşamda bir düşüş mü yaşıyordu? Bu soruyu doğru anlamak, Bizans devletinin doğasını, antik dünyadan Orta Çağ'a geçişi ve Türklerin gelişiyle mevcut durumu anlamak için gereklidir. Küçük Asya'daki kentsel yaşamın Geç Antik Çağ'dan Türk fethine kadar kesintisiz olarak geliştiğini varsayarsak, bu fetih köklü ve yıkıcı bir değişimi temsil eder. Ancak, Türkler şehir hayatının artık önemli olmadığı bir ülke bulmuşlarsa, onların gelişine ve eylemlerine farklı bir perspektiften bakmak gerekebilir (Foss, 1977: 469-486).

Bizans İmparatorluğu'nun kentsel yapısı, antik dünyanın mirasını ne ölçüde koruduğu ve erken Orta Çağ'da nasıl evrildiği üzerine yapılan tartışmalar, imparatorluğun sosyo-ekonomik dinamiklerinin anlaşılmasında kritik bir rol oynar. Şehirler, Bizans toplumunun ticaret, sanat, eğitim ve politik faaliyetlerinin merkezleri olarak varlıklarını sürdürmüşse, bu, Bizans'ın ekonomik ve kültürel olarak canlı bir yapıya sahip olduğunu gösterir. Ancak, eğer kentsel yaşam gerilemiş ve şehirler nüfus kaybı, ticari faaliyetlerde azalma gibi sorunlarla karşılaşmışsa, bu, imparatorluğun zayıflayan ekonomik yapısını ve değişen toplumsal dinamiklerini yansıtır.

Bu bağlamda, Türklerin 11. yüzyılda Anadolu'ya girişi ve burada kalıcı hale gelmeleri, sadece askeri bir olay değil, aynı zamanda derin sosyo-ekonomik ve kültürel etkileri olan bir süreç olarak değerlendirilmelidir. Eğer Bizans şehirleri o dönemde hala aktif ve canlı merkezler idiyse, Türklerin fetihleri bu şehirlerde önemli bir dönüşüm yaratmış olabilir. Ancak, eğer şehirler zaten gerilemiş ve kentsel yaşam zayıflamışsa, Türkler bu durumu kendi avantajlarına kullanarak ve mevcut sosyo-ekonomik yapıyı kendi ihtiyaçlarına göre şekillendirerek yeni bir düzen kurmuş olabilirler.

Çalışmamız, Bizans-Türk sınır bölgelerindeki hareketliliği ve arkeolojik buluntuları inceleyerek, bu bölgelerin Bizans coğrafyasının nasıl el değiştirdiğine dair öneriler sunmayı amaçlamaktadır. Bu bölgelerdeki şehirlerin ve yerleşim yerlerinin incelenmesi, hem Bizans'ın sosyo-ekonomik yapısını hem de Türk fetihlerinin bu yapıyı nasıl dönüştürdüğünü anlamamıza yardımcı olacaktır. Bu bağlamda, arkeolojik veriler, yazılı kaynaklar ve tarihi belgeler ışığında, Bizans'ın kentsel yapısının Türklerin gelişiyile nasıl değiştiğini ve bu değişimin imparatorluğun genel yapısını nasıl etkilediğini ortaya koymaya çalışacağız.

4.1. ANKARA VE YAKIN KENTLER ARASINDA İLİŞKİLER

Bizans kent yaşamının Roma'dan Bizans dönemine kadar büyük bir kesinti olmaksızın devam ettiği ya da şehirlerin kalelere veya küçük kasabalara dönüştüğü tartışmasını Ankara Kostronu üzerinden değerlendirmek, bu olguyu daha net bir şekilde anlamamıza yardımcı olabilir. Ankara, Roma döneminde önemli bir askeri ve ticari merkez olarak bilinirken, Bizans döneminde de stratejik bir öneme sahip olmuştur. Bu nedenle, Ankara'nın tarihsel gelişimi, Bizans kentsel yaşamının sürekliliği veya dönüşümü hakkında önemli ipuçları sunmaktadır.

Ankara, Roma döneminde Ancyra olarak bilinir ve Galatya'nın başkenti olarak büyük bir öneme sahipti. Bu dönemde, geniş ticaret yolları üzerinde yer alması ve askeri bir garnizon olarak kullanılması, şehrin ekonomik ve stratejik değerini artırıyordu. Bizans döneminde ise şehir, Kostron adıyla anılmaya devam etmiş ve askeri savunma açısından önemli bir kale haline gelmiştir. Bu dönemde, Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarını koruma stratejisinin bir parçası olarak, şehirler güçlü savunma hatlarıyla donatılmış ve kaleler inşa edilmiştir.

Ankara'nın Bizans dönemindeki rolü, kentin askeri ve ekonomik yapısının sürekliliğini veya dönüşümünü gözler önüne serer. Şehrin surlarının güçlendirilmesi ve kale yapısının korunması, Bizans'ın bölgedeki stratejik varlığını sürdürme çabasını gösterir. Ancak, bu dönemde kentin ticari ve sosyal yaşamının nasıl şekillendiği, kentsel dönüşümün boyutlarını anlamamız açısından kritik öneme sahiptir. Bizans döneminde

Ankara, bir yandan askeri bir kale olarak varlığını sürdürürken, diğer yandan da ticaret yolları üzerindeki önemini koruyarak ekonomik canlılığını devam ettirmiş olabilir.

Ankara'nın tarihsel gelişimini incelemek, Bizans kent yaşamının genel dinamiklerini ve Roma'dan Bizans'a geçiş sürecinde yaşanan değişimleri daha iyi anlamamıza yardımcı olur. Şehrin arkeolojik buluntuları, yazılı kaynaklar ve tarihi belgeler, bu dönüşüm sürecini aydınlatmak için önemli veriler sunar. Özellikle, kentin surları, kamu binaları ve ticaret yapıları, Bizans dönemindeki kentsel yaşamın sürekliliği veya dönüşümü hakkında bize ipuçları verir.

Ankara Kostronu üzerinden yapılan bir değerlendirme, Bizans kent yaşamının Roma döneminden itibaren nasıl bir evrim geçirdiğini ve bu süreçte yaşanan kesintilerin veya sürekliliklerin boyutlarını anlamamız için önemli bir örnek teşkil eder. Bu değerlendirme, Bizans İmparatorluğu'nun kentsel ve askeri stratejilerini, sosyo-ekonomik yapısını ve kültürel dönüşümlerini daha kapsamlı bir şekilde analiz etmemizi sağlar. Bu bağlamda, Ankara'nın tarihsel rolü, Bizans şehirlerinin genel durumu hakkında da önemli ipuçları sunar ve Bizans-Türk geçiş dönemine ışık tutar.

Ankara, İç Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatısında, Yukarı Sakarya Bölümü'nde konumlanmıştır. Doğusunda Kırıkkale ve Kırşehir, batısında Eskişehir, kuzeyinde Çankırı ve Bolu, güneyinde ise Konya ve Aksaray illeriyle çevrelenmiştir.

Ankara, İç Anadolu'yu çevreleyen şehirler kuşağındadır. Anadolu'nun genel morfolojisi, İç Anadolu'yu denizden ve diğer bölgelerden ayıran sıradağlar arasında iskân için uygun bir eşik kuşağının ortaya çıktığını gösterir. Bu kuşak, dağlardaki su birikiminden yararlanarak bozkırın kuraklığından kaçınması, yüksek rakımıyla serinlik sunması, düşman saldırılarına karşı savunmayı kolaylaştırması ve dağların tarıma elverişsiz topografyasının dışında kalması gibi nedenlerle, tarih boyunca büyük şehirlerin kurulup gelişmesine imkân tanımıştır. Bu eşik kuşağı, aynı zamanda Anadolu'daki ana yolların güzergâhını belirlemiştir. Özellikle tarih boyunca Batı'yı Doğu'ya bağlayan ve Anadolu'yu baştanbaşa geçen anayollar, Orta Anadolu bozkırının kuzeyinden ve güneyinden geçerek, bu şehir sisteminden faydalanmış ve bu şehirleri beslemiştir (Akçura, 1971: 9).

Ankara, yüksek ve kıraç Anadolu platosunda dört dağla çevrili bir çanak görünümündedir. Kuzeyde Karyağdı Dağı, doğuda İdris Dağı, güney-güneydoğuda Elma Dağı ve güneydoğu ile güneybatıda Çal Dağı, şehri çevrelemektedir. Bu dağlar arasında, şehrin güneybatısına doğru ilerleyen vadide üç nehir bulunur. Çubuk Çayı, İdris ve Karyağdı dağları arasından akar, Bent Deresi (Hatip Çayı), İdris ve Elma dağları arasından akar ve İncesu, Elma ve Çal dağları arasından akar. Bu çaylar, Karyağdı ve Çal dağları arasında birleşerek batıda Sakarya Nehri'ne katılan Ankara Çayı'nı oluştururlar (İdil, 2001: 5).

Ankara'nın Tarih boyu önemini koruduğu anlaşılmaktadır. Ankara, büyümesini ve stratejik önemini, Geç Antik Çağ'da İmparatorluğun en yoğun trafiğine sahip otoyollarından biri üzerindeki konumuna borçluydu. Şehir, Avrupa'dan doğu sınırına uzanan ana otoyola ev sahipliği yapıyordu. Bu yol, Trakya ve Konstantinopolis'ten başlayarak Nikomedia ve İznik üzerinden Ankara'ya, oradan da Kilikya Kapıları ve Suriye'ye kadar devam ediyordu. Ankara aynı zamanda diğer önemli yolların kesişim noktasında bulunuyordu. Bu yollar, Ankara'yı doğu Bithynia ve Nicomedia'ya, Dorylaeum ve Propontis'e, Gangra ve Paphlagonia'ya, doğuda Amasea ve Pontus'a, Sebastea'ya ve sınırın kuzey kısmına, Kapadokya Kaisareia 'sına ve Fırat'a bağlıyordu. Tüm bu bağlantılar, ticari ve askeri öneme sahipti. Özellikle ikinci ve üçüncü yüzyılın sonlarında, Doğu'daki savaşların artmasıyla birlikte, Ankara ile sınır arasındaki trafiğin arttığı görülmektedir. Bu dönemde Ankara, savunmanın merkezi haline gelmiştir (Ramsay, 1890: 272; Anderson, 1899: 52-134; French, 1981, 698-729).

Geç Antik Çağ'da Ankara'nın büyümesini etkileyen faktörler, şehrin önemini artırmış ve refahını sürdürmüştür. Başkent Konstantinopolis'in taşınması sonrasında Ankara üzerinden geçen yol, başkent ile Doğu arasındaki ana yol haline gelmiştir. Özellikle dördüncü yüzyılda, imparatorluğun ikametgâhının sıkça Antakya'da olduğu dönemde, saray, ordu, memurlar ve haberciler her türlü sürekli şehirden geçiş yapmaktaydı. Bu durum, Ankara'nın stratejik konumundan kaynaklanan avantajlarını artırmış ve şehri devlet işlerinin önemli bir geçiş noktası haline getirmiştir (Foss, 1977: 30).

Daha sonraki yıllarda durum değişmedi ve Anadolu'da Batı'dan Doğu'ya uzanan hac yolunun Thracia, Bithynia ve Galatya üzerinden geçtiği üç temel noktanın merkezinde

yine Anakara yer almaktaydı. Özetle Geç Antik Çağdan başlayarak Ankara, Anadolu'nun ortasında askeri ve ticari yolların kesiştiği bir düğüm noktası olma özelliğini korudu (French, 1981: 16).

Anadolu'nun ticaretinin de önemli bir merkezi olan kent Sasani saldırılarına ve ardından iki yüzyıllık Arap saldırılarına maruz kalanca kent yaşamının gelişmesi yavaşladı. Sasani akınlarından önce Ankara'da bir başkilise, Basileios adına, aziz Platon adına kiliselerin var olduğu yayınlardan bilinmektedir. Yine Cryptus denilen yerde aziz Klemens (Klementios), azizler adına başka bir kilise, birçok manastır, kalenin karşısındaki tepe de bir manastır ve bunların dışında Attalina, Magna, Meryem, Petrus Manastırları, bir misafirhane (Xenodokheion) ve bir de hastane (Nosokomeion) olduğu tespit edilebilmektedir. Yine yayınlarda Ankara Akhronu Maximos'a ait bir villanın ve yine Ankara'nın 10 Km. güneyinde başka bir villanın varlığından söz edilmektedir (Kansu, 1940: 33-37; Tezcan, 1964: 2; Miller, 1985: 94-95; Eyice, 254-255).

Bu akınlar boyunca Ankara'nın büyük bir kumandanlık merkezi olduğu ve *Comitetenses* ünvanlı bir komutanın burada bulunduğu bilinmektedir. Doğu orduları komutanlığı ise Amorion/Emirdağ'da bulunmaktaydı (Brooks, 1898: 182-208; Eyice, 254-255).

Sasani istilaları sonrasında Küçük Asya'ya yapılan Arap akınları sırasında da Ankara önemli bir rol oynadı (Akyol, 2014: 131). Çünkü kent, güneyden gelen Arap ordularının başkente ulaşmak için takip ettiği yolun kilit noktasında bulunuyordu (Rice, 2008: 571). Bu akınlar esnasında Dorylaeon, Amorion, Ankara ve Çankırı kale hattı başkenti korudu. Ankara ve etrafındaki birçok kale sayesinde Araplar çoğunlukla bu hattın batısına geçemediler (Bosworth, 1996: 123).

Bu akınlar sonrasında ortaya çıkan durum neticesinde Bizans eyalet yönetiminde değişikliğe gidildi (Bosworth, 1996: 120-121; Treadgold, 1997: 316). Ankara 8. yüzyıl Bizans thema sisteminde yer alan Boukellarion themasının merkezi oldu. Bu tema, Galatia'nın metropolisliği Ankara, themanın tourması ve en önemli idarî ve askeri yönetim merkezlerinden birisi olan Klaudiopolis/Bolu ve Mariandynos [Herakleia?]

metropolitliği, Herakleia, Prousia /Prusias ad Hypium/Konuralp/Uskübü ve Teion/Filyos'dan oluşmaktadır (Güneş, 2021: 239).

Boukellarion idari ve askeri coğrafyası, 842 yılına kadar Paphlagonia theması kurulunca buraya aktarılacak olan Gangra/Çankırı, Amastra, Sora/Zora/Kaleköy/Akören, Dadybra/Devrek, Ionopolis/Inebolu ve Pompeiopolis/Taşköprü de bu themanın idari sistemi içinde idi (Güneş, 2021: 239). Karadeniz kıyısından itibaren Galatia, Paphlagonia ve kısmen Bithynia'yı da içine alan bölgenin idari yönetimi Ankara'da bulunan komutan tarafından yönetiliyordu. Emrinde ise 8.000 kişilik bir askeri kuvvet olduğu bilinen Ankara'nın 9. yüzyılda ne kadar önemli bir konumda olduğunu vurgular niteliktedir (Eyice, 1996: 255).

10. yüzyılda Boukellarion idari ve askeri coğrafyası Ankara, Bolu, Çankırı ve Karadeniz Ereğlisinden oluşmaktaydı (Honigmann,1970: 40; Baskıcı, 2009: 121). 11. Yüzyıl başlarında themalardaki düzenlemeler ve bölünmeler devam etselde 11. yüzyıl Türk akınları esnasında Anadolu'daki *thema* yapılanmasının nasıl olduğunu bilmiyoruz. Ancak fetih hareketlerinden Çankırı ve Ankara'nın olduğu hattın birlikte anıldığını görüyoruz.

4.2. ANKARA ÇEVRESİNDE TÜRKLER VE BİZANS İMPARATORLUĞUNUN GERİ ÇEKİLMESİ ARDINDAN KIRSALDA ORTAYA ÇIKAN GÖRÜNÜM HAKKINDA ÖNERİLER

4.2.1. Anadolu'da El Değiştirmeler

Bizans'ın 9. yüzyılın ortalarında itibaren değişen ve geriye çekilen sınır hattı, Anadolu'yu 11. yüzyılın ortalarına kadar güvenli tuttu. Doğuya doğru genişleme politikası, Suriye ve Ermenistan'dan gelen göçmenlerin belli bölgelere yerleşmesiyle etnik ve ekonomik değişime sebep oldu. Yeni unsurların siyasette giderek artan rolleri zenginleşmelerine ve geniş arazileri ele geçirmelerine olanak sağladı. Bu yeni burjuvaların aralarındaki rekabet iç savaşlara dönüştü. Böyle bir ortamın üzerine gelen Türk akınları Bizans Anadolu'sunu zor duruma soktu. Ancak coğrafyanın tamamen Türkleşmesi uzun yıllar aldı.

Çağdaş Türk araştırmacılarının Anadolu'nun Türkleşmesi sürecini 1071 Malazgirt ile özdeşleştirerek 1071 ile 1073 tarihleri arasında tüm Anadolu'nun fethinin gerçekleştiği fikrinin tarihi kaynaklar ve arkeolojik veriler ışığında değerlendirildiğinde doğru olarak kabul edilmesi mümkün görünmemektedir. Anadolu'nun Türk fethi, yerleşimi ve siyasi birleşmesi uzun soluklu bir süreçtir ve nihai tamamlanması Malazgirt savaşından dört yüz yıl sonra gerçekleşmiştir (Vrynois, 1971: 142).

Çalışmamızda Türk fetihlerinin genel kronolojik yapısı daha önceki bölümlerde irdelenmiş ve dönemsel bir sıralama yapılmışsa da Anadolu'da on birinci ve on ikinci yüzyıllarda Türk fetihlerinin doğası ve etkileri ve burada yaşayan Hristiyan nüfusun entegrasyonu açısından da meselenin ele alınması gerektiği düşünülmüştür. Türk fetihlerinin karakteri ve sonuçlarını iyi irdelemek Anadolu'nun Türkleşmesi sürecini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Anadolu'daki Türk fetihlerinin en önemli özelliği sürecin uzun soluklu olmasıdır. Türklerin, Küçük Asya'yı kısa sürede fethedemedikleri ancak uzun yıllar kesintisiz süren saldırılar sayesinde tam fethini sağlayabildikleri tarihi kaynaklarca sabittir. Belli dönemlerde hızlanarak ilerleyen fetih hareketleri zaman zaman yavaşlamış bazen de Bizans lehine dönmüştür. Sonuç olarak, önemli sayıda kasaba ve geniş bölge birden fazla kez kuşatılmış, fethedilmiş veya baskınlara uğramıştır.

Türk fethinin uzun soluklu olması ve aralıklarla devam eden doğası Anadolu'da siyasi birlik ve istikrarın kaybolmasına sebep olduğu açıktır. Türk akınları öncesinde Konstantinopolis merkezli istikrarlı bir siyasi birliğe sahip olan Anadolu, yeni gelenlerin istilaları ve uzun süren aktif boyun eğdirme süreci ile çok fazla sayıda siyasi oluşum ile baş etmek zorunda kalmıştır (Vrynois, 1971: 143).

Ancak Bizans'ın doğu vilayetlerinin Müslüman-Türk göçebeler ve savaşçılar tarafından nüfuz etmesi ve bunların kademeli olarak yeni siyasi-kültürel oluşumlara dönüşmesi sürecini, sadece Bizans Konstantinopolis'i açısından yüzyıllar süren kuşatma, daralma ve yutulma şeklinde değerlendirmek de yanlış olacaktır.

Olay sadece Bizans kültürünün ve kurumlarının Türkler tarafından ortadan kaldırılması değildir. Bu süre içinde karşımıza çıkan tarihsel değişim, iki tarafın karşılıklı etkileşimi ve değişimidir (Beihammer, 2017, 387-394).

Bu bağlamda Küçük Asya'daki değişim sürecini iyi anlamak için öncelikle Türkmen savaşçıların Ermeni sınır bölgelerinde ilk kez ortaya çıkmasından devletleşme sürecine kadar olan askeri hareketliliği iyi anlamak gerekir.

Türk akınlarının 12. yüzyılın sonlarına kadarki etkileri, birçok kentsel ve kırsal alanın yağmalanması ve kısmen tahrip edilmesi şeklinde ifade edilebilir. Süreci anlatan resmî belgeler bulunmasa da dönem kaynaklarından bu tahribatı takip etmek mümkündür. Bu dönemdeki Türk hareketliliğinin en belirgin özelliği, Anadolu'nun birçok bölgesindeki kasaba ve köylerin birden fazla kez yağmalanması şeklinde ifade edilebilir.

Bazı durumlarda, bir şehir veya kasaba yağmalanmakla kalmayıp tamamen yok edilmiştir. Ancak çoğu durumda, bir şehrin veya kasabanın yağmalanması bütüncül bir yok oluşla sonuçlanmamıştır. Bu şehir merkezleri, çoğu zaman önceki müreffeh yaşamlarını kaybetmiş olsalar da var olmaya devam etmişlerdir. Ancak, Türk fethi kamu binaları, evler ve kiliseler açısından önemli yıkımlara yol açmıştır. Fatihleri anlatan tek Türk dönem kaynağı olan Danişmend-name, kiliselerin, manastırların ve yerleşim yerlerinin yıkılma hikayeleriyle doludur.

Bizans kaynakları bu dönemi şehirlerin, kiliselerin ve binaların Türkler tarafından yıkıldığı bir dönem olarak nitelendirmektedir. Bizans tarihçileri tam bir yıkımdan söz ederken abartmış olsalar da bir buçuk yüzyıllık savaştan kaynaklanan kentsel ve kırsal yaşamdaki yıkımın çeşitli bölgelerindeki fetih koşulları incelendiğinde doğruluğu ortaya çıkmaktadır. Malazgirt savaşından önce Artze, Perkri, Melitene, Sebasteia, Ani, Kaisareia, Neokaisareia, Amorium, Ikonion ve Chonae gibi önemli şehirlerin Türkler tarafından yağmalandığı bilinmektedir (Komnena, 2003: 73-103; Beihammer, 2017: 92-133).

On birinci yüzyılın sonlarında ve on ikinci yüzyıl boyunca, Küçük Asya'nın batısının önemli bir kısmı Türk istilalarına, Bizans karşı saldırılarına ve Haçlı ordularının

geçişlerine sahne oldu. Bu dönemin başlangıcında, I. Aleksios tahta geçerken (1081), Batı Anadolu büyük ölçüde Türklerin istilasına maruz kalmış ve kıyı kentleri yıkılmış durumdaydı (Komnena, 2003: 98-103; Beihammer, 2017: 198-230).

Batı Anadolu bölgeleri, 12. yüzyılın büyük bölümünde sınır savaşlarının yıkıcı etkilerine maruz kaldı. Tarihi kaynaklar Türk akınlarının ve yerleşimlerinin bölgede yarattığı hasarı açıkça göstermektedir.

Bithynia bölgesinin önemli bir kısmı Birinci Haçlı Seferi'ne kadar Türklerin elindeydi. İmparator batıda Robert Guiscard ile ilgilenirken (Haldon, 2001:134), Türklerin tüm Bithynia ve Thynia³⁹'yü Boğaz'a kadar harap ettikleri kaynaklarca belirtilmektedir (Komnena, 2003: 136; Attailates, 2008:269). İkinci Bizans-Norman savaşı Türklere bir fırsat daha verdi, öyle ki Ebu'l-Kasım bir kez daha Bithynia'yü Boğaz'a kadar yağmaladı (Komnena, 2003: 136). Birinci Haçlı Seferi'nin ardından İznik yeniden Bizans'ın eline geçmesine rağmen Bithynia, Aleksios'un saltanatı boyunca ağır Türk akınlarından zarar görmeye devam etti (Komnena, 2003: 210). 1113'te İran'dan gelen bir ordu Prusa, Apollonias, Lopadium, Cyzicus ve Ascania Gölü civarına akınlar yaptı ve bu tür saldırılar 1115-16'da İkonion yönüne doğru ağırlık kazandı (Komnena 2003:159-169, 187, 193; Beihammer, 2017: 198-230).

Bazı kaynaklarda on ikinci yüzyılın son çeyreğinde, I. Andronikos'un imparatorluk döneminde Aleksios Angelos, babası ve erkek kardeşleri ile Dorylaion yakınlarındaki Bathys (Sarı Su) civarında bulunan Türkmenlerin saldırılarına karşı şehirleri korumak için İznik ve Prusa bölgelerine girdiğinde, Bithynia'ya başka Türkmen akınlarının olduğuna dair bilgiler yer almaktadır (Khoniates, 1984: 159-161). Ancak Türkmenlerin daha öncesinde Dorylaion yakınlarına yerleştikleri düşünüldüğünde II. İoannis ve I. Manuel döneminde Bithynia'ya akın seferlerine devam etmiş olmaları olası görünmemektedir (Kinnamos, 2020: 24-27).

³⁹ Thynia (Thynos Yurdu) derken, şimdi Kocaeli Yarımadası diye andığımız, İzmit ile İstanbul Boğazı arasında uzanan yarımada (Umar, 2009: 124).

Özellikle 1183-84'te Andronikos I Komnenos'a karşı ortaya çıkan isyan sonucu Bizans idari kontrolünün bozulması ve bu isyanlarda Türkmenlerin kullanılması Bizans'ın çöküş sürecini büyük ölçüde hızlandırmıştır (Khoniates, 1984:153-175).

Mysia ve Propontis, on birinci yüzyılın sonunda Türk emirleri Tzachas/Çaka Bey ve Elchanes/İlhan'in yoğun istila ve baskınlarına sahne olmuştur (Komnena, 2003: 181, 435-471). Aleksios her ikisini de bu bölgeden çıkartmayı başarsa da saltanatının son yıllarında 1113'te bölge yine şiddetli baskınlara maruz kalmıştır (Komnena, 2003: 435-471) ve yine 1115-16'da İran'dan gelen Türk orduları tarafından Caicus, Hermus, Cayster ve Menderes'in batı nehir vadileri sık sık işgal edilmiştir (Komnena, 2003: 471-502).

Khliara, Pergamon ve Atramytion 12. yüzyıl boyunca maruz kaldığı akınların neticesinde bu bölgede bulunan geniş kırsal alanlarda nüfus azalmış (Koniates, 2020: 103), Hermus/Gediz vadisinin bir kısmı Tzachas/Çaka Bey tarafından fethedilmiş, 1110-11'de Kapadokyalı Hasan, vadinin doğu uçlarını yağmalamış ve kısa bir süre sonra Melik Şah Philadelphia ve kıyı bölgelerini tehdit etmiştir (Komnena, 2003: 435-471).

Kayster-Celbianum/Küçük Menderes bölgesi 1110-11'de Kapadokyalı Hasan'ın talanına maruz kalmış, yine I. Manuel döneminde Aleksios ile yaptıkları anlaşmaya uymayan Türkler tarafından saldırıya uğramış ve II. İsaakios Angelos'un o bölgedeki Bizans birliklerini Avrupa'ya çağırmasıyla boş kalan bölgeye bir kez daha Türkler tarafından akınlar düzenlenmiştir (Komnena, 2003: 442; Kinnamus,2020: 48-52; Khoniates, 2020: 36).

Özellikle Meandros/Menderes vadisinde bulunan kasabalar ve kırsal on birinci ve on ikinci yüzyılın sonlarında Türk akınlarından ciddi zararlar görmüştür. Aleksios, bölgede bir nebze de olsa düzen getirdiyse de ölümünden kısa bir süre sonra, II. İoannes Komnenos, bir kez daha vadiyi yağmalayan Türklere karşı harekete geçmek zorunda kalacaktı (Komnena, 2003: 271; Khoniates,2020: 8-11).

Manuel tahta geçtiğinde Menderes'in etrafına yerleşmiş ve neredeyse kesintisiz akınlar yapan Türkmenlerden kasabaları korumakta zorlandı. Hükümdarlığı boyunca Türklerin vadiye düzenli olarak yaptığı saldırılarla uğraşmak zorunda kaldı (Khoniates, 2020: 45, 123, 133-135; Kinnamos, 2020: 46-49).

Manuel'in ölümünün ardından Bizans'ın güç dengeleri bozuldu. Konstantinapolis'e karşı isyan çıkartan Bizans soyluları Türkler ile anlaşarak bölgeye baskınlar düzenledi. 1192'deki yenilgisinden sonra Sahte Aleksios, emir Arsane'den (Arslan?) aldığı 8.000 Türkmen ile vadiyi yağmalayarak mahsulleri yok etti. Keyhüsrev yine aynı şekilde bölgedeki birkaç kasabayı ele geçirdi. Yine bir isyancı olan vergi tahsildarı Mihail, Rükneddin'den asker toplayarak bir kez daha Menderes şehirlerine baskınlar düzenledi. On üçüncü yüzyılın başlarında Manuel Maurozomes, Türk birliklerinin yardımıyla vadi kasabalarını yakıp yıktı, ancak Theodore Lascaris tarafından bölgeden çıkartıldı (Vrynois 1971: 147).

Phrygia/Frigya'nın birçok ilçesi ve kasabası Müslüman ve Hristiyan orduları arasındaki savaş alanının merkezinde kaldı. Türklerin Birinci Haçlı Seferlerinde Dorylaion'da yenilmesinden sonra Konya'ya doğru çekilirken yol üzerindeki şehirlere girip evleri ve kiliseleri yağmaladılar. Yanlarında götürebilecekleri ganimetleri ve çiftlik hayvanlarını aldıktan sonra birçok şehri yakıp yıktılar. Daha sonra, imparator Aleksios aynı bölgelerden geçti ve Türklerin imparatorluğa saldırmak için kullanamaması için Türk kamplarını yok ederek bölgeyi boşalttı. Bölge, Bizans ve Türk saldırıları arasında sınır haline geldiğinden sık sık saldırılara maruz kaldı ve giderek çorak bir araziye dönüştü (Gesta Francorum, 1967: 54-55; Komnena, 2003: 312, 447).

Frigya, İoannes ve Manuel'in saltanatlarında kritik bir sınır bölgesi olarak kaldığından, Türk akınlarından önemli ölçüde zarar gördü (Khoniates, 2020: 8-11, 100-103; Kinnamos, 2020: 6, 29, 131, 144, 213), ve Myriokephalon savaşı sonrasında büyük ölçüde Türkler tarafından kaybedildi (Khoniates, 2020: 135-136).

Pamfilya ve Pisidia, Frigya'nın kaderine benzer bir durum içerisindeydi. Bölgenin Aleksios ve İoannes tarafından ilk kez ele geçirilmesinden sonra, Türkler bölgeye akın ettiler (Khoniates, 2020: 8). 12. yüzyılın ortalarında, Attaleia/Antalya'nın verimli tarım

alanları Türkler yüzünden o kadar güvensizdi ki, yerliler tahıllarını deniz yoluyla ithal etmek zorunda kaldılar (William of Tyre, 1943: 166-167). 1204 yılına gelindiğinde Attaleia'nın dışındaki çok az kısım Bizans'ın elinde kalmıştı. Likya ve Karya'nın da benzer saldırılara uğradığı öngörülebilir (Vrynois 1971: 149).

Türkler tarafından yapılan bu istilalar Batı Anadolu'nun Bithynia, Mysia, Lidya, Karya, İyonya, Likya, Frigya, Pamfilya ve Pisidya bölgelerinde büyük bir karışıklığa yol açtı. Çağdaş anlatılardan Türkmenlerin sınır akınlarının sürekli olarak faal olduğu söylemek mümkündür. Anna Komnena, on birinci yüzyılın sonunda her şeyi yakıp yıkan *satraplar* ve kıyılardaki yağmalanan veya tamamen yıkılan kentlerden bahseder (Komnena, 2003: 207, 213, 306, 350).

Yaklaşık yarım asır sonra İkinci Haçlılar Anadolu'ya geldiklerinde benzer bir yıkımdan bahsedilebilir. Haçlılar, Adramyttium'un güneyine doğru ilerlerken, kıyı bölgeleri boyunca birçok şehri harabe halinde buldular. Bizanslıların, yalnızca yeniden inşa edilmiş ve surlarla çevrili kasabalarda yaşadıklarından söz eder (Vryonis 1971: 149).

Cyzicus ilk kez kısa bir süreliğine III. Nicephorus Botaniates döneminde Türklerin eline geçmiş, I. Aleksios döneminde ikinci kez emir Elchanes/İlhan tarafından yeniden alınmış ve ardından İran'dan gelen bir Türk ordusu tarafından yağmalanmıştır. Apollonia (Gölyazı) da aynı dönemde İlhan tarafından alınmış ve sonrasında Bizans bölgenin kontrolünü ele geçirse de kentin çevresi 1113 yılında Türkler tarafından yakılıp yıkılmıştır (Komnena, 2003: 207-209; Beihammer, 2008: 271, 367-371).

I. Aleksios döneminde Lopadion (Ulubat) çevresinin harap durumdadır. Kent Aleksios'un Türkler üzerine yaptığı seferde el değiştirse de kısa bir süre sonra 1113'te Cyzicus 'a gelen Türkler tarafından yeniden yağmalanacaktır. Yakınlarda olan Poimanenon (Eski Manyas) ve Lentiana gibi kentler de aynı kaderi yaşamış olmalıdır (Komnena, 2003: 457-459; Beihammer, 2008: 271, 367-371). Ioannes Komnenos'un Lopadion'u yeniden inşa ettirmiş olması bu bölgedeki tahribatın boyutunu tahmin etmemize yardımcı olacaktır (Kinnamos, 2020: 35). Yeniden inşası gerçekleşen bölge 1184'te I. Andronikos Komnenos'a karşı başarısız isyanından sonra çok ağır bedeller ödeyecektir (Vryonis, 1971: 149; Ayaönü, 2014: 114-117).

Durum Adramyttium (Edremit) için de farklı değildi. Tzachas/Çaka Smyrna bölgesini yağmalarken, yıkarırken, Edremit de neredeyse tamamen yıkıldı (Komnena, 2003: 440). Kentin sanki burada hiçbir zaman insan yaşamamış gibi olan haline gören imparatorun komutanı Eumathios Philokales onu yeniden inşa etse de 1113 yılında Adramyttium Türkler tarafından bir kez daha talan edildi. 12. yüzyıl boyunca Manuel nüfusun azaldığı kırsalda köylüleri korumak için kaleler inşa edene kadar Adramyttium ve çevresindeki köyler Türk akınlarından ciddi şekilde zarar gördü (Beihammer, 2008: 365-369; Khoniates, 2020: 105).

Haçlı kronikleri Adramyttium'un güneyinde bulunan kasabaların harap olduğunu ve Bizans köylüsünün sadece I. Manuel ve seleflerinin tahkim ettirdiği kasabalarda yaşadıklarından bahseder (Vryonis, 1971: 150). Khliara/Kırkağaç ve Pergamun/Bergama muhtemelen Adramyttium ile aynı kaderi yaşadı. Bu bölgeler I. Aleksios döneminde en az üç Türk akınıyla harap edildi (Komnena, 2003: 448-449; Beihammer, 2008: 364) ve İoannes ve Manuel döneminde yağmalanmaya devam edildi (Khoniates, 2020: 103).

Üçüncü Haçlı seferinde Neokastron (Adramyttium, Pergamun, Khliara) temasının köylerinden biri olan Kalamus'da artık yerleşim yoktu (Ramsay, 1890: 154). Kalamus ve Philadelpheia arasında yer alan Meleum on ikinci yüzyılın ikinci yarısında yıkılmış bir durumdaydı (Vryonis, 1971: 150).

Tzachas/Çaka Smyrna'yı aldıktan sonra Marmara'ya giderken Klazomenai/Urla ve Phokaia'yı (Foça) topraklarına kattı ve çevresini harap etti (Beihammer, 2008: 281-286; Komnena, 2003: 229-231). Buralar bir süre sonra Doukas tarafından geri alındıysa da (Komnena, 2003: 337), Smyrna, Nymphaion (Kemalpaşa) ve çevresi Hasan tarafından bir kez daha talan edilecekti (Komnena, 2003: 442).

Emir Tangripermes/Tanrıvermiş'in elinde olan Ephesos (Efes) kısa bir süre sonra I. Aleksios döneminde yeniden geri alındıysa da (Komnena, 2003: 336-337) 1101-11'de vadiye girmeye çalışan Türkmenlerin ve sonrasında Manuel Komneneos ve II. Isaakios Angelos dönemlerindeki akıncı grupların saldırılarına kolay erişilebilir durumdaydı (Vryonis, 1971: 150).

Efes'in geri alınmasının hemen ardından Philadelphia/Alaşehir de geri alındı ancak konumu itibariyle civardaki Türkmenlerin sürekli saldırılarına maruz kaldı (Komnena, 2003: 339). 1110-11'de Hasan, oldukça fazla askerle kenti kuşattı. Burada ordusunu ikiye bölerek bir kısmını Kelbianos Ovasına, bir kısmını Nymphaion (Kemalpaşa) ve Smyrna'ya geri kalanını da Khliara'ya ve Bergama'ya yağma için yolladı (Komnena, 2003: 441-442).

Bu sırada Bizans Hellespont'tan batı kıyılarına ve Mysia kıyılarından Menderes Vadisi'ne kadar uzanan yoğun savunma önlemleri aldı. 1098'de Bizans'ın yeniden bölgenin kontrolünü eline aldıktan bu yana I. Aleksios'un iki komutanı Konstantin Gabras ve Monastras komutasındaki güçlü bir garnizon tarafından tutulan Philadelpheia, Orta Anadolu platosundan Smyrna Körfezi'ne giden ulaşım yollarını kontrol eden tahkim edilmiş bir nokta olmaya devam etti. Bergama ve Khliara, Küçük Asya'nın kuzeybatı ucuna giden yolları kapatan ana noktalarıydı. 1110 veya 1111'de, Selçuklu hükümdarı Şahin Şah'ın Philadelpheia ve kıyı bölgesine saldıracağı haberi üzerine, Bizans, Küçük Asya'nın batısındaki savunma yapılarını iyileştirmeye çalıştı (DeLuigi, 2015: 52-61). Belki de 1111-1112 kış sezonunun sona ermesinden sonra, Konstantin Gabras birlikleriyle Philadelpheia'dan yola çıktı ve Sardeis'in doğusundaki Kelbianon yakınlarında Türk işgalcileri yendi (Beihammer, 2008: 365-366).

12. yüzyılın ikinci yarısı Küçük Asya'nın güney batısı çok büyük olaylara sahne oldu. Miryokefalon Savaşı sonrası Türkmenler, Tralles/Aydın, Pisidya, Antioch /Yalvaç, Louma ve Pentacheir'i yakıp yıktı ve Ege kıyılarına kadar her yeri yağmaladı (Khoniates, 2020: 193). Daha güneyde, kıyı kasabaları da yoğun saldırılara maruz kaldı (Vryonis, 1971: 150).

Melanoudion ve Latmus'un dağlık bölgeleri de 1090'daki Türk saldırılarından nasibini almış ve olasılıkla 1110'da sonra tekrar Bizans topraklarına katılmıştır. Bölgenin, II. Andronikos Palaiologos'un erken hükümdarlığı sırasında Türkler tarafından fethedilene kadar Bizans kontrolünde kaldığı bilinmektedir (Kazhdan, 1991: 1428). Strobilos/Aspat 1103'ten önce Türkler yağmalandı. Bu bölgedeki birçok manastır Türkler tarafından yok edildi. Latmos manastırları, on ikinci yüzyılın sonlarına doğru bir kez daha talan

edildi. Myra kasabası da Strobilos ve diğer kıyı kentleriyle aynı kaderi yaşadı (Vryonis, 1971: 151).

Attaleia on birinci yüzyılda Türkler tarafından yıkılmış ve Aleksios tarafından yeniden inşa edilmiştir (Komnena, 2003: 440). Coğrafi konumu itibarıyla oldukça önemli olan kent Kuzeyden gelen Türk akınlarının hedef noktası halindeydi. İoannes Komnenos bölgeyi kontrol altına almak için oradaki koşulları oturtmak için Attaleia 'nın kuzeyindeki bölgelere iki sefer düzenlese de kısmi bir başarı elde edebilmiştir (Khoniates, 2020: 16-18, 23-25; Kinnamos, 2020: 7, 19). 1141 yılında I. Mesud, 1141 yılında Zozopolis (Uluborlu) Kalesi'ni kuşattığında Türkler Attaleia yakınlarına kadar gelmişse de kente girememiştir (Cahen, 2002: 21-22). 1182 yılındaki Andronikos Komnenos'un isyanı esnasında II. Kılıç Arslan şehri kuşatmış, kente çok büyük zararlar vermişse de alamamıştır (Khoniates, 2020: 124-131).

Kuzeybatıda Dorylaion'dan güneydoğuda Konya'ya kadar uzanan kıyı şeridi dışındaki bölgeler Bizans, Türk ve Haçlı ordularının saldırısına uğradı (Vryonis, 1971: 152). Bu bölgenin kuzey ucunda bulunan Bithynia şehirleri ve kırsalı, Malazgirt savaşının hemen ardından defalarca kuşatıldı ve el değiştirdi (Beihammer, 2008: 28-, 38, 70, 137,171-175,188-198, 205-220).

1073'te Türklerin eline geçen Nikomedia/İzmit Aleksios Komnenos tarafından geri alındı (Komnena, 2003: 126, 199). 1096'da Küçük Asya'ya gelen Haçlılar Nikomedia'yı ve körfezdeki köyleri yağmayıp Bizans halkına zulmetti (Komnena, 2003: 306). Nikomedia, 1101'de İkinci Haçlı ordularının bir kolu tarafından zapt edildi (Demirkent, 1997: 63-65). Kent 12. yüzyılın ortalarında artık harap haldeydi (Vryonis, 1971: 152).

Malazgirt sonrası gelen Türkmen gruplarca yıpratılan kuzeybatı Küçük Asya, Ankara çevresindeki kuzey platosundan Propontis kıyılarına kadar olan bölümün 1073'ten itibaren kontrolünün kaybolması ve Kapadokya'daki yenilgisi sonrası Bizans yönetiminin Sangarios Vadisi ve Bithynia'daki işgalcilerin ilerleyişini engelleyecek bir savunma yapısına sahip olmayışı Nikaia/İznik'in Kutalmışoğlu'nun eline geçmesini sağladı (Beihammer, 2017: 208). İznik, henüz Kutalmışoğlu'nun elindeyken, Emir Porsuk ve kısa bir süre sonra Bozan tarafından kuşatıldı. (Mateos, 2019: 178; Komnena,

2003: 201-207). 1113 yılında İznik bir kez daha Türkler tarafından kuşatıldı fakat başarısız olundu (Komnena, 2003: 325-327). 12. yüzyılın ikinci yarısında, Bithynia bölgesi üzerinde artan Türk baskısı ve Andronikos Komnenos'a karşı yapılan ve başarısızlıkla sonuçlanan isyan İznik'e zor günler yaşattı (Vryonis, 1971: 153).

Prusa (Bursa)'da İznik ile aynı kaderi yaşadı (Beihammer, 2008: 216-217, 366-367). Doğu Bithynia'da bulunan Claudiopolis (Bolu) da Türkler tarafından yağmalandı fakat sonrasında Manuel tarafından tekrar geri alındı. Sangarios Nehri'nin üzerindeki Pithecas ve bir aplekton olan Melangeia Türkler tarafından yıkıldığı için Manuel onları yeniden inşa etmek ve güçlendirmek zorunda kaldı (Haldon, 1999: 56-59).

Tembris (Porsuk) Nehri üzerindeki Dorylaion (Eskişehir) ve Kotiaieion (Kütahya) da 1071-1096 yılları arasında hem Kutalmış'ın kuvvetleri hem de düzensiz Türkmen akınlarıyla defalarca yağmalandı (Beihammer, 2008: 2821-225). Bu dönemde neredeyse bir Türk yerleşimi haline gelen Dorylaion sadece birkaç taş dışında bir şeyin kalmadığı harabe bir yer durumundaydı (Vryonis, 1071: 153). Manuel, Dorylaion'u 1175'te yeniden inşa ettiğinde burası Türklerin hayvanlarını otlattıkları ıssız bir alandı (Khoniates, 2020: 122).

Kentin yeniden inşası esnasında Bizans askerlerinin yiyecek bulmasını engellemek için göçebeler bölgeyi ve çadırları yaktılar (Khoniates, 2020: 131-133; Kinnamos, 2020: 111-113). İmparator burayı tekrar inşa ettirdiyse de bu başarı fazla sürmeyecek ve 1177-1182 tarihleri arasında bir zamanda Kotiaieion'da dahil olmak üzere Dorylaion ve çevresi II. Kılıçarslan tarafından tamamen Türk hakimiyeti altına alınacaktı (Turan, 2008: 292).

Biraz daha güneydoğuda kalan ve askeri ve stratejik bir öneme sahip olan Amorium imparatorluğun Doğu Küçük Asya içlerine, Mezopotamya ve Suriye yönüne yaptığı seferler esnasında askeri tedarik noktası olarak hizmet etmekteydi (Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 60). IV. Romanus döneminde kent Türkler tarafından yağmalandı. Anadolu Selçukluların Konya'ya taşınmasının ardından şehir Türkler ve Bizans arasında sınır durumdadır (Koçak, 2018: 57). Bu da yoğun bir saldırı altında kaldığı düşüncesini akıllara getirmektedir. Zaten son araştırmalar, Amorium'un kentin on

birinci yüzyılın sonlarında Bizans kontrolünden çıktığı ve bundan sonra kısmen veya tamamen terk edilmiş olabileceği yönündedir (Lightfoot, 1998: 81; Lightfoot ve Arbel, 2003: 250). Bizans ve Türk kuvvetleri Polybotos (Bolvadin) ve Anadolu platosuna ana erişim yollarından birini kontrol eden Philomelion (Akşehir) için uzun süre savaştılar. Kutalmış'ın eline geçen kent Birinci Haçlı seferinde tekrar Aleksios tarafından alınacak fakat 1101'de tekrar Türklerin eline geçecektir (Beihammer, 2008: 40, 276, 317- 322). Manuel 1146 Konya seferi esnasında kente saldırdı ve yakıp yıktı (Khoniates, 2020: 36). İki tarafın baskıları sonucu boşalan kent, Gıyâseddin Keyhusrev'in 1196'da işgal ettiği Menderes havzasından getirdiği Hristiyan halkın buraya yerleştirilmesi sonucu yeniden canlandırılmıştır (Turan, 2008: 349).

Manuel 1176'nın ilkbaharında Türkler üzerine yaptığı saldırıda Myriokephalon'a geldiğinde burada yerleşim yoktu (Khoniates, 2020: 123).

Yaklaşık yarım yüzyıl Türk hâkimiyeti altında kalan Sozopolis/Uluborlu, Ioannes Komnenos'un 1119'da başlayan Anadolu seferinin ikinci yılında geri alındı (Khoniates, 2020: 8-9; Kinnamos, 2020: 6-7). Fakat 1142 yılında tekrar Türkler tarafından kuşatıldı (Kinnamos, 2020: 19). Andronikos Komnenos'un yarattığı karışıklık esnasında Sozopolis ve civarındaki köyler Konya Sultanı tarafından yağmalandı ve sonrasında da Türklerin elinde kaldı (Vryonis, 1071: 154).

Türklerin Bizans topraklarına Kotyaion (Kütahya)'dan Azanoi (Çavdarhisar) üzerinden kuzeybatı Frigya'daki Syanos (Simav)'a giden ve buradan güneybatıya Sardeis'e doğru devam eden kuzey rotası ve büyük bir olasılıkla Menderes Vadisi ile Philomelion veya Menderes Nehri'nin kaynağının bulunduğu Pisidia Antakya (Yalvaç)'dan Apameia (Dinar)'a giden Anadolu platosu arasındaki güney rotası olmak üzere iki farklı yönden girdikleri görülmektedir (Beihammer, 2008: 366). Bu yüzden bölge defalarca saldırılara maruz kalmış olmalıdır.

Pentapolis Kentleri 12. yüzyılın sonlarına doğru yıkılmış bir haldeydi. Manuel'in 1172-1173 tarihli seferinde bölgeyi Türklerden aldığı bilirse de kısa süre sonra el değiştirmiş olmalıdır (Khoniates, 2020: 85). Bölgede bulunan diğer iki kent Hebraike ve Augustopolis de bu yıkımdan nasibini almış gibi görünmektedir. I. Haçlı orduları

Antakya yönüne ilerlerken Ebraike (Eber) bölgesini geçtikten sonra burada Türklerle karşılaşmış ve onları bölgeden sürmüştür (Komnena, 2003: 333). Aleksios, 1116 Sonbaharında, İzmit'ten Türklere karşı yaptığı son sefer esnasında Şahin Şah'ın birlikleri ile Hebraike ve Augustopolis arasındaki ovada karşılaşmış ve onları yenmiştir (Komnena, 2003: 497-498). Şahin Şah, İmparator I. Aleksios ile bir barış antlaşması imzalaması üzerine olaylar kısa bir süre durulmuştur (Chalondon,1910: 254-255; Zonaras, 2008: 114).

Daha doğuda yer alan Akroinon (Afyonkarahisar)'da durum aynı oranda karışıktır. Bizans yöneticilerinden biri olan Amastris (Amasyalı) Mihail kenti ele geçirip ve çevresini yağmalamıştır (Beihammer, 2008: 366). Akroinon, kuzeybatıda Kotyaion ve Bithynia'ya ve güneydoğuda Menderes Vadisi'ne çıkan Orta Anadolu yol güzergâhının merkezi durumundaydı (Belke ve Mersich, 2004: 177-78). Kaynaklarda bahsi geçmese de askeri akınlardan nasibini almış olmalıdır. Bazı kaynaklarda Aleksios ve Şahin Şah arasında yapılan anlaşmada 1116 yılında Afyon ve çevresi Türklere bırakıldığı söylene de (Çal, 1993: 303) bu bilginin doğruluğu dönem kaynaklarınca ispatlanamamıştır

Yukarı Menderes Vadisi ile Acıgöl arasında yer alan Khoma-Soublaion/Akkale Gümüştü Lampe kaleleri, Nikaia (İznik)'in tekrar Bizans'a geçmesinden sonra Ioannis Dukas komutasındaki birlikler tarafından geri alınsa da (Beihammer, 2008: 316) Manuel 1176'daki seferinde Khoma'yı yıkık halde buldu (Khoniates, 2020: 85). Muhtemelen Lampe'de her iki tarafın saldırılarından büyük ölçüde etkilenmiş olmalıdır (Vryonis, 1071: 154; Khoniates, 2020: 85).

Khonai (Honaz), Türk birlikleri ilk kez 1068-1070 akınlarda karşılaştı ve Başmelek Mikail kilisesi yağmalandı ve kısmen yıkıldı (Attaleiates, 2008: 105-106). Ephesos, Smyrna, Pergamon, Perge ve Sardis'e giden yolların kavşağında, stratejik bir noktada yer alan Laodikeia (Denizli) (Traversari, 1995: 68) de aynı kaderi paylaşmış olmalıdır. İki kentinde 1081 de Türklerin eline geçtiği bilinmektedir (Vryonis, 1071: 154). Laodikeia ve muhtemelen Khonai de 1097 yılında Aleksios'un komutanı İoannis Dukas'ın Batı Anadolu seferi esnasında tekrar el değiştirdi (Chaen, 1984: 104). Kısa bir süre sonra Laodikeia Türkler tarafından işgal edildi. 1119 yılında Ioannes Komnenos tekrar kenti geri aldı ve çevresini surlarla çevirdi (Khoniates, 2020: 8; Kinnamos, 2020:

5-6). Manuel'in saltanatı sırasında Kılıç Arslan'ın orduları şehri defalarca yağmaladılar ve kent restore edilmek zorunda kaldı (Khoniates, 2020:85, 123, 135-136). Miryokefalon Savaşı sonrası iki kent Türklerin eline geçtiyse de 1177'de Manuel tekrar burada hâkimiyet kurdu (Kinnamos, 2020: 214). 1190 yılında Haçlı orduları Lodikia ve çevresine girdiğinde burada bulunan Türkmen gruplar ayrılmak zorunda kaldı (Chaen, 1984: 124). Isaakios Angelos döneminde Bizans soylusu Aleksis tarafında bulunan Türkmen gruplarca Menderes bölgesi ve Khonai yağmalandı. Teodore Laskaris döneminde Laodikeia ve Khonai, Keyhüsrev'in yanında yer alan Maurozomes'e verildi. Kentler 1230 yılında Maurozomes'in ortadan kaybolmasından sonra artık tamamen Türklerin eline geçmiş olmalıdır çünkü 1257 yılında Laodikeia'ya gelen Bizans garnizonunun, şehirdeki Türklerin kalabalık olmasından dolayı burada kalamadığı bilinmektedir (Chaen, 1984: 126).

Yukarı Menderes kentleri de sayısız akınlar tarafından yıpratılmış olmalıdır çünkü 1190 yılında Üçüncü Haçlı birlikleri bölgeden geçtiklerinde Hierapolis (Pamukkale) ve Tripolis⁴⁰'in yıkık halde olduğundan bahseder (Vryonis, 1071: 155; Eickhoff, 1977: 99). Tripolis Bizanslılar ile Türkler arasında birkaç kez el değiştirir. Kent'te Nikaia (İznik) kralı III. Ioannes Dukas Vatatzes (1222-1254) tarafından yaptırılmış bir kale mevcuttur (Duman,2013: 184). Menderes bölgesinde Türklerin eline en son geçen Bizans yerleşimlerinden biridir. 1243 Köseadağ yenilgisinden sonra II. Gıyaseddin Keyhüsrev Menderes kıyılarına gerilemiş ve Tripolis yakınlarında konaklamıştır. Burada Vatatzes ile Moğollar'a karşı 1243 yılında bir anlaşma imzalamıştır (Hoffmann, 1841:1806; Ramsay, 1895: 24, 194; Baykara, 1969: 27, 37; Nicol, 2003, 25). 1304-1306 tarihlerinden itibaren kentin içinde bulunduğu bölge Germiyanogulları'nın eline geçer. (Hoffmann,1841: 1806; Baykara,1969: 38; Chandler, 1971: 194; Pchymeres, 2009: 88-90). Bölgenin Germiyan hâkimiyetine girmeden önce de küçük gruplar halindeki Türkmen saldırılarına maruz kaldığı bilinmektedir (Cahen, 2012: 36).

I. Gıyaseddin Keyhüsrev, 1196 yılına kadar sürecek olan ilk saltanatı yıllarında Menderes kasabalarına baskınlar düzenlemiş ve Tantalos ve Karya'da yaşayan halkı buradan alıp götürmüştür. Zaten Karya halkı II. Isaakios Angelos (1185- 1195)

⁴⁰ Tripolis antik kenti Denizli İli, Buldan İlçesi, Yenicekent Belediyesi sınırları içerisinde yer almaktadır.

hanedanlığı döneminde isyan çıkartan Theodore Mangaphas komutasındaki Türk birlikleri tarafından köleleştirilmişti (Vryonis, 1071: 155).

Antiokheia ad Maeandrum kentinin ilk kez Türk gruplarıyla ne zaman karşılaştığı bilinmese de 1147 yılında Türk birliklerine sığınak vazifesi gören kent İkinci Haçlı ordularınca kuşatılmaya değmeyecek kadar küçük olarak nitelendirilmiştir (Waquet, 1949: 64-66; Barnes ve Whittow, 1998: 17). 1177 yılında şehir Türkler tarafından yağmalanmış ve 1197 yılında Keyhüsrev tarafından kuşatılsa da alınamamıştır (Cahen, 2012: 60). 1205'te Laodikeia ve Khonai'ya Manuel Maurozomes'e verilince kent Maeander bölgesinin başkenti olmuştur (Thonemann, 2011: 5). 1211 yılında Keyhüsrev'le Laskaris arasında Antiokheia yakınlarında bir savaş olmuş ve burada Keyhüsrev hayatını kaybetmiştir (Ayönü, 2015: 1-12). Bu bölge Selçuklu- Nikaia Bizans İmparatorluğunun sınırı olmuş Paleologoslar'a kadar devam edecek bir defacto barışın başlamasına yol açmıştır. Antiokheia, Nikaia Bizans İmparatorluğu'nun en önemli sınır üssü görevini üstlenmiştir (Cahen, 2012: 66-67).

Büyük Ermenistan, aşağı Pyramus/Ceyhan bölgesi, Halys'in doğu bölgeleri ve Kapadokya aynı dönemde sayısız istilalara sahne oldu. Kapadokya'nın en önemli kentlerinden biri olan Kaesareia (Kayseri) 1067'de şehir Türkler tarafından yağmalandı ve Aziz Basil tapınağı yıkıldı (Attaliates, 2008: 93-94; Beihammer, 2017: 122). 1069'da Kapadokya harap oldu (Attaliates, 2008: 135-137). 1084-1085 yılında Danişment Kapadokya bölgesini işgal etti ve Sebastia (Sivas), Kaesareia (Kayseri) ve kuzey bölgesindeki diğer yerlerin kontrolünü ele geçirdi (Suriyeli Mihail, 2013: 175; Beihammer, 2017: 203). 1074'te Kaisareia bölgesini yağmalayan Türklere saldıran Isaakios'un birlikleri ciddi bir yenilgiye uğradı (Komnena, 2003: 337).

11. yüzyılın sonlarında kısmen Danişmendlilerin kontrolü altına girmesine rağmen, Kaesareia, Birinci Haçlılar bölgeden geçtiğinde ve Danişmendli Muhammed şehri yeniden inşa edene kadar yani 1134 yılına kadar harabe haldeydi (Vryonis, 1071: 155). 1185'te Kapadokya ve etrafındaki bölgelerde sekiz yıl kadar sürecek çok ciddi Türk baskınları başladı bu da bölgede Türkmenler tarafından yapılacak sekiz yıllık bir tahribat demektir (Suriyeli Mihail, 2013: 216-217).

Ceyhan nehri etrafındaki bölgeler de aynı şekilde yoğun saldırılara maruz kaldı. Elbistan ve yukarı Pyramus (Ceyhan) bölgeleri, Yağıbasan'ın 1155-56'daki seferiyle çok ciddi bir şekilde boşaltılmıştı (Kesik, 2002: 142-146). Maraş, erken dönemde Türklere dirense de onlara karşı koyabilmek için bölgeye getirilen Hristiyanlar arasında el değiştirdi. Bizans tarafından Malatya-Antakya hattını korumak için bölgeye getirilen Ermeni asıllı Philaretos, 1079'da Maraş'ın da içinde olduğu bir prenslik kurdu. Daha sonra kısa bir süre Philaretos'un yerine geçen Barsama tarafından yönetildi. Ermeni Thathul kente 1104'e kadar hâkim olduktan sonra Bohemund'a teslim etmek zorunda kaldı. Danişmend Muhammed 1136-1137'de Maraş ve çevresine saldırdı. Bu akınlar esnasında kentin halkının bir kısmı şehri boşalttı. En sonunda 1148'de Kılıç Arslan tarafından kent Türklerin eline geçti (Gündüz, 2001: 194; Suriyeli Mihail, 2013: 165; Mateos, 2019: 156, 161-168, 180).

Haçlı Seferi sırasında kurulan Urfa (1098), Antakya (1098), Kudüs (1099) ve Trablus'ta (1109) kontlukları, prenslikleri ve krallıkları için kutsal olarak kabul ettikleri Güneydoğu Anadolu'da Fırat nehri bölgeleri hem haçlı birlikleri hem de çeşitli Türk hanedanlarının rekabetleri ve Türk boylarının akınları yüzünden sayısız kargaşaya sahne oldu (Demirkent, 1989: 167-174). 1120-21'de Artuklu Ilgazi, Tılbaşar'dan kuzeye Kaysun⁴¹'a kadar olan yerlerin halkını katletti. Sonra büyük sayıda askerle Fırat'ı geçip buradaki halkı telef etti, rahipleri yaktı (İbnü'l-Esir, 2003: 143; Kalanisi, 1908: 174-177; Mateos, 2019:267). 1134'ten kısa bir süre sonra Afşin ve sonrasında Mes'ud Kaysun bölgelerini yağmaladı (Koniates, 2020: 12-14; Kinnamos, 2020: 11-14). 1136-37'de Danişmendli Muhammed, Garmir Vank manastırı da dahil olmak üzere kasabanın çevresindeki arazinin köylerini ve manastırlarını yaktı (Mateos, 2019: 289). 1140-41'de bölge sakinleri kasabayı bir süreliğine terk etti ve Türkler şehri yağmalayıp yaktı (Grigor, 2019: 293-295). Nihayet 1179'da Kılıç Arslan surlarını yıktı ve ahalisini esir aldı (Suriyeli Mihail, 2013: 214-215).

Edessa (Urfa)'ya ilk Türk akınları Tuğrul Bey zamanında olmuştur (Merçil, 1988: 461-463) 1066 yılında Gümüştekin, beraberinde Afşin ve diğer Selçuklu beyleri kente girmiş ve orada bulunan Nasibin kalesini ve çevreyi yağmalamıştır (Honigman, 1970:

⁴¹ Günümüzde Adıyaman'ın Besni kazasına bağlı Çakırhöyük Kasabası olup, Orta çağ'da önemli bir şehirdi (Gökhan, 2016: 129).

139). Emir Hüsrev, 1081 ile 1083 yılları arasında bölgeye baskınlar yaptı (Mateos, 2019:159-161). Bozan 1087-88'de uzun süren bir kuşatmadan sonra kenti aldı. Bu sırada kent halkı büyük bir kıtlık çekti (Mateos, 2019:173-174). Kısa bir süre sonra da şehir Tutuş'un eline geçti (Mateos, 2019:183-184). 1095-1096 yılında Artuk'un oğlu Sukman ve Emir Gazi'nin oğlu Samosat emiri Bakduk kente günlerce saldırdı (Mateos, 2019:185). Aynı yıl Kutalmış'ın soyundan olan Alp-İltekin Urfa'yı o dönem elinde tutan Toros'un daveti ile kente geldi. Kenti ona teslim eden Toros tarafından kısa bir süre sonra zehirlenerek öldürüldü (Mateos, 2019:186). Birinci Haçlı seferi sırasında kentin sakinleri Türk baskısından kurtulmak için Baldwin'i çağırdı (Vryonis, 1071: 156). 1098 yılında Urfa'da bir Haçlı kontluğu kuruldu (Sevim ve Merçil, 1995: 379).

Edessa (Urfa), 11. yüzyılın sonunda kuşatılmış ve çok kez tahrip edilmiş olmasına rağmen Türklere uzunca bir süre direndi (Vryonis, 1071: 156). 12. Yüzyılın ilk yarısında Türk baskısı daha da hissedilir hale geldi. 1106-1107 yılında I. Kılıç Arslan kenti kuşattı ve devamındaki yıl çevredeki kasabalar ve kaleler tahrip edildi (Mateos, 2019:231). 1112-1113'te Türk emiri Memduh şehri kuşattı. Halkın büyük bir çoğunluğu burayı terk etti. Kent ıssızlaştı. Yüz gün süren kuşatma boyunca bölge tahrip edildi (Mateos, 2019:238-239). Maudud aynı bölgeye baskın düzenledi, ancak o yıl kent Frankların saldırısına yağmasına sahne oldu (Runciman, 1989: 97). 1144-45'te Zengi şehri ele geçirene kadar Türkler bölgeye defalarca akın etti (Ekinci ve Paydaş, 2008: 165-210; Grigor, 2019: 297-298). Ancak kısa bir süre sonra Ermeni garnizonu şehri Franklara teslim etti, bu nedenle Nureddin komutasındaki Türkler Urfa'yı yeniden ele geçirip yok etti ve bunun sonucunda sakinler şehirden tamamen uzaklaştırıldı (Grigor, 2019: 299).

Samosat, Hısnımansur ve Nisibis bölgeleri hakkında daha az veri olsa da 1108-09'da Türkler, Hısnımansur civarındaki çiftçilerin bir kısmını öldürüp bir kısmını da köleleştirdikleri bilinmektedir (Mateos, 2019:233). Samosat 1095 yılında önce bir süreliğine Türklerin eline geçmiş ve Emir Gazinin oğlu Balduk burayı yönetmişse de (Mateos, 2019: 185) 1099'da Haçlı orduları tarafından bölgeden çıkarılmışlardır. Bölgeden ayrılan Türkler Samosat'tan Til'e kadar çok şiddetli katliamlar yapmıştır (Mateos, 2019: 194). Halep Emiri Nureddin 1171'de Nisibis (Nusaybin)'i aldı ve tüm kiliseleri yıktırdı. Nasturi Mar Yakup kilisesinin hazinesi ve 1.000 ciltlik kütüphanesi

yağmalandı ve yok edildi (Suriyeli Mihail, 2013: 338-340). Bölgenin kuzeyinde ve doğusunda bulunan Türkler, Gargar ve Severek bölgelerini yağmaladılar. Balak, 1122'de Gargar'ı ele geçirdi ve halkın önemli bir çoğunluğunu sürgüne gönderdi. 1123'te tekrar geldi, kasabayı yaktı ve nüfusun geri kalanını köleleştirdi (Mateos, 2019:271-272). Kent sonrasında Hristiyan Ermeniler tarafından geri alındı ve Ermenilerin kendi iç çatışmalarından zarar gördü (Vryonis, 1971: 158).

Önce Müslümanlar ve Hristiyanlar, ardından Selçuklular ve Danişmendliler, Melitene (Malatya) şehri ve çevresinde bir yüzyıldan fazla süre mücadele ettiler. Selçukluların Doğu Anadolu'da ortaya çıktıklarında yağmaladıkları ilk büyük Bizans şehirlerinden biriydi (Mateos, 2019: 107-109). 1071'de çevredeki Türk akınlarından kesintisiz nasibini aldı (Attaliates, 2008: 93, 107). Ancak şehir 1102'de Danişmendliler alana kadar direndi. Kılıç Arslan 1106'da kenti aldı (Suriyeli Mihail, 2013: 168-170). Şehir bu esnada saldırılara maruz kaldı ve sürekli el değiştirdi. 1124'te Danişmendli İlgazi, altı ay süren bir kuşatma sonrasında Melitene'yi aldı ve çok sayıda insan öldürdü. (Suriyeli Mihail, 2013: 168-170; Mateos, 2019: 282). 1177'de tamamen Selçukluların eline geçene kadar kent Danişmend ve Selçuklu arasındaki savaşlara sahne oldu. Bu esnada Mesut'un 1141 ve 1143 yılındaki kuşatmasında Bar Mar Sauma manastır kompleksi yağmalandı ve yakıldı. 1152'de Kılıç Arslan kentin etrafını yakıp yıktı. Kılıç Arslan 1177'de Melitene'yi aldığı anda Hristiyanların çoğu, yaşanan saldırılar ve kıtlık sebebiyle şehirden kaçmıştı (Vryonis, 1971: 158-159).

Sebasteia (Sivas) ilk olarak 1059'da Türkler tarafından sekiz gün boyunca kuşatıldı ve kent bu esnada ağır hasar aldı (Mateos, 2019: 110-111). Muhtemelen 1085 yılında Danişmend'in elindeydi. Sivas, bundan sonra Anadolu Selçuklu Hükümdarı II. Kılıçaslan tarafından Konya'yla birlikte başşehir yapılmaya kadar Danişmendliler'in yönetiminde kaldı (Turan, 1951: 449-450; İpek, 2003: 31-38; Demirel, 2009: 278-282; Geyikoğlu, 2018: 245-246;).

Küçük Asya'nın kuzey bölgeleri de on birinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk istilasına sahne olmuştur. Michael VII Ducas'ın (1071-78) yönetimi esnasında Herakleia'dan Trabzon'a kadar olan kıyı bölgesinin tamamı, İris/Yeşil Irmak ve aşağı Halys (Kızılırmak) çevresindeki bölgeler sık sık Türk saldırılarına maruz kaldı ve

yağmalandı. Bizans halkının önemli bir kısmı bölgeyi terk etti (Melikoff, 1960: 122). Bu dönemde bölgede o kadar çok Türk vardı ki yollar artık güvenli değildi. III. Nikephorus Botaniates (1078-81) yönetimi esnasında artık kıyı bölgelerinin çoğu Türklerin elindeydi (Komnena, 2003: 17-31; Bryennios, 2010: 86-95). Aleksios 1085 yılına kadar kıyı bölgesini temizlemeyi başardı (Komnena, 2003: 215-260).

12. yüzyıl boyunca Kuzey Anadolu da Bizans, Danişmend, Selçuklu, Gürcü, Saltuk ve Mengücek kuvvetleri tarafından yapılan akınlara maruz kaldı. Paphlagonia yani bugün ki Bartın, Karabük, Kastamonu, Çankırı ve Sinop bir süre sonra Aleksios'un gönderdiği komutanlar tarafından tekrar kontrol altına alındı (Komnena, 2003: 118-120).

Paphlagonia bölgesindeki en erken Türk varlığı Anna Komnena'nın Sinop'un hükümdarı olarak bahsettiği Kharatikes yani Karatekin ile alakalıdır (Komnena, 2003: 195). Kentin ne zaman veya nasıl Türklerin eline geçtiği bilinmese de Kastamona/Kastamonu çevresinin 1070'lerin ortalarında Türk akınlara maruz kaldığı göz önüne alındığında, buranın da erken bir tarihte belki de Kutalmış ve Danişmend'in ilk akınlarıyla aynı zamanda el değiştirdiği öngörülebilir (Beihammer, 2008: 268). Kentin tekrar Bizans'ın eline geçmesi Melikşah'ın elçi olarak gönderdiği Siyavuş ile ilgilidir. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, Tutuş'a karşı onu desteklemesi koşuluyla Karadeniz kıyılarından çekileceğini beyan ettiği mektubu elçinin Karatekin'e vermesi ve onu bölgeden çıkartmasıyla kent ve civarı Antakya Dükü Konstantinos Dalassenos'a teslim edilmiştir (Komnena, 2003: 195-196). Sinop, IV. Haçlı Seferi (1204) sonrası kurulan Trabzon Rum İmparatorluğu'nun eline geçmiştir (Redford, 2010: 126). Kent 1214 yılında I. İzzeddin Keykavus'a teslim edilene kadar Bizans hakimiyeti altındadır (Bryer ve Winfield, 1985: 75).

Önceleri denizcilik merkezi olan Amastris (Amasya), 12. yüzyılda artık önemini yitirmişti. Heracleia (Karadeniz Ereğlisi), Paura (Bafra), Oenoe (Ünye) ve Sinope'un Danişmendliler tarafından yağmalandığı bilinse de Amastris (Amasya) ile ilgili bilgimiz yoktur (Vryonis, 1071: 155). 12. Yüzyılın sonunda kent Türklerin eline geçmişti (Khoniates, 2020: 161).

1101 Haçlı Seferi sırasında, Danişmendliler Paipert (Bayburt), Argyropolis (Gümüşhane), Colonia (Şebinkarahisar), Neokaisareia (Niksar), Doceia (Tosya), Komana (Tokat), Amaseia (Amasya), Euchaita (Çorum), Pimolissa (Çankırı Civarı), Gangra (Çankırı)'yı fethettiler, ancak Trabzonlu Gabras Paipert ve Colonia'yı geri aldı (Melikoff, 1960: 71-72, 108-112, 251-258, 277-280, 315; Komnena, 2003: 261-265). 1101'deki Haçlılar, Amaseia'ya kadar olan Gangra (Çankırı) ve Castamon (Kastamonu) çevresindeki bölgeleri kısmen terk edilmiş ve harap halde buldular (Melikoff, 1960: 76).

12. yüzyılda ve özellikle Ioannes Komnenos döneminde Gangra, Castamon gibi birçok kale tekrar Bizans'ın eline geçti. Tıpkı Batı Anadolu'da olduğu gibi bölge defalarca el değiştirdi ve hep savaş ortamında yaşadı. Yüzyılın ikinci yarısında Konya Selçukluları, artık bölgede Danişmend ve Bizans'a göre daha baskındı. 1196'da Ankara emiri, Dadybra (Safranbolu)'yu dört ay boyunca kuşattı, etrafı takıp yıktı. Buradaki halk gönderildi ve kent yeniden Türkler tarafından yapılandırıldı. Bizans'ın iç isyanları da burada önemli yıkımlara sebep oldu (Vryonis, 1971: 162).

Kilikya ve Toroslar bölgesi sık sık siyasi gelişmelere ve askeri saldırılara maruz kaldı. Anadolu temasına geçiş güzergâhında bulunduğu için bölge (Ramsay, 1960: 387-388) önce Araplar akınlarına daha sonra da Bizans-Türk karşılaşmaları sebebiyle talan edildi (Uçar, 1990: 59-60; Beihammer, 2017: 122-125). Bölge kasabaları Bizanslılar, Latinler, Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki mücadelede sık sık el değiştirdi (Runciman, 2008: 244). Türklerin Kilikya'ya hâkimiyetleri Kutalmışın'ın seferleri ve/veya onun Antakya seferi ile ilişkilendirilse de bazı kronikler isim vermeden sadece bölgede Türkmen gruplar olduğundan bahsetmektedir. Böylece 1082'de başlamış olabilecek ve Kutalmışın birlikleri ve diğer Türkmen gruplar tarafından bölge istilaya uğramış denebilir. Philaretos⁴² beyliğinin çöküşünün Türklerin Kilikya'ya girmesini önemli ölçüde kolaylaştırdığı açıktır (Mateos, 2019: 171).

Malazgirt sonrasında bölgenin kontrolü Türklerin eline geçmişse de Birinci Haçlı Seferi sonucunda Türkler Kilikya'nın çoğundan çıkartıldı ve bu yerlere Bizans garnizonları

⁴² Philaretos, Bizans İmparatorluğu'nun Türklerin ilerlemesi karşısında sınırlarını korumak için Anadolu'nun doğusunda önemli bir role sahip olan bir Bizans generali ve valisidir. Philaretos Brakhamios veya Philaretos Vryennios olarak da bilinir (Peacock- De Nicola, 2016: 60).

kurularak Bizans hâkimiyeti sağlandı. Kilikya boğazındaki yıkılmış halde olan Seleukeia (Silifke) ve Korykos (Kız Kalesi) yeniden inşa edildi (Komnena, 2003: 354). Mopsuestia -Mamistra/ Misis (Yakapınar) yeniden Bizans kontrolüne girdiğinde neredeyse yıkık bir durumdaydı (Vryonis, 1971: 163).

1097-1098 Haçlı Seferi ardından Bizans birliklerinin konuşlandırılması, Türk gruplarının batı kıyı bölgelerinden Orta Anadolu platosuna doğru kaymasına ve Kilikya, Antakya ve Fırat bölgesinde Bizans'ın toprak kaybetmesine sebep oldu. 1101'de bile, Anadolu platosunun batı eteklerinden Ermeni dağlık bölgelerine kadar uzanan daha küçük ama daha iyi kontrol edilen bir bölgede sağlam bir şekilde hareket edebilen Türk gruplarından bahsetmek mümkündür (Beihammer, 2017: 5).

Bölge Bizanslılar, Latinler, Ermeniler ve Müslümanlar arasında sık sık el değiştirmiş⁴³, 1137'de Adana halkı Melitene'ye sürgün edilmiştir. Manuel'in yönetiminin ilk zamanlarında Pracana alınmış (Kinnamos, 2001: 38) ve 12. yüzyılın sonlarına doğru Türkmen akıncılar yağma ve otlak için Pyramus vadisini yağmalamıştır. Laranda, Herakleia ve Anazarba bölgeleri de Türkmen saldırılarından nasibini almış olmalıdır (Vryonis, 1971: 163).

İç Anadolu bölgesinin önemli şehirlerinden olan Konya, Archelais (Aksaray), Kırşehir ve Ankara'nın Türklerin eline geçmesi daha önce olduğu için buralarda şartlar farklılaşmış olsa da bu sefer de bölge Danişmend ve Selçuklu arasındaki çekişmelere sahne olmuştur (Vryonis, 1971: 163; Beihammer, 2017: 282-286).

Ikonion (Konya) ve çevresi Türk akınlarına ilk kez 1069'da maruz kaldı (Kafesoğlu, 1971: 30-32). Kent ve etrafındaki köyler 11. ve 12. yüzyıllarda hem Bizans hem de Haçlı ordularının saldırısına uğradı. Aleksios Komnenos, daha önce Bizans'ın ilerlemesini durdurmak için harap ettiği köylere baskın düzenledi ve esirleri kurtardı. Yörede bulunan Hristiyan halk kendi isteği ile ordusunu Bizans topraklarına kadar takip etti (Komnena, 2003: 492). Ioannes Komnenos döneminde de 1138'te Konya'ya bir sefer düzenlendiyse de başarılı olunamadı (Khoniates, 2020: 20-26). Manuel'in 1155'te

⁴³ Bakınız Runciman Haçlı Seferleri Tarihi Cilt III

Sultan Mesut'a karşı yaptığı ilk seferde Akşehir'i aldıktan sonra Konya'yı kuşattı ve orada Müslümanlara ait mezarları yıktı (Chalandon, 1912: 199; Kinnamos, 2020: 36-40). Frederick Barbarossa'da Üçüncü Haçlı Seferi sırasında kenti yakıp yıktı (Khoniates, 1984: 225-226; Khoniates, 2006: 207; Kaya, 2020: 152-168).

Rükneddin Süleyman Şah, 12. yüzyılın sonunda Konya'nın yakınında bulunan Laodikeia Combusta (Lâdik) kasabasını hanedan üyelerinden birine kötü davranıldığı gerekçesiyle yakıp yıktı (İbn-i Bibi, 1996: 51-54). II. Kılıç Arslan'ın Archelais (Aksaray) yeniden inşa ettirdiği düşünüldüğünde burası da bir şekilde ya Bizans ya da Türklerin kendi aralarındaki çekişmelerden dolayı yıkılmış olmalıdır (Uzluk, 1952: 25).

4.2.2. Bizans-Selçuklu Sınırı

Bizans ve Müslüman komşuları arasındaki sınır bölgelerini tespit etmeye başlamadan önce *sınır* olgusunun iyi anlaşılması gerekmektedir. Bugün sınır dediğimizde aklımıza neredeyse geçilmez kesin hatlar gelse de Orta Çağ'da sınır ve toprak kavramları, günümüz anlayışından oldukça farklıydı. Bölgedeki toplumlar birbirleriyle yakın ilişkiler içindeydi ve kültürel değişim dinamikti. Tanımlanmış sınırlar yoktu. Sadece bir nehir ya da kıyıdan oluşan sınırlar da kolay geçilebilir durumdaydı (Haldon-Kennedy, 1980: 79-82).

6. ve erken 7. yüzyılda Bizans, Tuna Nehri'ndeki sınırı örneğinde olduğu gibi, sınır başarıyla savunulsa da özellikle Slavlar tarafından bu hattın tekrar tekrar ihlal edildiği bilinmektedir. Bu durum Bizans'ın iç bölgelerin kontrolünü neredeyse tamamen kaybetmesine yol açmış ve sonrasında sınırın kendisini kaybetmiştir (Lilie, 2023: 243-244).

Sınır diye tabir edilen alanlarda askeri çatışmaların yanı sıra nüfus hareketleri ve yer değiştirmeler yaşansa da veriler, verimli tarım bölgeleri, sulama sistemleri ve yol ağlarına dayalı ekonomik refahın devam ettiğini göstermektedir (Eger, 2017: 111-112). Bu yüzden barış zamanları ile savaş zamanları arasında kesin bir ayırım yapmak kesinlikle önemlidir (Beihammer, 2011: 598).

Barış zamanlarında, sınırların sıkı bir şekilde korunması gereksizdi. Yabancılar, tüccarlar, hacılar ve diğer yolcular, imparatorluğa giriş veya çıkışlarında yetkililere bildirmeleri gereken belirli noktalar belirlenirdi. Bu noktalar genellikle sınırda veya iç bölgelerde yer alırdı. Konstantinopolis'e erişim genellikle kısıtlıydı (Lilie, 2006: 13-21).

Sınır bölgelerinin kontrolü, doğası gereği saldırgan politikalar izleyen güçlerle karşılaştığında hem önemli hem de sorunlu hale gelmesi sınır bölgelerinin kaderini etkileyen önemli bir faktör olarak karşımıza çıkar. Bu durum, özellikle Emevi ve Abbâsî hanedanları döneminde doğu sınırında neredeyse daima yaşanmış ve daha sonra Selçuklular ile Türkmen göçebe grupların gelmesiyle de devam etmiştir.

İslam ve Bizans sınırı insanlık tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu sınır, İslam'ın yükselişiyle ortaya çıkmış ve 1453'e kadar varlığını sürdürmüştür, Müslümanların Konstantinopolis'i fethetmesiyle son bulmuştur. Siyasi ve askerî açıdan olduğu kadar dini ve kültürel etkileriyle de önemli olan bu sınır, iki medeniyet arasındaki etkileşimde önemli bir rol oynamıştır. İç gelişmeler üzerindeki etkisi, İslam ve Bizans medeniyetlerinin özelliklerinin şekillenmesinde belirleyici olmuştur (Tor, 2023: 11).

İslam-Bizans sınırı, stratejik, kültürel, dini ve ekonomik açılardan büyük öneme sahiptir. Bu sınır, askeri çatışmaların yanı sıra kültürel alışveriş, ticaret, diplomatik ilişkiler ve dini etkileşimlerle dolu bir geçmişe sahiptir. Askeri çatışmalar bölgenin sınırlarını ve güç dengelerini şekillendirirken, stratejik konumu ve ekonomik uyum sağlamıştır. Kültürel alışveriş, ticaret ve diplomatik etkileşimler fikir, teknoloji, dil ve sanatın paylaşımını kolaylaştırmıştır. Dini dinamiklerde sınır, Hristiyanlık ile İslam'ın kesiştiği bir noktada olmasından dolayı hem gerginliklere hem de iş birliği fırsatlarına sahne olmuştur. Diplomatik ilişkilerde ise sınır boyunca yapılan müzakereler ve anlaşmalar önemli rol oynamıştır (Lilie, 2023: 246-247).

Bizans-Müslüman sınır bölgesinin tarihi, çeşitli düzeylerdeki sınır gerçeklikleri tarafından şekillenmiştir. Bu değişimler, merkez ile çevre arasındaki ilişkileri, sınır toplumlarının yaşam koşullarını ve Bizans ile halifelik arasındaki siyasi dinamikleri etkilemiştir. Bu bölge, iki rakip imparatorluk arasında dini olgular ve üstünlük kurma

iddialarına sahip olduğu için diğer sınır bölgelerinden farklıdır. Her iki tarafın da diplomatik çabalarına rağmen, sürekli bir savaş durumu ve siyasi düşmanlık hüküm sürmüştür (Peacock, 2023: 266-267).

Doğu sınırındaki önemli gelişmelerde üç dönüm noktasının öne çıktığı görülmektedir. Yaklaşık 640'ta, *magistri militum per Armeniam* ve *per Orientem* birliklerinin Suriye ve Yukarı Mezopotamya'dan Taurus Dağları'nın ötesindeki topraklara çekilmesi ile başlayıp 770'ler/780'lere kadar süre dönemde Bizans'ın Arap fetihlerine etkili idari ve askeri yanıtlar aramıştır. Yine bu dönemde, Abbâsî Hanedanı sınır konsolidasyonu politikası izlemiş Bizans ise savunma yapılarının stabilizasyonu ile kontrol kurmaya çalışmış ve Arap saldırılarına karşı savunmayı sürdürmüştür (Brown, 1971: 11-18; Cameron, 1993: 2-8; Kaegi, 1993: 163-180).

4.2.2.1. Arap Akınları Esnasında Bizans Doğu Sınırı

7. yüzyıldan itibaren Müslümanlar, hızla Arabistan Yarımadası'ndan çıkarak etki alanlarını genişletmişlerdir. Bu genişleme, İslam devleti ile Bizans İmparatorluğu'nu sınır komşusu yapmıştır. Mute Savaşı (629) ile başlayan Bizans-İslam mücadelesi, Yermuk Savaşı (636) ile Anadolu'ya taşınmıştır (Honigmann, 2000: 367).

Emeviler ve Abbasiler döneminde, sınır bölgeleri önem kazanmış ve Anadolu'ya akınlar düzenlenmiştir. Harun er-Reşid (786-809) döneminde bu bölgelere idari yapı kazandırılmıştır. Sınır bölgeleri, askeri amaçlar dışında ticari ve diplomatik ilişkilerde de rol oynamıştır. Bizans İmparatorluğu, İslam saldırılarını önlemek için düzenlemeler yapmış ve bu düzenlemeler imparatorluğun idari, ekonomik ve sosyal yapısını da etkilemiştir (Sivers, 1982: 85; Kennedy- Haldon, 2016: 477).

Bizanslı ve İslam bilginleri, *dar al-Islam* (İslam'ın Evi) ile *dar al-Harb* (Savaşın Evi) arasındaki sınırı canlı yıllık baskınlar, İslam topraklarını savunan surlu kaleler, aralarındaki ıssız arazi ve cihat kavramının ortaya çıkışı gibi unsurlara odaklandılar (Huntington, 1993: 31).

İslam anlayışı açısından Bizans toprakları dârülharp olarak çok ilgi görse de dağlarla örtülü Bizans sınırı gizemli ve muğlaktı. Sekizinci yüzyıl ve sonrasında, Bizans sınır yerleşimleri genellikle seyrek nüfuslu ve tarımsal üretimin kısıtlı olduğu kırsal, tahkim edilmiş ve dağlık bölgelerde konumlanıyordu (Özel, 1991: 109; Wilkinson, 2000: 237).

Yedinci ile onuncu yüzyıllar arasındaki Kapadokya'daki Bizans toplumu hem yerleşim düzenleri hem de geçim uygulamaları açısından genel şemayı anlamamız açısından önemlidir. Ancak, bu döneme dair anlatıların büyük bir kısmı, Müslüman baskınlarının tehdidi altında olan plato yaşamını yansıtan askeri metinlerden gelmektedir (Wilkinson, 2000: 242).

Ekonomik değişimler, büyük ölçekli ticaretin azalması, Konstantinopolis'e tahıl tedarikinin kesilmesi, özelleştirme ve toprak kayıpları gibi faktörler, Bizans İmparatorluğu'nu mali bir krize sürükledi. Bu kriz, *Curiales*'in (kasaba meclisi üyeleri) sorumluluklarını yerine getirmemesine ve kasabaların yerel elitler, piskoposlar ve kiliseler tarafından yönetilmesine yol açtı, böylece merkezi devletin harcamaları azaldı (Eger, 2017: 249).

Yedinci ve sekizinci yüzyılların sonlarında, Suriye şehirleri ekonomik ve siyasi açıdan geriledi, bu da Bizans'ın kent yetkilileri, tüccarlar ve aristokrasisinin Toros Dağları'na ve Konstantinopolis'e göç etmesine yol açtı. Aynı şekilde, Kilikya'dan ve Anadolu'daki Bizans eyaletlerinden gelen Bizanslılar, özellikle de bir strategos veya generalin otoritesi altındaki askeri birliklerin komuta merkezi olarak hizmet veren bölgeleri tercih ettiler (Decker, 2007: 252).

Onuncu yüzyılın ortalarına kadar, Bizanslılar İslam topraklarını fethetme stratejisi konusunda net bir plana sahip değildi. İmparatorun önceliği, kayıp Roma topraklarının geri alınmasıydı. Bizans sınırındaki şehirler ve kırsal alanlar genellikle kendi başlarına ayakta durmaya çalışıyordu. Ancak Konstantinopolis, vergi toplama, yerel silahlı kuvvetleri koruma ve yerel tahkimatları finanse etme gibi yöntemlerle etkisini sürdürmüştü. Kilise, topraklarına sahip olmanın yanı sıra, genellikle merkezi devletle iş birliği yaparak imparatorluğun düzenini korumaya yardımcı olmuştur (Palmer, 1990: 111-112).

Bu dönemde, Kapadokya'da ortaya çıkan bazı seçkin aileler, daha sonra Anadolu'da askeri aristokrasinin temelini oluşturdu. Kendi bölgelerinde oldukça bağımsız olan bu aileler, saraya ve imparatorluk sistemlerine yakın pozisyonlar, unvanlar ve görevlerle ilişkilidiler. Servetlerinin bir kısmı, imparatorluğa verdikleri hizmetler karşılığında aldıkları armağanlar ve yıllık altın ödemelerinden geliyordu. Ayrıca, İslam topraklarına yapılan baskılara, tarım ve hayvancılığa ve özellikle at yetiştiriciliği ile servetlerini artırdılar (Brown, 1971: 85-90; Foss, 2007: 97-99; Durak, 2008: 368-370).

Bu askeri aristokrasinin yükseliş ve kökenleri, devletle etkileşimleri ve eyaletler içindeki coğrafi konumlarıyla derinden bağlantılıdır. Sınır bölgesi ekonomik ve siyasi koşulları, şüphesiz ki yerel güçlerinin gelişimini kolaylaştırmış ve himaye ve otorite ağlarının kurulmasına yardımcı olmuştur. Bu da yerel ticaret üzerinde kontrol sağlamalarına olanak tanımıştır (Tannous, 2010: 361-362).

Bu ailelerden bazıları Ermeni kökenlidir ve erken onuncu yüzyıla kadar güçlü ve bağımsız hale gelmiştir. İmparatorlar Nikiforos Fokas (963-969) ve İoannis Çimiskes (969-76) gibi sınırda askeri liderler olarak iktidara yükselmişler ve eyalet ordularının ve nesiller boyunca gelişen aile bağlılıklarının desteğiyle hükümdara meydan okumuşlardır (Gregory, 2008: 75-78; Norwich, 1991: 335-341). Bardas Skleros, 976-979 yılları arası İmparator II. Basileios'a karşı yapılmış geniş çaplı isyana önderlik etmiştir (Psellus, 1966: 400).

Bu aileler, çoğu zaman Konstantinopolis hükümeti tarafından isyancı olarak görülse de onuncu yüzyılda Abbâsî halifeliğinin zayıflamasının onlar gibi giyinip onlar gibi davranarak kendilerini Müslüman toplumuyla özdeşleştirdiler. Tanıdık otorite figürü olarak ardından İslam sınır bölgelerinde güçlendiler (Eger, 2017: 249-250; Lilie, 2023: 252).

İmparator V. Konstantinos'un (741-775), Opsikion askeri komutasını bölmeye karar vermesi, 740'ların başlarında yaşanan iç karışıklıklar ile ilgilidir. Bu karar, merkezi devletin sınır bölgelerindeki nüfusu kontrol konusunda sorun yaşadığını göstermektedir. Bu durum, sorunlarla başa çıkmayı amaçlayan bir konuşlanma ve tampon bölge olarak hizmet eden Harun el-Reşid'in *avasımının* oluşturulmasına benzerlik göstermektedir

(Norwich 2013: 290; Ostrogorsky 2015:155; Vasiliev 2016: 302). Onuncu yüzyılda, özellikle toprak ve hayvan yatırımlarına odaklanan eyalet asilzadelerinin, Bizans devletinin bu dönemdeki ekonomik iyileşmesinde önemli bir rol oynadığı düşünülse de bu konu ile ilgili yeterli veri mevcut değildir.

Sınır bölgelerindeki askeri yapılanma, imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi, öncelikle süvari ağırlıklı küçük düzenli garnizon birimleri ve daha büyük bir milis grubundan oluşmaktaydı. Bu birimler, imparatorluğun topraklarına giriş ve çıkışları izlemede hayati roller üstlendi. Onuncu ve on birinci yüzyıllardaki saldırılar esnasında, yerel birlikler keşifçi ve hafif piyade olarak seferlere katıldılar; bunlar hem Bizans hem de yabancı kökenli tam zamanlı paralı birlikler olan *tagmata*'nın profesyonel kuvvetleriyle birlikte hareket ettiler (Haldon, 1999: 270-271).

Bizans stratejisi, düşman baskınlarına karşı savunma önlemleri içeriyordu. Bu önlemler, insanları, hayvanları ve serveti korumaya odaklanırken, baskınlara maruz kalanların yorgun ve yağmalanmış bir şekilde geri döndüklerinde karşı saldırıya geçiyordu. Taşınabilir birimler, ana geçişler ve pozisyonlarda konuşlandırılması erken uyarı sağladı ve tahliye işlemlerine yardımcı oldu. Bu stratejinin geliştirilmesi, olası olarak 8. yüzyılın ortalarından itibaren, değişen bir imparatorluk gündemini yansıtıyor gibi görünmektedir (Wilkinson-Rayne, 2010: 117).

Bizans askeri yapısında meydana gelen değişiklikler yerleşimlerde de karşımıza çıkmaktadır. Kapadokya bölgesinde karşımıza çıkan mağara konutlar ve yeraltı şehirleri gibi yerleşim birimleri Bizans sınır yerleşimleri hakkında önemli veriler sunmaktadır. Orada bulunan mağara kiliseler ve freskler Orta Bizans döneminde Hristiyan topluluğunun varlığını sürdürdüğünü kanıtlar niteliktedir. Amik'te Geç Roma döneminde yayla yerleşimine başlayan geçiş onuncu yüzyıla kadar devam etmiştir (Genequand-Braemer, 2009: 41-42).

Bizans topraklarını gezen Arap coğrafyacılara imparatorluğun geniş topraklarına ve zenginliğine rağmen zengin şehirlerin azlığından bahsetmektedir. Bunun yerine dağlarla çevrili yerleşim alanlarını, kaleleri, mağara konutlarını ve kayalara kazılmış veya yer altına gömülmüş köyleri uzun uzun anlatmaktadır. Arap coğrafyacılara şehirler ve

müstahkem yerler arasında ayırım yapmak suretiyle köy/kale-sığınak ikili düzenlemesinin şehirlerin yerini aldığını vurgularlar (Eger, 2017: 251-252).

Darülharb ve Darüislam bölgesi arasında kalan *al-thughūr* bölgesinin kuzeyindeki Tyana/Kemerhisar'daki kazılarda yedinci ile onuncu yüzyıl arasındaki yerleşim hakkında çok az bilgi elde edilmiş olup onuncu yüzyıla tarihlenen Orta Bizans dönemine ait bir kilisenin varlığından bahsedilmektedir (Öcal, 2010: 392-394).

Maraş'ın kuzeyindeki Anti-Toroslar⁴⁴da Klasik döneme ait yerleşimler Ayban Nehri ve Arabissos/Elbistan Ovası civarında bulunmaktaydı. Geç Roma ve İslam dönemi yerleşimlerinin yer değiştirip değiştirmediği bilinmemekle birlikte, yüksek arazilerdeki vadilerde ve ovalarda yer aldığı düşünülmektedir (Eger, 2017: 251-252).

Kapadokya'daki Peristrema/Ihlara Vadisi'nde yapılan araştırmalar, sekizinci ve dokuzuncu yüzyıla tarihlenen kiliselerinin Ihlara yakınındaki vadide daha korunaklı bir alana konumlanırken Melendiz Çayının daha kuzeyinde, 10. ila 11. yüzyıllara ait yerleşimlerin bir parçası olan Selime yerleşimi, payandalı bir sur duvarı ve hendekle tahkim edilmiştir (Kalas, 2004: 59-71).

Araştırmalar İslam *al-thughūr* bölgesindeki yerleşim desenlerinden farklı yerleşim tiplerini tarif etmektedir. Tehlike anlarında, köylülerin sığırlarıyla birlikte tahkimli dağ köyleri olarak bilinen *kataphygia*⁴⁵ veya *ochyromata*⁴⁶ adı verilen yerlere tahliye edilmeleri gerekiyordu. Tahliyeler mevsimseldi ve İslam akınlarının zamanlamasıyla uyumluydu. Kapadokya'da ise, akınlarla mücadelede kullanılan stratejiler farklıydı. İslam kabilelerinin ve ordularının baskınlarından saklanan yeraltı tahıl ambarları veya yeraltı yerleşimleri olan *el-matamir* olarak bilinen yerler, bu ambarları korumak ve bölgedeki hareketli birliklere erzak sağlamak için kullanılıyordu. Bu yerleşimler, toplumun servetini korumak için tahkim edilmişti (Haldon, 2018: 210-215).

⁴⁴ Ahir Dağı ve Başko- nuş- Kubalı Dağları

⁴⁵ Sığınılacak müstahkem köy

⁴⁶ Dağlarda sığınılacak alanlar

Düzlükleri gören yamaçlarda kayaya oyularak yapılmış olan Açık Saray, Çanlı Kilise ve Selime-Yaprakhisar'da bulunan ahırlar dışarıdan görünmeyecek şekilde gizlenerek yapılmıştır. Bunlar at yetiştiren ve askeri kullanım için tedarik eden toprak sahibi aristokratlar için kendi kendine yetebilen konutlardır. Çanlı Kilise, bir kiliseye ve yaklaşık 30 konut birimine ek olarak, en az 100 atı barındırabilen yedi ahıra sahiptir. Ayrıca, nüfusun sığınağı olarak belirlenmiş iki alanı vardır. Saldırıları esnasında köylüleri, atları ve ambarları korumak için tasarlandığı anlaşılmaktadır (Öztürk, 2014: 785-790; Eger, 2017: 254-255).

İki diğer Bizans yerleşim türü, *phrouria*⁴⁷ ve *aplektai*⁴⁸ idi. Bu yerleşimler genellikle çevre duvarları, su kuyuları, kapalı binalar ve açık alanlardan oluşuyordu. Bazılarında, yerel bir askeri komutanın merkezi olarak hizmet eden bir ana yapı yer almaktaydı. Bu yerleşim yerlerinin çoğu yolları ve kaynakları koruyordu, ancak sınırın İslami tarafındaki müstahkem çevrelenmiş yol istasyonları ağının aksine, *phrouria* kolayca erişilebilir veya açık değildi, oysa *aplektai*'lar yolların üzerinde bulunuyordu (Kennedy, 2012: 143). Toros Dağları ile Konstantinopolis arasında her 50-100 km'de bir uyarı surlarının yerleştirildiği bir sur sistemi kurulduğu bilinmektedir (Heidemann, 2015: 30-37). Ancak Anadolu'da böylesine planlı bir yeni kale inşasının onuncu yüzyıldan önce gerçekleşmesi pek olası değildir.

Anadolu'nun farklı bölgelerinde, *polis*'ten dağlık *kastra* yerleşimlerine doğru bir geçişin olduğu izlenebilmektedir. Dağlık Kilikya/Isauria, Paphlagonia, Pontus ve Likya gibi bölgelerde benzer dönüşümler kaydedilmiştir. Paphlagonia'daki Roma dönemi yerleşimlerinin nehir ovaları ve dağ geçitleri yakınına bulunurken Orta Bizans dönemine ait müstahkem alanların ise doğal çıkıntılarda bulunduğunu bilinmektedir. Yüksek alanlarda bulunan bu kaleler istikrarsızlık zamanlarında yerel halk tarafından da sığınmak amaçlı kullanılmıştır. Yine aynı şekilde Dereağzı Kalesi gibi bazı örnekler, çevredeki ovayı korumak için inşa edilmiş yeni kurulmuş tepe kaleleridir. Sagalassos'taki İskender Tepesi gibi bazı yerleşimler ise ayrı ayrı savunulan yayla yerleşimleri arasında bağlantılar kurarak müstahkem bir alan oluşturmuştur (Eger, 2017: 256).

⁴⁷ Savunma için garnizon istasyonları

⁴⁸ Askerlerin konaklaması için tahkim edilmiş kamplar

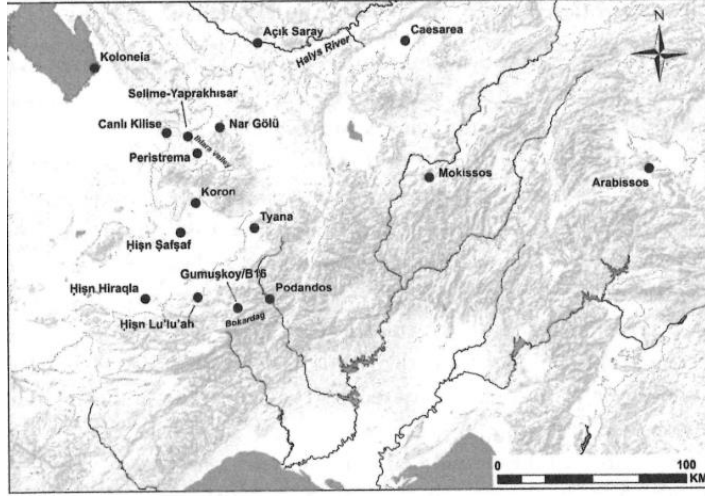
4.2.2.2. 11-12.Yüzyıl Bizans-Anadolu Selçuklu Sınırı

Orta Çağ Anadolu'sunun tarihsel evrimi, Bizans egemenliğinin çöküşü ile Osmanlı fethi arasındaki yüzyıllarda, göç, kültürler arası etkileşim ve etnik değişim süreçleriyle yakından ilişkilidir. Bu dönemde, Bizans'ın "*Doğu*" olarak adlandırdığı *ἡ ἑρὰ* veya *ἡ ἀνατολή* bölgesi, II. Basil 'in (976–1025) saltanatı sırasında genişlemiştir (Komnena, 2013: 110; Attaleiates, 2013: 70).

Türk akınları sırasındaki Bizans-Müslüman sınırı, Müslümanlar tarafından Suriye'nin batısı (thughur al-shamiya) ve Cizre'nin doğusu (thughur al-jazira) olarak iki coğrafi bölgeye olarak adlandırılmaktaydı. Amanos Dağları ve Maraş kasabası bu iki coğrafi alanı belirlemek için referans olarak kullanılmaktaydı. Topografik olarak, sınır üç ana alana bölünebilir ve her biri doğal coğrafi özelliklerle sınırlanmış daha küçük mikro bölgelere sahipti. Batı sınırı veya Kilikya Ovası, Kaba Kilikya'dan Amanos Dağlarına kadar uzanmaktaydı. Merkezi sınır, Amanos'tan Fırat Nehri'ne kadar olan alandı ve batıda Amik ve Kahramanmaraş Ovası ile doğuda Kuveyk Nehri⁴⁹ ve Jabbul Gölü⁵⁰'nün düz ovalarını içermekteydi. Doğu sınırı, Fırat'ın doğusundan başlayarak Yukarı Fırat'tan Dicle Nehri'ne kadar uzanmaktaydı. Kuzeyde ise Karababa, Malatya ve Elâzığ (Keban) Ovaları yer alıyordu (Eger, 2015: 23-24).

⁴⁹ Kuveyk Nehri, Suudi Arabistan'ın doğusunda bulunan ve Basra Körfezi'ne dökülen bir nehirdir.

⁵⁰ Suriye'nin kuzeybatısında bulunan bir tatlı su gölüdür.

Şekil 25. 7. yüzyılın Sonlarından 10. Yüzyıla Kadar Arap-Bizans Sınır Bölgesinin Haritası, Başlıca Yerleşim Yerleri (Eger, 2017:247).

11. ve 12. yüzyıllar, Selçuklu Türklerinin ve Türkmen grupların Anadolu'da önemli göç ve genişleme süreçlerine tanık olduğu dönemlerdir. Bu dönem, Anadolu'nun tarihinde bir dönüm noktasıdır ve Türk göçleri ve genişlemesiyle derin bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu süreç, Anadolu'da Türk varlığının temellerini atmıştır.

İslam'ın yükselmesiyle Selçuklu adını taşıyan Türk Oğuz boylarından gelen ve kısmen İslamlaşmış göçebe savaşçılar, yeni bir imparatorluk olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun itici gücünü oluşturmuştur. 1040'larda, Türkmen gruplar, Aladağların⁵¹ güneyindeki bölgeye ilk baskınlarını gerçekleştirmiş ve Ermeni yüksek yaylalarını işgal etmiştir. Bu süreçte, yüzyıllardır Hristiyan-Roma ve Müslüman toprakları arasında doğal bir engel olan Toros Dağları artık kolayca geçilebilen bir bölgeye dönüşmüştür (Vriyonis,1970: 41-71).

Araştırmacılar Anadolu'ya gelen gruplar ile Orta Asya'nın Oğuz boyları arasındaki sürekliliği vurgulayarak, Türk göçebe ve çoban geleneğinden köken alan boy yapıları, etnik özellikler ve davranış kalıplarının devamını ön plana çıkartmıştır. Benzer şekilde, Selçuklu hanedan geleneği, Oğuz Kınık boyundan gelen soylu bir aile imajını

⁵¹ Kayseri-Niğde-Adana illeri arasında bulunan dağ sırası

çizmektedir (Ibn al-Athir, 2008: c. 6:39; Zahir al-Din Nishpuri, 2000: 5-6; Peacock, 2020: 83-84).

Bununla birlikte 1040'lar ve 1070'ler arasındaki dönemi anlatan kaynaklar, Bizans Anadolu'sunun çeşitli eyaletlerinde ve komşu Müslüman bölgelerinde birçok Türk boy liderinin baskınlar düzenlediğini ve saldırılar gerçekleştirdiğinden bahsetmektedir. Bu gruplar, ya bağımsız olarak hareket eden birimler olarak ya da Selçukluların en yüksek komutası altında alt birimler olarak tanımlanır. Selçuklu yönetiminin ilk yıllarında Türk liderlerin İran askeri sınıfına asimilasyonunun başladığı anlaşılmaktadır (Sivers, 1982: 89; Kennedy- Haldon, 2016: 449).

Selçuklu İmparatorluğu, Türkmen beyleri ve askeri liderleri arasında sıkça isyanlar ve iç çatışmalar yaşansa da birleriyle aynı zamanda bir sadakat ilişkileri mevcuttu. Sosyo-etnik gruplar arasındaki sınırlar net değildi ve erken dönem Türkmen beyleri ile sonraki dönemde eyalet valileri ve arazi tahsis sahipleri olarak görev yapan Selçuklu emirleri arasında birçok benzerlik vardı. Selçuklu genişleme hareketi, merkeziyetçilik çabalarına kısmen direnen bölgesel güç yapılarına eğilim gösteriyordu, bu da Selçuklu topraklarında güçlü bir bölgesel özerklik oluşmasına sebep oluyordu (Beihammer, 2020: 169).

Askeri liderler, bağımsız Türkmen beyleri veya Selçuklu emirleri, yerel halk ve elitlerle etkili bir şekilde etkileşime geçme çabası içindeydiler. Sadece yağma ve talanla sınırlı kalmayıp, iktidar mücadelelerine müdahale ettiler, yerel yöneticilerle ittifaklar kurdular, evlilik bağları oluşturdular ve gelir kaynaklarını artırmak için vergiler, arazi mülklerinin sömürülmesi ve yüksek rütbeli esirlerin fidye ödemeleri gibi yöntemlere başvurdular. Bu yerel dinamiklerle ve kurumlarla etkin bir şekilde etkileşim, çeşitli bölgelerde iktidarlarını kurma ve sürdürme başarısının temelini oluşturdu (Cahen, 1948: 12-13; Peacock, 2015: 58-71).

Yerli aristokrasinin Hristiyan veya Müslüman olması fark etmiyordu. Bu ittifaklar genellikle kısa ömürlüydü ve belirli hedefleri desteklemek veya rakip gruplara karşı destek sağlamak için kullanılıyordu. Bu koalisyonlar, belirli askeri grupların bileşimini de etkiliyordu. Kanıtlar sınırlı olsa da Türk grupların başarıları, yerel unsurların onların

yanında yer almasını teşvik ediyordu. Böylece, Türk göçebeleri Batı İran, Irak, Suriye ve Azerbaycan'da Pers, Arap ve Kürt gruplarıyla birleşti. Bizans topraklarıyla ilgili olarak da erken dönemlerden itibaren Franklar, Ermeniler ve Yunanlar ile ittifaklar hakkında bilgilere sahibiz (Sivers, 1982: 85; Kennedy- Haldon, 2016: 477).

İmparator II. Ioannes Komnenos'un, 1142'de Pousgouse Gölü'nün adalarını Türk yönetiminden kurtarma girişimi, Orta çağ Anadolu toplumunun karmaşık dinamiklerine ışık tutar. Tarihçiler Ioannes Kinnamos ve Niketas Choniates'in kaydettiği gibi, Yunan adalıların Bizans imparatoruna kapılarını açmaması, yerli Bizanslılar ile Türk yeni gelenler arasında derin köklü bağların oluştuğunu vurgular (Kinnamos, 2001: 26; Khoniates, 2004: 22).

Bu bağlar sadece yüzeysel değil, yıllarca süren komşuluk ilişkileri, ticaret ve karşılıklı iş birliği ile derinlemesine köklemişti. Farklı etnik ve dini geçmişlere sahip olmalarına rağmen, Yunan adalılar ve Türkler güçlü ticari bağlar ve ittifaklar geliştirmiş, birbirlerinin müttefiki olmuş, Bizanslıları ise rakip olarak görmüşlerdir.

Türklerin on birinci yüzyılda Anadolu'ya gelişi ve yerleşimi, bölgenin siyasi manzarasında önemli bir değişimi işaret etmiş ve Bizanslılar ve Türk kuvvetleri arasında bir savaş alanına dönüşmesine ve bölünmesine yol açmıştır. Bu dönem aynı zamanda Frank şövalyelerinin ortaya çıkışına tanık olmuş, bölgenin siyasi ve askeri dinamiklerini daha da karmaşık hale getirmiştir. Ancak, devam eden çatışmalar ve ittifaklar arasında, Bizanslı ile Türk toplulukları arasında birlikte yaşama ve simbiyozun bir modeli ortaya çıkmıştır. Bu, ticaret ilişkileri, evlilikler ve kültürel etkileşim gibi faktörlerle kolaylaştırmış ve iki grup arasında dayanışma bağlarının oluşmasına katkıda bulunmuştur (Necipoglu, 2006: 255-256).

11. ve 12. yüzyıllar, bu gelişmelerin temelini oluşturdu ve sonraki Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Anadolu tarihini şekillendirdi. Orta çağ Anadolu ortamının belirsizlik haline rağmen, Bizanslılar ile Türkler arasında iş birliği ve karşılıklı faydanın örnekleri, bu dönemdeki bağlılık ve güç dinamiklerinin karmaşıklığını göstermektedir. Bu hareketli ortamda, bazı bireyler veya gruplar, basitçe *diğerleri* ile yaşamak yerine, *öteki* olmaktansa taraf değiştirmeyi tercih etti veya zorlandı. Türk ve Bizans kökenli birkaç

kişinin, kendilerini Bizans sarayına entegre edip önemli pozisyonlar elde ettiğine dair kimlikler, tarihi kayıtlarda korunmuştur (Brand, 1989: 1-25; Merçil, 1994: 709-711).

Zaman içinde, bu süreç etnik bir birleşme sağlamıştır. Türk askeri yapısı, farklı kökenlere sahip yeni gelenlerle güçlendi. Bu gelişimi teşvik eden bir diğer faktör, kısmen Türklerle asimile olan esirlerin varlığıydı. Aynı şekilde Türk esirlerinin Bizans kültürel ortamına ve imparatorluk sarayına entegre olduğu bilinmektedir. Esaretleri boyunca Türk geleneklerine ve diline hâkim olan Bizans komutanları olduğu gibi Bizans ordusunda Türk kökenli bazı yüksek rütbeli subayların varlığından bahsedilebilir.

Bu kişilerden biri, Tzachas olarak Bizans kaynaklarında bilinen Çaka Bey'dir. Çaka, kısa bir süre Bizanslılar arasında hizmet etmiş, ardından Ege Denizi'nde İzmir (Smyrna) merkezli kendi emirliğini kurmuştur. Çaka başlangıçta bir savaş esiri olarak Konstantinopolis'e getirilmiş ve imparator Nikephoros III, Botaneiates tarafından *protonobelissimos* unvanıyla ödüllendirilmiştir. Ancak, Alexios I Komnenos'un tahta geçmesiyle, Çaka'nın hizmetten düştüğü bilinmektedir (Kurat, 1966: 20-26).

Büyük Primikerios Tatikios, I. Aleksios'un (1081–1118) saltanatı boyunca Balkanlar ve Anadolu'daki birçok kuşatmada önemli bir rol oynamıştır (Demirkent, 2003: 93). Tatikios gibi yine Komnenoslar hanedanı zamanının en ünlü kişilerinden bir olan Türk soylu Aksukhos, İmparator I. Aleksios Komnenos (1081-1118)'un en güvendiği kumandanlarından biri ve yakın dostu olmayı başarmıştır. İmparator İoannes Komnenos'un (1118-1143) saltanatı boyunca ve Manuel Komnenos'un (1143–1180) erken yıllarında doğu ve batı ordularının komutanı olan *mezas domestikos* rütbesine sahip olmuştur (Brand, 1989: 3-6; Savvides, 1994: 821-825; Demirkent, 1996: 59-60).

Ayrıca, I. Alexios döneminde, birkaç diğer Türk'ün Bizanslılara katıldığı ve askeri pozisyonlar aldığı görülmüştür. Bu örneklerden biri, Büyük Selçuklu Sultanı ile Bizans İmparatorluğu arasındaki müzakereler sırasında taraf değiştiren ve daha sonra Hristiyanlığı kabul eden Siaoş'tur. Benzer şekilde, Elchanes, askeri baskıyla karşılaştıktan sonra Bizanslılara teslim olan ve daha sonra Hristiyanlığı kabul eden kişidir ve hediyelerle ödüllendirilmiştir (Brand, 1989: 4-5).

Tatikios'un ailesinin birkaç kuşak boyunca Bizans sınırlarında hizmet etmeye devam ettiği dışında, yukarıda adı geçen diğer Türklerin Bizans'ta kalıcı bir varlık sürdürüp sürdürmediği belirsizdir. Bununla birlikte, birinci üyesi Ioannes Axouchos olan ve II. Ioannes Komnenos'un hükümdarlığı sırasında *mezas domestikos* unvanına yükselen bir başka Türk ailesinin varlığına dair kanıtlar bulunmaktadır ve Manuel I Komnenos'un hükümdarlığı sırasında da önemli bir rol oynamaya devam etmiştir (Necipoğlu, 2006: 257-258).

Ioannes Axouchos'un en büyük oğlu Alexios, I. Manuel'e hizmet etmeye devam etti ve *protostrator* (imparatorluk at bakıcısı veya baş at ustası) unvanına sahipti. Alexios Axouchos'un rütbesi babasınınkinden düşük olmasına rağmen, imparatorun yeğeni Maria Komnene ile evli olmanın avantajına sahipti. Çeşitli yabancı ülkelere elçilik ve diplomatik görevlerde bulundu. Çok zengin ve özellikle askerler arasında büyük popülerliğe sahipti, bu da saraydaki bazı kişilerin kıskançlığını uyandırdı. Alexios'un rakipleri sonunda I. Manuel'i, Axouchos'un ona karşı komplo kurduğuna ikna ettiğinde, Alexios 1167'den sonra geri kalan yaşamını bir keşiş olarak hapiste geçirdi (Brand, 1989: 4-6; Necipoğlu, 1993: 166-167; Demirkent, 1996: 59-72).

Alexios'un imparatora karşı büyü ve sihir uyguladığı iddialarının yanı sıra, ona karşı getirilen başlıca suçlamalardan biri, Konya'daki Selçuklu sarayını ziyareti sırasında (yaklaşık 1165), Manuel I'i yenmek ve devirmek için Kılıç Arslan II (1155-1192) ile iş birliği yaptığıydı. Ayrıca, Alexios'un evinde Bizans imparatorunun değil, Selçuklu sultanının zaferlerini kutlayan duvar resimleri olduğu rapor edildi. 1167'deki bu son suçlama, Alexios'un Kuman paralı askerlerin yardımıyla imparatora suikast düzenlemek için yeniden komplo hazırladığı zamanda yapılmıştır (Brand, 1989: 4-6; Necipoğlu, 1993: 166-167).

Bu büyük skandalın ardından, Axouchos ailesi, Komnenian sarayındaki siyasi ve sosyal statülerini kaybetmekle kalmadı, aynı zamanda ekonomik olarak da zarar gördüler, çünkü Manuel, Alexios Axouchos'un mülklerinin çoğunu el koydu ve çocukları yoksulluk içinde büyüdü. Ancak, onun iki oğlundan biri olan Ioannes Komnenos, annesinin ailesinin soyadıyla tanınmayı tercih ederek, muhtemelen Komnenosların yerine geçen Angelos hanedanı altında, Bizans sarayına yeniden girmiş görünmektedir.

Pachys (Şişko) olarak tanımlanmasının dışında, soyu boyunca babalarınıninkine benzer önemli bir saray unvanı veya görevi olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak, onun, 1200'de İmparator Alexios III. Angelos (1195-1203)'a karşı düzenlenen bir saray isyanında imparator ilan edildiği kadar etkili olduğunu biliyoruz (Brand, 1989: 4-6; Necipoğlu, 1993: 166-167).

Ancak, İmparator olmayı başaramasa da yaklaşık bir yüzyıl önce Bizans hizmetine giren bir Türk esirinin torunu olan Şişko Ioannes, hem kendisinin hem de başkalarının onu "*Bizanslı*" olarak görmesi son derece önemlidir. Ayrıca, Ioannes, imparatorluk tahtı için uygun bir aday olarak kabul edilmiştir.

Bizans ve Türk sarayları arasındaki etkileşim tek yönlü değildi. Türklerin Bizans yönetici elitine uyum sağladığına dair verilerin yanı sıra, Bizanslıların da Türk sultanları veya emirlerine sığındıklarına ve hizmet sunduklarına dair bolca kanıt bulunmaktadır. Örneğin, *sebastokrator* İsaakios Komnenos, kardeşi İmparator II. Ioannes ile taht mücadelesi sonrası 1130-1138 yılları arasında çeşitli doğu saraylarını ziyaret etti. Danişmendli hükümdarı Gazi Gümüştekin ve Selçuklu Sultanı I. Mesud'dan destek aradı. Çabaları başarısız olunca kardeşiyle uzlaşarak Bizans'a döndü. Ancak 1140'ta oğlu Ioannes Komnenos, Danişmendlilere sığındı, İslam'a geçti ve Sultan Mesud'un kızıyla evlendi (Merçil, 1994: 711-720).

I. Manuel döneminde, bu muhalif hanedan kolu tekrar Türklerden yardım isteyerek tahtı rahatsız etmeye devam etti. Sebastokrator İsaakios'un bir diğer oğlu, geleceğin imparatoru Andronikos Komnenos, Manuel I'e karşı komplo kurdu ve Selçuklu sultanını kazanmaya çalıştı. Uzun süre sürgünde kalan Andronikos, Erzurum hükümdarı Saltuk İbn Ali ile anlaşarak bağımsız bir toprak parçası oluşturdu. Bizans topraklarına saldırılar düzenledi ve ganimetlerinin bir kısmını Türklere verdi. Ancak, tüm bunlara rağmen, 1183'te Bizans tahtına çıktı ve hükümdarlığı, Doğu yanlısı bir tutumla dikkat çekti (Necipoğlu, 2006: 254-265).

Komnenos ve Angelos dönemlerindeki merkezkaç süreci, bazı yerel Hristiyan liderlerin, Konstantinopolis'ten kopma girişimlerinde Türk komşularına yönelmelerine neden oldu. Örneğin, 1188-1189'da Philadelphia'da isyan eden Bizans generali Theodoros

Mankaphas, Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e kaçarak ondan askeri destek talep etti. Sultan, kendi birliklerini vermeyi reddetse de Mankaphas'ın Selçuklu nüfusu arasından asker toplamasına izin verdi ve Mankaphas isyanına devam etti (Brand, 1991: 1286).

Pontus'ta büyük topraklara sahip tanınmış bir Bizanslı aile olan Gabrasların birkaç üyesi, Selçuklular ile yakın ilişkilere sahipti ve onların sultanlarına hizmet etti. Gabralardan biri, emir unvanını taşıyan ve Türkler arasında büyüyüp yetişen biriydi; 1146'da Selçuklu kuvvetleriyle birlikte Bizanslılara karşı savaşırken öldü. Başka bir Gabras, 1176'daki Myriokephalon Savaşı öncesindeki barış müzakereleri sırasında Kılıç Arslan II'nin Manuel I'e elçi olarak hizmet eden güçlü bir yetkiliydi. Ayrıca, Selçuklu sarayında tören yöneticisi olarak görev yapan İhtiyareddin Hasan ibn Gabras'ın aynı aileden gelen bir devşirme olduğu düşünülmektedir. 1192'de II. Kılıç Arslan ve oğlunu zehirlenmekle suçlanan bir Gabra'nın da aynı kişi olabileceği öne sürülmüştür. Bir diğer aile üyesi olan Konstantinos Gabras, 1162-1163 yıllarında Sultan'a I. Manuel'in elçisi olarak hizmet ederken imparatora ihanet ettiği bilinmektedir (Cahen, 1966: 145-149; Bryer, 1970: 164-187; Bryer- Nicol, 1975: 38-145).

Bizans ordusunda Türklerin ve Anadolu Selçuklularını ordusunda Bizanslı unsurların varlığından haberdarız. Bizans kaynakları, Bizans ordusunda bulunan Türklerin çoğunlukla paralı askerler olduğunu, Selçukluların ise ordularına çoğunlukla Anadolu Hristiyanlarını dâhil ettiklerini, ordularındaki yabancı unsurların büyük ölçüde İslami gulam kurumunun benimsenmesi nedeniyle kölelerden oluştuğunu ifade etmektedir.

Her iki ordu da yarı-Bizanslı yarı-Türk olan karışık etnik kökenli askerler mevcuttu. Bizans kaynaklarında bu unsurlar *mixobarbaroi* olarak adlandırılır. *Mixobarbaroi* ve *Tourkopouloi*'ye yapılan atıflar, I. Alexios Komnenos'un saltanatı sırasında (1081-1118) Türklerle Bizanslıların erken evliliklerine işaret eder. Türklerin fetihleri, yerli Bizans nüfusunu hemen Türk nüfusuyla değiştirmede için, komşu Bizans ve Türk toplulukları arasında evliliklerin olması şaşırtıcı değildir. Bu evlilikler, savaş ve barış gibi ortak deneyimler ve koşullar tarafından kolaylaştırılmıştır (Savvides, 1993: 122-136).

Bizans ve Türk otoritelerinin karşılıklı olarak esir takası yapması, iki toplum arasındaki etkileşimi ve entegrasyon seviyesini gösterir. Türk hükümdarlarının yerli Hristiyanları zorla yer değiştirme politikası ise, demografik faktörler ve ekonomik teşviklerle şekillenmiş ve Philomelion'da I. Keyhüsrev'in aldığı önlemlerde görüldüğü gibi uygulanmıştır. Ancak, Türk merkezlerinde yaşayan Bizanslılar ile Bizans merkezlerindeki Türk gruplar arasındaki sosyal ilişkiler hakkında bilgilerimiz sınırlıdır ve iki grubun birbiriyle evliliği hakkındaki bilgiler genellikle kraliyet ve soylu ailelerle ilgilidir (Brand, 1989: 8-10).

I. Alexios döneminde dini gerekçelerle Melikşah'ın imparatorluktan biriyle evliliğine sıcak bakılmamış ancak I. Manuel döneminde, geleneksel ideolojinin kısmen terk edildiği görülmektedir. İmparatorun yeğeni ve belirlenmiş halefi olan Maria Komnena'nın, Türk kökenli Alexios Axouchos ile evlenmesi sorun teşkil etmemiştir. Dahası, doğrudan imparator ailesinden olmasa da, Bizans aristokrasisi üyeleri Selçuklu sultan ailelerine evlenmeye başlamışlardır. II. Kılıç Arslan'ın eşi Bizanslıydı ve çocuklarından I. Keyhüsrev, Mavrozomes ailesinden bir kadınla evlenmiştir. On üçüncü yüzyıla gelindiğinde, Selçuklu kraliyet ailesindeki Hristiyan unsuru daha da genişlemiştir (Çiftçioğlu, 2013: 7-15).

Türkler ve Bizanslılar arasındaki karışık evliliklerin dinî dönüşümlerle ilişkilendirilip ilişkilendirilmediği sorusu önem taşımaktadır. Anadolu'ya fatih olarak gelen Türklerin İslam'a geçişi öne çıksa da, en azından II. Kılıç Arslan dönemine kadar Bizans toplumunda geniş çaplı bir İslamlaşma kanıtı bulunmamaktadır. On üçüncü yüzyılda dahi, Anadolu'da Hristiyan nüfusun büyük olduğu görülmektedir. Bu yavaş İslamlaşma ve Türkleşme süreci, yerli Hristiyanların ve Türklerin Anadolu'da birlikte yaşamasını kolaylaştırmıştır. Türklerin Hristiyan topluluklara karşı hoşgörülü politikası, Batılı Hristiyanların Bizanslılara karşı sert tutumundan keskin bir şekilde ayrılmaktadır (Necipoğlu, 2006: 254-265).

Sonuç olarak, Bizans ve Türk toplumları arasındaki ilişkilerde askeri çatışmalar ön planda olsa da sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda barışçıl etkileşimler de mevcuttur. Bu barışçıl temaslar, özellikle 12. yüzyılda Anadolu'da ekonomik ve kültürel gelişime

katkı sağlamıştır. Ancak, sonraki dönemlerde, Turko-İslam kurumlarının yaygınlaşmasıyla birlikte bölge İslamlaşmış ve Türkleşmiştir.

Anadolu'da Türk akınları sırasında olan şeyi zengin Rum-Ortodoks toplulukları ve sorunlu göçebe grupları arasındaki ikili karşıtıklara odaklanarak anlamaya çalışmak yeterli olmayacaktır. Türk göçlerinin ve Anadolu'daki genişlemenin nedenlerini açıklamak için, göçebe yaşam tarzlarının gelenekleri ve ihtiyaçlarıyla bağlantılı faktörler göz önüne alınmalıdır. Mevcut anlatıların çoğu, esas olarak yerleşik grupların göçebe grupları nasıl algıladığı ve etkileşimde bulunduğu odaklanır. Meseleye Türkmen gruplar açısından bakmak resmin diğer yüzünü görebilmek açısından önemlidir. Türkmen beyleri, insan güçlerini artırarak, yerleşik topluluklarla bağlantılar kurmuş ve yerli nüfusla yapılan anlaşmalar yoluyla beyliklerini kurmak için zemin hazırlamışlardır (Vryonis, 1971: 1-85; Turan, 1996: 1-21; Peacock, 2015: 128-163).

Politik tutumlar, ideolojik teşvikler ve başarılı fetih stratejileri Türk grupları arasında uyum, dayanışma ve ortak bir kimlik oluşturmasını sağlamıştır. İlk olarak, İran ve Irak'taki Selçuklu elitleri, Tuğrul Bey ve onun halefleri önderliğinde hanedanlık ve imparatorluk ideolojisi geliştirmiştir. Bu ideoloji, sultan unvanını benimseyerek ve Abbasî halifeliğinin otoritesi tarafından meşrulaştırılan Sünni İslam'ın koruyucuları olarak Müslüman dünyasında liderlik ederek İslam'ın merkezi topraklarında fetihler yapmıştır. Aynı durum Anadolu'da yaşanmış, Türk beyleri, Selçuklu klanına sadakati koruyarak, bu ideolojiyi Anadolu'nun Bizans-Ermeni bölgelerine taşımış ve güç merkezlerini kurmuşlardır (Raşid al-Din Fazallah, 1960: 19; Peacock, 2015: 40-48; İbn al-Athir, 2002, C. 6: 38-39).

Bu grupların büyüklüğü hakkında kesin verilere ulaşmak çok olası değildir. Kaynaklarda ailelerin savaşçılarla birlikte hareket ettiği ile ilgili bilgi sınırlıdır ve bu durum, savaşçılar güçlendirilmiş kamplar ve kalıcı kaleler elde ettikçe aile üyelerinin de katıldığı şeklinde varsayılmaktadır. Bu geçiş, başlangıçta Diyarbakır eyaletinde, daha sonra Ermenistan yüksek yaylalarında ve sonrasında Suriye ve Filistin bölgelerinde gerçekleşmiştir. Batı ve orta Anadolu'nun kırsal bölgelerinde ise Türk varlığının 1070'lerden itibaren belgelendiği bilinmektedir (Beihammer, 2020: 171-172).

1057'den itibaren, Bizans idari ve askeri yapılarının parçalanması, yerel beylerin ve yabancı paralı asker gruplarının Konstantinopolis'ten bağımsız hareket etmesine olanak tanıdı. Bu durum, Türk ev sahipleri ile sınır bölgelerindeki hemşerileri arasındaki iletişimi kolaylaştırdı ve Bizans topraklarına rahatlıkla girebilmelerini sağladı. Bu göçmenlerin ne ölçüde göçebe yaşam tarzını devam ettirdiği veya yerleşik yaşama geçtiği belirsizdir. Türklerin hızla yeni ortamlarına uyum sağladığı ve yerel nüfus üzerinde hâkimiyet kurduğu ve kent merkezlerini ele geçirmeye başladığı düşünülmektedir (Cheynet, 1996: 337-357; Angold, 1997: 44-48).

Anadolu'da, kentlerin kontrolünün ele geçirilmesi daha uzun sürse de genel istikrarsızlık Türklerin kırsal alanlardan zenginlik biriktirmesine ve güçlenmelerine sebep oldu. Anadolu'daki bu karmaşa, Türk savaşçıların Bizans isyancılarına ve imparatorluk hükümetine hizmet etmesine neden oldu. Bizans, Ermeni ve Suriyeli nüfuslar, Türk beylerinden koruma talep etti veya onlarla ittifaklar kurdu (Turan, 1963: 26-34; Turan, 1993: 36-44; Sevim, 1989: 35-47).

Askeri faaliyetler ile kalıcı yerleşim ve toprak yönetimi unsurları arasında net bir ayrım yapmak önemlidir. Baskınlar ve saldırılar, hedef aldıkları bölgelerde çeşitli olumsuz etkilere yol açabilir, ancak genellikle toprak ele geçirme amacını taşımazlar. Türk grupların başlangıçtaki odak noktası, gelirlerini artırmak için yağma, tımarlar, vergiler ve askeri ittifaklar gibi yöntemlere başvurmaktı. Ancak, bu eylemler genellikle kalıcı yerleşim veya toprak kontrolü hedefi güdülenerek gerçekleştirilmedi (Vryonis, 1970: 90-96; Peacock, 2015: 148-157).

Türklerin kırsal yaşamdan kentsel varlığa geçişi ani veya hızlı bir şekilde olmadı; tam tersine, yerli gruplar ve göçmenler arasında başarılı etkileşimler ve ortak hedeflerle kolaylaşan aşamalı bir süreçti. Bu geçiş sürecinde, Türk grupları yerel yönetim yapılarına entegre olabilir, ticaret yoluyla ekonomik ilişkiler geliştirebilir ve yerel kültürlerle etkileşime geçebilirlerdi. Bu, Türklerin toplumun bir parçası haline gelmesini ve kendi kültürel kimliklerini koruyarak yerleşik yaşama uyum sağlamalarını sağladı. Bu tür etkileşimler, zamanla kentsel ve kırsal alanlar arasında daha sağlam ve sürdürülebilir ilişkilerin kurulmasına yardımcı oldu (Cahen, 1968: 64-72; Turan, 1993:40-52).

Anadolu'daki Türk genişlemesinin farklı aşamalarıyla ilgili olarak, akademik literatür genellikle erken dönem Selçuklu istilalarını ve özellikle de 1071'deki Malazgirt Muharebesi'ni, bölgenin Türkleştirilmesini tetikleyen önemli olaylar olarak vurgular. Ancak, bu bakış açısı bir miktar doğruluk taşısa da durum bundan daha karmaşıktır.

Malazgirt Muharebesi, elbette Anadolu'nun Türkleşme sürecinde bir dönüm noktası olarak görülebilir, ancak Türkleşmenin tek nedeni veya başlangıcı değildir. Bu süreci anlamak için coğrafi, ekonomik, sosyal ve kültürel faktörlerin tümünü göz önünde bulundurmak gerekir. Dolayısıyla, Anadolu'daki Türk genişlemesi ve Türkleşme süreci, tek bir olaya veya döneme indirgenemeyecek kadar karmaşıktır ve daha geniş bir perspektif gerektirir.

Selçuklu akınları, Araxes /Aras Nehri, Arsaniyas/Murat Nehri ve Lykos /Çoruh Nehri vadisi arasında kalan Ermeni platosu, Transkafkasya ve güney sınır bölgelerinde anında önemli toprak kazanımlarına veya Anadolu'ya büyük ölçüde Türk savaşçıların akınına neden olmadı. Bunun yerine, bu saldırılar, imparatorluk hükümetinin sınır bölgelerindeki Müslüman emirlerle olan ittifaklarının çökmesine, Anti-Toroslar, Amanos Dağları ve Yukarı Fırat ve Van Gölü arasında bulunan Arsaniyas Vadisi arasındaki ana istila yolları boyunca uzanan Bizans savunma yapılarının dağıtılmasına neden oldu. Bu çöküş, bağımsız savaşçı gruplarının Pontus bölgesinden Kapadokya'ya kadar yağmacılık faaliyetlerini genişletmelerine olanak tanıdı ve Diyar Bakır eyaletine ve kuzey Suriye'ye daha fazla Türk saldırısının yolunu açtı. Sonuç olarak, 10. ve erken 11. yüzyıllarda Bizans'ın fethiyle kurulan Bizans doğu *themata* ve *katepanata/doukate*'sı son derece istikrarsız siyasi koşulların olduğu geçirgen bir uç bölgesine dönüştü (Beihammer, 2020: 174-175).

Merkezi Anadolu'ya yönelik ilk akınlar 1068-1069 yıllarında, Lykaonia'da Konya'ya ve Yukarı Meander Vadisi'ne kadar olan bölgelere yapılmıştır. Ancak, Anadolu platosunun kuzeybatı kenarlarına, Frigya ve Galatia'ya ve oradan Sakarya Nehri Vadisi boyunca Bitinya'ya kadar olan genişlemeler 1073-1075 yıllarına kadar gerçekleşmemiştir. Yaklaşık 1074-1075'te Türklerin Batı Bithynia'da Sophon/Sapanca dağı bölgesini kontrol altına aldığı bilinmektedir. Bu dönemde, kasabalar zaman zaman tahrip edilmiş

ancak kalıcı olarak işgal edilmemiştir (Foss-Winfield, 1986: 139-140; Attaleiates, 2008:100-101; Bryennios, 2010: 178-179).

Türk varlığı, başlıca nehir vadilerine ve Anadolu yol sistemine yakın kırsal alanlarda kalmıştır. Türkler, genellikle ticaret, müzakereler veya diplomatik anlaşmalar gibi belirli durumlarda yerel yöneticilerin izniyle kasabalara girebilmişlerdir. Bu grupların Büyük Selçuklu Sultanlığı ile bağlarını kanıtlamaya çalışan kaynakların iddia ettiğinin aksine (Ibn al-Athir, 2000: c. 6:39; Zahir al-Din Nishpuri, 2000: 5-6) Türk emirler tarafından bu dönemde doğru düzgün beyliklerin kurulduğuna dair hiçbir kanıt bulunmamaktadır.

1080-1081 ile 1097/1098 arasında, Türk beyleri, Phrygia, Bithynia ve batı Anadolu'nun kıyı bölgelerinde, Erdek'e yakın Cyzicus, Smyrna ve Efesos (Selçuk) gibi şehirlerde varlık göstermeye başladılar. III. Nikiforos'un (1078-1081) düşüşü ile I. Alexios'un rejiminin sağlamlaştığı dönem arasını belgelenmek zor olduğu için, Anadolu'daki Bizans aristokratları ve Türk savaşçı gruplar arasındaki güç ilişkilerini anlamak neredeyse mümkün değildir.

Anna Komnena, Türkleri batı Anadolu'nun birçok şehrinde sıkı bir şekilde yerleşik bağımsız yerel beyler olarak tasvir eder. Önde gelen aristokrat çevrelerin sürekli isyanları ve çekişmeleri sonucunda meydana gelen güç boşluğu, Türklerin bu bölgelere hızla girmelerine izin vermiş gibi görünmektedir. Bizans isyancılarının bazı şehirleri askeri destek karşılığında Türk savaşçılarına teslim ettiği anlaşılmaktadır.

1081'de Kutalmışoğlu Süleyman Nikaia/İznik'in kontrolünü eline almış ancak kadın ve çocukların gelmesi, yerel valilerin atanması ve konutların kurulması, 1093'te I Kılıç Arslan'ın iktidarını ele geçirmesinden sonra gerçekleşmiştir. Aynı durum diğer şehirlerde ve bölgelerde de karşımıza çıkmaktadır (Angold, 2004: 599-600).

Başlangıçta, Türkler şehir bölgelerinde küçük garnizonlar kurmuş, zamanla aileleri ve yerleşimcileri çekmiş ve bu da Anadolu şehir yerleşimlerinde Türk unsurlarının artmasına ve çeşitlenmesine yol açmıştır. Sonrasında surlu şehirler içinde Türk yerleşim bölgeleri oluşmuş, mevcut kutsal alanlar kullanılmış ve camiler inşa edilmiştir.

En eski Türk yerleşimleri genellikle surlu alanlar yakınında ve sıklıkla önceden mevcut Hristiyan kutsal alanların yanında yer almaktadır. En bilinen örneklerden biri şüphesiz Konya'nın Alaeddin Cami'sidir (1155). Yapı, şehrin akropolüne ve Hagios Amphilochos Bizans kilisesine yakın bir yerde, II. Kılıç Arslan'ın türbesiyle birlikte inşa edilmiştir. Ankara'nın günümüze ulaşan en erken tarihli Alaeddin Cami (1197) de kale içine inşa edilmiştir (Eyice, 1966: 151-153).

1080 ve 1090'larda Anadolu'nun batı, orta ve bazı doğu bölgelerinde, Halys/Kızılırmak havzasından Ermeni yaylalarına kadar uzanan Türk emirleri, bağımsız ilk yapılarını oluşturmaya başladılar. İlk başlarda, birkaç kaleden ibaret olan etki alanları vardı. Net bir şekilde tanımlanmamış toprak veya idari birimlerden yoksundu. Sonrasında Türk emirlerinin egemenliği altında bulunan bölgeler, değişen politik dinamiklere ve Haçlı Seferleri öncesinde ve sonrasında Anadolu'daki rekabet eden Bizans, Frank, Ermeni ve Türk beyleri arasındaki güç dengesine bağlı olarak değişti (Brand, 1989: 1-25).

1096 ile 1099 yılları arasında gerçekleşen Birinci Haçlı Seferi, Bizanslılara Batı Anadolu'nun önemli bir kısmını yeniden ele geçirme ve Türkleri Kilikya, Antakya ve Edessa gibi bölgelerden kovma konusunda güçlü bir askeri güç sağladı. Ancak aynı zamanda beklenmedik bir göç hareketinin de beraberinde getirdi. Haçlı ordularının Anadolu üzerinden geçişi, Türklerin saldırıları ve Haçlılara sağlanan büyük lojistik destek sonucu bölgede büyük bir tahribata yol açtı (Lilie, 2023: 253).

Bu arada, Bizans merkezi hükümeti, Batı Anadolu ve güney sahil şeridinin büyük bir kısmını Seleukeia (Silifke)'ya kadar genişletti. Bununla birlikte, Bizans otoritesine karşı direnen Türkler, Lycaonia, Kapadokya ve Halys Nehri'nin doğusundaki bölgelerde yeni üsler kurmayı başardılar. Sultandağları'nın yakınında bulunan Polybotos (Bolvadin) ve Philomelion (Akşehir) gibi yerler, Bizans ilerlemesinin en doğudaki noktaları olarak ortaya çıktı ve Bizans ve Türk etki alanlarının kesiştiği bir sınır ve temas bölgesine dönüştü (Peacock, 2010: 47-71, 128-163; Peacock, 2014: 22-39).

1101'deki Haçlı Seferi esnasında Anadolu platosundaki Türkler, 1097-1098'deki başarısızlıklarından kurtulup Haçlı kuvvetlerine karşı etkili bir direniş gösterdiler. Türkler, 1070'lerdeki ilk varışlarından bu yana Orta Anadolu'nun coğrafyası ve nüfusu

hakkında giderek daha fazla bilgi sahibi olmuşlardı. 1098'deki geri çekilmelerinin ardından, hayatta kalma için savunma stratejileri geliştirmeye zorlandılar. Bu durum, Türkleri kasaba, kale ve yol ağları üzerindeki kontrolünü sıkılaştırmaya ve ittifaklar kurmaya yöneltti. Bu dönüşüm, 1147'deki İkinci Haçlı Seferi sırasında hem Fransız hem de Alman kuvvetlerinin Türk kontrolündeki bölgelere nüfuz etmekte başarısız olmalarından da anlaşılmaktadır (Vriyonis, 1974: 1-85).

Bizans imparatorluk hükümeti için, Küçük Asya'da Türk beyliklerinin ortaya çıkışı ile başlayan ve 12. yüzyılın sonuna kadar devam eden bu süreç kesinlikle büyük bir toprak, nüfus ve gelir kaybı anlamına geliyordu. Bizans-Türk sınırı, imparatorluğun başkentine yaklaşmıştı. Lopadion örneğinden de anlayacağımız üzere Bithynia'nın doğu Bizans ordusunun toplanma alanlarına birkaç günlük yürüme mesafesindeydi (Foss, 1982: 159-61).

Anadolu platosundaki varlığını birkaç ileri karakol ve ara ara yaptığı akınlar ile sağlamaya çalışan İmparatorluğun kontrolü kıyı bölgeleri, iç kesimlerdeki kasabalar ve Batı Küçük Asya'nın verimli nehir kıyısındaki tarım alanlarıyla sınırlıydı (Roche, 2010: 253-254). Ancak sınır bölgesi Selçuklu topraklarıyla iyi bir şekilde bütünleşmişti ve bu nedenle göçebeler için kalıcı bir yerleşime dönüşmesi pek mümkün değildi (Peacock, 2014: 267-287). Ayrıca Bizans'ın Anadolu'daki etki alanı bir bölgeden diğerine değişiyordu.

Aşağı Sangarios Nehri'nin batı kıyısı Bithynia bölgesinin sınırını oluşturmaktaydı. Bölgenin Trakya ve Propontis kıyı şeridiyle bağı kopmamıştı ve Bizans ordusunun Rhyndakos vadisindeki Nicomedia ile Lopadion arasındaki tüm önemli toplanma noktaları hala Bizans'ın elindeydi. Bu anlamda güçlü bir askeri varlığa sahip olan bölge I. Aleksios'un son yıllarında Türklere karşı elde ettiği başarılar sonucu güvenli bir hal aldı. Bizans Küçük Asya'sının merkez bölgesi Kaikos, Hermos ve Kaystros nehirlerinin aşağı kolları ve Ege kıyılarını ikiye ayıran orta kısımdan oluşmaktaydı. Fakat bu bölgenin sınır Bithynia kadar korunaklı değildi. En dıştaki temas bölgesi Dorylaion/Eskişehir'den Polybotos (Bolvadin) ve Philomelion (Akşehir) üzerinden Orta Anadolu gölleri ve Konya'nın kuzeyindeki yaylalara kadar uzanıyordu. Sınırdaki kalan bu bölgenin sık sık el değiştirdiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle Bizans savunma hattını Ege

kıyılarındaki limanlar boyunca ve nehir vadileri boyunca doğu-batı bağlantılarına bakan biraz ileri karakollarda yoğunlaştırmıştı. 1163-72 yılları arasında Neokastra temasının kuruluşundan sonra ana kaleleri olan Adramyttion, Bergama ve Chliara, Smyrna, Magnesia, Nymphaion, Philadelpheia ve Kelbianon bölgesi, Thrakesion temasındaki Yukarı Kaystros vadisi Bizans savunma sistemini oluşturan noktalardan bazılarıydı (Foss, 1979: 306-314; Foss, 1982: 161-181; Roche, 2010: 254-257).

Menderes Vadisi'nden Karya'ya ve Likya kıyılarına kadar uzanan sınır bölgesinin en güney kısmının savunması zordu. Arazinin dağlık olması sebebiyle Bizans Karya ve Likya'nın iç kısımlarını kontrol etmekte zorluk yaşadı. Bu da savunma hattını Attaleia ve kıyı bölgeleriyle sınırladı (Hellenkemper- Hild, 2004: 300-308). Bu durum Türkmenlerin hiçbir engelle karşılaşmadan geniş bir alana yayılmalarına olanak sağladı (Odo of Deuil, 1948: 122-129).

Selçuklu başkenti Konya Orta Anadolu'nun doğu batı bağlantısının merkezinde yer alması, Philomelion (Akşehir) ile güney Frigya'daki Apameia/Dinar arasındaki bölge Türk gruplarına açtı (Belke-Mersich, 1990: 149-154). Bu nedenle Menderes vadisi, batıya ilerlemek isteyen Türk grupların yol güzergâhını oluşturmaktaydı. Ayrıca aynı rotanın Bizans birlikleri tarafında da kullanıldığı bilinmektedir (Beihammer, 2022: 502).

II. Ioannes'in 1119-20 yılında Laodikeia'yı ve Sozopolis/Uluborlu'nun ileri karakolunu geri aldıktan sonra aşağı Menderes vadisinde Mylasa ve Melanoudion temasını kursa da bölge de Türk gruplar görülmeye devam etti. Bizans kontrolü, Kogamos vadisinden geçen bir yolla birbirine bağlanan Laodikeia ve Philadelpheia (Alaşehir)'in ötesine ulaşamadı (Belke-Mersich, 1990: 150-152).

1140'larda Bizans-Türk sınırındaki hareketlilik oldukça yoğun bir hal almıştı. Bithynia'daki Pithekas kalesi saldırılara maruz kaldı. Sınır bölgesinde bulunan Dorylaion ve Melangeia geçici olarak yok edildi ve terk edildi (Kinnamos, 2020; 36-38, 81-82, 191- 192, 294-195). I. Manuel Konya seferi esnasında Türklerin elinde olan ve Sultanın hareket üssü olarak görev yapan Philomelion/Akşehir Kalesini yaktı (Kinnamos, 2020: 40-41). Bizans bu bölgedeki savunma yapılarının bazılarını güçlendirdiyse de sınır alanını sabitleyemedi.

Bizans birliklerinin Konya kuşatmasının sonrası Beyşehir Gölü kenarında Türk orduları ile karşılaşmalarını anlatan Bizans kronikleri, Türkçe toponimiyle Tzibrelitzemani olarak adlandırdığı bölgeden bahseder. Türkçe olan bu yer adı Türklere ait olan çekirdek bölgenin artık Türk adlarıyla anılmaya başladığını göstermektedir. Ancak bu bölgenin de kesin sınırlarını olmadığı ve her iki tarafında kontrolü elinde tutmaya çalıştığı değişken bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır (Kinnamos, 2020: 49).

Özetle, 11. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'ya akınlar düzenleyen Türkler, bölgede köklü değişikliklere neden oldu. 1071'den sonra Bizans İmparatorluğu, doğu bölgesinin kontrolünü kaybetti ve Türk tehdidi altında kıyı bölgeleriyle sınırlı kaldı. Birinci Haçlı Seferi, Türkleri geri çekilmesine sebep oldu ve I. Aleksios'un liderliğinde Bizans'ın güçlenmesine katkı sağladı, ancak yine de ülkenin her tarafı saldırılara açıldı.

II. Ioannes döneminde, Bizans'ın güçlenmesi amacıyla sık sık Küçük Asya'da mücadele edildi. Stratejik kaleler inşa edilerek ve platonun çevresinde dayanak noktaları oluşturularak kontrol sağlandı. I. Manuel döneminde, Kontrolsüz gelen Türkmen gruplar nedeniyle sınır güvenliği tehdit altındaydı ve bu sorunu çözmek amacıyla Manuel, Selçuklulara doğrudan saldırı girişiminde bulundu ancak 1176'da Miryokefalon'da yenilgiye uğradı.

1180'lerde ve 90'larda büyük sınır kaleleri düşerken, Türkler, Dördüncü Haçlı Seferi'nin getirdiği sorunlarla birlikte batıya doğru genişlediler. Bu dönemde Bizans İmparatorluğu, ciddi toprak kayıpları yaşayarak büyük zorluklarla karşı karşıya kaldı.

12. yüzyıl Anadolu'su çok parçalı bir yönetim altına girmişti. Özellikle Batı Anadolu ve Karadeniz'in verimli sahil şeridi Bizans'ın kontrolü altındaydı. Danişmendliler, devletlerini Kuzeydoğu' da kurmuşlardı. Bu devletin batısında ise Konya Sultanlığı yer almaktaydı. Güneyde Toros Dağları'nda Ermeniler varlıklarını sürdürüyordu. Bu oluşuma Antakya ve 12. yüzyılın ortalarına kadar Urfa kontlukları eklenmişti. Urfa, 1140'lı yıllarda kaybedilmiş ve 1170'lerde Danişmendliler, Konya Selçukluları tarafından ortadan kaldırılmıştı (Lilie, 2023: 254).

12. yüzyıl Türk grupların istilaları ve Bizans'ın karşı saldırıları ve sonunda Selçukluların 1176'da ki zaferi ile Anadolu açısından bir mücadele dönemi şeklinde geçmiş olsa da Bizans ile Selçuklular arasında sınır çatışmalarının ve hatta büyük seferlerin olduğu farklı bir barış ortamından bahsedilebilir. Burada her iki tarafında birbirini kabul ettiği ve birinin diğerini tamamen yok etmeye çalışmadığı bir durum söz konusudur (Lilie, 2005: 199).

İki taraf arasındaki bu çatışma durumu büyük ölçüde Türkmen grupların yapısından kaynaklanmaktaydı. Selçuklu yöneticileri, göçebe Türkmen birliklerini tam anlamıyla kontrol altına alamıyordu çünkü bu birlikler Türk askeri gücünün en önemli unsuruydu. Bu göçebeler, Bizans İmparatoru ile Konya Selçuklu Sultanı arasındaki antlaşmaları dikkate almamakta ve Sultan, onları bu tür antlaşmalara saygı göstermeye nadiren zorlayabilmekteydi. Bu durum, sınırların belirsiz ve istikrarsız olmasına yol açarak bölgedeki sürekli gerginliği artırmakta ve bölgesel politikada belirsizlik yaratmaktaydı (Cahen, 1984: 82-144).

Selçukluların, Anadolu'nun tamamını Bizans'tan almak niyetinde olmadığı anlaşılıyor. Miryakefelon savaşında Bizans ordusu tamamen yenilmiş olsa da II. Kılıç Arslan onlarla barış antlaşması yapmış ve Subleon ile Dorylaion kalelerinin geri verilmesiyle yetinmiştir. Bizans İmparatorunun Dorylaion kalesini geri vermeyi reddetmesi üzerine olay küçük çaplı askeri bir saldırı ile atlatılmış büyük çaplı bir savaşa neden olmamıştır (Chalandon, 1960: 507; Khoniates, 2004: 100).

Her iki tarafta Anadolu'da bir güç dengesi kurmaya çalışıyor gibi görünmektedir. 1158'de I. Manuel Komnenos'un düzenlediği Kuzey Suriye seferi sonucunda Antakya Frankları, onun üstünlüğünü kabul etmiş, Halep hâkimi Nureddin ile ittifak kurmuş ve hatta Danişmendli Yağıbasan ve II. Kılıç Arslan'ın kardeşi Şahinşah onun yanında yer almıştı. 1159'dan itibaren İmparatorluğun Haçlı devletlerine karşı tartışmasız bir üstünlüğü vardı. Bu dönemde I. Manuel'in, Selçuklu meselesini tamamen çözecek durumdayken o kazançsız bir barış antlaşması yapmayı tercih etti.

II. Kılıç Arslan, İmparatorluğun müttefiki olmayı ve bazı şehirleri, özellikle de Sivas'ı, iade etmeyi kabul etti. Ayrıca, bu antlaşma ile Türkmenlerin Bizans topraklarına

düzenlediği akınlara engel olmayı taahhüt etti. Bu anlaşma, bir bakıma II. Kılıç Arslan'ın 1162'de İmparatorun üstünlüğünü kabul etmesi anlamına geliyordu. I. Manuel'in amacı, Anadolu'da Bizans'a üstünlük kazandıracak güç dengesini kurmaktı ama aynı zamanda Konya Sultanlığının varlığını da kabul etmekte.

12. yüzyılda İmparator I. Manuel'in amaçlarından biri, Bizans'ın üstünlük sağlayacak bir güç dengesi kurmaktı. Ancak 1170'lerde bu denge, Konya Selçukluları lehine değişti. Danişmendlilerin toprakları II. Kılıç Arslan tarafından ele geçirildi ve son Danişmendliler İstanbul'a kaçtı. I. Manuel, II. Kılıç Arslan'dan Danişmendlilerin topraklarının geri verilmesini talep etti, ancak Sultan bu talebi reddetti. İmparator, ana kuvvetleriyle Konya'ya yürüdü; diğer birlikler ise önceden Danişmendlilerin kontrolündeki Niksar'a yolladı. İmparator, Selçuklu kuvvetlerini Konya'nın kuşatma altında tutup Niksar garnizonuna yardım etmelerini engelleyerek, doğuda Danişmendlilerin lehine bir başkaldırı umuduyla, özellikle de bu bölgede Bizans için avantajlı olan önceki durumunu yeniden elde etmeyi amaçladı. Ancak Miryokefalon mağlubiyeti II. Kılıç Arslan'a da üstünlük kazandırdı.

II. Kılıç Arslan'ın, ülkesini oğulları arasında paylaşırması dengeleri I. Manuel lehine çevirdi. Yaşanan iç karışıklıklar Bizans'ın tekrar güçlenmesine yardımcı oldu. Ancak Angeloslar idaresindeki Bizans, bu karışık dönemden faydalanamayacak kadar zayıftı.

Bizans İmparatorluğunun Konya Sultanlığı ve Danişmend ile bir arada yaşamayı kabul ettiği bu durumu anlamak için Bizans İmparatorluğu'nun yapısında meydana gelen değişiklikleri iyi anlamak gerekmektedir.

İmparatorluğun temelini oluşturan Anadolu, Bizans'ın kolay vazgeçeceği bir yer değildi. *Thema* sistemi ilk olarak burada şekillenmiş ve ekonomik açıdan en önemli eyaletler burada konuşlanmıştı. 11. yüzyıla kadar Anadolu, Konstantinapolis için vazgeçilmezdi. Ancak 11. yüzyılda Bizans'ın tekrar Tuna'ya kadar hâkim olması ve buradaki eyaletlerin yeniden canlanması Malazgirt'ten sonra Anadolu'nun yerini almasını sağlamıştır.

12. yüzyılın başlarında artık Balkan eyaletleri İmparatorluğun zenginliğinin temellendiği yerd. Trabzon dışında Anadolu ekonomik açıdan çökmüştü. Bu bölümün başında anlattığımız üzere her bir kent defalarca saldırılara maruz kalmış burada yaşayan halk kentleri terk etmiştir. Boşalan alanlar kısmen yeniden iskân edilse de Türkmenler Anadolu'nun yaylalarını işgal etmiş ve kontrolsüz bir güç olarak dengeleri değiştirmiştir.

Bunun sonucunda, Bizans açısından kontrol edilemeyen sınırlar oluştu. Türkmen grupların saldırıları, ekonomik gelişime zarar veren, hatta bunu imkânsız hale getiren, bir güvensizlik ortamının oluşmasını sağladı. I. Manuel 1160'larda kaleler inşa ettirdiği kalelerin Bizans-Türk sınırından çık uzak bir alanda olan kuzeybatı kıyılarında olması Bizans Anadolu'sundaki şartların ne kadar güvensiz ve değişken olduğunu göstermektedir.

Anadolu'nun tamamen refaha kavuşması için Türkmen akınlarına son verip onları bölgeden çıkarması gerekiyordu ancak Konya Sultanlığını ve Danişmendlileri ortadan kaldırmakla mümkündü. Ancak İmparatorluğun öncelikleri Balkanlara yönelmişti. O yüzden imparatorlar burada güç dengesi oluşturulması ve göçebe akınlarına karşı sınırların güvenliğinin sağlanması konusunda daha uzlaşmacı bir tutum sergilediler. Bu strateji, maliyeti daha düşük ve işe yarar birkaç farklı seçenek sunuyordu. Anadolu'nun yeniden ele geçirilmesi fikri muhtemelen hiçbir zaman tamamen terk edilmemişti, ancak bu, acil bir çözüm gerektiren bir sorun değildi ve uzun vadede çözülebilirdi (Lilie, 1977: 257-275).

12. yüzyılda Orta Bizans döneminden farklı bir iktidar yapısı ortaya çıkmıştır. Merkezi bir yapıya sahip olan İmparatorluk tamamen değişmiş, *thema* sistemi çökmüş ve daha önceleri homojen Bizans toplum farklılaşmıştır. Eyaletlerde güç ve zenginlik bazı ailelerin eline geçmiş ve bu aileler merkezi otoriteye karşı çıkan ve baskı oluşturan feodal unsurlar haline gelmiştir. İmparatorlar aristokrasinin desteğini kazanmak için evlilik bağları kurmaya çalışmış alacağı kararlarda onları ikna etmek zorunda kalmıştır. Bu da aristokrasinin hâkimiyeti altındaki eyaletlerde nüfuzunu kaybetmesi anlamına gelmiştir.

Khaldia temasında büyük bir servete sahip olan Theodore Gabras, Malazgirt sonrası ortaya çıkan karışıklıktan faydalanarak Trabzon'u ele geçirip burada hâkimiyetini kurmuş ve 12. yüzyılın ortalarına kadar Trabzon ve Khaldia'nın kontrolünü elinde tutmuştur. Ne Aleksios Komnenos ne de II. Ioannes Komnenos'un çabaları Trabzon'un desteğini alma konusunda başarılı olmuştur (Bryer, 1970: 164-187).

Buradan da anlaşılacağı İmparatorlar Anadolu'da Selçuk Sultanlığı ve Danişmendlilerle uğraşmamış aynı zamanda daha bağımsız hale gelmiş ve anca kendi çıkarlarına yarayacaksa merkezi otoritenin yanında yer alan eyalet yöneticileriyle de uğraşmak zorunda kalmıştır.

İmparatorlar, 12. yüzyıl boyunca çoğunlukla Kuzeybatı Anadolu ile ilgilendikleri için geriye kalan eyaletler az ya da çok kendi hallerine bırakılmışlardı. Bu eyaletlerde bulunan yerel hâkimler merkezi otoriteye karşı konumlarını muhafaza etmek için Selçuklular ile ittifaklar kurmuşlardır.

Özellikle 1180'de I. Manuel'in ölümünün ardından çıkan Theodore Mankaphas ya da Manuel Mavrozomes'in isyanları Selçuklulara karşı uygun bir siyaseti imkânsız hale getirmekteydi (Treadgold 1997: 658, 710, 713; Ayönü, 2007: 148). Diğer taraftan da İmparatorlar, Philadelphia (Alaşehir)'deki Theodore Mankaphas hadisesinde olduğu gibi, kendi eyaletlerine karşı Selçuklular veya Danişmendliler ile ittifak kurabilmekteydi (Treadgold 1997: 658, 710, 713).

Bizans İmparatorları 12. yüzyıl boyunca bir fetih politikasından çok mevcut durumu korumaya çalışmışlardır. Aynı durum Konya Sultanları ve Danişmendliler için de geçerliydi. Selçukluların askerî gücü, sınırlı ölçüde kontrol edilebilen Türkmen gruplardan oluşmaktaydı. Sultanlar, Türkmen grupların liderlerinin güçlenmesini istemiyordu. Bizans İmparatorluğu'nun varlığı bu konar-göçerleri bir dereceye kadar kontrol edebiliyordu. Doğu ve güneydeki Müslüman güçlerle başa çıkmak daha zordu (Lilie, 2005: 197-209).

Sınır bölgelerindeki Türkmenler ve Bizanslılar, genellikle kendi kaderlerine terk edilmişlerdir. Bu durum zaman zaman çatışmalara sebep olmuş, ancak aynı zamanda

Antalya olaylarında görüldüğü gibi iki toplumun bir arada yaşamaya başlamasına da yol açmıştır. Antalya'da yaşayan Hristiyanlar Türkmenlere vergi ödemek suretiyle kendilerini saldırılardan korumuştur (Lilie, 2005: 197-209). Olasılıkla bu durum başka kentlerde de yaşandı.

Bizanslılar ve Türkler bir yandan küçük ya da büyük çatışmalar yaşarken diğer yandan da ilk karşılaştıkları andan itibaren gerek imparatorluk bazında gerekse yerel bazda iletişim içinde oldular. Hatta bazen de ortak bir düşman olarak algıladıkları haçlı ordularına karşı diplomatik düzeyde iletişim kurdular (Beihammer, 2022: 504). İki tarafta birbirini tamamen yok edecek güce sahip değildi. Ayrıca iki tarafında başa çıkması gereken iç unsurları ve korumak zorunda olduğu dengeler vardı.

Anadolu sessiz sedasız bölüşülmüş gibiydi. Selçuklular ve Danişmentliler'in iç unsurları olan konar-göçerler için Bizans tarafından neredeyse tamamen terkedilmiş Anadolu yayları oldukça uygun bir alandı. Diğer taraftan Bizans, batıdaki verimli nehir vadilerine ve Karadeniz'in sahil bölgelerinde hâkimdi.

4.2.2.3. 13. Yüzyıl Bizans-Anadolu Selçuklu Sınırı

12. yüzyılda, Bizans'ın önemli sınır kaleleri olan Dorylaion (Eskişehir) ve Sozopolis (Uluborlu) Selçuklular'ın eline geçince Anadolu'daki güç dengeleri Selçuklu lehine değişti. 1206 yılında Laodikea (Denizli) ve Chonai (Honaz)'ın ilhakıyla Selçuklu genişlemesi devam etti. Ancak I. Gıyâseddin Keyhüsrev 1211'de Denizli-Lâdik arasındaki Antiokhia şehri civarında yapılan savaşta ölünce, Selçuklunun Anadolu'da ilerlemesi durdu (Belke-Mersich, 1990: 323-326; Sevim, 2002: 346-348).

Şekil 26. 13. Yüzyılda Selçuklu-Bizans Sınır Bölgesi (Peacock, 2014: 269-270).

1225-1231 yılları boyunca Bizans ve Selçuklu arasında çok yoğun olmasa da çatışmalar yaşandı fakat bu çatışmalar sınırda önemli bir değişikliğe sebep olmadı. 1243 yılında Selçuklu devleti fiilen Moğol İmparatorluğu'nun himayesi altına girdikten sonra da sınır neredeyse aynı kaldı. 1260'larda Moğollar tarafından Doğu ve Orta Anadolu meralarından sürülen Türkmen göçmenlerin sınıra etkisiyle bile, Bizanslılar başlangıçta önemli toprak kayıpları yaşamadılar (Savvides, 1981: 175-181; Turan, 1993: 505-518; Peacock, 2014: 269-270).

13. yüzyılın son yirmi yılında, Anadolu'nun Moğol valisi Geyhatu Han'ın 1292'de Menderes nehri üzerindeki sınırın güney kısmına sefer düzenlemesiyle sınırda kısmi bir

hareketlenme yaşanmıştır. Moğol İmparatorluğu ile Bizans'ın müttefik olduğu düşünüldüğünde burada Geyhatu Han'ın niyetinin topraklarını Bizans aleyhine genişletmek olmadığı anlaşılmaktadır. Burada amaç yerel isyancıları cezalandırmaktır (Sümer, 1969: 62-64; Savvides, 1981: 188; De Nicola, 2024: 18-23).

13. yüzyıl Bizans-Selçuklu sınırı çeşitli dinamiklerle şekillenmişti. Bu bölgelerde yaşayan insanlar, merkezi otoriteden farklılaşan etnik gruplar oluşturmuşlardı, ancak sınırın her iki tarafında da ortak özellikler bulunmaktaydı. Yerel askeri liderler, savaş grupları oluşturarak merkezi otoritenin vergi taleplerine karşı direniş gösteriyorlardı. Bu direniş, sınırın belirgin özelliklerinden biri haline gelmişti. Sınır bölgeleri, kültürel merkezlere uzaklığı ve sürekli düşman teması nedeniyle benzersiz bir kültüre sahipti. Burada yaşayan insanlar, teolojik, edebi ve hukuki alanlarda farklı bir yaşam tarzı benimsemişti. Kahramanlık, şövalyelik ve romantizm gibi unsurlar, sınırda yaşayanların ruhunu şekillendirmişti. Ekonomi, bu bölgelerde çoğunlukla sınır ötesi yağmacılık şeklinde gelişmiş ve savaş, ana gelir kaynağı olmuştu (Witteck, 1944: 3-4; Aydoğan, 2011: 106-109).

Selçukluların sınırdaki iddialı ancak zayıf kontrolü, Moğol istilalarının ikinci yarısında tamamen ortadan kalkmış gibi görünmektedir. Bu istilalar, yerinden edilmiş Türkmenlerin yeni akımına teşvik ederken, Selçuklu devletinin sahip olduğu gücü de zayıflatmıştır. IV Kılıç Arslan'ın 1261 yılında Moğolların yardımıyla Selçuklu sultanı olması Selçuklu devletinin bağımsız bir sultanlık olma arzularının sonu olmuştur (Sümer, 1969: 32-38; Cahen, 339).

Moğolların Türkmenleri bastırma çabaları özellikle Batı Anadolu'da, merkezi plato hariç, başarısız oldu. Zamanla, şehirlerin etrafında merkezi otorite temsilcileri tarafından daha az ya da daha fazla yönetilen gruplar, otonom fraksiyonlara dönüştü ve bu şehirlerin kontrolünü ele geçirdi. Bu durum, beyliklerin ortaya çıkmasına neden oldu (Cahen, 2001: 227).

1261'de İstanbul'un yeniden Bizans başkentine dönüştürmesi sürecinde Bizanslılar sınır bölgesini önemli derecede ihmal etmelerine neden oldu. Türk beyliklerin oluşum süreci Bizans'ın bu çok karışık zamanlarına denk gelmiştir. Bu batı Uç veya Türkmen sınırları

Selçuklu kontrolünden kaymış ve Türkmen grupları nehir vadilerinin geri kalanını fethetmeye ve yerleşmeye başlamıştır (Vryonis, 1970: 47, 55).

Sınır bölgesinin bazı özel kültürel ve demografik özellikleri vardı. İznikliler, sadece Türkmen yerleşimine izin vermekle kalmamış, sınırın belirli bölgelerine Kıpçak/Kuman Türk göçebelerini de konuşlandırmıştır. Sınırın her iki tarafında da benzer durumlar yaşanmıştır (Peacock, 2014: 269-270). Batı ve kuzeybatı Anadolu'da, Alaşehir, Menderes havzası, Samsun ve Paphlagonia gibi önemli bölgelerde, Bizans yönetiminden bağımsız bir yönetim kurma niyetinde olan çeşitli yerel liderler ortaya çıkmıştır. En önemlileri arasında Manuel Mavrozomes, Theodore Mangaphas ve Sabbas Asêdenos bulunmaktadır. Bu isyancılar, kontrol ettikleri bölgelerde bağımsız bir yönetim kurmayı hedefleyerek, uzun süre boyunca Selçukluların ve yerel halkın desteğiyle Bizans yönetimini zor durumda bırakmışlardır (Ayaönü, 2007: 141-154).

Sınırdaki karşımıza çıkan birçok ortak özellik olsa da batı sınır bölgesi aslında Selçuklu devletinin ayrılmaz bir parçasını oluşturuyordu. Anadolu'da Moğol etkisinin azalmasıyla sınır daha da entegre hale geldi. Merkezi Anadolu'ya yakın ekonomik ve siyasi bağlantılarına ek olarak, bölge, Konya sarayının İslam ve Sufi etkili kültürünü benimsedi. Türkmenler sadece padişahın zorlayıcı gücüyle değil, aynı zamanda *hudna* adı verilen yazılı bir anlaşma ile kontrol altında tutuluyordu (Ibn Sa'id, 1968: 41-50).

Bizans ile de benzer yazılı anlaşmalar yapılmıştır. Artık Sangarios/Sakarya ve Maeander/Menderes gibi coğrafi özelliklerle işaretlenmiş belirgin olduğu için zaman zaman, özellikle alçak nehir havzalarındaki kış otlığına erişim konusunda doğrudan müzakereler yapılmıştır. 1269'da Maeander seferlerinin ardından Bizanslı general İoannis Palaiologos, Türklerin taleplerini kabul etmiş ve anlaşmayı ihlal etmenin ciddi sonuçlar doğuracağını bildiği için hareketlerine sınırlar koymuştur (Norwich, 1991: 187).

İznik/Bizans tarafındaki sınır, basit baskınlar ve ara sıra yapılan ticaretten çok daha karmaşık bir tablo sunuyordu. 1204'te Konstantinopolis'in düşmesinden sonra, Bizans elitleri Menderes bölgesinde mülk edinmek harekete geçti. İznik seçkinlerinin zengin

üyelerinin mevcut toprak sahiplerini tahliye etmeye çalışmasıyla çok sayıda anlaşmazlık ortaya çıktı (Peacock, 2014: 276).

Buradan da anlaşılacağı üzere bir yüzyıldır devam eden Türkmen akınlarına rağmen, Menderes bölgesi çekiciliğini kaybetmemişti. Bölgede Türkmen etkisi Bizanslıları hayvancılığa yönlendirdiği için Menderes deltasında yerleşik tarımdan uzaklaşma yaşandı. İznik İmparatorluğu bu bölgelerde kazançlı ve önemli haralar kurdu (Thonemann, 2015: 303-306).

İznikliler, Türkmenleri belirli koşullar altında yönetilmeyi başardılar. İznik İmparatoru Ioannes Vatatzes Kıpçakları sınıra yerleştirdikten sonra Kıpçakların çocuklarıyla Türkmenlerin çocuklarını evlendirdi. Hem Kıpçaklar hem de Türkmenler vaftiz olmayı kabul etti (Korobeinikov, 2012: 353-354).

Bizans İznik sınırlarına yakın yerlerde bulunan Türkmen nüfusuna farklı bir strateji uygulamıştır. Sangarios'un doğu tarafında yer alan sınıra yakın yerdeki Tarsia (Akova) büyük bir oavadan oluşmaktaydı. Adapazarı büyük bir Türkmen merasıydı (Foss, 1990: 178-182) Nüfusu ve ekonomik değeri az olan bu bölgeyi savunmaktansa Sangarios'un batı kıyısına çekilmek daha mantıklı olacaktı. Bu nedenle Tarsia'nın Bizans valisi, göçebeleri dışarıda tutmaya uğraşmak yerine onları kontrol altına almalıydı (Peacock, 2014: 277).

1254'ten beri Laskarislerin Tarsia'nın ve komşu Mezothinya'nın valisi olan geleceğin İmparatoru VIII. Mihail Paleologos da tam olarak böyle bir şey yaptı (Akropolites, 2010: 350). II. Theodore Laskaris'ten korktuğu için 1256'da II. İzzeddin Keykavus'un (ö. 1280) sarayına sığındı. Zaten akrabaları Selçuklunun hizmetindeydi (Korobeinikov, 2005: 80-88). Mihail, Selçuklu ordusunda üst düzey bir göreve atandı ve bu görevde Selçuklu güçlerini 1256'da Aksaray'da Moğollar karşısında yenilgiye uğrattı. Yenilmesine rağmen hâlâ Türk birlikleri tarafından desteklenen Mihail, 13. Yüzyılda Türkmen nüfusunun oldukça yoğun olduğu ve eski toprakları olan Tarsia'nın yanında yer alan Kastamonu iline kaçtı. Sınırın İznik tarafını yönetmektense Selçuklu tarafındaki Türkmen grupları kullanmayı tercih etti (Korobeinikov, 2005: 92; Aksarayı, 2023: 66).

Fars kroniklerinde sınır bölgelerine ilişkin atıfların azlığı göz önüne alındığında, sınırın statüsünü belirlemek için en çarpıcı kanıtlar, günümüze kadar varlığını sürdüren kervansaraylar ve dini yapılar gibi mimari kalıntılardır (Özcan, 2010: 276).

Öncelikle, Selçuklu sultanları, özellikle Sultan II. Kılıç Arslan (1155-1192) ve I. Alaeddin Keykubad (1220-1237) dönemlerinde, Bizans İmparatorluğu'ndan miras aldıkları ulaşım ağını yeniden düzenlediler. Uluslararası ve yerel ticaretin potansiyelini artırmak amacıyla, Anadolu'daki önemli ticaret yolları üzerinde kervansaraylar ve hanlar inşa ettiler. Bu ticaret yolları, Selçuklu Devleti'nin başkenti Konya'dan başlayarak, Bizans'ın önemli ticaret merkezleri İstanbul ve Efes'e ve doğuda İlhanlıların başkentleri ve kültürel-ticari merkezleri olan Tebriz ve Sultaniye'ye kadar uzanıyordu⁵².

Çoğu kervansaray ve han, 12. ve 13. yüzyıllar arasında Anadolu'nun odak noktaları olan Konya'dan Aksaray, Kayseri ve Sivas'a uzanan güzergâhta yoğunlaşmıştır. Bir Arap coğrafyacı, Kayseri ile Sivas arasında sadece 24 kervansaray olduğunu kaydetmiştir. Arkeolojik bulgulara göre, Anadolu'daki ilk Selçuklu kervansarayı, Konya-Kayseri kervan yolu üzerindeki Aksaray'da bulunan Kılıç Arslan Kervansarayı'dır. Bu kervansaray, Sultan II. Kılıç Arslan (1155-1192) döneminde inşa edilmiştir (Rogers, 1978: 398-402).

Yapım tarihini bildiğimiz kervansarayların çoğu, 1261 yılındaki karışıklıkların öncesine aittir. Sangarios'un kaynağına yakın Phrygian tepeleri etrafında bir grup kervansaray, Afyonkarahisar ile Seyitgazi arasında yer alırken, diğer ikisi Denizli yakınlarındaki Maeander/Menderes bölgesinde bulunmaktadır. Kuzeyde bulunan kervansarayların kitabeleri günümüze ulaşmamıştır. Ancak, Seyitgazi yakınındaki Deve Han'ın 1207-1208 yıllarında inşa edildiği ve Egret Han'ın belki de 1260 yılında yapıldığı bilinmektedir. Sınırın biraz daha uzağında, 627/1230 yılında inşa edilen daha eski bir kervansaray olan Çardak Han bulunmaktadır. Ayrıca, günümüze ulaşmayan diğer

⁵² Bakınız; Erdmann, K. (1961). *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, Katalog - Text*. Berlin.; Turan, O. (1946). "Selçuk Kervansarayları" (*Seljuk Caravanserais*). *TTK Belleten*, X(39).; Rogers, J. M. (1976). "Waqs and Patronage in the Seljuk Anatolia; The Epigraphic Evidence". *Anatolian Studies*, XXVI.; Rogers, J. M. (1978). "Royal Caravanserais and Royal Inscriptions in Seljuk Anatolia". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, special issue for Albert Louis Gabriel.

kervansaraylara dair bilgilere kaynaklardan ulaşmak mümkündür. Kervansaraylar, geleneksel olarak seyyar kervanlar için dinlenme yerleri olarak kullanılmıştır. Batıdaki Selçuklu devletinin sınırlarını ve İznik İmparatorluğu'nu, Anadolu'nun merkezindeki önemli ekonomik merkezler olan Konya ve Kayseri'ye ve Akdeniz'deki Selçuklu *emporiumlarına* bağlayarak sınır ötesi ticareti işaret etmektedir. Ancak, İznik tarafında bu tür yapıların az olduğu görülmektedir (Erdmann, 1961: 55-56; Eravşar, 2007; 420-421; Pektaş, 2007: 161-162).

Epigrafik kanıtlar ve arkeolojik bulgular, Anadolu'daki uluslararası ticaret yolları boyunca yaklaşık 120 kervansaray ve hanın inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Bu yapıların büyük çoğunluğu, 13. yüzyılın ilk yarısında yapılmıştır (Özergin, 1959: 55; Rogers, 2013: 69-103).

Kervansaraylar, sadece ticaretin merkezleri değil, aynı zamanda onları inşa eden Selçuklu devletinin ve yetkililerinin gücünü simgeleyen yapılar olarak da hizmet etti. Bunun yanı sıra, seyahat eden yetkililer veya hatta sultanlar için konaklama sağlamak, posta ve istihbarat sisteminin bir parçası olarak işlev görmek, vergi toplama ve askeri operasyonlara destek sağlamak gibi çeşitli idari amaçları da yerine getiriyordu (Turan, 1946: 471-472).

Kervansaraylar aynı zamanda, Selçuklu elitinin sınır bölgesindeki gücünü ve varlığını anlamamız açısından önemli veriler sunar. Kitabelere göre, en ünlülerinden biri olan Ak Han, dönemin siyasi figürlerinden olan Atabey Celaleddin Karatay'ın kardeşi Denizli civarında valilik yapmış Emir Seyfeddin Karasungur tarafından 1254 yaptırılmıştır (Erdmann, 1961: 67-68; Aslanapa, 1984: 183). Benzer şekilde, Çardak Han, Sultan Sultan I. Alâaddin Keykubad döneminde (1219-1237) yüksek rütbeli bir subay olan Esedüddin Ayaz Bin Abdullah Eş-Sihabi tarafından yaptırılmıştır (Erdmann 1961: 72-77, 102- 107; Turan, 1993: 335; Aslanapa 1993: 737-738).

Sınıra yakın dini yapılar da bölgedeki oluşumla ilgili değerli veriler sunmaktadır. Seyitgazi'de bulunan Battal Gazi yapı topluluğunun günümüze ulaşan yapıları Osmanlı dönemine tarihlenmesine rağmen, türbenin Selçuklu sultanı Alaaddin Keykubat'ın annesi tarafından bir inşa edildiği ve orada gömülü olduğu düşünülmektedir. Diğer

veriler, türbenin, Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından 1205 yılında Konstantinopolis'teki esaretten serbest bırakılmasının ardından, muhtemelen onun güvence altına alınmasında önemli bir rol oynayan Danişmendli Türkmen şeflerine teşekkür etmek amacıyla restore edilmiş olabileceğini gösteriyor (Witteck, 1944: 8; Say, 2006: 114; Yürekli, 2012; 31-34). Selçuklu soyundan II. Kılıç Arslan'ın (1113-1192) 1176'dan sonra Dorylaion bölgesine vali olarak atanması, Selçuklunun katılımına ilişkin bu iddialara daha fazla inandırıcılık kazandırıyor (Peacock, 2014: 279).

Öte yandan, Asya ve İran'dan gelen dervişler ve şeyhler gibi teologlar, sadece Türk-İslam yerleşimi Anadolu'ya katkıda bulunmakla kalmadı, aynı zamanda Anadolu'nun kentsel ve kırsal alanlarında dervişhanelerin kurulmasıyla tarımsal üretimin gelişimine de katkı sağladılar (Blair, 1990: 35-41; Wolper, 2003: 7-8).

İbn Battuta'nın 13. yüzyılın sonlarında Anadolu'daki seyahatlerinde, şeyhlerin ve dervişlerin hem kırsal hem de kentsel bölgelerde kurduğu birçok dervişhane ve zaviyeyeden bahsetmektedir (İbn Battuta, 1970).

Hacı Bektaş ve Seyyid Harun Anadolu'da öne çıkan önemli figürlerdir. Horasan'dan geldiği söylenen Yesevi dervişi Hacı Bektaş, Kapadokya'daki Suluca Karahöyük köyüne yerleşti ve burada bir şapel kalıntısının üzerine bir dervişhane inşa etti ve bölgedeki Türk-İslam halkının yerleşimine katkıda bulundu. Benzer şekilde, Seyyid Harun ve takipçileri, antik Roma yerleşimleri olan Vervelid yakınlarında yerleştiler ve buraya *Seydî-Çehr* (Seydişehir) adını verdiler (Hasluck, 1973: 568-576).

1261 yılı civarında yaşanan karışıklıktan sonra da sınır bölgesi 1260'larda ve 1270'lerde hem Moğol hem de Selçuklu elitlerinin yatırım odağı olamaya devam etti. Eskişehir yakınındaki Sivrihisar civarındaki araziler saltanat naibi Eminüddin Mikail'e (ö. 676/1277) aitti. 673/1274'te Sivrihisar ulu camisini restore etti ayrıca medrese, kütüphane ve zaviye gibi başka yapılar da inşa etti (Doğru, 1997; 89; Boz, 2012; 22-26).

Sultan Öyüğü'nde/Eskişehir, önde gelen Moğol emiri ve Kırşehir valisi Nureddin İbn Caca, daha da kapsamlı bir imar seferine girişti. 1272 tarihli vakfiyesine göre, yeni bir cami ve kervansaray inşa ettirdi, en az 17 camiyi ve bir zaviyeyi onardı ve şehirdeki

vakıflarının desteklenmesi için yakındaki iki köyü, onların arazilerini ve ürünlerini vakfetti (İhsan, 1934; 162-263).

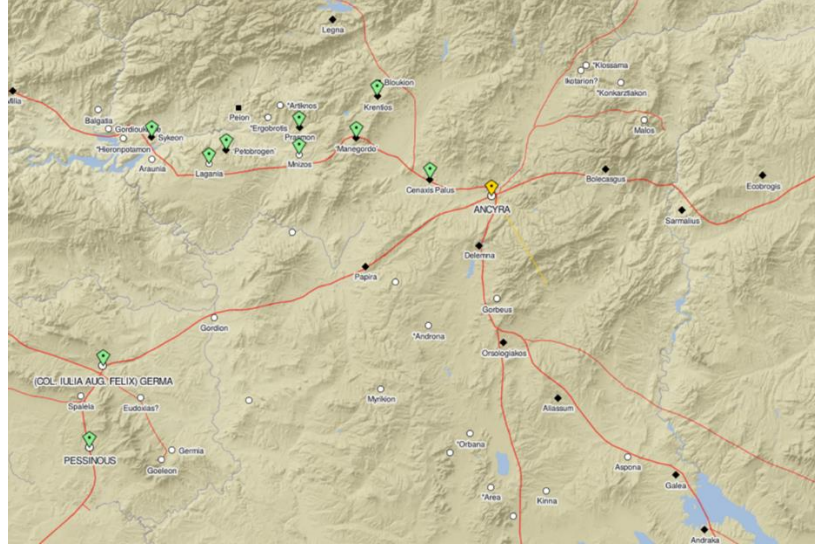
Sınırdaki görev alan bir diğer Selçuklu eliti Fahreddin Sahib Ata'ydı (ö. 687/1288). Akşehir'in batısında bir medrese ve kervansaray vakfetti ve batı sınırının büyük bir kısmını aile tımarı olarak şekillendirdi. Sonrasında Lâdik, Honaz ve Karahisar Develi'yi (Afyonkarahisar) oğullarına verdi. Bölgede bulunan kitabeler onun soyundan gelenlerin on dördüncü yüzyılın ortalarına kadar Afyon'da egemenlik sürdüğünü göstermektedir (İbn-i Bibi, 1996: 375; Aksarayı, 2023:74).

4.3. ANKARA VE YAKIN ÇEVRESİ M.S. 8. YÜZYIL VE SONRASI

Ankara (Antik Ancyra), antik dönemde Galatia Prima ve Galatia Secunda olarak adlandırılan iki önemli bölgenin içinde yer alıyordu. Bu bölgeler, Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altında farklı dönemlerde önem kazandı.

Galatia Prima, Roma döneminde Anadolu'nun merkezi bölgesini kapsayan bir eyaletti. Ankara, bu eyaletin önemli bir şehri ve yönetim merkezi olarak hizmet veriyordu. Galatia Prima, Anadolu'nun iç kesimlerinde bulunan şehirleri içeriyordu ve bölgenin ekonomik ve askerî açıdan önemli bir kısmını oluşturuyordu. Ankara'nın konumu, bu eyaletin merkezinde yer aldığı için hem ticaret yollarının hem de askeri güzergahların kavşağında bulunuyordu.

Galatia Secunda ise Galatia Prima'nın doğusunda bulunuyordu. Bu bölge de önemli ticaret yolları üzerinde yer alıyordu ve Ankara'nın komşu şehirleriyle bağlantılıydı. Galatia Secunda, bölgedeki Roma egemenliğinin bir parçasıydı ve kültürel ve ticari anlamda da önemli bir role sahipti.

Şekil 27. Ankara'nın Konumu

Ankara'nın konumu hem Galatia Prima'nın hem de Galatia Secunda'nın merkezi bir noktasında bulunması, şehri bölgenin ticari ve siyasi yaşamında önemli bir merkez haline getiriyordu. Ticaret yollarının kavşağında olması, Ankara'nın ekonomik olarak gelişmesini sağlarken, askeri stratejik konumu da şehrin savunmasını güçlendiriyordu. Bu nedenle, Ankara ve çevresi, antik dönemde bölgenin önemli birer yerleşim merkezi ve yönetim merkezi olarak varlığını sürdürmüştür.

Galatia Prima ve Galatia Secunda, antik dönemde Hristiyanlık tarihinde önemli piskoposluk merkezlerine ev sahipliği yapmıştır. Galatia Prima'daki başlıca şehirler arasında Ankara (Ancyra), Pessinus, Tavium ve Gordium gibi yerleşim yerleri bulunmaktadır. Bu şehirler, erken dönem Hristiyan topluluklarının merkezleriydi ve piskoposlar tarafından yönetiliyordu. Özellikle Ankara, Galatia Prima'nın en önemli piskoposluk merkezlerinden biriydi ve Hristiyanlığın Anadolu'daki yayılmasında etkili bir rol oynadı.

Ankara'nın suffragan piskoposluğu olan Aspona, 15. notitia'da başpiskoposluk olarak kaydedilmiştir (Fedalto, 1981: 58).

Din Adamları	I	II	Kaynakça
Petrus	-787 (26 Eylül)	787 (Ocak 13)	Mansi, XII, Sütun 099; XIII, Sütun 388
Nicephorus	-870 (28 Şubat) 28)	879 (Kasım)	Mansi, XVI, Sütun 193; XVII- XVIII, Sütun 373

Ankara'nın (Galatia Prima) suffragan piskoposluğu olan Iliopolis, ilk kez 869 yılında Basilaion adıyla kaydedilmiştir. Ancak, X. Ducas (1059-1067) döneminde bu yerleşim metropol olarak yükseltilmiştir.

Din Adamları	I	II	Kaynakça
Constantinus, Constans	-787 (26 Eylül)	787 (13 Şubat)	Mansi, XII, Sütun 1099; XIII, Sütun. 388
Ignatius, "ep. Iuliopoleos, Basiliopoleos"	-870 (28 Şubat)	879 (Kasım)	Mansi, XVI, Sütun 193, XVII-XVIII, Sütun 377
Leo, "ep. Basiliopoleos"	-879 (Kasım)		Mansi, XVII-XVIII, Sütun 376
Cosmas	10. yüzyıl		Laurent, <i>Mühür</i> , V, l, s. 343
Ioannes	10-11. yüzyıl		Laurent, <i>Mühür</i> , V, l, s. 344
....	11. yüzyılın sonu		Laurent, <i>Mühür</i> , V, l, s. 80 l
... , promissio patrum	-<1064-1075>		Grumel, III, s. 904

Theophilus	11-12. yüzyıl		Laurent, <i>Mühür</i> , V, I, s. 345
------------	---------------	--	--------------------------------------

Notitiae Episcopatum'da karşımıza çıkan Kaloumna, Kalymna, Calumenes, Ankara'nın suffragan piskoposluğudur (Darrouzès, 1981: 276, 297, 312, 355). Ancak, bu yerin kesin konumu ve tarihi hakkında daha fazla bilgiye sahip değiliz.

Din Adamları	I	II	Kaynakça
Nicolaus	-879 (Kasım)		Mansi, XVII-XVIII, Sütun 377

Ankara'nın bir başka suffragan piskoposluğu olan Kinna, Mnizos, Myrika, Ankyra ve Gorbeous arasında bir yerdedir (Ramsay, 1890: 245).

Din Adamları	I	II	Kaynakça
Synesius	-787 (26 Eylül)	787 (13 Kasım)	Mansi, XII, Sütun 1099; XIII, Sütun 388
Thrasius	-870		Le Quien, I, Sütun 484
Antonius	-879 (Kasım)		Mansi, XVII-XVIII, Sütun 376

Ankara'nın suffragan piskoposluğu olan Lagania, I. Anastasios (491-518) döneminde Anastasiopolis adını aldı (Ramsay, 1890: 241-241). Lagania/Anastasiopolis'in (Beypazarı), 9. yüzyıl sonu ila 13. yüzyıl arasındaki listelerde adına rastlanamamıştır (Darrouzès, 1981: 207,220,234, 253, 276,297,312, 355).

Din Adamları	I	II	Kaynakça
Theghilus	-787 (13 Kasım)		Mansi, XIII, Sütun 388
Marianus (ep.	-879 (Kasım)		Mansi, XVII-XVIII,

Anastasiopolis,			Sütun 376
.....	-1274		Mansi, XXIV, col. 75
Michael (?)	-1394 (Mayıs)		Darrouzès, VI, s. 2959

Ankara'nın bir diğer suffragan piskoposluğu da Mnizus, Mnizos, Meizos, Mizzos'dur. Kentin günümüz Güdül ilçesi sınırları içinde olduğu düşünülmektedir (Ramsay, 1890: 244).

Din Adamları	I	II	Kaynakça
Leo	-787 (13 Kasım)		Mansi, XIII, Sütun 388
Iulianus	-879 (Kasım)		Mansi, XVII-XVIII, Sütun 378

Ankara'nın başka bir suffragan piskoposluğu olan Tavium günümüzde Yozgat Nefesköy'de bulunmaktadır (Ramsay, 1890: 243).

Din Adamları	I	II	Kaynakça
Philetus	-870 (28 Şubat)		Mansi, XVI, Sütun 193
Theophylactus	10. yüzyıl		Laurent, Mühür, V, I, s. 342

Ankara'nın suffragan piskoposluğu olan Verinopolis/ Berinopolis, notitia 15'te başpiskoposluk unvanı almıştır (Darrouzès, 1981: 207, 220, 234, 253, 276, 297, 312, 355).

Din Adamları	I	II	Kaynakça
Anthimus	-787 (13 Kasım)		Mansi, XII, Sütun

			388
Sisinnius, "ep. Berinopoleos"	-870 (28 Şubat)		Mansi, XVI, Sütun 193
Ioannes (?)	12. yüzyıl sonu		Laurent, Mühür, V, I, s. 876

Piskoposluk listeleri, tarihsel yerleşim yerlerinin anlaşılmasında ve araştırılmasında kritik veriler sunar. Bu listeler, bir yerleşim yerinin dini, idari ve sosyal yapıları hakkında bilgi verir. Piskoposluk merkezlerinin belirlenmesi, o bölgenin coğrafi konumunu ve stratejik önemini anlamamıza yardımcı olur. Aynı zamanda, bu merkezlerin idari yapıları ve hangi bölgelerden sorumlu oldukları da aydınlatılır. Piskoposluk merkezlerinin nüfus yoğunluğu ve ekonomik gelişmişliği hakkında dolaylı bilgiler sunarak, ticaret yolları üzerindeki stratejik konumlarını da ortaya koyar.

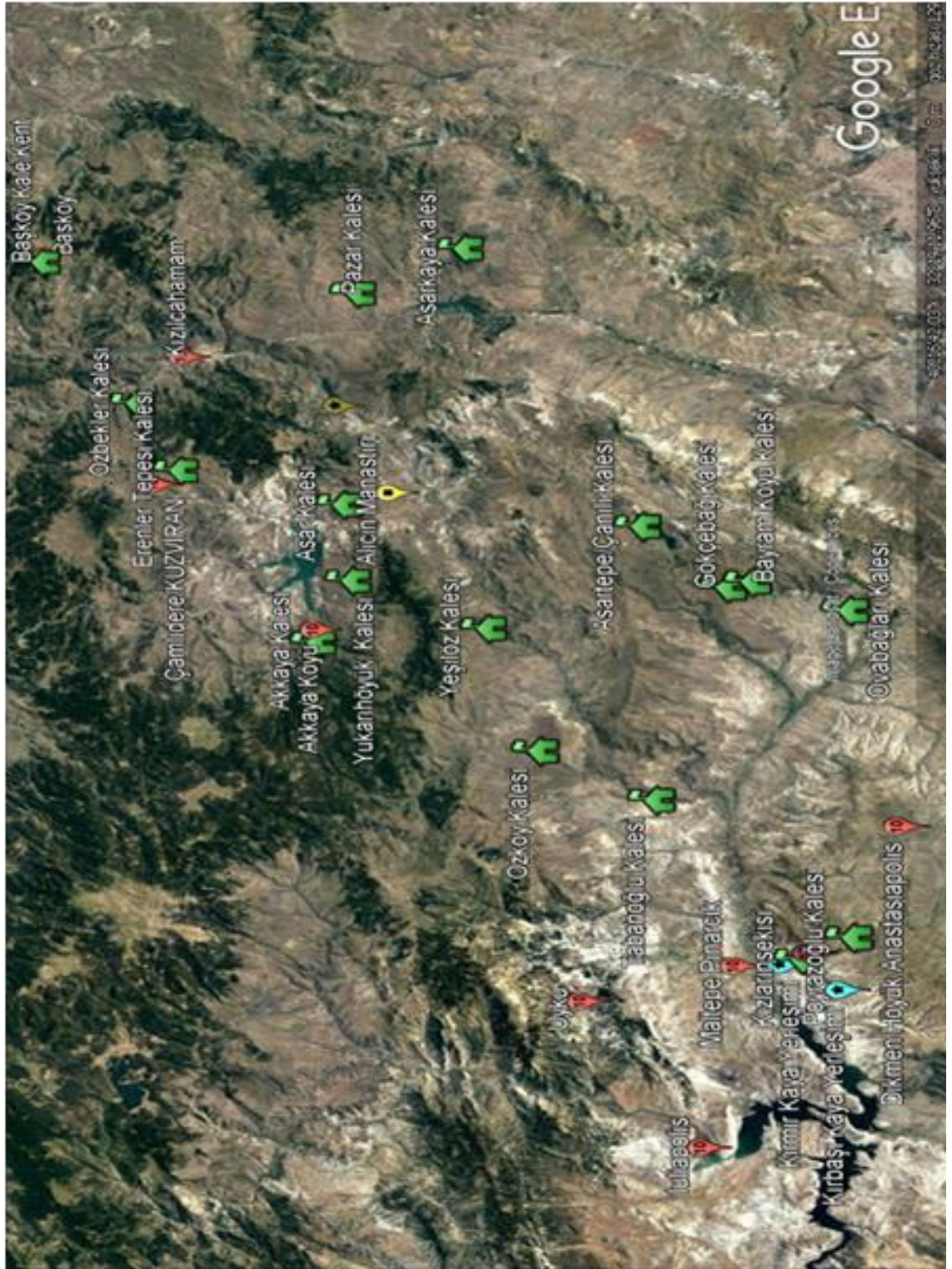
Ayrıca, tarihsel olayların ve dönemlerin izlenmesi, bu merkezlerin zaman içindeki değişimlerini ve hangi tarihsel olayların bu değişikliklere yol açtığını anlamamıza yardımcı olur. Piskoposluk listeleri, dini etkileşimler ve kültürel değişimler hakkında da ipuçları vererek, dini ve siyasi güç merkezlerini ve bu yapıların toplumsal yaşam üzerindeki etkilerini gösterir.

Bu bağlamda Galatia Prima dini merkezlerinin önemli bir kısmının 9. yüzyıl sonu itibariyle listelerde bulunamıyor olması Arap Akınları sürecinde Bizans coğrafyasının genelinde gözlemlenen değişiklikleri yansıtıyor olabilir. Bilindiği üzere arkeolojik araştırmalar, Bizans şehirlerinin hem mekânsal hem de işlevsel olarak tersine evrildiğini göstermektedir. Anadolu'daki birçok kentsel ve kırsal yerleşim terk edilmiş, nüfus kaybetmiş ve kentsel yaşam kesintiye uğramıştır. Bu süreç, Türk fetihlerinden önce başlamıştır. Yalnızca birkaç yerleşim sağlam bir ekonomik temele sahip olarak *castra* adı verilen tahkimatlı kasabalara dönüşmüştür. Bu *kastron* şehirleri, sonunda *dioikismos* olarak bilinen bir süreçle bileşen parçalarına ayrılmıştır (Teall, 1977: 201-205).

Dioikismos, Bizans İmparatorluğu döneminde kullanılan bir terim olup, genellikle şehirlerin veya yerleşimlerin daha küçük, bağımsız yönetim birimlerine ayrılması sürecini ifade eder. Bu süreçte, merkezi otoritenin zayıflamasıyla birlikte büyük şehirler

ve kasabalar parçalanarak daha küçük yerleşimlere bölünmüş ve bu küçük birimler kendi kendine yeten, bağımsız topluluklar haline gelmiştir. Bu durum, özellikle savunma ve ekonomik nedenlerle ortaya çıkmış olabilir (Angold, 1985: 1-37; Bryer, 1986: 263).

Dioikismos süreci, sadece savunma amaçlı değil, aynı zamanda ekonomik zorunluluklar nedeniyle de gerçekleşmiş olabilir. Büyük şehirlerin idamesi zorlaştıkça, nüfus daha küçük ve kendi kendine yetebilen birimlere dağılarak hayatta kalma şansını artırmıştır. Bu küçük yerleşimler hem savunma hem de ekonomik açıdan daha yönetilebilir hale gelmiştir. Dolayısıyla, Bizans İmparatorluğu'ndaki bu mekânsal ve işlevsel evrim, dönemin zorlu koşullarına bir uyum süreci olarak değerlendirilebilir.

Şekil 28. Ankara Kırsalındaki Savunma Yapıları

Ankara'nın kırsalındaki durum, özellikle yukarı Kirmir/Siberis nehri vadisinde bulunan yapılar açısından, Bizans'ın geç dönemini anlamamız için önemli veriler sunmaktadır. Vadideki yapılar, Bizans Dönemi boyunca bölgenin zengin ve kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu doğruluyor gibi görünmektedir.

Ancak bölgede bulunan Erken Bizans dönemine tarihlenen Güzelçiftlik bazilikası ile ona göre nispeten daha küçük Orta Bizans şapelleri arasındaki karşıtlık, vadi topluluğunun sosyal düzeninin zamanla değiştiğini göstermektedir. Güzelçiftlik Bazilikası'nın inşası için kaynaklarını bir araya toplamış görünen Erken Bizans toplumu muhtemelen daha küçük arazileri olan çiftçilerden oluşuyordu. Ama Orta Bizans kaya yerleşimleri vadideki diğer köylülerden daha zengin ve yüksekte olan bir toprak sahibini işaret etmektedir (Niewöhner-Vardar, 2022: 222).

Mahkemeağcin'de inşa edilmesi ve işletilmesi ciddi emek gerektiren avlulu kompleks ve Dikmen İndere'deki Orta Bizans mezar şapeli tipik bir aristokrat statü simgesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Sofistike kabul odaları ve kendilerine ait şapelleri olan bu tür elit mülkler giderek toprak sahibi aristokratların hâkimiyetine giren Bizans toplumundaki genel bir değişime karşılık gelmektedir (Rott, 1908: 242-245; Ousterhout, 2005: 181; Büke, 2021: 47).

Beypazarı İnözü Vadisi Kaya Yerleşimleri, Orhut Vadisinde bulunan Kırbaşı Kaya Yerleşimi, Kirmir Nehrinin kuzey bölümünde bulunan Karadağ Kaya Yerleşimi ve Güdül İlçesi İnönü Kaya Yerleşimi de bu değişen yapı çerçevesinde ele alınmalıdır.

Ayrıca her biri bir vadinin stratejik noktasında yer alan bu yapılar, Alicin Manastırında olduğu gibi dokuzuncu ve onuncu yüzyıllardaki Arap akınlarında ve on birinci yüzyıldaki Türk akınlarında vadiyi koruma ve yolun kontrolünü ele alma potansiyeliyle küçük bir askeri müfreze için doğrudan sığınak veya tabya görevi görmüş olabilir.

Kızıcahamam ilçesi, Çeltikçi beldesi' nin yaklaşık 4 km. kuzeyinde ve kuzeybatısında yer alan Alicin deresi mevki ve bu vadi içerisindeki Pazar Nehri iki yakasında yer alan Alicin Manastırı, Çeltikçi Kalesi ve Asar Kale coğrafyanın avantajını kullanarak Siberis/Kirmir vadisine giden yolu ve girişi kontrol etmektedir. Her bir yapının inşa

dönemleri farklı olsa da erken dönemi olsa da önce Arap akınlarına ve daha sonra Türk akınlarına karşı iki kez yeniden tahkim edildikleri anlaşılmaktadır (Niewöhner-Vardar, 2022: 217-221).

Yine Kirmir/Siberis nehri vadisinin yukarı kısmında vadinin girişini kollayan Tabanoğlu Kalesi yer almaktadır. Kalede Bizans dönemine tarihlenebilecek iki farklı güçlendirme evresi izlenebilmektedir (Belke, 1984: 60–68). Kaledeki ilk güçlendirme Arap Akınları ile ikincisi ise 11. yüzyıldan itibaren Küçük Asya'ya gelen Türk gruplar ile ilgili olmalıdır (Belke, 1984: 74–78).

Tabanoğlu Kalesi ve Çeltikçi Kalesi gibi kırsal surlar, genellikle Bizans ordusu tarafından inşa edilmiş ve bakımı yapılmış olup, herhangi bir sivil yerleşim yeri ile doğrudan ilişkilendirilmemeleri gerekir. Ancak her iki kale de muhtemelen birbirini tamamlayıcı bir rol oynamış olup, tahkimatların ana amacı vadiden geçişi kontrol etmek ve vadideki su, yiyecek ve yem gibi temel kaynakları (yüksek platoda diğer açılardan kısıtlı olan) korumaktır. Ayrıca, zaman zaman önce Araplar, daha sonra Türk baskınları esnasında sivilleri barındırmış olabilirler. Bunun yanı sıra, ordu içinde önde gelen konumlara sahip aristokratların, mülklerini korumak amacıyla bu tahkimatlara özel ilgi göstermiş olmaları muhtemeldir.

Ankara, Galatia Secunda bölgesinde yer alması da bölgeyle olan ilişkisi ve etkileşimi önemlidir. Anadolu'nun iç kesimlerinde stratejik bir konuma sahip olan Ankara, çevresindeki bölgelerle yoğun ticaret ilişkilerine sahiptir. Bu ticaret ilişkileri, bölgenin ekonomik canlılığına katkıda bulunmuş ve sosyal etkileşimlerin artmasını sağlamıştır. Ayrıca, Ankara'nın idari merkez olarak işlev görmesi, bölgenin yönetiminde ve idaresinde önemli bir rol oynamıştır. Dolayısıyla, Ankara'nın Galatia Secunda ile olan ilişkisi, bölgenin tarihinde ve gelişiminde belirleyici bir faktör olmuştur.

Galatia Secunda bölgesindeki piskoposluk merkezleri ile Ankara arasındaki bağlantıları incelemek, Bizans İmparatorluğu dönemindeki dini, idari ve sosyal dinamikleri anlamak için önemlidir. Bu bağlantılar aracılığıyla, bölgedeki ekonomik ve sosyal etkileşimlerin izlerini sürerek, Ankara'nın Galatia Secunda'daki rolünü ve etkisini daha iyi kavramak mümkün olacaktır. Bu bağlamda, Galatia Secunda'daki piskoposluk merkezlerinin

konumu, tarihsel gelişimi ve dini önemi, Ankara'nın bölgedeki stratejik konumunu ve dini hiyerarşideki yerini anlamak için kilit unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sivrihisar, Afyon'un yaklaşık yüz yirmi kilometre kuzeydoğusunda konumlanmıştır. Özellikle Afyon ile Ankara'nın ortasında yer aldığı gibi, antik Dorilaion'un ortasında bulunan ve Ankara ile Eskişehir'i birbirine bağlayan önemli bir güzergâhın üzerindedir. Bu iki yolun kesiştiği noktada yer alan bölge, Bizans başkenti ile Küçük Asya arasındaki en önemli bağlantının bekçiliğini üstlenmiştir (Hayes, 2010:101-102).

Sivri Hisar (Sivri Kale), Roma şehri Pessinus'un yaklaşık 16 km. kuzeybatısında yer alır. Yüksek volkanik kayanın üzerinde bulunan, iki keskin ucu olan bu kale, Justinianus tarafından güçlendirildi ve Justinianopolis⁵³ olarak adlandırıldı (Ramsey, 1890: 87; Doğru, 1997: 8).

Sivri Hisar'da yer alan, çok güçlü ve önemli bir kale olan Justinianopolis Palia imparatorluk yolunun üstünde yer alıyordu. Bir kale olarak gücü ve yol üzerindeki konumu, onu kısa sürede Galatia Salutaris'in baş şehri haline getirdi. Önce bir piskoposluk, daha sonra ise metropol piskoposunun ikametgahı haline geldi (Mordtmann, 1925: 133).

Küçük Asya'da doğudan batıya büyük bir orduyla geçmek için su ihtiyacını karşılayan yalnızca iki yol vardı. Sivrihisar, Bizans askeri yolu üzerindeki güçlü yerlerden biri olarak inşa edilmişti ve askeri önemi onu çok geçmeden eyaletin gerçek merkezi haline getirdi (Ramsey, 1890: 210-218).

Pessinus yeni eyaletin metropolü yapıldı. 553'ten önceki Konsüller toplandığında kurulmamış olduğu için, Justinianopolis Konsillerde tamamen göz ardı edildi. Daha sonraki Konsiller toplandığında Pessinus Metropoliti Justinianopolis piskoposu (başpiskopos) ile aynı anıldı. Tüm eyalet içinde sadece Pessinus ve Germa bu Konsil'de temsil ediliyordu (Ramsey, 1890: 223-224).

⁵³ Küçük Asya'da bu ismi taşıyan üç yerin daha olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıntılar için bakınız Ramsay, W.M. (1890). The historical geography of Asia Minor, University of North Carolina. (163, 205, 210-215).

Pessinus ve Justinianopolis o kadar yakından bağlantılıdır ki birlikte ele alınmaları gerekir. Modern başkent Sivri Hissar, Pessinus'un onuruna layık görülmüştür ve büyük ölçüde Yunan-Roma kentinin yıkıntıları üzerine inşa edilmiştir. Pessinus'taki bir Ayasofya kilisesinden ve surların dışındaki Kutsal Melekler kilisesinin varlığını yayınlardan öğrenebiliyoruz (Ramsey, 1890: 223; Albek, 1991: 11).

Pessinus Galatia Secunda veya Salutaris'in metropolit başkenti olarak, 451'deki Kalkedon Konsili'nde 10 suffragan piskoposlukla kaydedildi. Ancak, 640'a gelindiğinde bu sayı 7'ye düştü. Bu metropol ayrıca Justinianopolis olarak da biliniyordu. Ancak, 4. notitia'dan sonra bu bölge bölünmüş ve Amorium ikinci bir metropol haline gelmiştir. En son olarak, 14. yüzyılın bir listesinde karşımıza çıkmaktadır (Darrouzès, 1981: 509).

Din Adamları	I	II	Kaynakça
Gregorius	-754	787 (13 Kasım)	Fedalto, 1981, s. 63
Eustratius	-879 (Kasım)		Mansi, XVII-XVIII, Sütun 373
Nicolaus	-1054 (Temmuz)		Grumel, III, s. 869:
....	-<901-907, 912-925>)		Grumel, II, s. 739
Genesios	10-11. yüzyıl		Laurent, Mühür, V, 1, s. 500
Demetrius (?)	13. yüzyıl		Laurent, Mühür, V, 1, n. 501

Arap akınları sırasında da şehir önemini korumuştur. Arap akınlarını, Konstantinopolis'e ileten haberleşme ağı içinde yer almıştır. Lülü'e'de yakılan ateş, Hasan Dağı'nın zirvesindeki bir diğer ateş aracılığıyla Tuz Gölü'nün kuzey batısındaki Sivrihisar Dağlarında fark ediliyor, bu noktadan Eskişehir ve Ankara'ya, oradan da İstanbul'a Müslümanların gerçekleştirdiği seferlere dair haberleri iletiyordu (Aksoy, 2014: 132).

Galatia Secunda'nın suffragan piskoposluğu olan Germia (Yörme), 640'a doğru otonom bir başpiskoposluk haline geldi ve en azından 1107'ye kadar hiçbir suffragan piskoposluğa sahip olmayan bir metropolit başkenti (Darrouzès, 1981: 492).

Din Adamları	I	II	Kaynakça
Petrus	-787 (26 Eylül)	787 (13 Kasım)	Mansi, XII, Sütun 1095; XIII, Sütun 384
Nicetas	-879 (Kasım)		Mansi, XVII-XVIII, Sütun 373
Constantinus	10. yüzyıl		Laurent, Mühür, V, 1, s. 821
....	11. yüzyıl		Laurent, Mühür, V, 1, s. 822
Constantinus, metr.	-1079 (Aralık)		Fedalto, 1981, s. 65
... , metr.	-1082 (Nisan)		Fedalto, 1981, s. 65
Eugenius (?)			Fedalto, 1981, s. 65

Germakoloneia, Galatia Secunda'nın bir başka suffragan piskoposluğudur (Fedalto, 1981: 65).

Din Adamları	I	II	Kaynakça
Eustathius	-879 (Kasım)		Mansi, XVII-XVIII, Sütun 377

Claneus (Bayat), Horcistus/ Orcistus/ Orchistus ve Palia, Spalia gibi yerleşimler 7. yüzyıldan önce listelerde karşımıza çıkarken Therma Myrikena (Haymana) ve Trocmades 8. yüzyıl listelerinde son kez karşımıza çıkmaktadır (Fedalto, 1981: 61-67)⁵⁴.

Ramsey'e göre, Bizans Dönemi'nde Roma Dönemi yollarının kullanımı azalmış ve bazı yol güzergahları değişmiştir. Roma Dönemi'nde Marmara ile İç Anadolu tek bir yol hattıyla birbirine bağlanırken, Bizans Dönemi'nde bu bölgeleri birbirine bağlayan dört yol hattı oluşmuştur (Ramsay, 1890: 236). Bu değişiklikler, Ankara ve Galatia Secunda

⁵⁴ Eudoxias, Lotinon, Myriangeloi, Petenissos, Pissia ve Synodia Galatia Secunda'nın diğer suffragan piskoposluklarıdır (Fedalto, 1981: 61-67).

kentlerinin ulaşım ve ticaret ağlarındaki yerini de etkilemiştir. Bizans Dönemi'nde artan yol güzergahları, Ankara'nın Galatia Secunda'nın diğer önemli kentleriyle olan bağlantılarını güçlendirmiştir. Bu durum, bölgenin askeri, ticari ve sosyal dinamiklerini yeniden şekillendirerek, Ankara'yı önemli bir stratejik ve ekonomik merkez haline getirmiştir. Yeni yol hatları, Bizans'ın bölgedeki kontrolünü artırma ve savunma stratejilerini geliştirme çabalarının bir parçası olarak değerlendirilebilir.

Başkentten başlayan alternatif bir yolun varlığı da bilinmektedir. Bu yol Bosphorus'u geçtikten sonra Amorion (Afyon-Emirdağ) yönüne gider, ardından Basilika (İnönü) ve Dorylaion (Eskişehir) hattını takip ederek Pesinus (Ballıhisar) bölgesine ulaşır. Bizans ordularının Dorylaion'dan doğuya doğru iki ana güzergâh kullandığını bilinmektedir. Dorylaion'dan çıkan ordunun Porsuk Çayı'nı izleyerek Midaeion (Karahöyük), Alpu, Germa-Myriangeloi (Karacaören-Sivrihisar) ve Gordion (Vinda/Ouindia) üzerinden Polatlı yakınlarındaki Yassıhöyük Köyü'nün kuzeyine kadar giden ve oradan Ankara Çayı boyunca devam eden bir yolu takip ettiği bilinmektedir. Diğer bir hat ise, Dorylaion'dan başlayıp Midaeion (Karahöyük) yolunu takip ederek Anatolia ve Selukeia vilayetlerinin birliklerinin toplandığı Kaborkion (Çifteler) ve Trikomia (Troknada/Kaymaz) üzerinden Pesinus'a varır. Bu yol, Sivrihisar ve Sakarya Nehri kıyısındaki Gordion civarındaki bir imparatorluk mülkünden geçer ve Günyüzü'ndeki Kavuncu Köprüsü'yle Sakarya Nehri'ni aşar. Ardından Haymana Ovası'ndan Ilıcaözü Çayı boyunca ilerler, Aphrazeia (Kızılhisar Kalesi?) üzerinden Haymana'nın güneyi ile Konya'nın kuzeyi arasındaki bölgeden (Balbadon) ve Beynam Köyü'den geçerek Kızılırmak'a doğru ilerler ve nihayetinde Ankara, Kırşehir, Kayseri yoluna bağlanır (Ramsay, 1890: 236; Eskikurt, 2014, 53).

Ankara ile Galatia Secunda arasındaki ilişki, sadece coğrafi bir bağlantı değil, aynı zamanda ekonomik, askeri ve sosyal açılardan derinlemesine bir etkileşimi de yansıtmaktadır. Bu bölgenin stratejik konumu, ticaret yollarının kesiştiği bir noktada olması nedeniyle ekonomik faaliyetlerin canlanmasını sağlamıştır. Aynı zamanda, askeri güzergahlar üzerinde bulunması, bölgenin savunma stratejilerinde merkezi bir rol oynamış ve askeri güçlerin hareketliliğini etkilemiştir. Sosyal olarak ise, Ankara ve Galatia Secunda arasındaki etkileşim, farklı kültürlerin ve toplumların bir araya gelmesine ve kültürel alışverişe olanak sağlamıştır. Bu durum, bölgenin zengin ve

çeşitli bir sosyal dokuya sahip olmasına katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla, Ankara ile Galatia Secunda arasındaki bağ, sadece coğrafi değil, aynı zamanda ekonomik, askeri ve sosyal açılardan da derinlemesine bir etkileşimi temsil etmektedir.

4.4. ANKARA VE YAKIN ÇEVRESİNDE TÜRK DÖNEMİ İZLERİ

Türklerin Anadolu'ya ilk gelişlerini ispatlayabileceğimiz o döneme tarihlenebilecek arkeolojik buluntuları tespit etmek son derece zordur (Bakırer, 2006: 9-13 Duran, 2006: 23-29).

Türklerin Anadolu'ya gelişinden 13. yüzyıl Selçuklu hâkimiyetine kadarki döneme ait maddi kalıntıların kronolojik olarak yorumlanmasında sorunlar vardır (Anderson, 2008: 233-234; Haldon ve diğerleri, 2014: 119).

1100 yılı itibariyle Orta Anadolu'da tarımsal faaliyetler azalmıştır. Bu durum sadece iklim koşullarıyla alakalı olmayıp Türkmenlerin bölgedeki yayılma süreci ile de alakalı olması muhtemeldir (Haldon ve diğerleri, 2014: 151). Göçebelerin durumunu kaynaklardan tespit etmek güçtür. Ama bu hareketliliğin yerleşik düzendeki halkı etkilemiş olması olasılığı üzerinde durulmalıdır.

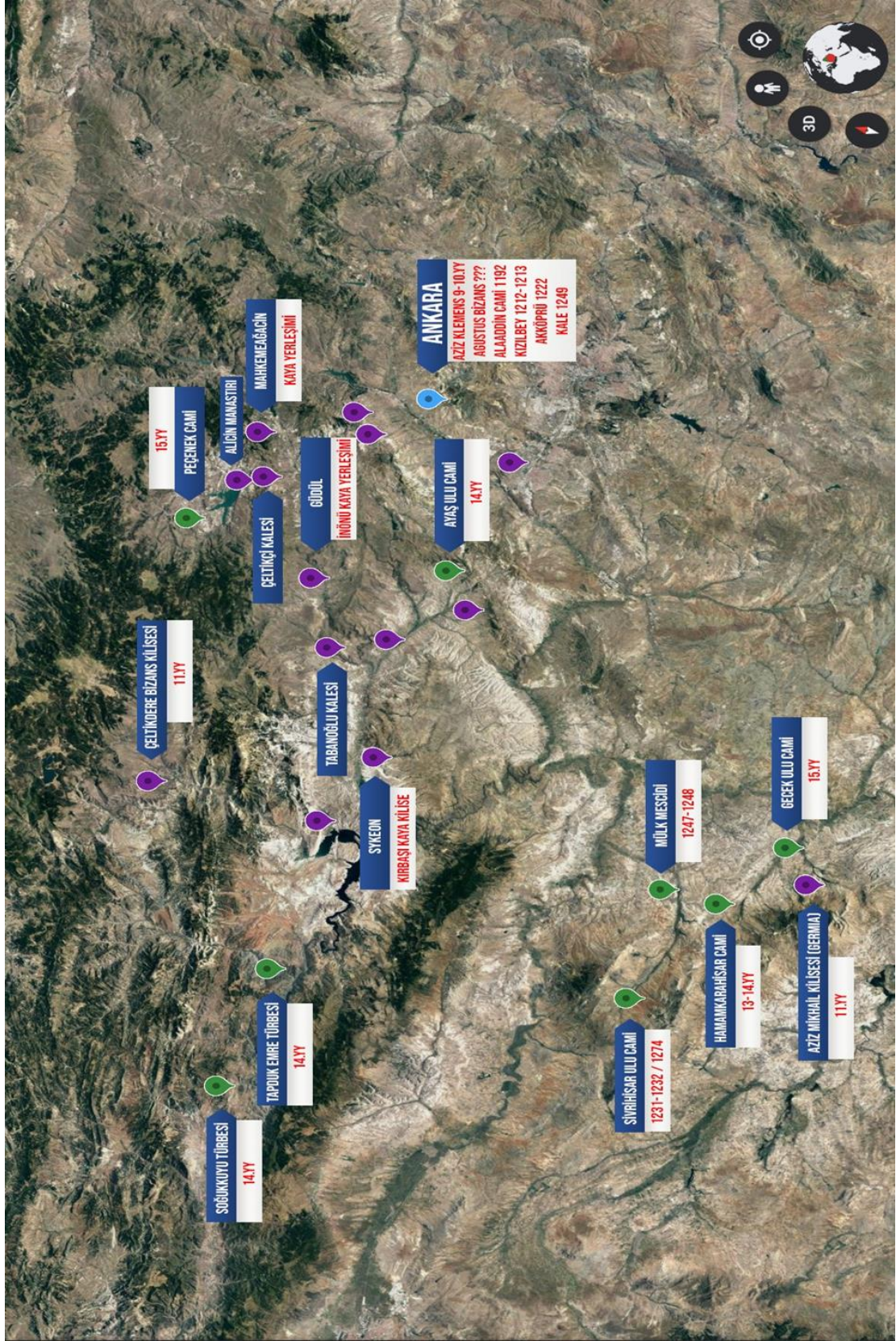
İlk belgelenmiş bakır paralar, Konya Selçuklu Sultanlığı ve Doğu Anadolu'daki emirlikler tarafından on ikinci yüzyılın ilk yarısında basılmıştır. Anadolu Selçuklularının bakır paralarının varlığı, I. Mesud dönemine (1116-1155) kadar uzanmaktadır. Ayrıca, Danişmendler, Mengücekler, Artuklular ve Saltuklular gibi Doğu Anadolu'daki Türkmen emirliklerinin de on ikinci yüzyıla ait para basımları günümüze kadar ulaşmıştır. Özellikle, Danişmend paraları ve Mengücek paraları, Rum unvanları ve Ortodoks azizlerinin resimlerini içermekteydi (Nicolas, 1983: 189-207; Shukurov, 1999: 260-264; Aykut, 2000: 120-129; Özme, 2015: 565-573).

Malazgirt sonrası 13. yüzyılın ilk yarısına kadarki dönemde maddi buluntuların azlığı savaş sonraki dönemdeki yıkım ve terkediliş ya da yerleşik döneme geçemeyen göçebe hayatla alakalı olduğu görüşü yaygındır (Lidner, 1983: 3-5; Lightfoot, 1998: 323-336; Lightfoot ve Diğerleri, 1999: 333-349). Ancak Anadolu'daki Müslüman Türk

gruplarının ve siyasal- kültürel toplulukların dönüşümünün arkeolojik açıdan izlerinin takibi daha uzun sürmüş olabilir.

Selçuklu sanatının belgelenmiş en eski izleri, Sultan Mesud'un saltanatı (M. 1116-1155) dönemine tarihlenen Aksaray Ulu Cami ve Konya Alaeddin Cami'nde bulunan minberlerde görülmektedir. Konya Alaeddin Cami minberindeki sanatçı kitabesinden, minberin Hicri 550/Miladi 1155 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, Aksaray Ulu Cami minberinin, I. Mesud'a ait en eski bani kitabesine sahip olduğunu düşünen araştırmacılar da bulunmaktadır (Oral, 1962: 28; Konyalı, 1997: 311; Çetintaş, 2017: 172).

Türk dönemine ait kitabeli yapılar genellikle on üçüncü yüzyıla aittir (Tekinalp, 2015: 67-73; Sönmez, 2015: 127-135). Türk-İslam kültürüyle ilişkilendirilen çoğu seramik genellikle on üçüncü yüzyıla tarihlenir. Bu dönem, Selçuklu şehir kültürünün zirvesine denk gelir ve bu kültür, saraylar, dini kurumlar ve kutsal yapılarla karakterize edilir (Shukurov, 2001; 259-276).

Şekil 29. Ankara ve Çevresindeki Yapıların Yüzyllara Göre Dağılımı

Ankara ve çevresindeki Türklere ait en erken yapı, 1197-1198 tarihli minberiyle Ankara Alaaddin Cami'nde bulunmaktadır. Bunun dışında, Ankara ve çevresindeki Türk dönemi imar faaliyetleri genellikle 13. yüzyıla tarihlenmektedir.

Anadolu'ya gelen erken Türk grupları, göçebe veya yarı-göçebe bir yaşam tarzına alışkın oldukları için kalıcı yapılar yerine, kolayca kurulup sökülebilen ve taşınabilen yurtlarda yaşamayı tercih etmiş olabilirler. Göçebe Türklerin kültürel ve sosyal yapıları, hareketlilik, at biniciliği ve savaşçılığa odaklanmıştır, bu nedenle mimari ilgileri genellikle işlevsel ve geçici yapılarıdır. Bu durum, bu grupların erken yapılarını tespit etmeyi zorlaştırmaktadır.

Sınırdaki yer ve Türkler tarafından uç olarak tabir edilen Denizli, Kütahya ve Ankara gibi şehirlerin Anadolu Selçuklu Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasında yer alarak askeri organizasyon merkezleri olarak geliştiği bilinmektedir. Ayrıca, göçebe grupların bu şehirleri sınır ötesi askeri operasyonlar için organize ettikleri düşünülmektedir (Özcan, 2010: 281). Ankara kırsalında savunma hattı oluşturan kalelerin erken Türk akınlarında tahkim edildiği bilinmektedir ancak bölge Türklerin eline geçtiğinde bu yapıları kullanıp kullanmadıkları ile ilgili herhangi bir veriye ulaşmak mümkün görünmemektedir.

Kızılırmak Vadisi'nde yer alan Kırşehir ve Ankara gibi şehirler, Ahi teşkilatının önemli merkezleri olarak üretim merkezleri haline gelmiş ve hayati ticari ve kültürel faaliyetlerle uğraşmıştır. Ankara'da bulunan Arslanhane Cami en erken ahi yapısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ankara, Kırşehir'in aksine, sosyal, ekonomik, idari ve siyasi açıdan Ahiler tarafından özerk bir şehir olarak kontrol edilmiştir. Ankara, Ahilerin himayesinde, bölgenin ticaret ve kültür merkezi olarak gelişmiş ve Ahilik teşkilatının önemli bir üssü olmuştur.

1261 civarındaki karışıklık, Selçuklu yatırımlarını olumsuz etkilemiş olabilir, ancak sınır bölgeleri, özellikle de 1260'larda, hala önemli bir odak noktası olarak kalmıştır. Bu dönemde, Ankara'da Seyffed-din Kızıl Bey liderliğinde, kale surlarının dışında büyük ve etkileyici kamu binaları inşa edilmiştir. Bu yapılar, o dönemin siyasi ve askeri gücünü yansıtmakla kalmamış, aynı zamanda bölgedeki stratejik önemi vurgulamıştır.

Kızıl Bey'in kamu binalarını inşa etmesi, Ankara'nın o dönemdeki merkezîyetçi ve savunma açısından kritik bir rol oynadığını göstermektedir. Sınır bölgelerindeki bu tür yatırımların, bölgedeki güç dengelerini de etkilediği ve yerel yöneticilerin otoritesini güçlendirdiği düşünülmektedir. Dolayısıyla, 1261 civarındaki belirsizliklere rağmen, sınır bölgelerindeki faaliyetler ve yatırımlar devam etmiştir, bu da bölgenin stratejik önemini koruduğunu göstermektedir.

4.4.1. Sivrihisar

Sivrihisar ve Ankara, tarih boyunca çeşitli dönemlerde önemli stratejik, ekonomik ve kültürel bağlarla birbirine bağlı olmuştur. Sivrihisar, coğrafi olarak Ankara'ya yakın bir konumda yer aldığı için, tarih boyunca bu iki şehir arasında sıkı bir ilişki geliştirilmiştir.

Sivrihisar'ın, Türkler tarafında ne zaman alındığı ile ilgili kesin bir tarih söylemek mümkün değildir. 1073 yılında Ahmet Şah komutasındaki Türk orduları tarafından alındığı söylene (Keskin, 2001: 17) de dönem kaynaklarında bunu teyit etmek mümkün değildir.

Bir diğer görüş VII. Mikail Dukas (1071-1078) ve Kutalmışoğlu Süleyman Şah (1075-1086) arasında 1074 tarihinde yapılan anlaşma sonrasında Dorylaion ve Söğüt'ün Türklere bırakıldığı yönündedir (Parla, 2005: 5). Böyle bir çıkarım VII. Mikail'in amcası Ioannes Dukas'ın Roussel'a ile Eskişehir yakınlarındaki bölgede yenilmesiyle alakalı olmalıdır. İmparatorluk Küçük Asya'daki Roussel de Bailleul komutasındaki Norman paralı askerlerini durdurmak için bölgede faaliyet gösteren Türk gruplarla ittifak yapmak için diplomatik yöntemler kullandığı bilinmektedir. Bizans, Türk istilacılarla pazarlıklara girişip vaatlerde bulunsa da Eskişehir ve civarının böyle bir Anlaşma neticesinde Türkmen gruplara terkedildiği ile ilgili bilgi teyit edilememiştir (Beihammer, 2017: 207-244).

Aleksios'un saltanatı boyunca uyguladığı fetih politikası sonucu 1116'da Şahinsah ile bir *status quo*ya vardıkları anlaşılmaktadır. Bu şartlar altında Sakarya Nehri ve Sivri Hisar Dağları'na kadar Sultan Dağları ve çevresindeki göllerde belirginleşen hat Bizans ve Selçuklu sınır hattını oluşturuyordu (Turan, 1998: 158-160; Komnena, 2008: 479-

480). Dolayısıyla bölgede zaman zaman Türkmen gruplar görülmüş olsa da Sivrihisar'ın en erken Türk fethini tespit etmek mümkün görünmemektedir.

Sivrihisar'da Türk dönemine tarihlenebilecek en erken kitabe günümüzde Sivri Hisar Ulu Cami minaresinin tabanındaki L şeklinde küçük bir odanın girişinin üzerinde yer almaktadır. Kitabe 629/1231-32 tarihli dir. İlk yapının banisi olan Emir Celaleddin Ali Bey Sivrihisarlı bir kadı leşkerdir. 1256 yılında Moğollar tarafından tahtan indirilen II. İzzeddin Keykavus taraftarı olduğu gerekçesiyle Muineddin Pervane tarafından tutuklanıp öldürüldüğü bilinmektedir (İbni Bibi, 1996: 249). Yapı Anadolu Selçuklunun en parlak devrinde, I. Alâeddin Keykubad döneminde yapılmış olmasına rağmen kitabede herhangi bir sultan adı geçmemektedir.

Camiyi 1274 yılında yenileten kişi Mikail bin Abdullah/Emineddin Mikail'dir. Sivrihisar'ın Emineddin Mikail'e idari ikta olarak verildiği bilinmektedir. Eğer Sivrihisar gerçekten de Emineddin Mikail'e ikta olarak verildiyse, bu ya 658/1260 civarında II. Keykavus'un na'ibi olarak Fahreddin Ali'nin yerine geçtiğinde ya da Pervane'nin 663/1265 civarında gerçekleştirdiği yeniden yapılanmayla ilgili olmalıdır (Cahen, 1976: 190; Rogers, 1975-76: 87).

Kitabede bir padişahın ismi verilmeden '*Es Sultani*' ifadesi kullanılmıştır. Sultanın emirlerini yerine getirmekle görevli olan birinin böyle cesurca davranması kafa karıştırıcıdır.

Anadolu'da yer alan vakıfların hüküm süren Sultan'a kesin bir öncelik verdiği bilinmektedir. Dolayısıyla onun adının anılmaması, Moğol egemenliği altındaki devlette hüküm süren karışıklığın izleriyle ilgili olmalıdır (Rogers, 1975-76: 87). Her ne kadar III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in 663/1265'ten 681/1282'ye kadar hüküm sürdüğü dönemde Moğolların etkisi altında olduğu bilirse de kitabede isminin anılmaması şaşırtıcıdır. Sultan'ın emirlerini yerine getirmekle görevlendirilen birinin bunu yapması bir ihanet olarak algılanmalıdır.

Bu durum Sultan'ın ayrıcalığı olan bir cami inşa etme cesaretiyle birleşince, bağımsızlık ilanı ile eşdeğer görünmektedir. Bu durum Eminateddin Mikail'in Moğollara karşı isyana katılma kararıyla paralellik göstermektedir (Rogers, 1975-76: 87).

Selçuklu devletinin en üst kademesine ait olan bu kişiler, devletin kimliğini ve meşruiyetini zorunlu olarak savunmuş, ancak sultanlık müessesesinde hak iddia ederek, etkili yeni bir yerel özerklik ölçüsü oluşturmaya çalışmış olabilirler.

Politik olarak kargaşalı bir dönemde inşa edilmiş olan yapı idari iktanın teyidi ama politik olarak da yerel desteği pekiştirmek için yapılmış olmalıdır. Eminateddin Mikail Selçuklu sultanının acizliğinden ve Moğol'un dinlerini özgürce yaşama izninden yararlanıp, dağılmakta olan İmparatorluk içinde yeni devletin belki de kendi devletinin temelini oluşturmak için harekete geçmiş olabilir.

Sivrihisar yakınındaki inşa faaliyetlerinde de benzer bir durum yaşanmakta gibi görünmektedir. Mülk köyündeki 646/1248 tarihli Doğan Arslan Mescidi, 641/1243 Köseadağ yenilgisi ile alakalı olmalıdır. 657/1259 yılında II. Keykavus Sivrihisar'da bir köy satmıştır. Köyün adının "Mülk" olması bir noktada miras olarak tutulduğu düşüncesini akla getirmektedir (Cahen, 1976: 246; Turan, 1950-55: 158-184).

Tezimizin konusunu oluşturan bölgeyle ilgili tarihi dönem hakkındaki akademik literatür genellikle oldukça seçici ve tek taraflı olup, Selçuklu perspektifini benimseme eğilimindedir. Ayrıca, çeşitli söylemler ve kolektif hafızaların etkisi bu alanları uzun süredir şekillendirmiştir. Ankara ve civarının ilk Türk sakinlerinin kim olduğu tespit edilemese de yaşanan karışıklık döneminde kendi hakları olan topraklarda tekrar kendi bağımsızlıklarını ilan etmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Tıpkı Çobanoğulları Beyliğinde olduğu gibi, bölgenin *beyi* Selçuklu Sultanlığının güçlü olduğu dönemlerde onlara tabiiyetini bildirmiş olabilir. Kastamonu civarında hüküm sürdükleri bilinen Çobanoğulları da olasılıkla bölgenin ilk hakimleriydi ve Selçuklu Sultanlığının zayıfladığı noktada tarih sahnesinde dikkat çekmeye başladı. Ya da Selçuklu merkezli tarih yazımı bu ve benzeri beyleri görmezden geldi (De Nikola, 2024). Ankara ve çevresinde bu kadar geniş çapta bir bölgeye hâkim olan beyin ve o

beyin hakimiyet alanı içinde olduğunu düşündüğümüz Sivrihisar ve çevresine de bu gözle bakmak yerinde olacaktır.

Mikail bin Abdullah'ın durumu, daha farklı bir bağlamda ele alınmalıdır. Müslümanlığa geçtiği anlaşılan Mikail'in, bu bölgede bulunan aristokrat bir ailenin ikinci ya da üçüncü kuşak temsilcisi olması muhtemeldir. Bu bağlamda, Gavras ailesi gibi benzer bir durumun göz önünde bulundurulması önemlidir. Bağımsız bir güç olmalarının sona ermesinden sonra, birçok Gavras üyesinin, Konya'da kurulan yeni Anadolu Selçuklu Devleti'nin hizmetine girdiği bilinmektedir (Bryer, 1970: 171).

Mikail'in saltanat naibine kadar yükselmiş ve oldukça varlıklı bir kişi olduğu anlaşılıyor. Bu durum, Mikail'in bölgede bir zamanlar güçlü olan ve daha sonra Selçuklu hizmetine giren bir aristokrat olabileceği ihtimalini akıllara getirmesi açısından önemlidir (İbn Bibi, 1996: 207; Aksarayı,2000: 48; İbn Al-Zaki, 2011: 234).

Bu örnekler, bölgenin emirlerin egemenliği altına girmeye eğilimli olduğunu göstermektedir. Yeni toprak sahiplerinin arazide büyük yapılar inşa etmeleri, sadece tipik askeri konaklar olmadığını, aynı zamanda Sultanlık maiyetindeki topraklar üzerinde kontrol sağladıklarını gösterir. Bu yapılar, sahiplerinin gücünü ve statülerini sembolize ederken, aynı zamanda bölgedeki siyasi ve askeri otoriteyi de yansıtmaktadır. Bu durum, bölgedeki siyasi ve toprak sahipliği dinamiklerindeki değişimin ve güç mücadelelerinin bir yansıması olarak görülmelidir.

4.4.2. Hamamkarahisar

Hamamkarahisar'da yer alan köy yerleşiminin yakınındaki sıcak su kaynağının yanında, Emir Seyfeddin Kızıl Bey'e atfedilen ve kırsal alanda anıtsal kabul edilebilecek bir cami bulunmaktadır. Caminin inşa tarihi ve mimarı tam olarak bilinmese de yapı özellikleri ve tarihsel bağlam göz önüne alındığında, bu caminin Ankara ve civarına hâkim olan bir grup tarafından yapıldığını düşünmekteyiz. Güdül'de kurganları bulunan bu topluluğun, muhtemelen yaz aylarında kullandığı bu bölgedeki cami, bu gruba hizmet etmek amacıyla inşa edilmiş olmalıdır.

Roma döneminden itibaren termal olarak kullanılan yerleşimin Anadolu'ya 1071 sonrası gelen Türk gruplarının da dikkatini çekmiş olması oldukça muhtemeldir. Türklerin bu dönemde Anadolu'ya gelmesiyle birlikte, bölgedeki varlıklarını sürdürmek için bu yapıyı kullanmış olabilecekleri düşünülebilir. Bu durum, Türklerin geldiği dönemde bölgenin zaten bir kültürel ve sosyal merkez olduğunu ve Türklerin bu mevcut yapıları kullanarak yerleşimlerini kurduklarını göstermesi açısından önemlidir.

Ibn Sa'id'in 1268 yılında başlayan Anadolu seyahati sırasında gözlemleri, Anadolu'nun farklı bölgelerindeki Türkmen gruplarının varlığına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Özellikle, Antalya'nın kuzeyindeki Tughurla dağlarında ve Ankara'nın çevresinde, büyük sayıda Türkmen çadırının bulunduğu dair veriler dikkat çekicidir. Bu çadırlar, Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı bölgeleri işaret etmektedir (Cahen: 1968: 43-44).

Ankara'da Karabuli olarak adlandırılan dağlık bölgede 30.000 çadırın varlığı, bölgedeki Türkmen nüfusunun yoğunluğunu ve etkinliğini göstermektedir. Hamamkarahisar, bu grupların hayvanlarını otlatdığı ve göçebe yaşam tarzını devam ettirdikleri bir merkez olmalıdır. Bölgenin hem coğrafi açıdan uygun olması hem de sıcak su kaynağının yanında olması, Hamamkarahisar'ın yaz aylarında geçici olarak iskân edildiğini ve Türkmenler için önemli bir yazlık merkez olduğunu düşündürmektedir.

Hamamkarahisar'da bulunan bu caminin, bölgedeki benzer durumda yaşayan Türk grupları için özel olarak inşa edilmiş olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu cami Türkmenlerin ibadet ihtiyaçlarını karşılamak ve toplumsal hayatlarını yönlendirmek amacıyla yapılmış olmalıdır. Bu açıdan bakıldığında, caminin sadece dini bir merkez olmanın ötesinde, Türkmen topluluğunun bir araya geldiği ve birlikte yaşadığı bir sosyal ve kültürel merkez olarak işlev görmüş olabileceği de söylenebilir.

4.4.3. Gecek Bölgesi

Gecek'te Selçuk Bey'in oğlu Umur Bey tarafından yapıldığı düşünülen bir cami bulunmaktadır. Yapının kitabesi günümüze ulaşmasa da yapı M. 1176-77 (H. 570) yılına tarihlenir (Özalp, 1960: 24, 82; İter 1975: 29). Ancak 15. yüzyıla tarihlenen bir

belgeden hareketle yapıyı bu yüzyıla tarihleyen araştırmacılar da vardır (Altınsapan, 1999: 60).

Selçuk Bey Gecek'te bu cami ve minareden başka bir hamam, Sivrihisar kalesine yakın bir yerde bir mescit, Hamamkarahisar'da bir hamam ile Eskişehir Kanlıpınar Köpek köyünde de bir mescit yaptırdığı ve bunların masrafları için Bezzaziztan içinde otuz altı dükkân vakfettiği bilinmektedir (Özalp, 1960: 62; Altınsapan, 1999: 60).

Yapıların kitabesi olamadığı için tam olarak ne zaman yapıldıkları tespit edilemese de bölgede bulunan Umur Bey'in Hamamkarahisar ile bağının bulunması açısından önemlidir. Ayrıca bu imar faaliyetleri, Selçuk Bey ve babası Umur Bey'in bölgedeki Türkmen gruplarının gücünü göstermesi açısından da önemlidir. Bu kadar önemli yapıları inşa edebilmeleri, bu bölgede etkili olduklarını göstermektedir. Bu durum, onların sadece yönetsel olarak değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel açıdan da belirleyici bir konumda olduklarını gösterir. Gecek bölgesindeki varlıkları, Türkmen topluluklarının liderleri olarak hem güçlü bir konuma sahip olduklarını hem de bölgenin gelişimine büyük katkılar sağladıklarını yansıtır.

4.4.4. Salihler- Güdül Çevresi

Anadolu'nun Türk hâkimiyetine geçiş sürecini inceleyen araştırmacıların çoğu, 1071 Malazgirt Savaşı'nı bir dönüm noktası olarak kabul eder. Bu savaş, Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya girişini hızlandırmış ve Türk hâkimiyetinin başlangıcını işaret etmiştir. Ancak, 11. yüzyıla ait olayları anlatan ve o dönemde yazılmış kroniklerin sayısı oldukça sınırlıdır. Bu döneme ait belgelerin azlığı, o dönemin tarihsel detaylarını tam olarak anlamamızı zorlaştırır. İbn Bibi'nin yazmış olduğu El Evamirü'l -Ala'ie Fi'l-Umuri'l -Ala'ie adlı eseri oldukça geç bir dönemde yazılmıştır.

İbn Bibi, Anadolu Selçukluları'nın ilk dönemleri hakkında çok bilgisi olmadığını ve bu dönemlerin oldukça karışık olduğunu ifade ederek konuyla ilgili rivayetlerden bahsetmekle yetinir ve eserine Sultan II. Kılıçarslan'ın oğlu I. Gıyâseddin Keyhusrev'i veliht tayin etmesi ve kısa bir süre sonra da ölümüyle (588/1192) başlar (İbn-Bibi, 1996: 29).

Bu yüzden de eser oldukça az bilginiz olan Bizans'ın doğu vilayetlerinin Müslüman-Türk göçebeler ve savaşçılar tarafından nüfuz etmesi ve bunların kademeli olarak yeni siyasi-kültürel oluşumlara dönüşmesi süreci ile ilgili bize herhangi bir bilgi sunmaz.

Yine araştırmacıların sıklıkla başvurdukları bir diğer eser Danişmend-name'dir. Danişmend-name, dil özellikleri, edebi yönü ve Türk tarihçiliği açısından fazlasıyla ele alınmış bir metindir. Bir yandan da siyasi tarih çalışmaları açısından bir kaynak özelliği gösterip göstermediği de tartışılmıştır. Danişmend-name'yi bir kahramanlık destanı olarak görmek yerinde olur. Türker'in kendi dillerinde, Melik Danişmend Gazi'nin kahramanlarını destansı bir şekilde anlattıkları bir romandır (Ocak, 1993: 478-480). Bu kaynağın tarih çalışmalarında kullanılması ancak diğer kaynaklarca teyit edilmesiyle mümkündür (Gürbüz, 2020: 78).

10. ve 11. yüzyıl Bizans Kronikleri olan Leo The Deacon, Michael Psellos, Michael Attaleiates ve Anna Komnena Anadolu'nun Türkleşmesi sürecinde detaylı bilgiler verseler de Bizans merkezi otoritesi üzerinden yazıldıkları için eksik kalmaktadır (Bozkaya, 2017: 63-84).

Tarihin ortaya çıkarılmasında ve o dönemde yaşayan toplumların ekonomik, sosyal ve dini tavırlarının belirlenmesinde yazılı kaynaklar kadar arkeolojik veriler de büyük bir önem taşır. Özellikle yazılı kaynakların olmadığı veya az ya da yetersiz kaldığı zamanlarda arkeolojik veriler benzersiz deliller sunar.

Anadolu'da bulunan petrogrif alanları ile ilgili yapılan çalışmalar, Orta Asya erken dönem Türk kültürünün Anadolu'ya taşınması ve Türklerin buradaki varlıklarını milattan önceye tarihlendirmeye odaklanmıştır (Çoruhlu, 2012; Doğan, 2012; Demir, 2014). Anadolu'da Erzurum, Erzincan, Kars, Iğdır, Ordu, Artvin gibi birçok şehirde kaya resimleri tespit edilmiştir (Çoruhlu, 1993: 117-141; Çay, 1983: 34-41; Ceylan, 2010: 215-220). Bu alanlarda bulunan petrogriflerin uzun bir zaman diliminde çeşitli aralıklarla oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu bölgelerdeki kaya resimleri tarihlendirilirken benzer örneklerin tarihlendirme önerilerinden ve eserlerin üzerlerindeki tasvir benzerliklerinden yararlanılarak yorumlamalar yapılmıştır.

Güdül ilçesi kırsalında, Kırmir Çayı boyunca uzanan vadideki kayaların yüzeylerine işlenmiş çok sayıda petroglif bulunmaktadır. Burada bulunan figürlerin bölgede yapım tarihini bildiğimiz yapıların üzerinde de olması bu alanlara farklı bir çerçeveden bakılması gerektiğini düşündürmektedir.

Çalışmamızın konusunu oluşturan Ankara çevresinde bulunan ve Türklere ait olduğu düşünülen yapıların duvarlarına ya da kayalıklara yapmış oldukları resimler veya bir diğer deyişle petroglifler Ankara'nın Türkleşme sürecine önemli bir katkı sunacağı kanaatindeyiz.

Dikilikaya- Gölgelidere, Yandaklıdere, Yılanlıkaya, Asmalıyatak, Yıkılankaya, Kabaoyuk, Satoğlu Kayası, Adalıkuzu ve Derin Vadi'de bulunan panolar ve kurgan alanlarını Malazgirt sonrası Anadolu'da ilerleyen Türkmen gruplar ile alakalı olmalıdır (Somuncuoğlu, 2008; Somuncuoğlu, 2012; Göktürk, 2021; Göktürk-Beyazıt; 2022):

Kaya resimlerinin arasında Kağan Panosu ve tören panoları da yer almaktadır. Gök Tanrı inancına bağlı Türklerin bazı dağların tepelerine oba kurup dileklerinin kabulü için dua ederek aya kurban sundukları bilinmektedir (Adji, 2002: 44). Cihan-ı Güşa'da Türklerin yılın belli günlerinde dağların yüksek yerlerine çıkarak yapılan bu törenler sonrası kağanları ile taşlara damgalarını kazıdıkları bilgisi yer almaktadır (Cihan-ı Güşa, 2013: 101-106). Ayrıca 1071 sonrası gelen bu grupların henüz kaya resimleri yapmayı, kaya resmi alanlarında yapılan kurban adama ritüellerini bırakmamış oldukları anlaşılmaktadır. Deliklikaya Gölgelidere'de kaya resimlerinin, Anadolu'ya Malazgirt sonrasında gelen Türkler tarafından yapıldığı düşünülmektedir (Somuncuoğlu, 2008: 110).

Alanda bulunan geyik motifleri burada sundukları kurbanlar ile ilgili olmalıdır. Türklerin düzenledikleri kurban törenlerindeki şamanların davullarının yüzeyinde dağ keçisi figürlerinin bulunması, keçinin kurban hayvanı olduğunu göstermektedir (Çoruhlu, 2004: 120; Potapov, 2014: 168-243).

Yine bölgede bulunan ve Türklerin ölü gömme ritüellerini yaptıkları yuğ alanları yer almaktadır. Bu alanlarda bulunan yanık isleri buralarda erken dönemde ölü yakıldığı şeklinde nitelenmişse de, Türklerin ölü gömmeye başladıktan sonra da bu alanları tören için kullandıkları bilinmektedir (İnan, 1998: 462-479; Ölmez, 2008: 33-63). Gömülme esnasında tören yapılırdı. Bu isler bu törenlerde yapılan ayinle ilgili olmalıdır. Kütahya Altıntaş Yapılcan köyü Hıdırlık Türbesi'nde, Eskişehir Sivrihisar Mülk köyü Doğan Arslan Mescidi ve Eskişehir/Seyitgazi Kümbet Köyünde Bulunan Himmet Baba türbesinin yüzeyinde bulunan izler bu geleneğin sonrasında yine kutsal kabul edilen mekânlara taşındığını göstermektedir.

Kaya resimleri alanında bulunan haç motifleri buradaki durumu daha da ilginç hale getirmektedir. Bu haçlar çalışmalarda 5. yüzyıldan 14. yüzyıla kadarki dönem aralığına tarihlenmiştir. Bu durum Hristiyan inancını benimsemeye çalışan ama *kamizm* inancından da vazgeçemeyen kişiler tarafından yapılmış olabileceği düşünülmüştür (Göktürk, 2022: 667-668). Oysa bu durum 12 yüzyıl itibarıyla bölgede Türkler ve Bizans halkı beraber yaşamayı öğrenmiş ve zaten daha önce kendilerinin kullandıkları alanları beraber kullanmaya başlamış şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca sadece Türklere atfedilen av sahnelerinin Bizans süslemelerinde de kullanıldığı bilinmektedir (Lavin, 1963: 179-286).

Ankara güdül Salihler ve adalı kuzu köyleri kırsalında düdük dağı ve çevresinde yer alan sekiz ayrı alanda Runik yazıya rastlanmıştır (Saltoğlu, 2018: 651-820). Yazıtlar 4. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar gelen bir zaman dilimine tarihlenmektedir.

Kaynaklarda Hunların Anadolu'ya yaptıkları seferler sırasında, Ankara ve çevresine buldukları bilinmektedir (Ahmetbeyoğlu, 2021: 128). Suvarlar'ın Pers saldırıları sırasında hem Bizans hem de Pers ordularında görev aldığı (Üren, 2021: 185-187; Şeşen, 2020: 18), aynı şekilde Avar ve Göktürk zamanında elçilerin İstanbul'da kabul edildiği ve İstanbul'da Türklerin yaşadığı bilgilerimizin arasında yer almaktadır (Mangaltepe, 2021: 205). Özetle Hun, Suvar/Sabar, Avar, Bulgar, Peçenek, Uz, Kuman-Kıpçak gibi Türk kökenli grupların Anadolu'ya Malazgirt öncesi geldikleri bilinmektedir (Necipoğlu, 2001: 3-11).

Bütün bu çizimler ve runik yazılar bu gruplarla alakalı olduğu düşünülse de Deliklikaya mevkiinde bulunan runik yazı 11.yüzyıl sonrasına tarihlenen damgalarla aynı katmanda yer almaktadır (Somuncuoğlu, 2008: 105).

Bu alanlarda alt katmanlarda bulunan ve erken döneme tarihlendirilebilecek çizimlerin bölgeye gelen ve Hristiyanlaşan eski geleneklerini de bir şekilde sürdüren Avarlar gibi Türk gruplarıyla alakalı olabileceği kabul edilse de yapım tarihini kesin olarak bildiğimiz ve 13. yüzyıla tarihlenen yapılar üzerinde de yer alması tezimizi destekler niteliktedir.

Örneğin ok ve yay damgaları Kütahya Aizanoi Antik Kenti Zeus Tapınağı'nda (Beyazıt- İnce, 2018: 282), aynı bölgede Kütahya Altıntaş Yapılcan köyü Hıdırlık Türbesi'nde (Gital, 2015: 105), Eskişehir Sivrihisar Mülk köyü Doğan Arslan Mescidi'nde (Baştürk, 2021: 269) de yer almaktadır. Bu sembol Türklerde hâkimiyet ve hükümdarlık ile alakalıdır (Koca, 2002: 829). Yine Yapılcan Köyü Hıdırlık Türbesinde bulunan ve tahtta oturan hükümdar tasviri bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Kazayağı şeklinde olan ve *Salgur Damgası* olarak bilinen damgalar Alanya Gemili Mescidi (Bilici, 2008: 88), Eskişehir Seyitgazi Kümbet köyü Himmet Baba Kümbeti (Şahin, 2017: 632), Eskişehir Sivrihisar Mülk köyü Doğan Arslan Mescidi (Baştürk, 2021: 266) ve Kütahya Altıntaş Yapılcan köyü Hıdırlık Türbesi (Gital, 2015: 111). Özellikle ikinci katmana tarihlendirilen yukarıda örneklendirdiğimiz bunlar ve bunun gibi çizimlerin bu yapıların üzerinde kullanılması Ankara ve civarına gelen ilk Türk gruplar ile alakalı olduğunu kanıtlamaktadır.

Alanlarda bulunan savaş mücadele sahneleri geniş panolara işlenmiştir. Pano genelinde ellerinde silah bulunduran süvari ve insan figürlerinin bir savaş anını sahneledikleri görülmektedir (Göktürk, 2022: 677-680). Kütahya Aizanoi Antik Kenti Zeus Tapınağı blok taş yüzeylerinde de benzer sahneler bulunmaktadır (Beyazıt, 2018: 451-452). Bu sahneler bir savaşın anlatımı şeklindedir. Gerek Gündül gerek Aizonoi savaş sahneleri buradaki Türk gruplarının Anadolu'ya geldikleri dönem yaşadıkları mücadeleler ile ilgili olmalıdır.

Dikilikaya- Gölgelidere, Yandaklıdere, Yılanlıkaya, Asmalıyatak, Yıkılankaya, Kabaoyuk, Satoğlu Kayası, Adalıkuzu ve Derin Vadi'deki panolar ve kurgan alanları, benzer örneklerle karşılaştırıldığında, farklı bir durumu ortaya koymaktadır.

Yapılan çalışmalarda, söz konusu alandaki kurganların 5. yüzyıl Batı Hunları'na kadar uzanabileceği öne sürülmektedir. Hunlar ve sonrasındaki dönemlerde Bizans Dünyası'nda, Avarlar, Kumanlar, Kıpçaklar ve Peçeneklerin paralı asker olarak görev aldığı bilinmektedir. Ancak buradaki kurganların sayısı oldukça fazladır. Orta çağda doğum hızı ve ölüm yaşları göz önüne alındığında, bu büyük nüfusun oluşabilmesi için daha uzun bir zaman diliminin gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, bölge 1071 yılından sonraki dönemde, hatta belki de 15-16. yüzyıla kadar, Ankara ve çevresindeki konar-göçer toplulukların kutsal alanı olarak kullanılmış olmalıdır.

Bu kutsal alan, Ankara merkezli bir Türk olgusunu anlamamız açısından son derece önemlidir. Egemenlik alanı Sivrihisar'a kadar uzanan bu Türk nüfusun mezarlık alanı Güdül ve çevresi olmalıdır. Ayrıca, yaz aylarında Sivrihisar ve çevresi, yazlık olarak kullanılırken, Beypazarı'nın da bu topluluğun pazar yeri olduğu anlaşılmaktadır.

5. BÖLÜM

ANKARA NE ZAMAN ve NASIL ALINDI?

Ankara'nın Türk hakimiyetine ne zaman geçtiği ve Bizans'ın bölgeyi ne zaman terk ettiği sorusu, dönemin kaynaklarında net bir şekilde bulunmamaktadır. Bu belirsizlik, yalnızca Ankara'ya özgü değil, Anadolu'nun genelinde karşılaşılan bir durumdur. Bu nedenle, Ankara örneği üzerinden bu tarihi sorunsalı değerlendirmek, bölgedeki geniş çaplı değişimlerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayabilir. Ankara'nın tarih sahnesindeki bu kritik dönüşümünü incelerken, Bizans ve Selçuklu dönemlerine dair mevcut kaynakların sınırlılıkları ve çeşitli tarihleme zorlukları göz önünde bulundurulacaktır. Böylece, bölgenin Türkler tarafından nasıl ve ne zaman ele geçirildiğine dair daha kapsamlı bir anlayış geliştirilmeye çalışılacaktır.

Kaynaklarda, Ankara'nın Anadolu'daki diğer kentler gibi bir savaş sonrasında ele geçirildiğine dair net veriler bulunmamaktadır. Bu belirsizlik, araştırmacıların Ankara'nın Türk hakimiyetine girişini belirlemede farklı yaklaşımlar benimsemelerine yol açmıştır. Genel kabul gören görüşe göre, Ankara'nın ilk Türk hakimiyetine girişi 1073 yılına tarihlenmektedir. Bu tarih, Clive Foss'un "Geç Antik ve Bizans Ankara'sı" adlı makalesine dayanmaktadır (Akyol, 2016: 760).

Bahsedilen makalede, 1073 yılında Aleksios'un Ankara Kalesi'ne kardeşini kurtarmak amacıyla geldiğinde çevrede Türk gruplarının kamp kurmuş olduğundan söz edilmektedir. Aynı makalede, bu tarihin Bizans kaynaklarında Ankara'nın Selçukluların eline geçmesinden önce son kez anıldığı tarih olduğu vurgulanmaktadır. Araştırmacı, kesin bir tarih önermemekle birlikte, kentin ilk Türk hâkimlerinin Selçuklular olabileceği öngörüsünde bulunmaktadır (Foss, 1997: 82-83).

Ankara'nın kim tarafından fethedildiği konusunda yapılan çalışmalarda genellikle net bilgilere rastlanmamaktadır. Ancak bazı araştırmacılar, Ankara'nın ilk Türk

hâkimlerinin Danişmendliler olabileceğini öne sürmüştür (Darkot, 1965: 441). Bununla birlikte, alternatif bir görüş olarak kentin Kutalmışoğlu Mansur tarafından Selçuklu topraklarına katıldığı da iddia edilmektedir (Erdoğan, 2004: 101). Ancak bu iddiayı öne süren araştırmacı, herhangi bir kaynak belirtmemiştir. Ne Bizans ne de Türk kaynaklarında bu tür bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ayrıca, tarihi kayıtlara göre Kutalmışoğlu'nun batıya doğru ilerlerken güney yolunu kullandığı ve bu nedenle Ankara civarından geçmediği bilinmektedir (Cahen, 1944: 89).

Ankara'nın ilk Türk fatihinin Emir Tursan/Turasan olduğu yönündeki öneriler çeşitli kaynaklarda yer almaktadır (Amasyalı Abdizade Hüseyin Hüsameddin, 1927: 288; Kandemir, 1932: 104; Aydın, 2005: 128). Danişmend-name'ye göre, Battal Gazi'nin torunu ve Danişmend Gazi'nin dayısı olan Sultan Turasan, Anadolu'nun fetih hareketini başlatan kişidir. Efsaneye göre, Sultan Turasan'ın gördüğü bir rüya bu fetih hareketinin başlangıcı olmuştur (Demir, 2002: 3; Melikoff, 1960: 9-10). Bu kaynaklar, Sultan Turasan'ın Ankara ve çevresindeki fetih hareketlerinde önemli bir rol oynadığını öne sürmektedir.

Amasyalı Abdizade'de geçen “...*Canik ve Şarkî Karahisar havalisi Sulu Bey, Çankırın havalisi Çavlı Bey, Kayseri ve Ankara havalisi Tursan Bey gibi zatlerin himmetlerle fetholunarak eski Pon ve Kapadokya kıt'aları kâmilen Melik Ahmed Danişmend Gazi hükmüne girdi...*” şeklindeki ifadeden hareketle Ankara'nın Emir Turasan tarafından fethedildiği düşünülmüş olmalıdır (Amasyalı Abdizade Hüseyin Hüsameddin, 1927: 288; Kandemir, 1932: 104; Aydın, 2005: 128).

Ancak Danişmend-name'de böyle bir bilgi bulunmamaktadır. Bunun yerine, Sultan Turasan'ın bir grup askerle İstanbul'u fethetmek üzere yola çıktığı, ancak bu girişimin başarısızlıkla sonuçlandığı ve Alemdağ'ında hayatını kaybettiği anlatılmaktadır (Demir, 2002: 7-8; Melikoff, 1960: 12-13).

Ankara'nın Kahramankazan ilçesindeki Tekke/Akçakavak köyünde, Turasan Bey'in türbesi bulunmaktadır. Emir Turasan Bey'in Ankara'da bir hamamı ve Tekke/Akçakavak köyünde bir zaviye ile camisi olduğu anlaşılmaktadır. Bend Deresi kenarında yer aldığı vakfiyesinden ve tahrir kayıtlarından anlaşılan bu hamamın, 1423

tarihli vakfiyesine göre 15. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiği düşünülmektedir (Ergenç, 101-105; Köç, 2009: 184). Belgelerle sabit olduğu üzere, 15. yüzyılda yaşamış olan Turasan Bey'in bu bölgeyi Yıldırım Bayezid, hatta I. Murad döneminde mülk edindiği ve sonrasında vakfettiği anlaşılmaktadır (Çınar, 1977: 44; Ağaoğlu, 2009: 45-46; Kılıcı, 2012: 189).

Danişmend-name'de adı geçen bazı kişilerin gerçekten yaşayıp yaşamadığı veya bahsedilen dönemde o bölgede bulunup bulunmadığı konusunda belirsizlikler bulunmaktadır. Eserde anlatılan olaylar ve şahıslar, kayıp olan ilk nüshasını yazan İbn Ala ile ikinci nüshasını kaleme alan Arif Ali dönemindeki kişiler ve olaylarla örtüşmektedir (Melikoff, 1960: 120-131). Bu durum, Danişmend-name'deki bilgilerin tarihsel doğruluğunu sorgulamamıza neden olmaktadır.

Danişmend-name'de adı geçen Emir Turhasan'ın, Ankara bölgesinin Osmanlı sınırlarına katılmasıyla, bölgenin imar faaliyetlerini yürütmesi şartıyla I. Murad tarafından mülkiyet beratı ve temliknâmesi verilen Turasan Bey (Kılıcı, 2021: 17-21) olabileceği akılda tutulmalıdır. Turasan Bey'in Ankara ve çevresinde önemli bir nüfuza sahip olduğu açıktır. II. Selim, Turasan Bey'in kurduğu vakfı Selatin Vakıfları arasına alarak ona imtiyaz vermiştir. Danişmendname'nin elimize ulaşan nüshasının, II. Murad döneminde Tokat Kalesi dizdarı Arif Ali tarafından yeniden düzenlenerek yazıldığı bilinmektedir (Ocak, 1993: 478; Demir, 2004: 18).

1080'lerde Danişmendname'deki olaylarda adı geçen Emir Turasan'ın başka herhangi bir kaynaktan izine rastlanmamaktadır. Arif Ali'nin eseri daha ilgi çekici hale getirmek için manzumeler eklediği ve on yedi meclis/fasıl şeklinde bir düzenleme yaparak bazı kısımları değiştirdiği ve eklemeler yaptığı düşünüldüğünde (Nazik, 2020: 84), Ankara için son derece önemli olduğu anlaşılan Emir Turasan'dan burada bahsetmiş olması oldukça muhtemeldir.

Ankara'nın 1073 yılında ilk Türk hâkiminin, Alp Arslan tarafından Anadolu'ya gönderilen Eksükoğlu Artuk Bey olabileceği görüşü, çeşitli araştırmacılar tarafından desteklenmektedir (Turan, 1999: 36; Akyol, 2016: 760; Özmen, 2004: 7). Bu araştırmacılar, Artuk Bey'in Selçuklu fetih hareketlerindeki rolünü ve Ankara'nın

stratejik önemini vurgulayarak, kentin fethinin büyük olasılıkla onun önderliğinde gerçekleştiğini savunmaktadır.

Kaynaklarda, Ankara'nın Anadolu'daki diğer birçok kent gibi bir savaş sonrasında alındığını gösteren kesin veriler bulunmamaktadır. Dolayısıyla, Danişmend-name'den hareketle Ankara'nın 1073 yılında Artuk Bey tarafından alındığı iddiası bilimsel verilere dayanmamaktadır. Zira Bizans kaynaklarında kesin olarak belirtilmeyen *bu tarih*, ancak olayların akışına göre yorumlanarak yaklaşık olarak 1073 yılı olarak öngörülmüştür (Brayennios, 2008: 72; Atteitates, 2012: 333-335).

Bizans kaynaklarında geçen ve Aleksios'un, Anadolu Beylerbeyi (Bryennios, 2008: 71) olan kardeşi Isaakios'un esir düşmesi üzerine (Bryennios, 2008: 74), onu kurtarmak için Ankara'ya gelişi ve onunla şehirden ayrılışı ile bağ kurularak 1073 önermesi yapılmaktadır.

Çevrede bulunan Türk gruplardan dolayı Aleksios'un kaleye girmekte zorlandığı durum üzerinden hareketle kalenin bu dönemde alınmış olabileceği savı ortaya atılmaktadır. Oysaki, Ankara'nın Türk hâkimiyetine geçmesi ile ilişkilendirilen dönem kaynaklarından, kentin henüz Türklerin elinde olmadığı ancak kent surları dışında olan bu unsurların kent için tehdit oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Ankara'nın Türkler özellikle de Danişmedliler tarafından alınmış olması önermesinin, kentin Türklerin eline geçme sorunsalını çözmek adına, genel bazı kabuller ile yapıldığı anlaşılmaktadır. Zira Bizans kaynaklarında ne sözü geçen Türk grupların ne de Türk tarafındaki komutanın kim olduğu hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır (Zonaras, 2008:143, Alexiad, 200: 6-8; Brayennios, 2008: 72, Atteitates, 2012: 333-335).

Danişmend'den ilk kez bahseden Süryani Mihail, 1085'te Süleyman'ın Antakya'yı ele geçirmesinden hemen sonra Danişmend'in Kapadokya'ya gelip Sebaste (Sivas), Kaisareia (Kayseri) ve kuzeydeki bazı yerleri işgal ettiğini belirtir (Süryani Mihail, 1944: 30). Ancak, Bizans'ın en önemli kentlerinden biri olan Ankara'nın fethedilmesi gibi büyük bir olayın kaydedilmemiş olması, Danişmend'in Ankara'yı almadığını

düşündürmektedir. Eğer Danişmend gerçekten Ankara'yı fethetmiş olsaydı, bu önemli zaferin kayıtlara geçmiş olması beklenirdi. Zira Malatya'nın alınmasından birkaç yıl önce gerçekleşen Niksar'ın fethi, Bizanslılar arasında gerçekten büyük bir yankı uyandırdığı Theophylact'ın mektuplarından anlaşılmaktadır (Melikoff, 1960: 110).

Ankara'nın ilk Türk hâkimiyeti Birinci Haçlı Seferi ve erken Kudüs Krallığı tarihçisi olan Albert d'Aix'in yazdığı *Historia Hierosolymitanae expeditionis* adlı eserinde şöyle anlatılmaktadır⁵⁵;

Üç haftalık bir ilerlemenin ardından, hâlâ yoldayken Hristiyanlar bol ve bereketli bir şekilde ziyafet çekerken ve birçok insan, Vaftizci Yahya'nın nöbetinde ve birçok ensest ilişkide bulunarak yasadışı bir şekilde zevk alırken, hâlâ yoldaydılar. Rabbin öncüsü olarak, çıkışı zor dağlara ve derin vadilere ulaştılar. Daha sonra Ancras adlı kaleye geldiler ve burada Türkleri bulduklarında yiğitçe saldırdılar. Saldırıları sabahın ortasına kadar sürdürdüler, surları tamamen yıkarak oradaki iki yüz Türk'ü öldürdüler. Bu esnada sadece altı mahkûm, gece sessizliğine sığınarak ölüm tehlikesinden kurtulabildi. Bu nedenle, imparatorun krallığı haline geldiği ve Türklerin haksız istilası nedeniyle kaybedildiği için bu kaleyi imparatorun askerlerine iade ettikten sonra Gangara garnizonuna doğru ilerleyerek bölgedeki mahsulleri ve ürünleri talan ettiler. Ancak, tahkimatın konumu ve bölgenin güçlü ve aşılmaz

⁵⁵ Tribus dehinc septimanis evolutis et adhuc in itinere suo prospère et habundanter Christianis epulantibus, et plurimis de populo illicite luxuriantibus et b raultum incestae agentibus commixtionis, in ipsa vigilia sancti Johannis Baptiste ac praecursoris Domini, ventum est ad montes ascensu difficiles et valles profundissimas, deinde ad castellum quod dicitur Ancras ubi Turcos repertos fortiter assilientes, et in assultu usque in médium mane perdurantes, funditus munitionem diruerunt, ducentis ibidem Turcis detruncatis : ex quibus sex tantum capi-c taies latitantes in silentio noctis mortis periculum evaserunt. Hoc itaque castello militibus Imperatoris restituto, eo quod fie regno ejus fuerit, et injusta Turcorum invasione amiserit, profecti sunt ad praesidium Gangara segetes et ooinia sata regionis depopulantes, eo quod praesidio nocere nequiverant, propter munitionem ejus situ et natura locorum validam et insuperabilem. Hoc etenim praesid dio illacso et non superato 11 et 12 ab universa legione relicto, Turci vebementer laetati sunt, quoniam munitio sua frustra a christianis turbis vallata, nunc illaesa et invicta remanserat.

doğası nedeniyle garnizona zarar veremediler. Garnizon tamamen terk edildiğinde, Türkler bu durumdan memnuniyet duydular. Çünkü Hristiyan orduları tarafından önceki duvarlarla çevrilen tahkimatları artık zarar görmemiş ve fethedilmemişti (Albert d'Aix, 1879: 564).

Albert d'Aix'in, *Historia Hierosolymitanae expeditionis* adlı eserini 1125 ile 1150 yılları arasında yazdığı düşünülmektedir. Yazar, Haçlı Kutsal Topraklarını hiç ziyaret etmemiş sadece geri dönen haçlılarla yaptığı görüşmeler ve kayıtlar yardımıyla eserini yazmıştır. Eserin tarihsel değeri ciddi bir şekilde tartışılmıştır (H. von Sybel, 1881). Abartılı anlatımlar ve masalsi hikâyeler olsa da Birinci Haçlı Seferi olaylarının en azından bir kısmının gerçek kaydını oluşturduğu düşünülmektedir (Runciman, 1951: 331). Bir başka Haçlı Kroniği olan Foucher de Chartres'in yazmış olduğu *Gesta Francorum*'da böyle bir bilgi yer almamaktadır. Foucher de Chartres Birinci Haçlı Seferine bizzat katılmıştır (Foucher de Chartres, 1941).

Eğer Albert d'Aix'in yazdıkları doğruysa, 1101 baharında Raymond de Toulouse idaresindeki bir Haçlı ordusu 23 Haziran'da Ankara'ya vardığında şehirde bulunan az sayıda Türk'ü öldürüp kenti Bizans İmparatoruna teslim etmiş olmalıdır.

Bu durumda kent bundan bir süre önce Türk hâkimiyetine geçmiş olmalıdır. Ancak Türklerin Ankara'daki ilk hâkimiyetleri sırasında şehirdeki yaşantı ve Türk varlığının boyutları hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır (Komnena, 1996, 346; Runciman, 2008: 18; Treadgold, 1997: 624; Angold, 1997: 163; Harris, 2003: 59,70).

Her ne kadar Birinci Haçlı Seferinin ikinci dalgasında Raymond de Toulouse, Niksar kalesinde Danişmendliler tarafından esir tutulan Antakya Kontu Bohemond'u kurtarmak amacıyla doğuya doğru yürüyüşünde Türk birlikler tarafından mağlup edilse de ve hatta onu takip eden diğer iki Haçlı dalgası orduları da aynı kaderi paylaşırsa da Ankara, Alexios'un kontrolünde kalmıştır (Mateos, 2000: 214-218; Runciman, 2008: 21-22; Treadgold, 1997: 624). Kırsalda yoğun Türk hareketliliğiyle karşılaşmalarına rağmen, Ankara Bizans'ın sınır kalesi olarak varlığını sürdürmüştür (Witteck, 1936: 84).

Aksarayî, Ankara'nın I. Kılıç Arslan (1092-1107) tarafından alındığını ifade etmektedir. Kılıç Arslan, Bizans'a karşı Danişmendliler ile ittifak yapmış (Azimi, 1988: 33, Mateos, 2000: 214-219; Müneccimbaşı, 15) ardından Bizans'ın eline geçen Çankırı'yı ve daha sonra da Ankara'yı geri almıştır (Aksarayi, 2000: 20-21). Aksarayî'den başka bir kaynakta yer almayan bu bilgiyi teyit etmek mümkün görünmemektedir.

Ankara üzerine yapılan araştırmalar kentin 1127'den önce tekrar Türk hakimiyetine geçtiği ve 1127'de Danişmend Emir Gazi'nin Ankara'yı I. Kılıç Arslan'ın oğlu Melik Arap'dan aldığını söylemektedir (Witteck, 1936: 84; Avdıç, 1936: 108; Gülekli, 1948: 46; Darkot, 1965: 443; Eyice, 1996: 257; Galanti, 2005: 61; Akyol, 2024: 670).

I. Kılıç Arslan'ın dört oğlundan biri olan Melik Arap hakkında kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. İlk ilgili bilgilere, I. Kılıç Arslan'ın Büyük Selçuklu Emiri Çavlı Sakavu ile yaptığı savaşın anlatımlarında rastlanmaktadır (Süryani Patrik Mihail, 1944: 57; Abu'l Farac, 1950: 348-349). Anonim Selçukname, Emir Arap'ın bu savaşta babasıyla birlikte yer aldığını belirtir ancak sonrasında ondan bahsetmez (Tarih-i Ali Selçuk, 2014: 24).

Abu'l Farac, I. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra Melikşah'ın Malatya'da hükümdar olduktan sonra kardeşi Tuğrul Arslan'ı serbest bıraktığı, ancak Mesud ve Arab'ı hapsediğini belirtilmektedir. Mesud, Danişmend oğlunun yardımıyla hapisten kurtulup sultan olduktan sonra kardeşleri Arap ve Tuğrul Arslan'ı Malatya'da bırakarak Konya'ya dönmüş ve burayı başkent yapmıştır. Bu olaylar 1110 yılında yaşanmıştır (Abu'l Farac, 1950: 349-350).

Danişmend Gazinin 1127 yılındaki Malatya kuşatmasında, Emir Arab'ın Ankara'da ve Kastamonu'da olduğu şeklinde bir bilgi kaynaklarda mevcuttur (Turan, 11998: 168; Akyol, 2024: 671). Ancak, Süryani Mikail'de geçtiği söylenen bu bilgiye ilgili kaynakta rastlanamamıştır. Robert Bedrosian'ın 1871'deki çevirisinde Kılıç Arslan'ın Arap, Şahinşah ve Mesud adında üç oğlu olduğu ve Emir Danişmend'in Arab'ı öldürdüğü belirtilir (Süryani Mihail, 1871: 168). Abu'l Farac ise, Danişmend Emir Gazi'nin Malatya kuşatmasında Arab'ın kentte olmadığını ve *Danişmend memleketinde bir eşkıya gibi taarruz ettiğini* yazar fakat şehir adı vermez (Abu'l Farac, 1950: 359).

Abu'l Farac, 1126 yılında Konya Sultanı Mesud'un Danişmend ile antlaşma yapması üzerine, Melik Arap'ın bir ordu toplayarak kardeşine saldırdığını ve Mesud'un yenilince İstanbul'a sığındığını belirtir. İmparator'dan yardım alan Mesud, daha sonra Emir Gazi ile Melik Arap'a saldırır. Yenilen Arap, Kilikya'nın Ermeni hâkimi olan Toros'un yanına kaçar. Aynı yıl, Gazi ve Arap tekrar karşı karşıya gelir ve Arap yine yenilir. Gazi, onu takip ederek çadırlarını yağmalar ve Kumuna ile Ankara'ya doğru hareket eder. Burada Melik Arap tarafından tutulan oğlu Muhammed'i kurtarır. Arap, tekrar bir ordu toplar ancak yeniden yenilir ve Bizans'a sığınır (Abu'l Farac, 1950: 360-361).

Aynı olay, Süryani Mihail'in Andreasyan'ın 1944'teki çevirisinde, Emir Gazi'nin Arap'ı takip ederek çadırlarını ve atlarını ele geçirdiği, Komana ve Ankara'ya kadar geldiği ve bu şehirleri zapt edinceye kadar savaşır orada hapsedilen oğlu Muhammed'i kurtardığı şeklinde geçer (Süryani Patrik Mihail, 1944: 88).

Her iki anlatıda da Emir Gazi'nin Komana ve Ankara'ya kadar geldiği ve oğlu Muhammed'i kurtardığı belirtilmektedir. Ancak, Muhammed'in ne zaman esir alındığı konusunda ilgili kaynaklarda detaylı bilgi bulunmamaktadır. Bu noktada, Muhammed'in esir alındığı yerin Ankara mı yoksa Komana mı olduğu konusu da netlik kazanmamıştır.

Abu'l Farac kaynak gösterilerek, Şahinşah tarafından hapsedilen Melik Arap'ın hapisten kaçarak 1116 yılında Ankara'ya geldiği iddia edilmektedir. Ancak, hapisten yeni çıkmış birinin Ankara gibi müstahkem bir kaleyi fethedemeyeceği savıyla, 1116 yılından önce şehrin Bizans'tan alınmış olduğu söylenmektedir (Akyol, 2024: 672). Oysa daha önce belirttiğimiz üzere, Mesud kardeşleri Arap ve Tuğrul Arslan'ı Malatya'da bırakmıştır. Bahsi geçen kaynakta ne 1116 yılı ne de Mesud'un Ankara'ya geldiği bilgisine rastlanmamıştır.

Melik Arap, Çukurova yöresinde Türk, Arap ve Ermenilerden oluşturduğu bir ordu ile saldırıp 1127 yılında Danişmendli Emir Gazi'nin oğlu Muhammed'i pusuya düşürerek esir ettiği ve diğer esirler ile Ankara kalesine yollandığı söylene de (Turan, 1998:169; Akyol, 2024: 672) refere edilen kaynaklarda bu bilgileri teyit etmek mümkün görünmemektedir.

Araştırmacılar Emir Gazi'nin Malatya'yı kuşattığı 1127 yılında Melik Arap'ın Ankara'nın hâkimi olduğuna iknadır. Oysa bahsi geçen kaynakta Melik Arap'ın nerede olduğunun bilgisi yer almamaktadır. Danişmend şehirlerini yağmaladığından bahsedilir. Emir Gazi'nin Komana ve Ankara'ya kadar geldiği ve burada tutsak edilen oğlunu kurtardığını belirtilir.

Süryani Mihail'in Türkçe tercümesi referans gösterilerek 1127 tarihinde Ankara'nın Danişmend hakimiyetine girdiği genel kabul niteliğindedir (Witteck, 1936: 83-84). Oysa aynı kroniğin İngilizce çevrisinde Ankara ile ilgili olaylar yer almazken Emir Arab'ın I. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra Emir Gazi tarafından öldürüldüğünü yazmaktadır (Süryani Mihail, 1871: 168).

Daha sonra detaylı bir şekilde ele alacağımız üzere, Ankara'da bulunan Bizans arkhonunun, Gavraslar örneğinde olduğu gibi, Türkmen beyleriyle ittifak içinde olduğu ve Emir Arap'ın da böyle bir ittifak nedeniyle Ankara'ya sığınmış olması fikri daha mantıklı görünmektedir.

Abu'l-Farac kaynak gösterilerek, 1127 yılında Danişmendli hükümdarı Emir Gazi'nin Melik Arap'ın üzerine yürüyüp Ankara'yı almış olduğu bilgisine başka herhangi bir dönem kaynağında rastlanmadığı için bu bilgiye dikkatlice yaklaşılmalıdır. Aynı kaynak, ilerleyen sayfalarda 1169 yılında Ankara ve Gangra'nın Türkler tarafından Bizans'tan alındığını yazmaktadır (Abu'l-Farac, 1950: 406).

Görüldüğü üzere, Ankara'nın fethiyle ilgili olarak ne Bizans ne Türk ne de Haçlı kroniklerinde herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu durum, şehrin kim tarafından ve ne zaman fethedildiği konusunda kesin bir sonuca ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Özellikle Emir Arap'ın Ankara'ya sığınması ve şehrin kontrolüyle ilgili çeşitli iddialar, dönemin kaynaklarında doğrulanmamaktadır. Dolayısıyla, Ankara'nın fethi ve bu süreçte yaşananlar hakkında daha sağlam bir değerlendirme yapmak için mevcut kaynakların dikkatli bir şekilde incelenmesi ve yorumlanması gerekmektedir. Bu belirsizlik, konuya daha ihtiyatlı yaklaşılmasını ve farklı olasılıkların göz önünde bulundurulmasını zorunlu kılmaktadır.

Diocletianus'un saltanatından Türk akınlarına kadar geçen süre içerisinde Ankara, Anadolu'nun en önemli şehirlerinden biri olma özelliğini hep korumuştur. Ülkenin en işlek yol hattı üzerinde yer alan şehir, uzun süre boyunca eyalet başkenti olarak hizmet vermiştir. Bunun yanı sıra, askeri üs, ticaret merkezi, sanayi merkezi ve entelektüel yaşamın kalbi olarak da büyük bir öneme sahip olmuştur (Foss, 1977: 29-30). Bu konumuyla Ankara, bölgenin siyasi, ekonomik ve kültürel dinamiklerini şekillendiren kritik bir rol oynamıştır. Özellikle stratejik konumu, kenti hem askeri hem de ticari açıdan vazgeçilmez kılmıştır. Bu sebeple, tarihin çeşitli dönemlerinde farklı medeniyetler ve güçler tarafından değer verilen bir şehir olmuştur.

Başkente yönelik olası saldırıları engelleyen koruma hattının ana unsuru olan Ankara, Dorylaeon, Amorion ve Çankırı kale hattı ile Arap akınları boyunca Konstantinopolis'i koruduğu bilinmektedir. Bu hat, tarih boyunca başkenti ve çevresini muhtemel saldırılara karşı korumak için kritik bir rol oynamıştır. Özellikle bu hat boyunca yapılan kaleler ve savunma yapıları, bölgenin stratejik önemini ve bu hattın geçilmesinin zorluğunu vurgulamaktadır (Bosworth, 1996: 123). Bu savunma hattı, Anadolu'nun iç kısımlarından başkente doğru olan yolları kontrol altında tutarak, başkentini güvenliğini sağlamış ve saldırıları önlemiştir.

Roma-Bizans döneminde Anadolu'da, ticari ve askeri olmak üzere iki ana yol bulunmaktaydı ve bu iki yolun da başlangıç noktasını Ankara oluşturuyordu (French, 1981: 16). Bu iki yolun uzun süre boyunca kullanıldığı bilinmektedir. 10. yüzyıl İslam coğrafyacıları, Malatya'dan Konstantinopolis'e giden askeri yol ile Tarsus'tan Konstantinopolis'e giden Hacı Yolu'nu belirlemiş ve Ankara'nın her iki yolun en önemli noktasında olduğunu vurgulamıştır (Makdisi, 1906: 150; İbn Havkal, 1938: 192, 195). Başka bir 12. yüzyıl coğrafyacı da Malatya-Konstantinopolis arasındaki yol üzerinde Ankara'dan bahsetmektedir. Bu durum, askeri yolun 12. yüzyılda da varlığını sürdürdüğünü göstermektedir (İdrisi, 1989: 813).

Bu bilgiler ışığında, Ankara gibi stratejik bir merkezin Türk hâkimiyetine geçişinin sessiz sedasız olması hiç akla yatkın değildir. Böylesine önemli bir değişimin dönem kaynaklarında belirgin izler bırakması beklenir. Eğer bir savaş veya çatışma yaşanmış olsaydı, bu durum dönemin kroniklerinde ayrıntılı olarak yer alırdı. Ancak, mevcut

kaynaklarda Ankara'nın Türklerin kontrolüne geçişine dair belirgin bir bahis bulunmamaktadır. Ayrıca, bölgede böyle bir savaşın olduğuna dair destekleyici arkeolojik veriler de mevcut değildir.

Ankara'da Türk/Selçuklu hâkimiyetinin en erken kanıtı, Zindan Kapı'nın arkasında bulunan Alaaddin Camisi'nde yer alan 1197/1198 tarihli minber kitabesidir. Bu kitabe, Selçuklu döneminin Ankara'da varlığını gösteren somut bir kanıttır. Bununla birlikte, kalede Türk akınlarına işaret eden herhangi bir yıkım ya da onarım tespit edilmemiştir. Ancak, bu durum, Türklerin kontrol altına almasının sessiz ve barışçıl bir geçişle gerçekleşmiş olabileceği ihtimalini güçlendirebilir.

Ankara Kostronundaki yapılar, Ankara'nın Türk gruplar tarafından el değiştirmesi sırasında bir savaşın olduğunu gösteren veriler sunmamaktadır. Kentteki binalar, yapıldıkları 9. yüzyılın ikinci yarısından sonra bir tahkim ya da onarım izi taşımamaktadır. Ayrıca, surların dışındaki yerleşimde bulunan yapılarda bile herhangi bir yeniden inşa izlenmemektedir (Peschlow, 2015).

1071'den sonra Bizans İmparatorluğu'nun doğu bölgelerinin kontrolünü kaybetmesi ve Türk tehdidi altında kıyı bölgeleriyle sınırlı kalması, Bizans için büyük bir darbe oldu. Ancak, I. Haçlı Seferi'nin Türkleri geri çekilmeye zorlaması ve özellikle I. Aleksios'un liderliğinde Bizans'ın tekrar güç kazanması, dengeleri değiştirdi. Bu dönemde Ankara'da bir yerel isyanın çıkması ve kargaşaya yol açması oldukça muhtemeldir. Çünkü, Bizans'ın stratejik öneme sahip bir kalesinin fethedildikten sonra sadece 200 kişilik bir Türk garnizonuna teslim edilmesi mantıklı görünmemektedir.

Bu bağlamda, 1073 yılında Aleksios'un kardeşini kurtarmak amacıyla Ankara'ya gelmesi sırasında, çevrede bulunan Türkmen liderinin kale arkhonuyla bir ittifak kurmuş olabileceği düşünülebilir. Bizanslılar ve Türkler arasında süregelen sınır mücadeleleri sırasında, imparatorluğun genelinde ve yerel düzeyde karşılıklı iletişim kurdukları bilinmektedir (Beihammer, 2022: 504). Bu durum, iki tarafın da kendi stratejik çıkarlarına hizmet eden karmaşık ve dinamik bir siyasi ilişki içinde olduklarını göstermektedir.

Danişmend-name'de, Ankara'nın fethini gerçekleştiren kişinin, Ankara arkhonu Kaytal'ın yeğeni Ahmet Sekis olduğu vurgulanmaktadır. Efsaneye göre, Ahmet Sekis, bir hileyle kaleye girmiş ve Artuhi'yi içeri alarak Ankara'nın fethini sağlamıştır (Melikoff, 1960: 239-240). Ahmet Sekis'in Danişmend'in hizmetine girmesini sağlayan koşullar tam olarak bilinmemekle birlikte, Danişmend-name'de belirtilen özellikler üzerinden bazı tahminlerde bulunabiliriz. Muhtemelen Ahmet Sekis, Bizans merkezi idaresiyle çatışma içinde olan, taşrada iktidarlarını sürdüren ve sosyal hiyerarşi içinde ayrıcalıklı bir gruba dâhildi. Bu durum, onun Danişmend'in ya da civarda bulunan Türkmen grupların liderinin yanında yer almasını ve Bizans'a karşı bir tutum geliştirmesini kolaylaştırmış olabilir.

Melik Danişmend'in bölgeye geldiğinde kendisine destek sağlayabilecek bir grup bulması, dikkate değer bir durumdur. Bu yerel güçlerin, Bizans merkezi otoritesi ile sorun yaşayan Ermeni gruplar olması muhtemeldir. Özellikle Kapadokya bölgesinde kurulan Danişmend hakimiyetinin yerli halkla kısa sürede kaynaştığı bilinmektedir. Danişmendli emirlerinin ölümü üzerine Ermeni toplumunun, kendi dini liderleri ölmüş gibi yas ilan etmesi, bu kaynaşmanın bir göstergesidir (Vryonis, 1971: 211). Bu durum, Melik Danişmend'in bölgedeki Ermeni toplumu ile yakın ilişkiler kurduğunu ve onların desteğini kazandığını açıkça ortaya koymaktadır.

Türkmen akınları, Anadolu'nun kaderinde önemli bir rol oynamıştır. Kahramanlık çağının zirvesinde olan bu göçebe-kırsal-savaşçı toplumun Hristiyanlar üzerindeki etkisi, Anadolu'nun değişimindeki temel unsurlardan biriydi (Vryonis, 1969-70: 251-308). Bizans Merkezi otoritenin tekrar bölgede hâkim olamayacağını düşünen toprağa bağlı feodaller, belli ölçüde yurt edinen ve yönetime dâhil olan Danişmend'in yanında yer almak istemiş olmalıdır. Bu durum, Danişmend-name'de Gavaris olarak geçen Gabraslar örneğinde kesindir⁵⁶.

⁵⁶ Danişmend-name'de Gabraslar için Bkn. 224b/2, 229a/9, 230a/11, 235a/3, 234a/14, 243a/15, 234b/2, 234a/10, 236/b1, 237b/4, 237b/10, 238a/3, 238a/12, 238a/13, 238b/2, 238b/4, 239a/12, 239b/5, 242b/7, 242b/9, 244b/2, 245a/6, 246a/2, 246a/5, 246a/10, 247a/11, 247a/12, 247b/4, 247b/5, 222b/5, 232a/13, 232b/2, 234a/1, 234b/11, 239a1, 239a/3, 247a/15, 249a/14, 247b/5 (Demir, 2002: 175-195).

Gabraslar, Ortodoks Hristiyan olan bir Bizans aristokrat ailesidir. Ancak, mevcut durumlarını korumak ve ellerindeki toprakları kaybetmemek adına Türkler ile her zaman iş birliği içinde olmuşlardır (Bryer, 1974: 180-181; Angold, 1995: 112; Cabri, 2018: 45-48). Bizans'ın güç kaybettiğini fark eden Gabraslar, sınırlarına yakın olan Anadolu'nun yeni hâkimi olan Türk beylikleri ile iş birliği yaparak Bizans'a karşı birtakım faaliyetlerde bulunmuşlardır. "Hasan ibn Gabras" örneğinde olduğu gibi Gabraslar önce Türkler ile iyi ilişkiler geliştirip, sonrasında ihtida ederek onların hizmetine girmişlerdir (Bryer, 1974: 177-211). Gabraslar'ın bu tür stratejik yaklaşımı, kendi varlıklarını ve topraklarını korumak adına çeşitli siyasi manevralar yapmalarını sağlamıştır.

Türk akınları öncesindeki Kapadokya'daki Bizans toplumu, o dönemin yerleşim düzenleri ve geçim uygulamalarını anlamak mevcut durumu değerlendirmek açısından oldukça önemlidir. Ancak, bu döneme dair anlatıların büyük bir kısmı, Müslüman baskınlarının tehdidi altında olan plato yaşamını yansıtan askeri metinlerden gelmektedir. Bu metinler, bölgenin o dönemdeki sosyal ve ekonomik yapısını anlamamıza yardımcı olmakla birlikte, sivil yaşam ve yerel toplum hakkında detaylı bilgi vermemektedir (Wilkinson, 2000: 242).

Ekonomik değişimler, büyük ölçekli ticaretin azalması, Konstantinopolis'e tahıl tedarikinin kesilmesi, özelleştirme ve toprak kayıpları gibi faktörler, Bizans İmparatorluğu'nu mali bir krize sürükledi. Bu kriz, *Curiales*'in (kasaba meclisi üyeleri) sorumluluklarını yerine getirmemesine ve kasabaların yerel elitler, piskoposlar ve kiliseler tarafından yönetilmesine yol açtı, böylece merkezi devletin harcamaları azaldı (Eger, 2017: 249).

Bu dönemde, Kapadokya'da ortaya çıkan bazı seçkin aileler, daha sonra Anadolu'da askeri aristokrasinin temelini oluşturdu. Kendi bölgelerinde oldukça bağımsız olan bu aileler, saraya ve imparatorluk sistemlerine yakın pozisyonlar, unvanlar ve görevlerle ilişkilidiler. Servetlerinin bir kısmı, imparatorluğa verdikleri hizmetler karşılığında aldıkları armağanlar ve yıllık altın ödemelerinden geliyordu. Ayrıca, İslam topraklarına yapılan baskınlara, tarım ve hayvancılığa ve özellikle at yetiştiriciliği ile servetlerini artırdılar (Brown, 1971: 85-90; Foss, 2007: 97-99; Durak, 2008: 368-370).

Bu askeri aristokrasinin yükseliş ve kökenleri, devletle etkileşimleri ve eyaletler içindeki coğrafi konumlarıyla derinden bağlantılıdır. Sınır bölgesi ekonomik ve siyasi koşulları, şüphesiz ki yerel güçlerinin gelişimini kolaylaştırmış ve himaye ve otorite ağlarının kurulmasına yardımcı olmuştur. Bu da yerel ticaret üzerinde kontrol sağlamalarına olanak tanımıştır (Tannous, 2010: 361-362).

Bu ailelerden bazıları Ermeni kökenlidir ve erken onuncu yüzyıla kadar güçlü ve bağımsız hale gelmiştir. İmparatorlar Nikiforos Fokas (963-969) ve İoannis Çimiskes (969-76) gibi sınırda askeri liderler olarak iktidara yükselmişler ve eyalet ordularının ve nesiller boyunca gelişen aile bağılıklarının desteğiyle hükümdara meydan okumuşlardır (Gregory, 2008: 75-78; Norwich, 1991: 335-341). Bardas Skleros, 976–979 yılları arası İmparator II. Basileios'a karşı yapılmış geniş çaplı isyana önderlik etmiştir (Psellus, 1966: 400).

Bu aileler, çoğu zaman Konstantinopolis hükümeti tarafından isyancı olarak görülse de onuncu yüzyılda Abbâsî halifeliğinin zayıflamasının ardından onlar gibi giyinip onlar gibi davranarak kendilerini Müslüman toplumuyla özdeşleştirdiler. Tanıdık otorite figürü olarak sınır bölgelerinde güçlendiler (Eger, 2017: 249-250).

Dynatoi, Bizans İmparatorluğu'nda önemli varlıklara ve arazi mülklerine sahip olan sivil, askeri ve dini (manastir dahil) bürokrasinin üst düzeylerini ifade eden yasal bir terimdi. Bu pozisyonlar genellikle kalıtsal değildi, ancak 10. ve 11. yüzyılların başlarında sınırlı sayıda aile kontrolü tamamen ele geçirmeye başlandı ve 11. yüzyılın ortalarına gelindiğinde kalıtsal bir aristokrasi oluşturdu (Cappel, 1991: 668-669). Kappadokia bölgesi Soğanlı Vadisinde bani yazılarıyla varlıkları tespit edilen Skepides ailesi bölgede kontrol edilemez bir güç haline gelmiş ve bölgenin Danişmend egemenliğinde de varlıklarını sürdürmüşlerdir (Ceylan, 2019: 290-292).

Anadolu'nun fethi sürecinde, Ankara özelinde yaşanan gelişmeler dikkate değerdir. Malazgirt Savaşı'nın ardından, bölgede Bizans otoritesinin zayıflamasıyla birlikte, Ankara ve çevresindeki ailelerin, bölgedeki Türk reisleriyle ilişki kurma eğilimleri üzerinde durulması gereken önemli bir durumdur. Bu dönemde, Ankara'nın stratejik konumu ve ekonomik önemi, bölgedeki güç mücadelelerini şekillendirmiştir. Türk

reisleri, Ankara'da yerel ailelerle iş birliği yaparak bölgedeki etkilerini artırmaya çalışmış olabilirler. Bu iş birliği, bölgenin siyasi dengelerini değiştirerek, Ankara'nın Türk hakimiyetine geçiş sürecini etkilemiş olmalıdır. Bu bağlamda, Ankara'nın el değiştirmesi sürecinde yerel ailelerin Türk reisleriyle ilişkilerinin rolü, bölgenin tarihindeki önemli bir dönemdir. Bu ilişkilerin detaylı bir şekilde incelenmesi, Ankara'nın Türk hakimiyetine geçiş sürecini ve bölgenin siyasi dönüşümünü daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir.

Diğer yandan İmparatorluğun temelini oluşturan Anadolu ve bunun kilit noktasında olan Ankara Bizans'ın kolay vazgeçeceği bir yer değildi. Ancak 11. yüzyılda Bizans'ın tekrar Tuna'ya kadar hâkim olması ve buradaki eyaletlerin yeniden canlanması zaten çok sorunlu olan Anadolu'nun yerini almasını sağladı. Türkmen grupların kontrolsüz saldırıları Anadolu'nun iç kısımlarında tarımı da yavaşlattı. Buradaki Bizanslılar ve Türkmenler kendi kaderlerine terk edildi (Lilie, 2005: 197-209).

Artık İmparatorluğun ilgisi Balkan eyaletlerine kaymıştı. Burası Anadolu'ya göre daha zengindi. Trabzon dışında Anadolu ekonomik açıdan çökmüştü. Kentler defalarca saldırılara maruz kalmış ve burada yaşayan halk kentleri terk etmişti. Boşalan alanlar kısmen yeniden iskân edilse de Türkmenler Anadolu'nun yaylalarını işgal etmiş ve kontrolsüz bir güç olarak dengeleri değiştirmişlerdi.

I. Manuel 1160'larda inşa ettirdiği kalelerin Bizans-Türk sınırından çok uzak bir alan olan kuzeybatı kıyılarında olması Bizans Anadolu'sundaki şartların ne kadar güvensiz ve değişken olduğunu göstermektedir (Deluigi, 2015: 77-98).

Anadolu'nun tarihi dokusunda, coğrafi faktörlerin önemli bir rol oynadığı açıktır. Konya Sultanlığı ve Bizans İmparatorluğu'nun kontrol edemediği bölgeler, özellikle Türkmen gruplarının yaşadığı Anadolu yayları gibi alanlardı. Bu bölgeler, Bizans tarafından neredeyse tamamen terkedilmişti ve Türkmen gruplar için uygun bir teritorya haline gelmişti. Diğer yandan, Bizans'ın kontrolünde olan bölgeler daha çok batıdaki verimli nehir vadileri ve Karadeniz'in sahil bölgeleriydi. Bizans İmparatorluğu, bu stratejik bölgeleri elinde tutmaya çalışıyor ve bu bölgelerdeki varlığını sürdürmeye

odaklanıyordu. Bu coğrafi farklılıklar, Anadolu'nun siyasi ve askeri dengelerini belirleyen önemli unsurlardan biriydi.

Ankara'nın kontrolünün artık zayıfladığı ve hatta gözden çıkarıldığı bir dönemde, bu bölgede yaşayan Türkmen grupları sessiz sedasız etki alanlarını genişletmeye başladılar. Özellikle Sivrihisar'dan Çankırı'ya kadar olan bölgede, bu grupların etkinlik gösterdiği düşünülmektedir. Burayı kontrol eden bir ya da birden fazla beyin varlığı muhtemeldir. Bu beyler, Ankara'nın yakınında bulunan bölgelerde güçlü bir nüfuz oluşturmuş ve bölgedeki siyasi ve askeri dengeleri etkilemiş olmalıdır.

Anadolu'nun genelinde olduğu gibi, Ankara'nın tarihi de genellikle Danişmend ve Selçuklu egemenliği üzerinden okunmaktadır. Daha Danişmend bölgede görülmeden önce Ankara çevresinde 1073-1074 yıllarında Türkmen grupların varlığından haberdarız. Olasılıkla Ankara'daki seçkinler ile iyi ilişkiler kurup bölgede hâkim güç olan bu beyler Anadolu'da güç dengelerini oluşturan Selçuklu ve Danişmend arasında kalarak baskın olan tarafa göre şekillenip mevcut durumlarını korumuşlardır. Danişmend'in kontrolü altında olan Niksar'da bir kitabe bunun ispatı niteliği taşır.

Niksar'da tespit edilebilen en erken tarihli kitabe burada bulunan bir mescitte yer almaktadır. 1160 yılında Emir Aydoğdu tarafından yaptırılmıştır (Çal, 1989: 20-24). Melik Salar Aydoğdu'nun kimliği hakkında yayınlarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Arapça mülk kelimesinden türeyen melik kelimesi, sultan olmayan ancak hanedana mensup kişilere verilen bir unvandır (TDK). Tarihi verilere göre, 1160 yılında bölge Danişmedlilerin kontrolü altındaydı. Ancak ne Selçuklu hanedanında ne de Danişmendlilerde Salar Aydoğdu adlı bir melikten bahsedilmemektedir.

Anadolu'daki erken dönem yapılarında benzer durumlarla sıkça karşılaşılmaktadır. Niksar'da bir caminin banisi olarak bilinen ve Melik unvanını kullanan Melik Salar Aydoğdu'nun, bölgedeki Türkmen gruplarından birinin lideri olabileceği düşüncesi akılda tutulmalıdır. Zira, bölgede güçlü bir konuma sahiptir ve cami gibi önemli bir yapının banisi olarak karşımıza çıkması, onun siyasi ve sosyal etkisini göstermektedir. Bu durum, Anadolu'nun erken dönemlerinde Türkmen liderlerinin yerel topluluklar

üzerindeki etkisini ve yapılan mimari eserler aracılığıyla gösterdikleri gücü yansıtmaktadır.

Ankara ve çevresinde bulunan yapılar da benzer bir durumu paylaşmaktadır. Bu yapılar, taşra için oldukça anıtsal nitelikte olup, banileri muhtemelen bölgeye en erken gelen Türkmen gruplarının çocukları veya torunlarıdır. Bu durum, bölgenin erken dönemlerinde Türkmen grupların bölgeye yerleşmesi ve burada güç kazanmasıyla ilişkilidir. Dolayısıyla, Ankara ve çevresindeki yapılar, Türkmenlerin bölgeye olan erken yerleşimlerinin ve siyasi etkilerinin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir.

5.1. BİZANS KAYNAKLARI NEDEN SESSİZ?

Tezimizin konusunu oluşturan dönemi anlatan Bizans kroniklerinde Ankara'nın fethi konusunda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bunun sebebini anlamak ve önerilerde bulunmak için dönem kroniklerinde Türkler ve onların Küçük Asya'daki faaliyetleri hakkında ne tür bilgiler verdiklerinden bahsetmek uygun olacaktır.

Söz konusu dönemdeki Bizans kaynakları çoğunlukla imparatorluk politikaları ve yöneticilerinden bahseder. Türk kıtalarının hareketliliğinden bağımsız bir konu olarak bahsedilmez. Merkezi otoriteyi tehdit eden ayaklanmalar çerçevesinde konuyu ele alır fakat kentlere yapılan saldırıların da kaydını tutar.

976'dan 1078'e kadar olan olayları anlatan Michael Psellos'un *Chronographia*'sı IV. Romanos'un seferini anlatırken Küçük Asya'daki düşmanlarından daha çok onun ruhsal durumuna odaklanır. Türkler hakkında verdiği bilgiler sınırlıdır (Michael Psellus, 7. Kitap).

Michael Attaleiates'in *Historia*'sı 1068'de Bizans ordusunun doğu seferinden 1071 Malazgirt yenilgisine kadarki dönemi oldukça ayrıntılı anlatır. Aynı zamanda 1071-1078 yılları arasındaki olayları detaylı bir biçimde ele alır ve Orta Anadolu ve Bitinya'daki Türkmen gruplardan sık sık söz eder. Botaneiates ve Kutalmışoğlu arasında yapılan ittifak ile ilgili bilgilere de detaylarıyla değinir (Attaleiates, 33-36, 59-195, 198-199, 206-207).

1070-1079 yıllarını anlatan Nikeforos Bryennios'un Hyle Historias/Tarihin Özü adlı eseri Eirene Dukaina'nın isteği üzerine olasılıkla 1137-38'deki vefatından önceki yıllarda yazılmıştır (Alexiad, 2008: 11-12). Bizans komutanı olan Nikeforos Bryennios olayların içinde olması sebebiyle daha farklı bir bakış açısıyla değerlendirmeler yapar. Yazarın anlatısının ana kaynağını Aleksios Komnenos ve ailesi oluştursa da Türkler ve Küçük Asya'daki davranışları hakkında detaylı bilgiler de verir. Babasının isyanını uzun uzun anlatan yazar Emir Basan, Kutalmışoğlu Süleyman ve Mansur gibi Türk Beylerin yaptıklarından bahseder (Bryennios, 88-129, 144-206, 236-250, 264-283).

1142 yılından sonra kaleme alındığı tahmin edilen Ioannes Zonaras'ın Epitome Historian/Tarihin Özeti adlı eseri 1040'tan 1118'e kadarki dönemi ele almaktadır. Özellikle Selçuklu ile Abbasi Halifeliği arasındaki ilişkiler ile ilgili farklı detaylar sunması açısından önemli olan eser Anadolu'daki Türk gruplar hakkında öncesinde yazınlara ek olacak bir şey sunmaz (Zonaras, 634-641,683-734, 756-758).

Önemli bir bölümü 1148 civarı yazıldığı tahmin edilen Anna Komnena'nın Alexiad/İmparator Alexios'un Destanı Küçük Asya'daki Türk grupların hareketliliğini anlamamız açısından oldukça önemli bir kaynaktır (Alexiad, 2008:6). Aleksios'un ilk yıllarını eşinin yazdığı eser üzerinden anlatan Anna, Türklere yeni bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Artık bu gruplar yağmacı topluluklar olmaktan çıkmış İznik, İzmir, Sinop, Gölyazı ve Selçuk gibi şehirlerde konumlanan ve çevresindeki bölgelere hâkim olan beylere dönüşmüştür. Yazar, 1080'lerden 1150'lere kadar olan dönem içerisinde yavaş yavaş ortaya çıkan Müslüman Türk beyliklerinin yapısını ve Bizans-Türk karşılaşmasını anlamamızı sağlamıştır (Alexiad, 11-19, 24-27, 60-62, 107-110, 114-116, 159-160, 186-199, 222-226, 255-257, 258-265, 283-284, 334-337, 443-449, 461-480).

Ioannes Kinnamos'un Manuel'in oğlu II. Alexios Komnenos (1180-1183) zamanında yazmış olduğu eseri ağırlıklı olarak 1118-1176 yılları arasındaki olayları anlatmaktadır. Ioannes Komnenos dönemini kısaca ele almakla yetinmiş ve Manuel dönemini oldukça ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Yazarın eseri 1176'daki Myriokephalon Savaşı sonrasında aniden kesilmiştir. Bundan sonraki sayfalar günümüze ulaşmamıştır (Altan, 2003: 169-176). Yazarın imparatorluk sekreteri olması kısmen veya bizzat tanıklık ettiği

savaşları anlatması açısından önemlidir (Kinnamos: 13-22, 30-31, 36, 38-56, 66-67, 72-86, 179-183, 188-202, 204-208, 238, 250- 251, 265-268, 271, 288-290,292-300).

Niketas Khoniates'in *Historia'sı*, II. Ioannes Komnenos devrine bizzat şahit olması ve Türk-Bizans ilişkilerinin bu döneme ayrıntılı bilgiler sunması açısından önemlidir (Khoniates, 1995: X). Eserde Türk beyliklerinin kendi iç meselerine ait çok fazla ayrıntı sunar. Eserde Bizans İmparatorluğu'nun zayıflamasından kaynaklı olumsuzlukları dile getirirken Türkmenlerin saldırılarından rahatsız olan ve kendi istekleriyle Selçuklu sultanlığına sığınan yerel isyancıların öykülerinden ve Küçük Asya'daki karışıklıklardan da uzun uzun bahseder (Khoniates, 1995, 40, 80-83, 121-123, 125-141).

Ankara'nın fethinin, Küçük Asya'nın stratejik bir merkezi olması nedeniyle çalışmamızda önemle vurgulandığına dikkat çekmek istiyoruz. Ancak, bu olayın Bizans kaynaklarında detaylı bir şekilde yer almaması, üzerinde durması gereken önemli bir konudur. Özellikle, stratejik bir öneme sahip bir şehrin savaş sonrasında ele geçirilmesi durumunda, olayın dönemin kroniklerinde geniş bir şekilde yer alması beklenirdi.

Bizans kaynaklarının bu konuda bilgi vermiyor olması, farklı bir görüşü de akıllara getirmektedir. Bizans yazarları, stratejik önemi büyük olan Ankara'nın Türklerin kontrolüne kolayca geçmesini hazmedemeyerek, bu olayı kayıtlarına geçirmekten çekinmiş olabilirler. Ancak Ioannes Kinnamos eserinde II. Ioannes ve I. Manuel'e övgüler yağdırsa da 1176 yılında Miryakefalon'daki Bizans yenilgisinden bahsetmekten kaçınmaz. Niketa Koniates Türk hükümdarlarının gayrimeşru gaspçılar olduğunu belirtmesine rağmen Miryakefalon öncesinde ve savaş esnasındaki yanlışları söylemekten geri kalmaz (Kinnamos, 2001: 34-49; Khoniates, 2004: 124-132).

Anna bir hükümdarın kızı olduğu halde Türk grupların liderlerine *bey* deme konusunda tereddüt yaşamaz. Yine daha sonra imparator olacak Aleksios 'un, Anadolu Beylerbeyi olan kardeşi Isaakios'un Türklerin eline esir düşmesi ve kurtulması kroniklerde yerini alır (Zonaras, 2008:143, Alexiad, 200: 6-8; Brayennios, 2008: 72, Atteitates,2012: 333-335).

5.2. TÜRK DÖNEMİ KAYNAKLARI NE DİYOR VE BUNUN ANALİZİ

Çalışmamızın konusunu oluşturan döneme tarihlenebilecek Türk dönemi kaynakları oldukça sınırlıdır. Bu dönemi anlatan kaynaklardan biri kimin tarafından yazıldığı bilinmeyen ve Farsça yazılmış bir eser olan Tarih-i Ali Selçuk/Anonim Selçukname'dir. Kronik, Selçukluların başlangıcından yıkılışına kadar ki sürenin kısa bir tarih özeti şeklindedir (Gök-Coşkun, 2014: 7-16; Kansoy, 2014: 335-338).

Kitabın onüçüncü yüzyılın sonlarında yazıldığı ve ondördüncü yüzyıl ortalarında yaşayan başka bir tarafından başına kısa bir giriş sonun da kronoloji sayfaları eklenerek yazıldığı düşünülmektedir (Özgüdenli, 2013: 270). Eser, II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246)'in saltanat yıllarını ve ondan sonrasını detaylı bir şekilde anlatsa da Anadolu'ya gelen Türk gruplar ve onların hareket sahası ile ilgili herhangi bir veri sunmaz.

el-Evâmirü'l-Alâiyyefi'l-umûri'l-Alâiyye ya da Selçuknâme, Anadolu Selçuklu devletinin 1192-1280 yılları arasındaki dönemini anlatmaktadır. Eser bilimsel bir tarih kitabı olmaktan öte bir vakayinâme özelliği taşımaktadır (Duda, 1958:1).

Anadolu Selçuklu tarihi hakkında çok önemli bir kaynak olmasına rağmen eserde dönemin olayları gerektiği şekilde anlatılmamış hatta bazen de hiç ele alınmamıştır. Kitapta oldukça çok kronolojik hata bulunmaktadır (Erzi, 1956: 712-718).

İbn Bibi, kitabı Alaaddin Ata Melik Cüveyni'nin talebi üzerine Tarih-i Cihangüşa'nın devamı niteliğinde yazdığını fakat yetirince bilgi sahibi olmadığı için Gıyaseddin Keyhüsrev'in zamanından başlamıştır. İbn Bibi durumu eserinin önsözünde şöyle anlatmaktadır;

“Vücudumu, söz sahiplerinin ve kalem ustalarının oklarına, sıradan ve seçkin kimselerin tenkitlerine ve kınamalarına hedef yaptım. İşe, büyük sultan Alaaddin Keykubad'ın babası büyük Sultan şehid Gıyaseddin Keyhüsrev'in -Allah onları affına kavuştursun- zamanından başladım. Çünkü Sultan Süleyman b. Kutalmış b. İsrail'in yönetimi nasıl ele aldığı konusunda Emir Mengücek, Emir Artuk ve

Emir Danişmend gibi büyük emirler hakkında kesin bilgim yoktu. Onlar hakkında yazılmış olan tarih kitaplarının anlaşılması çok zor olduğu için onlardan faydalanma imkânı da bulamadık. Üstelik eski zamanlardan gelen sözlü rivayetler ise, çelişkili ve tutarsız idi. Fakat bunların dışında Rum diyarında eski zamanlardan ve geçmiş devirlerden günümüze kadar olan olayları dikkatli bir gözleme ve güvenilir haberlere dayanarak anlattım. O konularda tafsilata ve ayrıntıya girdim” (İbn-Bibi, 1996: 29).

Bu yüzden de eser oldukça az bilgimiz olan Bizans’ın doğu vilayetlerinin Müslüman-Türk göçebeler ve savaşçılar tarafından nüfuz etmesi ve bunların kademeli olarak yeni siyasi-kültürel oluşumlara dönüşmesi süreci ile ilgili bize herhangi bir bilgi sunmamaktadır.

Yazıcıoğlu Ali tarafından on dördüncü yüzyılda yazılan Selçuk-name, Tevârih-i Âl-i Selçuk ve Oğuz-name gibi adlarla da anılmaktadır. Oğuz Türklerinin seceresine daha çok odaklandığı anlaşılan eserin Selçuklu tarihini anlatan üçüncü kısmı İbn Bibi’nin el-Evâmîrü’l-‘Alâ’iyye fi’l-Umûri’l-‘Alâ’iyye isimli eserinin çevirisidir (Demir, 59-60).

Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı tarafından 1323 yılında tamalanan Mûsâmeretü’l-Ahbâr ve Mûsâyeretü’l-Ahyâr daha çok Selçuklu’nun son zamanlarını yani Anadolu’nun İlhanlı hâkimiyetini anlatmaktadır. Kitabın üçüncü bölümünde, Anadolu Selçuklu Devleti’nin kuruluşundan II. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemine kadar olan bölüm sadece beş sayfada özetlenmiştir (Aksarayı, 2023: VI-XVII).

Kılıç Arslan’dan bahsedilen bölümde Ankara’nın fethi bahsi şu şekilde bahsedilmektedir;

“Yine Rum İmparatoru Ermiyanos, uzun bir süre sonra büyük bir kalabalık yaparak Çankırı ve Ankara’ya çıktı. O sırada iki şehir Müslümanlarındı. Her birinde Alp Arslan soyundan bir melik vardı. Ermiyanos o iki şehri kuşattı. Müslümanlar dara düşünce etraf meliklerine yardım istemek için haberciler gönderdiler. Etraf melikleri Kılıç Arslan’ın hizmetine yönelerek onun etrafında toplandılar. Oradan kâfirlerin üzerine yürüdüler. İslam ordusu geldiği zaman

Ermıyanos ankırı'yi almış, çok sayıda katliamda ve yağmada bulunmuştu. İslam ordusu ile yaptığı savaşta Kılıç Arslan zafer kazandı, kâfir ordusu bozguna uğradı. Kılıç Arslan, ankırı'yi aldıktan sonra Ankara'ya yürüdü. Ankara'yi da ele geçirdi. Oradan Konya'ya giderek orayı kurtardı ve saltanat tahtına oturdu” (Aksarayı, 2023: 21-22).

Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu tarihinin kısaca anlatıldığı üçüncü kısmın İran Selçukluları kısmının Nizam al-Tevarih adlı bir eseri kaynak olarak kullanmıştır (Köprülü, 1943: 390). Ancak, Anadolu Selçukluları ile ilgili kısımda teyit edilebilecek bir bilgi bulunmamaktadır. İbn Bibi'nin, karışık olduğunu düşündüğü için değinmek istemediği bu döneme ait bilgilerin güvenilirliği, 1323 yılında kaleme alınmış olan eserdeki anlatımın sorgulanmasını gerektirebilir.

Danişmend Gazi'nin kahramanlıklarını anlatan Danişmend-name, Kıssa-i Melik Danişmend ve Kitab-ı Melik Danişmend isimleri ile de bilinir (Melikoff, 1960: 53; Ocak, 1993: 478). Daha çok kahramanlık destanı olan bu eseri bir tarih kitabı olarak görmek doğru değildir.

SONUÇ

Araştırmanın temel odak noktası, 1071 Malazgirt Savaşı sonrasında Anadolu'ya yönelen Türk gruplarının hareketlerini Ankara'nın örneği üzerinden incelemektir. Bu kapsamlı analizde, Türkmen gruplarının 1071 sonrası Anadolu'daki yayılma süreçlerini anlayabilmek için, Türklerin Anadolu ile ilk temaslarının ve Bizans'ın Doğu sınırında yaşananların titizlikle analiz edilmesi gerekmektedir.

Anadolu'nun Türk hâkimiyetine girişi, 1071 Malazgirt Savaşı'nın ardından hız kazanmıştır. Bu dönemde, Türkmen grupları Anadolu'ya yerleşmiş ve bölgeyi kademeli olarak fethetmiştir. Ankara, bu sürecin anlaşılmasında önemli bir örnek teşkil etmektedir. Ankara ve çevresindeki Türk varlığı, bölgenin stratejik önemi ve kültürel zenginlikleriyle birlikte incelenerek, Türkmen gruplarının Anadolu'ya yayılma ve yerleşme süreçleri daha derinlemesine analiz edilmiştir.

Türk genişlemesi ve Türkleşme süreci, sadece Malazgirt Muharebesi gibi belirli bir olayla sınırlı değildir. Bu sürecin anlaşılması için coğrafi, ekonomik, sosyal ve kültürel faktörlerin tamamı göz önünde bulundurulmalıdır. Araştırma boyunca yapılan arazi çalışmaları ve kütüphane taramaları, Anadolu'nun Türk fethi, yerleşimi ve siyasi birleşmesinin uzun bir süreç olduğunu ve tam anlamıyla tamamlanmasının Malazgirt Meydan Muharebesi'nden yaklaşık dört yüz yıl sonra gerçekleştiğini göstermiştir.

Bu uzun soluklu süreçte, Türk fetihlerinin doğası, etkileri ve Anadolu'da yaşayan Hristiyan nüfusun entegrasyonu da ele alınarak Türk fetihlerinin karakteri ve sonuçları daha derinlemesine incelenmiştir. Bu analizler sonucunda, Bizans topraklarına gelenlerin ve bu topraklarda önceden yaşayanların ortak bir kültür oluşturarak her iki tarafa da yurt olacak yeni bir oluşumun ortaya çıktığı görülmüştür.

Anadolu'daki Türk akınları ve genişlemesi, yalnızca zengin Rum-Ortodoks toplulukları ve sorunlu göçebe grupları arasındaki ikili karşıtıklara odaklanarak anlaşılabilir. Bu sürecin nedenlerini açıklamak için, göçebe yaşam tarzlarının gelenekleri ve ihtiyaçlarıyla bağlantılı faktörlerin dikkate alınması gerekmektedir. Mevcut anlatılar

genellikle, yerleşik grupların göçebe grupları nasıl algıladığı ve etkileşimde bulunduğu odaklanırken, Türkmen gruplarının bakış açısını göz ardı eder. Ancak, Türkmen beyleri, insan güçlerini artırarak, yerleşik topluluklarla ilişkiler kurmuş ve yerli nüfusla yapılan anlaşmalarla beyliklerini kurmuşlardır.

Politik tutumlar, ideolojik teşvikler ve başarılı fetih stratejileri, Türk grupları arasında uyum, dayanışma ve ortak bir kimlik oluşturmuştur. Öncelikle, İran ve Irak'taki Selçuklu elitleri, Tuğrul Bey ve onun halefleri önderliğinde hanedanlık ve imparatorluk ideolojisi geliştirmiştir. Bu ideoloji, sultan unvanını benimseyerek ve Abbasi halifeliğinin otoritesi tarafından meşrulaştırılan Sünni İslam'ın koruyucuları olarak Müslüman dünyasında liderlik yaparak İslam'ın merkezi topraklarında fetihler gerçekleştirmiştir. Benzer bir süreç, Anadolu'da da yaşanmış, Türk beyleri, Selçuklu klanına sadık kalarak, bu ideolojiyi Anadolu'nun Bizans-Ermeni bölgelerine taşıyarak güç merkezlerini kurmuşlardır.

Bu grupların büyüklüğü hakkında kesin verilere ulaşmak zordur. Kaynaklarda ailelerin savaşçılarla birlikte hareket ettiği bilgisi sınırlıdır ve bu durum, savaşçılar güçlendirilmiş kamplar ve kalıcı kaleler elde ettikçe aile üyelerinin de katıldığı şekilde varsayılmaktadır. Bu geçiş, başlangıçta Diyarbakır eyaletinde, daha sonra Ermenistan yüksek yaylalarında ve sonrasında Suriye ve Filistin bölgelerinde gerçekleşmiştir. Batı ve orta Anadolu'nun kırsal bölgelerinde ise Türk varlığının 1070'lerden itibaren belgelendiği bilinmektedir.

1057'den itibaren Bizans'ın idari ve askeri yapılarının zayıflaması, yerel beylerin ve yabancı paralı asker gruplarının Konstantinopolis'ten bağımsız hareket etmesine olanak tanıdı. Bu durum, Türk akıncılarının sınır bölgelerindeki yerel halkla iletişimini kolaylaştırarak Bizans topraklarına rahatlıkla girmelerine imkân verdi. Göçmenlerin ne ölçüde göçebe yaşam tarzını devam ettirdiği veya yerleşik yaşama geçtiği tam olarak bilinmemekle birlikte, Türklerin yeni ortamlarına hızla uyum sağladığı ve yerel nüfus üzerinde hakimiyet kurarak kent merkezlerini ele geçirmeye başladığı düşünülmektedir.

Anadolu'da kentlerin kontrolünü ele geçirmek zaman almış olsa da bölgedeki genel istikrarsızlık, Türklerin kırsal alanlarda zenginlik biriktirip güçlenmelerine neden oldu.

Bu kargaşa ortamında, Türk savaşçılar Bizans isyancılarına ve imparatorluk hükümetine hizmet etti. Bizans, Ermeni ve Suriyeli nüfuslar ise Türk beylerinden koruma talep etti veya onlarla ittifaklar kurdu. Bu süreçte, askeri faaliyetler ile kalıcı yerleşim ve toprak yönetimi unsurları arasında net bir ayırım yapmak önemlidir. Baskınlar ve saldırılar, genellikle toprak ele geçirme amacını taşımadan gelir elde etmeye yöneliktir. Ancak, bu eylemler yerleşim veya toprak kontrolü hedefiyle gerçekleştirilmeyordu.

Türklerin kırsal yaşamdan kentsel varlığa geçişi ani veya hızlı bir süreç olmadı; aksine, yerli gruplar ve göçmenler arasında başarılı etkileşimler ve ortak hedeflerle kolaylaşan aşamalı bir süreçti. Bu geçiş sürecinde, Türk grupları yerel yönetim yapılarına entegre olabilir, ticaret yoluyla ekonomik ilişkiler geliştirebilir ve yerel kültürlerle etkileşime geçebilirlerdi. Bu, Türklerin toplumun bir parçası haline gelmesini ve kendi kültürel kimliklerini koruyarak yerleşik yaşama uyum sağlamalarını sağladı. Bu tür etkileşimler, zamanla kentsel ve kırsal alanlar arasında daha sağlam ve sürdürülebilir ilişkilerin kurulmasına yardımcı oldu.

Anadolu'nun Türkleşme süreci genellikle Selçuklu ve Danişmendliler üzerinden yazılmış, ancak 1071 sonrası bölgeye gelen Türkmen liderlerin katkıları üzerinde yeterince durulmamıştır. Ankara ve çevresinden elde edilen arkeolojik veriler, bu bölgenin ilk Türk sakinlerinin Türkmenler olduğunu göstermektedir. Beypazarı'na adını veren bey ve adını yayınlardan takip edemediğimiz diğer beylerin kontrolündeki bu Türkmen grupları, Gündül'de bulunan kurganlarda gömülü olup taşra için anıtsal kabul edilebilecek yapılar inşa etmişlerdir. Bu topluluklar, yayınlarda bahsedildiği gibi sadece tipik askeri iktalar değil, aynı zamanda bölgenin asıl kontrolünü elinde tutan güçlerdir. Sultanlık maiyetinde olduğu söylenen toprakların gerçek sahipleri bu Türkmen gruplarıdır.

Ankara'nın ilk Türk sakinleri olan bu Türkmen liderler, yerel yönetimde ve kültürel gelişimde önemli rol oynamışlardır. Beypazarı ve Gündül gibi yerlerdeki arkeolojik buluntular, bu liderlerin bölgede kalıcı ve etkili bir varlık oluşturduklarını göstermektedir. Bu Türkmen gruplarının inşa ettikleri anıtsal yapılar, onların sadece askeri değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel yaşamda da önemli bir yere sahip olduklarını kanıtlamaktadır. Sultanlık maiyetinde görünen bu toprakların asıl kontrolü,

bu Türkmen liderlerin elinde bulunmaktaydı ve onlar, yerel halkla kurdukları ilişkiler ve inşa ettikleri yapılar aracılığıyla bölgede kalıcı bir Türk varlığı tesis etmişlerdir.

Ankara'nın Türk hakimiyetine geçişiyle ilgili net bir tarih bulunmamakla birlikte, genel kabul gören görüş, kentin 1073 yılında Selçuklu kontrolüne geçtiğidir. Bizans kaynaklarına göre, 1073 yılında Aleksios, kardeşini kurtarmak amacıyla Ankara Kalesi'ne geldiğinde çevrede Türk gruplarının kamp kurduğu belirtilmektedir. Ancak, bu dönemde Ankara'nın tamamen Türklerin eline geçmediği, sadece dışarıdaki Türk unsurlarının kent için tehdit oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Bazı araştırmacılar, Ankara'nın ilk Türk hakimlerinin Danişmendliler olabileceğini öne sürerken, diğerleri Kutalmışoğlu Mansur ya da Artuk Bey tarafından fethedildiğini iddia etmektedir. Danişmend-name'de Emir Artuk'un Ankara'yı fethettiği belirtilse de bu eserde anlatılan olayların tarihsel doğruluğu tartışmalıdır. Bu yüzden, Artuk Bey'in 1073 yılında Ankara'yı fethettiği yönündeki iddialar da kesin bilimsel verilere dayanmamaktadır. Bizans kaynakları, kent surları dışında Türk gruplarının varlığına işaret etmekte, ancak kentin kesin olarak kim tarafından ve ne zaman fethedildiğine dair açık bir bilgi sunmamaktadır.

Ankara'nın Türk hakimiyetine geçişi karmaşık ve belirsizdir. Ankara'nın bir savaş sonrasında fethedilmediği kesindir. Çünkü bu kadar önemli bir olayın kaydedilmemiş olması olası görünmemektedir. Ancak, bazı kaynaklar I. Kılıç Arslan'ın 1092-1107 yılları arasında Ankara'yı ele geçirdiğini iddia etmektedir. Bu bilgi sadece Aksaray'de geçmektedir ve doğruluğu tartışmalıdır.

Birinci Haçlı Seferi tarihçisi Albert d'Aix'in anlatımına göre, 1101 yılında Raymond de Toulouse'un idaresindeki Haçlı ordusu Ankara'ya varmış, az sayıda Türk'ü öldürüp kenti Bizans'a teslim etmiştir. Bu durumda, Ankara'nın daha önce Türklerin eline geçtiği varsayılabilir.

1127'de Danişmend Emir Gazi'nin Ankara'yı Melik Arap'tan aldığına dair bilgiler bulunmaktadır. Ancak, Süryani Mihail ve Abu'l Farac'ın kroniklerinden elde edildiği söylenen bu bilginin ilgili kaynaklarda bulunmaması dikkat çekicidir. Ancak bu bilgiler

Ankara hakkında yapılan çalışmalarda kontrol edilmeden aynen kullanılmış ve Ankara'nın tekrar Türk hakimiyetine geçtiği tarih olarak kabul edilmiştir.

Ankara'nın fethiyle ilgili olarak dönemin kaynaklarında net bilgilere rastlanmamaktadır. Bu durum, şehrin kim tarafından ve ne zaman fethedildiği konusunda kesin bir sonuca ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Emir Arap'ın Ankara'ya sığınması ve şehrin kontrolüyle ilgili çeşitli iddialar, dönemin kroniklerinde doğrulanmamaktadır. Dolayısıyla, Ankara'nın fethi ve bu süreçte yaşananlar hakkında daha sağlam bir değerlendirme yapmak için mevcut kaynakların dikkatli bir şekilde incelenmesi ve yorumlanması gerekmektedir. Bu belirsizlik, konuya daha ihtiyatlı yaklaşılmasını ve farklı olasılıkların göz önünde bulundurulmasını zorunlu kılmıştır.

Ankara, tarihi boyunca stratejik bir merkez olmuştur ve Anadolu'nun önemli bir şehri olarak konumunu korumuştur. Roma-Bizans döneminde, başkente yönelik olası saldırıları engelleyen koruma hatlarıyla önemli bir rol oynamıştır. Bununla birlikte, Bizans döneminde ve sonrasında Ankara'nın askeri, ticari ve entelektüel bir merkez olarak önemi süregelmiştir.

Böylesine önemli bir kentin el değiştirmesinin Bizans kaynaklarında izinin sürülememesi bu geçişin sessiz ve barışçıl bir şekilde gerçekleştiğini göstermektedir. Türkmen akınları, Anadolu'nun tarihinde önemli bir rol oynamıştır ve özellikle Bizans topraklarında önemli değişimlere neden olmuştur. Gabraslar gibi Bizanslı aristokrat aileler, Türklerle iş birliği yaparak kendi varlıklarını korumuşlardır. Bu iş birliği, sınırlarına yakın bölgelerdeki yeni Türk beylikleriyle kurulmuştur. Bu dönemde askeri aristokrasi yükselmiş ve bazı aileler, Bizans topraklarının önemli bir parçası haline gelmiştir. Bu aileler hem Bizans hem de Müslüman toplumlarla ilişkiler kurmuş ve sınır bölgelerinde güçlenmiştir. Dynatoi olarak adlandırılan aristokrat aileler, 10. ve 11. yüzyıllarda varlıklarını kalıcı hale getirmiş ve bölgedeki kontrolü ele geçirmiştir.

Anadolu'nun fethi sürecinde, Ankara'nın stratejik konumu ve ekonomik önemi bölgedeki güç mücadelelerini şekillendirdi. Malazgirt Savaşı'nın ardından, Ankara ve çevresindeki yerel ailelerin Türk reisleriyle iş birliği yapması, bölgenin siyasi dengelerini değiştirerek Ankara'nın Türk hakimiyetine geçiş sürecini etkiledi. Bu iş

birliği, Türkmen gruplarının kontrolsüz saldırıları ve Bizans'ın Anadolu'ya olan ilgisinin azalmasıyla daha da güçlendi. Anadolu'nun iç kısımlarında tarımın yavaşlaması, bölgedeki dengelerin değişmesine ve Türkmen gruplarının kontrolünün artmasına neden oldu.

Bizans İmparatorluğu'nun kontrolü, özellikle Anadolu'nun verimli nehir vadileri ve Karadeniz'in sahil bölgeleri gibi stratejik bölgelerde yoğunlaşmıştı. Ancak, Konya Sultanlığı ve diğer Türkmen gruplarının bulunduğu Anadolu yayları gibi alanlar kontrol altına alınamamıştı. Bu coğrafi farklılıklar, Anadolu'nun siyasi ve askeri dengelerini belirleyen önemli unsurlardan biriydi. I. Manuel'in 1160'larda inşa ettirdiği kalelerin, Bizans-Türk sınırından uzakta olması, Anadolu'nun güvensiz ve değişken doğasını göstermektedir.

Bu dönemde, Bizans'ın Anadolu'daki varlığı zayıflarken, Türkmen gruplarının gücü arttı ve Anadolu'nun tarihi dokusunu şekillendirdi. Türkmen gruplarının kontrolü altındaki bölgeler, Bizans'ın neredeyse tamamen terk ettiği ve Türkmen gruplarının uygun bir teritorya olarak gördüğü alanlardı.

Ankara'nın kontrolünün artık zayıfladığı ve hatta gözden çıkarıldığı bir dönemde, bu bölgede yaşayan Türkmen grupları sessiz sedasız etki alanlarını genişletmeye başladılar. Özellikle Sivrihisar'dan Çankırı'ya kadar olan bölgede, bu grupların etkinlik gösterdiği düşünülmektedir. Burayı kontrol eden bir ya da birden fazla beyin varlığı muhtemeldir. Bu beyler, Ankara'nın yakınında bulunan bölgelerde güçlü bir nüfuz oluşturmuş ve bölgedeki siyasi ve askeri dengeleri etkilemiş olmalıdır.

Anadolu'nun genelinde olduğu gibi, Ankara'nın tarihi de genellikle Danişmend ve Selçuklu egemenliği üzerinden okunmaktadır. Daha Danişmend bölgede görülmeden önce Ankara çevresinde 1073-1074 yıllarında Türkmen grupların varlığından haberdarız. Olasılıkla Ankara'daki seçkinler ile iyi ilişkiler kurup bölgede hâkim güç olan bu beyler Anadolu'da güç dengelerini oluşturan Selçuklu ve Danişmend arasında kalarak baskın olan tarafa göre şekillenip mevcut durumlarını korumuşlardır. Danişmend'in kontrolü altında olan Niksar'da bir kitabe bunun ispatı niteliği taşır.

Niksar'da tespit edilebilen en erken tarihli kitabe burada bulunan bir mescitte yer almaktadır. 1160 yılında Emir Aydoğdu tarafından yaptırılmıştır (Çal, 1989: 20-24). Melik Salar Aydoğdu'nun kimliği hakkında yayınlarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Arapça mülk kelimesinden türeyen melik kelimesi, sultan olmayan ancak hanedana mensup kişilere verilen bir unvandır (TDK). Tarihi verilere göre, 1160 yılında bölge Danişmedlilerin kontrolü altındaydı. Ancak ne Selçuklu hanedanında ne de Danişmendlilerde Salar Aydoğdu adlı bir melikten bahsedilmemektedir.

Anadolu'daki erken dönem yapılarında benzer durumlarla sıkça karşılaşılmaktadır. Niksar'da bir caminin banisi olarak bilinen ve Melik unvanını kullanan Melik Salar Aydoğdu'nun, bölgedeki Türkmen gruplarından birinin lideri olabileceği düşüncesi akılda tutulmalıdır. Zira, bölgede güçlü bir konuma sahiptir ve cami gibi önemli bir yapının banisi olarak karşımıza çıkması, onun siyasi ve sosyal etkisini göstermektedir. Bu durum, Anadolu'nun erken dönemlerinde Türkmen liderlerinin yerel topluluklar üzerindeki etkisini ve yapılan mimari eserler aracılığıyla gösterdikleri gücü yansıtmaktadır.

Ankara ve çevresinde bulunan yapılar da benzer bir durumu paylaşmaktadır. Bu yapılar, taşra için oldukça anıtsal nitelikte olup, banileri muhtemelen bölgeye en erken gelen Türkmen gruplarının çocukları veya torunlarıdır. Bu durum, bölgenin erken dönemlerinde Türkmen grupların bölgeye yerleşmesi ve burada güç kazanmasıyla ilişkilidir. Dolayısıyla, Ankara ve çevresindeki yapılar, Türkmenlerin bölgeye olan erken yerleşimlerinin ve siyasi etkilerinin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Abdi-Zâde, Hüseyin. (1986). *Amasya Tarihi*. Ankara: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.
- Acar, D. (Ed.) *Tarihi İpek Yolu'nda Ankara*. Ankara: Ankara Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Adji, M. (2002). *Kıpçaklar (Türklerin ve Büyük Bozkırın Kadim Tarihi)*, Ankara.
- Ağaoğlu, Z. (2009). *Dini Ziyaret Yerleri ve Halk İnanışları Açısından Kızılcahamam-Çamlıdere*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi.
- Ahmet Naif Efendi, (1987). *Kayseri Tarihi (Mir'at-İ Kayseriyye)*, Kayseri: Kayseri Özel İdare Müdürlüğü.
- Akar, H. ve Güneş, H.M. (2002). *Niksar'da Vakıflar ve Tarihi Eserler*. Tokat: Niksar Belediyesi.
- Akçura, T. (1971). *Ankara, Türkiye Cumhuriyeti'nin Başkenti Hakkında Monografik Bir Araştırma*. Ankara: ODTÜ Yayınları.
- Akok, M. ve Pençe, N. (1995). "Ankara istasyonunda bulunan Bizans devri mezarının nakli". *Bellekten, Cilt: 5 (20) 617-22*.
- Akpolat, M.S. ve Eser, E. (Ed.) (2004). *Ankara Başkentini Tarihi, Arkeolojisi ve Mimarisi*. Ankara: Nural Matbaacılık.
- Aksarayi, Kerimüddin Mahmud. (1943). *Selçuki Devletleri Tarihi*. (M. N. Gençosman, çev.), Ankara: TTK Yayınları.
- Aksarayi, Kerimüddin Mahmud. (2000). *Müsmeretü'l-Ahbar*. (M. Öztürk, Trans.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Aksoy, H. (2020). 394/395 Yılı Hunların Anadolu Akını. İçinde Y. E. Tansü (Ed.), *Ahmed Cevad Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-V* (ss. 119-142). Gaziantep: İKSAD Publishing House.
- Aksoy, M. (2011). Tarihi kültürel süreç içinde dil-kimlik ve Türk damgaları. *Türk Yurdu*, 133-140.
- Aksu, H. E. (2021). "Kültür Aktarımı ve Mekân: Yunus Emre Mezarları". *Millî Folklor*, (13)32-50.
- Akşin, S. (1997). *Türkiye Tarihi 1- Osmanlı Devletine Kadar Türkler*. İstanbul: Cem Tarih Yayınları.
- Akşit, A. (2014). Selçuklular devrinde kent iskânı ve mahalleler. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 67-88.
- Akşit, A. (2018). Arslanhane Camii'nin İnşa Tarihine Dair Notlar. *USAD*, 9, 172-180.
- Akyol, H. (2014). *Roma-Bizans Döneminde Ankara (Siyasî, Fizikî, İdarî, Sosyo-Ekonomik ve Dinî Yapı)*, (Basılmamış Doktora Tezi). Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
- Akyol, H. (2016). *Ankara'nın Türk Hâkimiyetine Girişi ve Şehrin İlk Türk Fatihî*. *Bellekten*, 80 (289), 757-772. DOI: 10.37879/bellekten.2016.757
- Akyol, H. (2022). *Roma-Bizans döneminde Ankara: Siyasi, fiziki, idari, sosyo-ekonomik ve dini yapı*. Türk Tarih Kurumu.
- Akyol, H. (2024). Ankara'nın 1101 yılı sonrası yeniden Türk hâkimiyetine girişi. *Yıl*, 11(1), 666-676.
- Akyüz, J. (2003). *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesi İçinde XVIII. Yüzyılda Ankara (Şer'îye Sicillerinin Sayısal ve Muhteva Analiz Denemesi)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Çağ Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.

- Alaatin Ata Melik, Cuveyni. (2013). *Tarih-i Cihan Güşâ*. (M. Öztürk, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Alandağlı, M. (2018). *Tapu Tahrir, Nüfus ve Temettuat Defterleri Verilerinde Etimesgut'un Lokalizasyon, Nüfus ve Ekonomik Geçmişi. Uluslararası Tarihte Etimesgut Sempozyumu (UTES)*, 11-30.
- Albek, S. (1991). *Dorylaion'dan Eskişehir'e*, Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırmalar Vakfı, Eskişehir.
- Albert of Aachen. (2009). *Historia Ierosolimitana*, Editör ve İngilizceye Tercüme Eden: Susan B. Edgington, *History of The Journey to Jerusalem*, Clarendon Press, Oxford.
- Aldan, M. (1965). *Türlü Yönleri İle Ayaş (Bir Meskûn Yer İncelemesi)*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Aleksios, G. ve Savvides, C. (1999). "Byzantium's Oriental Front in the First Part of the Thirteenth Century: The Empires of Nicaea and Trapezous (Trebizond) in View of the Seljuk and Mongol Menace". Atina: Vyzantino Tonrkika Meletemata.
- Alpaslan, S. ve Vardar, L. E. (2002). 'Galatia'da Bizans dönemi kayaya oyma örnekler', *VI. Orta çağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları*: 27-39.
- Altan, E. (2002). Myriokcphalon (Karamıkbeli) Savaşı'nın Anadolu Türk Tarihindeki Yeri. *Türkler*, (6) 630-634.
- Altan, E. (2011). *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*. *Tarih Dergisi* (38), 169-176.
- Altınsapan, E. (1999). *Ortaçağ'da Eskişehir ve Çevresinde Türk Sanatı (11.-15. Yüzyıllar Mimarisi)* (Doktora tezi). Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.

- Altınsapan, E. (1999). *Ortaçağ'da Eskişehir ve Çevresinde Türk Sanatı (11.-15. Yüzyıllar Mimarisi)*. Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: Eskişehir.
- Altun, A. (2011). *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*. Mardin: Mardin Valiliği.
- ANB Mimarlık Müşavirlik İnşaat ve Tic. Ltd. Şti. (2008). Arslanhane (Ahi Şerafettin) Camii ve Türbesi Rölöve, Restitüsyon, Restorasyon, Elektrik, Peyzaj ve Statik Projeleri. Ankara.
- Anderson, W. (2008). "Settlement Change in Byzantine Galatia: An Assessment of Finds from the General Survey of Central Anatolia." *Anatolian Archaeological Studies*, 17, 233-240.
- Angold, M. (1984). *The Byzantine Empire, 1025-1204: A Political History* (First Edition). London, New York: Longman.
- Angold, M. (1985). The Shaping of the Medieval Byzantine City. *Byzantinische Zeitschrift*, 1-37.
- Angold, M. (1995). *Church and Society in Byzantium under the Comneni (1081-1261)*. Cambridge University Press.
- Angold, M. J. (1997). *The Byzantine Empire 1025 – 1204; A Political History*, New York.
- Ankara Büyük Şehir Belediyesi Yayınları. (2014) *Ankara Vilayeti Salnamesi (cilt 1-13)*.
- Sâlnâme-i Resmîsi, Ankara Vilayeti. (1907). Hazırlayanlar: Emiroğlu, K., Yüksel, A., Türkoğlu, Ö., & Coşkun, E. Ankara: Ankara İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Anonim Süryani Vakayinamesi (Nşr. JB Chabot). (1918). *Chronicon (syriacum) ad annum chr. 1203/4 pertinens*. CSCO, Paris, 89-90.
- Anonim. (2007). *Tarih İçinde Ankara*. Ankara: Şehir Kitapları.

- Anonim. (2014). *Tarih-i Âl-i Selçuk (Selçuknâme)*. (H. İ. Gök & F. Coşguner, Çev. & Ed.). Ankara: Atıf Yayınları.
- Arık, R.O. (1956). *Ankara-Konya, Eskişehir-Yazılıkhaya Gezileri*. Ankara: Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Arslan, M. ve Aydın, M. (2010). Ankara Maltepe Kurtarma Kazısı. *19. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu* (ss. 305-326).
- Aslanapa, O. (1973). *Türk Sanatı II*. İstanbul: İnkılap ve Aka Yayınları.
- Aslanapa, O. (2015). *Türk Sanatı*. İstanbul.
- Ateş, E. (2017). Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları Anadolu Türk Göçleri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII (2), 363-390.
- Avcı, C. (2007). Sugûr. In Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (37) 473. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.
- Avcıoğlu, D. (1994). *Türklerin Tarihi (Cilt 1-2-3)*. İstanbul: Tekin Yayınları.
- Aydın, S., et al. (2005). *Küçük Asya'nın Bin Yüzü: Ankara*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Aydoğan, Z. (2012). Creating an ideal self: Representations of infidels in the late medieval Anatolian frontier narratives. *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, 40, 101-119.
- Aydoğan, Z. (2016). Changing perceptions along the frontiers: The moving frontier with Rum in late medieval Anatolian frontier narratives. In E. H. Erdem & S. Faroqhi (Eds.), *In the Ottoman Realm: Empire and Identity, 13th to 20th Centuries* (29-38). İstanbul: Isis Press.
- Aykut, S. N. (2000). *Türkiye Selçuklu Sikkeleri, 1:1.Mesud'dan 1.Keykubad'a Kadar (510-616/1116-1220)*. İstanbul.

- Ayönü, Y. (2007). "Batı Anadolu'da Bizanslı Yerel Hâkimlerin Bağımsızlık Hareketleri." *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 42, 141-154.
- Ayönü, Y. (2015). "İslam ve Bizans Kaynaklarına Göre Antiokheia Savaşı". *Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-12.
- Ayverdi, E. H. (1982). *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk (CIV)*. İstanbul.
- Bakırcı, Ö. (2006). "Kitabeler, Vakfiyeler ve Yazarlar", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 2. Cilt içinde*, der Peker ve Biliciss. 9-13.
- Barber, M., Edberry, W.P., Hously, N. & Jackson, P. (2008). *The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Kâmil fi'l Ta'rikh*. (Cilt 1-2-3). Great Britain: MPG Books.
- Barnes, H. ve Whittow, M. (1998). "Medieval Castles: Antioch on the Maeander". *Anatolian Archaeology*, 4, 17-18.
- Baskıncı, M. M. (2009). *Bizans Döneminde Anadolu. İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)*. Phoenix.
- Başar, F. (2020). "Mihaloğulları". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, (30), 24-25.
- Baştaş, Ş. (1941). Sabir Türkleri. *Belleten*, 5(17-18), 53-100.
- Baştürk, Y. (2021). *Doğan Arslan Mescidi Duvar Yüzeylerindeki Tasvirler* (Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı). Denizli.
- Batur, E. (1994). *Ankara Ankara*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Baykara, T. (1969). *Denizli Tarihi*. İstanbul.
- Baykara, T. (1986). "Niksar Kalesi ve Tarihi". *Türk Kültürü ve Araştırmaları*, Pr. Dr. Hamit Zübeyr Koşar Anasına Armağan, Ankara, 77-95.

- Baykara, T. (1988). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Baykara, T. (2000). *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadî Tarihi, (XI-XIV. Yüzyıllar)*. Ankara: TDV. Yay.
- Bayram, M. (2016). *Şeyh Evhadü'd-din Hâmid El-Kirmâni ve Menâkıb-Nâmesi*. İstanbul: Çizgi Kitabevi.
- Bayram, S. (1994). Amasya-Taşova-Alparslan Beldesi Seyyid Nureddin Alparslan er-Rufai'nin 655 H. / 1257 M. Tarihli Arapça Vakfiyesi Tercümesi ile 996 H. /1588 M. Tarihli Seyyid Fettah Veli Silsile-namesi. *Vakıflar Dergisi*, 23, 31-74.
- Bayram, S. ve Karabacak, H. (1981). *Sâhib Atâ Fahrü'd-dîn Ali'nin Konya, imaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri*. *Vakıflar Dergisi*, 13, 31-70.
- Bayram, S. ve Mert, Y.L. (1998). *Cumhuriyetin 75. Yılında Vakıf Eserleri Ankara*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Bayrı, B. (2020). *Warriors, martyrs, and dervishes: Moving frontiers, shifting identities in the land of Rome (13th–15th centuries)*. Brill.
- Beaton, R. (1993). An epic in the making? The early versions of Digenes Akrites. In R. Beaton & D. Ricks (Eds.), *Digenes Akrites: New approaches to Byzantine heroic poetry* (pp. 55–72). Aldershot and Brookfield, VT.
- Beihammer, A. D. (2008). Eastern Mediterranean diplomatics: The present state of research. In A. D. Beihammer, M. G. Parani, & C. D. Schabel (Eds.), *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000–1500: Aspects of cross-cultural communication* (pp. 1–27). Leiden: Boston.
- Beihammer, A. D. (2011). Defection across the border of Islam and Christianity: Apostasy and cross-cultural interaction in Byzantine-Seljuk relations. *Speculum*, 86(3), 597-651.

- Beihammer, A. D. (2017). *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia, ca. 1040 – 1130*. Routledge.
- Beihammer, A. D. (2023). The Byzantine–Muslim frontier from the Arab conquests to the arrival of the Seljuk Turks. In D. G. Tor & A. D. Beihammer (Eds.), *The Islamic–Byzantine border in history: From the rise of Islam to the end of the Crusades* (pp. 33–71). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Belke, K. (1996). *Paphlagonian und Honorias, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 249.Band, Tabula Imperii Byzantini 9*. Wien.
- Belle, K. ve Restle, M. (1984). *Galatien und Lykaonien, TIB 4, Wien: 224, 228-229*.
- Beyazıt, M. (2018). *Aizanoi Zeus Tapınağı'ndaki Türk İzleri*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- Bilgi, N. (2022). Emre Sultan Köyü'nün Yunus Emre ile ilişkilendirilmesi meselesi ve 19. yüzyılın ortalarındaki sosyal ve ekonomik yapısı. *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 193-231.
- Bilindir, S. (2016). Dokuzuncu ve onuncu yüzyılda Sugur-eş'şam sınır hattının Halep'e gerilemesi süreci ve Türklerin bölgedeki faaliyetleri. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 3(6), 241-247.
- Blair, S. S. (1990). Sufi saints and shrine architecture in the early fourteenth century. *Muqarnas*, 7, 35-49.
- Bonner, M. (1996). *Aristocratic Violence and Holy War: Studies in the Jihad and Arab–Byzantine Frontier*. American Oriental Society.
- Bostan, M. H. (2007). “Niksar”, *DİA*, XXXIII, 119-122.
- Bosworth, C. E. (1992). The City of Tarsus and the Arab–Byzantine Frontiers in Early and Middle 'Abbāsīd Times. *Oriens*, 33, 268–286.

- Bosworth, C. E. (1996). "The Byzantine Defence System in Asia Minor and the First Arab Incursions". *The Arabs, Byzantium and Iran, Variorum Collected Studies Series: CS529*, 120-121.
- Bosworth, C. E. (Ed.). (2000). *The History of the Seljuq Turks: The Saljuq-nama of Zahir al-Din Nishpuri*. Routledge.
- Bosworth, E.C. (Ed.). (1987). *The History of al-Tabari volume XXXII The Reunification of the Abbasid Caliphate*.
- Bouras, Ch. (1985). Aspects of the Byzantine City: Eighth to Twelfth Centuries. *Dumbarton Oaks Papers*, 39.
- Bozkaya, K. (2017). *Bizans Tarih Yazıcılığı (Başlangıçtan XI. Yüzyıla Kadar)*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Bozkurt, T. (2012). "Seyahatnâmelerde Beypazarı". *Tarihin İzinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 8, Sayfa: 258-291.
- Börtücene, D. (2005). *Bir Zamanlar Ankara*, Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları, t.y.
- Brand, C. M. (1989). The Turkish Element in Byzantium, Eleventh–Twelfth Centuries. *Dumbarton Oaks Papers*, 43, 1-25.
- Brand, C. M. (1991). Mankaphas, Theodore. In A. Kazhdan (Ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium* (p. 1286). Oxford and New York: Oxford University Press.
- Bréhier, L. (1977). *The life and death of Byzantium* (M. Vaughan, Trans.). Amsterdam, New York, and Oxford: North-Holland Publishing.
- Breuers, D. (2003). *Kudüs için ölmek; şövalyeler, rahipler, müslümanlar ve birinci haçlı seferi*. (Y. Bayer, çev.). İstanbul: Telos Yayıncılık.
- Brook, K. A. (2005). *Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri*. İstanbul: Nokta Yayınevi.

- Brooks, E. (1901). Arabic lists of the Byzantine themes. *The Journal of Hellenic Studies*, 21, 67-77.
- Brooks, E. W. (1898). The Arabs in Asia Minor. *The Journal of Hellenic Studies*, 18, 182-208.
- Brooks, E. W. (1900). Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids. *English Historical Review*, 15(60), 728-747.
- Brosset, M. F, (2003), *Gürcistan Tarihi*, (çeviren: H. D. Andreasyan), Ankara: TTK Yayınları.
- Brown, P. (1971). *The World of Late Antiquity ad 150–750*. W. W. Norton and Company.
- Brown, P. (1998). Beypazarı Tahirlir Köyündeki kiliseler üzerine alan çalışması. *15. Araştırma Sonuçları Toplantısı (I)*, 164-187, 239-242.
- Bryer, A. (1986). The late Byzantine town: Dioiskismos and the Mesoi. In *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* (pp. 263-...). Birmingham.
- Bryer, A. (1988). *Peoples and settlement in Anatolia and Caucasus*. London: Variorum Reprints.
- Bryer, A. (1970). A Byzantine family: The Gabrades, c. 979 – c. 1653. *University of Birmingham Historical Journal*, Birmingham (12)164-187.
- Bryer, A. (2014). Rumlar ve Türkmenler: Karadeniz istisnası / Greeks and Turkmens: The Pontic exception. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 8(16), 177-217.
- Bryer, A. M., Fassoulakis, St., ve Nicol, D. M. (1975). A Byzantine Family: The Gabrades. An Additional Note. *Byzantinoslavica*, 36, 38-145.
- Bryer, A., ve Winfield, D. (1985). *The Byzantine monuments and topography of the Pontos, C. I*. Washington, DC: Dumbarton Oaks.

- Bryer, A., Isaac, J., ve Winfield, D. (1972-1973). Nineteenth-century monuments in the city and vilayet of Trebizond: Architectural and historical notes. *Arkheion Pontou*, 32, 126-310.
- Bryer, A., ve Winfield, D. (1985). *The Byzantine monuments and topography of the Pontos, C.I.* Washington, DC: Dumbarton Oaks.
- Bucossi, A., ve Suarez, A. R. (Eds.). (1988). *John II. Komnenos, Emperor of Byzantium: In the shadow of father and son.* United Kingdom: King's College Publications.
- Bülbül, M. (2007). *2039/225 numaralı Trabzon Şer'iyye sicilinin transkribi ve değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Samsun.
- Büyükyıldız, F. (2009). *Başka kent Ankara.* Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Cabri, S. (2018). *Bizans taşra aristokrasisinde Gabras ailesi (X-XII. yüzyıllar)* (Yüksek lisans tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı.
- Cahen, C. (1966). Une famille byzantine au service des Seljuqides d'Asie-Mineure. In P. Wirth (Ed.), *Polychronion: Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag* (pp. 145-149). Heidelberg.
- Cahen, C. (1979). *Anadolu'da Türkler* (Y. Moran, Çev.). İstanbul: Emek Matbaa.
- Cahen, C. (2000). *Osmanlılardan önce Anadolu* (E. Üyepazarcı, Çev.). İstanbul: Numune Matbaacılık.
- Cahen, C. (2008). An introduction to the First Crusade. In *The Crusades: Critical Concepts in Historical Studies* (Vol. I). London and New York: Routledge Group.

- Cahen, C., ve Cahen, M. (1946-1948). La première pénétration turque en Asie-Mineure (seconde moitié du XIe s). *Byzantion*, (18) 5-67.
- Cameron, A. (1981). Images of authority: Elites and icons in late sixth-century Byzantium. In M. Mullet & R. Scott (Eds.), *Byzantium and the classical tradition* (230).
- Cameron, A. (1993). *The Mediterranean world in late antiquity, AD 395–600*. Routledge.
- Canard, M. (1991). *D̡hu 'l-Himma*. In *The Encyclopedia of Islam*. Leiden ve New York: Brill, (2)233–239.
- Canard, M. (1991). *D̡hu 'l-Himma*. *The Encyclopedia of Islam, New Edition* (Vol. II: C–G, pp. 233–239). BRILL.
- Cantay, T. (1976). *Danişmentli mimarî eserleri* (Yayımlanmamış mezuniyet tezi). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Türk ve İşlam Sanatı Kúrsüsü.
- Cantay, T. (1980). Niksar Ulu Camii. In *Bedrettin Cömert'e Armağan, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal ve İdari Bilimler Fakóltesi, Beřerî Bilimler Dergisi Özel Sayı*, 363-374.
- Cappel, A. J. (1991). Dynatoi. In A. Kazhdan (Ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium* (pp. 667-668). Oxford University Press.
- Cevdet, M. (1938). Sivas Dar'üşşifası vakfiyesi tercümesi. *Vakıflar Dergisi*, 1, 35-39.
- Ceylan, A. (2001). *Sarıkamış tarihi ve arkeolojik araştırmalar*. Erzurum.
- Ceylan, A. (2002). Doğu Anadolu'daki ilk Türk yerleşmelerinden Cunni Mağarası. *Türkler Ansiklopedisi* (6)425-429.
- Ceylan, A. (2007). 2005 yılı Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır illeri yüzey araştırmaları. 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*, 163-182.

- Ceylan, A. (2010). Doğu Anadolu'da ilk Türk izleri. *XV. Türk Tarih Kongresi*, 215-232.
- Ceylan, A. (2015). Taştaki Türkleri okumak. *Türkiz Dergisi*, 6(34), 9-52.
- Ceylan, A., ve Bingöl, A. (2008). 2006 yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri yüzey araştırmaları. In 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 129-148.
- Chalandon, F. (1910). *Alexis Comnène I*. Paris.
- Chandler, R. (1971). *Travels in Asia Minor 1764-1765*. London.
- Charanis, P. (1969). *The Byzantine Empire In The Eleventh Century*. A History Of The Crusades, (Vol. I). Madison, Milwaukee ve London: University of Wisconsin Press, 177-219.
- Charanis, P. (2011). "Kültürel çeşitlenme ve Anadolu'da Bizans iktidarının çöküşü" (M. Alican, çev. *Tarih Okulu*, sayı: X, (Mayıs-Ağustos, 2011)), 195-217.
- Charanis, P., (1985). "Bizans İmparatorluğu'nun çöküşündeki ekonomik faktörler" (M. Delilbaşı, çev.). *Bellekten*, XLVIII/189-192, 523-535.
- Chen, S. (2002). "Son of Heaven and Son of God: Interactions among Ancient Asiatic Cultures regarding Sacral Kingship and Theophoric Names." *Journal of the Royal Asiatic Society, Third Series*, 12(3), 432.
- Cheyne, J.-C. (2008). *Bizans Tarihi*. (İ. Yerguz, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Cramer, J. A. (1832). *A geographical and historical description of Asia Minor*. Oxford: University Press.
- Cross, T. M. ve Leiser, G. (2000). *A brief history of Ankara*. Indian Ford Press.
- Crowfoot, J. W. ve Anderson, J. G. C. (1899). Exploration in Galatia cis Halym. *The Journal of Hellenic Studies*, 19, 34-134, 318.
- Curta, F. (2013). *The Image and Archaeology of the Pechenegs*.

- Çakmakoglu Kuru, A. (2007). Çankırı Fatih Emir Karatekin'in Türbesi. *Bilig*, 43, 63-84.
- Çal, H. (1989). *Niksar'da Türk Eserleri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çamuroğlu, R. (1999). *Tarih, Heterodoksi ve Babailer*. İstanbul: Om Yayınları.
- Çay, A. (1983). *Anadolu'da Türk Damgası*, Ankara.
- Çayırdağ, M. (1993). Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palas'ta Üç Kitabe. *Bilig*, 57(218), 81-88.
- Çelik, N. (2000). *Ankara Kalesi ve Kaleiçi Yerleşim Dokusunun Korunabilmesi Amacıyla Bir Yöntem Araştırması* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Çetin, T. (2009). "Beypazarı'nda Turist-Yerli Halk Etkileşimi ve Turizmin Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Etkileri". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 9(1), 15-32.
- Çetintaş, S. (2017). Bir Selçuklu Minberinin Detaylarının İncelenmesi: Konya Alaeddin Camii Minberi. *Selçuk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 28(28).
- Çınar, H. (1977). "Osmanlılar Zamanında Yabanabat (Kızılcahamam-Çamlıdere) Kazasında Kurulmuş Olan Vakıflar." *Tarihte ve Günümüzde Kızılcahamam Çamlıdere Yöresi*, Ankara.
- Çınar, H. (1993). *H. 1020-1021 Tarihli 13 Numaralı Şer'iyeye Sicili* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.
- Çiftçioğlu, İ. (1995). *Ankara Ahileri Devleti ve Dönemi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Orta Çağ Tarihi, Konya.
- Çiftçioğlu, İ. (2013). Anadolu Selçuklu Sultanlarının Gayrimüslim Kadınlarla Evlilikleri. *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 5(1), 7-22.

- Çorağan Karakaya, N. (2010). *Soğanlı Vadisi'ndeki Yılanlı şapel*. S. Doğan ve M. Kadiroğlu (Ed.). *Bizans ve Çevre Kültürler Prof. Dr. Yıldız Ötüken'e Armağan*. Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Çorağan Karakaya, N. (2011). 2009 Yılı Kayseri'nin Yeşilhisar İlçesi Erdemli Köyü'ndeki *Bizans Yerleşimi Yüzey Araştırması*. 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II, 297–311. Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi.
- Çoruhlu, Y. (1993). “İslamiyet'ten Önceki Türk Sanatında Hayvan Mücadele Sahneleri”. *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar-Güner İnal'a Armağan*, Ankara, 117-141.
- Çoruhlu, Y. (1997). *Erken Devir Türk Sanatının ABC'Sİ*, İstanbul.
- Çoruhlu, Y. (2007). *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul.
- Çulpan, C. (1975). *Türk Taş Köprüleri*. Ankara.
- Danişmend, İ. H. (1945). *Tarih Kurumuna Açık Mektup (Türk Kahramanlarına Ermenilik İsnadı Münasebetiyle)*. İstanbul: İnanç Yayınları.
- Darkot, B. (1941). Ankara Maddesi. In *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6 (s. 438). İstanbul.
- Darkot, B. (1962), “Niksar”, *İA*, IX, .273-275.
- Darkot, B. (1965). “Ankara”, *İA*, İstanbul: MEB Yayınları, (1), 437-453).
- Darkot, B. (1997). “Kayseri”, *İA*, VI, 484-491.
- Darrouzès, J. (1981). *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*. Institut français d'études byzantines.
- David, N. (2013). *Haçlılar Çağı'nda Bizans Balkan ve Macar Orduları*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Dawes, E ve Baynes, N. H. (1948). *Three Byzantine Saints: Contemporary Biographies Translated from the Greek*. Oxford: Basil Blackwell-Alden Press.

- Dawes, E. ve Baynes, N.H. (1977). *Three Byzantine Saints. Contemporary Biographies of St. Daniel the Stylite, St. Theodore of Sykeon, and St. John the Almsgiver.* Oxford: Lowe & Brydone Printers.
- De Chartres, F. (1969). Chapter XXXV. In H. S. Fink (Ed.), *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127* (F. R. Ryon, Trans.). The University of Tennessee Press.
- De Nicola, B. (2024). *The Chobanids of Kastamonu: Politics, Patronage and Religion in Thirteenth-Century Anatolia.* Routledge Studies.
- Dedes, Y. (Ed.). (1996). *Battalname: Introduction, English translation, Turkish transcription, commentary and facsimile* (Vols. 1–2; Sources of Oriental languages and literatures, 33–34; Turkish sources, 30–31). Cambridge, MA.
- Deichmann, F. W. (1939). Frühchristliche Kirchen in antiken Heiligtümern. *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 54, 105-136.
- Deluigi, H. C. H. (2015). *Winter in the Land of Rûm: Komnenian Defenses Against the Turks in Western Anatolia.* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Bilkent Üniversitesi.
- Demir D. (2003). *Dânişmendli sahasındaki konar-göçerler ve faaliyetleri (XI.-XV. YY.)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara.
- Demir, N. (1999). *Dânişmend-nâme.* Niksar.
- Demir, N. (2003). Dânişmend-nâme. Atatürk Kültür Merkezi, *Türk dünyası edebiyat kavramları ve terimleri ansiklopedik sözlüğü* (2) 86–91. Ankara.
- Demir, N. (2009). Esatlı Köyü (Ordu-Mesudiye) Kaya Üstü Resim ve Yazıtları ile Bunların Tarihî Alt Yapısı. *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken (ZfWT)*, 1(2), 3-17.

- Demir, N. (2009). Türk Tarihinin ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) ve Yazılar. *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken (ZfWT)*, 1(1), 5-19.
- Demir, N. (2010). Kaya Üstü Resmi (Rock Art) Olarak Dağ Keçisi/Elik ve Tarihi Yapısı. *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken (ZfWT)*, 2(2), 5-23.
- Demir, N. (2011). *Türk Dünyasının Ortak Kaynağı: "Yazıcıoğlu Ali'nin Selçuk-Nâme'si"*, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* (58) 59-60
- Demir, N. (2014). "The Petroglyphs and Inscriptions of Salihler Village (Ankara-Güdül) and Their Historical Background", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 6(1), 7-26.
- Demir, N. (Ed.). (2002). *Dānişmend-nāme: Tenkidli metin, Türkiye Türkçesine aktarılış, dil özellikleri, sözlük, tıpkıbasım* (Vols. 1–4). Cambridge, MA.
- Demir, N. (Haz.). (1999). *Dānişmend-nāme*. Niksar.
- Demir, N., & Şahin, H. (2023). *Danişmendli Devleti*. Ankara: Niksar Belediyesi.
- Demiralp, Y. (1996). *Akşehir ve Köylerindeki Türk Anıtları*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Demirel, Ö. (1997). *Osmanlı Dönemi Sivas Şehrinde Sur. Tarih İncelemeleri Dergisi*, 12 (1), 95-124.
- Demirel, Ö. (2000). *Osmanlı vakıf-şehir ilişkisine bir örnek: Sivas şehir hayatında vakıfların rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Demirel, Ö. (2006). *Osmanlı dönemi Sivas şehrinde sur, saray, mahalleler ve sosyo-kültürel eserler*. Osmanlı Dönemi Sivas Şehri, Sivas: BSM.
- Demirel, Ö. (2009). "Sivas" *İA, Eskişehir*, (37), 278-282.
- Demirkent, I. (1990). *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Demirkent, I. (1994). "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı*, 35, İstanbul, 65-78.
- Demirkent, I. (1995). 1101 Yılı Haçlı Seferleri. In *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı* (ss. 17-56). İstanbul.
- Demirkent, I. (1996). Antakya Prinkepsi Bohemund'un Esir Alınması ve Niksar'da Hapsedilmesi ve Serbest Bırakılması (1100-1103). *Niksar'ın Fethi ve Dânişmendliler Döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri*, 3-7).
- Demirkent, I. (1996). Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı Ioannes Aksuhos. *Bellekten*, 60, 59-72.
- Demirkent, I. (1996). *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Demirkent, I. (1997). *Haçlı Seferleri*. İstanbul: Dünya Yayıncılık.
- Demirkent, I. (1999). "1101 Yılı Haçlı Seferleri Orduları'nın Anadolu'da Takip Ettiği Yollar Hakkında". *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu*, 23-25 Haziran 1997, İstanbul, TTK Ankara, 115-122.
- Demirkent, I. (2001). "Bizans İmparatorluğu Devrinde Dorylaion", *Tarihte Eskişehir Sempozyumu-I* (2-4 Kasım 1998), T.C. Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 45-60.
- Demirkent, I. (2020). *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*. Ankara: TTK.
- Diehl, C. (2006). *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. (A. Göke Bozkurt, Çev.). İstanbul: İlgı Yayınları.
- Dilaver, S. (1971). Anadolu'daki Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi. *Sanat Tarihi Yıllığı*, (4), 17-28.

- Doğan, S., ve Vardar, L. (2006). "Galatia'da geç antik ağ ve Bizans araştırmaları-2004", *IX. Orta ağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları*, 21-23 Nisan 2005, 225-238.
- Doğru, H. (1991). Sultann Sancağı vakıf defterlerinden kayıtlı olan zaviyeler ve günümüzdeki durumları. *Prof. Dr. Neşet ağatay'a Armağan* (ss. 38-50). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Doğru, H. (1992). *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultann Sancağı*. Eskişehir: Afa Yayıncılık.
- Doğru, H. (1997). *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nahiyesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Dolunay, N. (1938), "Haberler, ankırıkapı Hafriyatı. *Belleten* (2)261-266.
- Downey, G. (1963). *Ancient Antioch*. Princeton University Press.
- Duda, H. W. (1958). İbn Bibi'nin Selçuklu Tarihi, *şarkiyat Mecmuası* 2(1).
- Duman, B. (2013). "Son Arkeolojik Araştırmalar ve Yeni Bulgular Işığında Tripolis ad Maeandrum". *Cedrus*, 1, 179-200.
- Dunlop, D. M. (1954). *The History of the Jewish Khazars*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Duran, R. (2006). "Konya Alaaddin Cami Kitabeleri". *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı* (2) 23-29.
- Eb Abdullah Muhammed el-Azım. (2006). *Azimi Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler* (H. 430 – 538 = 1038/39-1143/44).
- Ebu l-Ferec (Bar Hebraeus). (1987). Abu l-Farac Tarihi (ev. Ömer Rıza Doğrul) (Cilt 2). Ankara: Belirtilmemiş Yayıncı.
- Ebu'l Hayr-ı Rumi. (2013). *Saltıkname (Saltık Gazi Derstanı)*. Necati Demir Dursun Erdem, İstanbul: Alioğlu Yayınevi.

- Edhem, H. (1334). *Kayseriye Şehri*. İstanbul.
- Eger, A. (2015). *The Islamic–Byzantine Frontier: Interaction and Exchange Among Muslim and Christian Communities*. New York: I. B. Tauris.
- Ehrlich, M. (2006). *The route of the First Crusade and the Frankish roads to Jerusalem during the 12th century*, *Revue Biblique* 113(2):263-283.
- Eickhoff, E. (1932). *The Chronography of Gregory Ebu'l-Farac* (trc. Ernest A. Wallis Budge), c. I-II. Oxford University Press, London.
- Eickhoff, E. (1977). *Friedrich Barbarossa im Orient: Kreuzzug und Tod Friedrichs I, IstMitt Beiheft 17*. Tübingen.
- Eker, H., N. Güneş (2002). *Niksar'da Vakıflar ve Tarihi Eserler*, Niksar Kaymakamlığı-Niksar Belediyesi.
- El Haravi. (2004). *A lonely wayfarer's guide to pilgrimage: 'Alī ibn Abī Bakr al-Harawī's Kitāb al-ishārāt ilā ma'rifat al-ziyārāt*. (Çev. Josef W Meri). New Jersey.
- Emen, H. (2008). *166 VE 68 Numaralı Tahrir Defterlerine göre XVI. Yüzyılda Beypazarı Kazası* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Erdmann, K. (1961). *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, Katalog - Text*. Berlin.
- Erdoğan, A.- Günel G. ve Kılıcı A. (2008). *Tarih içinde Ankara*, Ankara Tarih Kültür Dizisi 1. Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi.
- Erdoğan, E. (2004). *Ankara'nın bütüncül tarihi çerçevesinde Ankara tahrir defterleri'nin analizi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara.
- Erdoğan, M. (1963). Tarihi Köprülerimizden Ak-köprü. *Karayolları bülteni*, 150, 28.

- Ergenç, Ö. (1980) "XVII. yüzyılın başlarında Ankara'nın yerleşim durumu üzerine bazı bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları (I)*: 95
- Ergenç, Ö. (1980). "XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler."
- Ermiş, Ü. M. (2014). *Neokaisareia / Niksar'da Roma ve Bizans Dönemine Ait Arkeolojik Veriler*, Sayı: 7, TTK.
- Erzen, A. (1946). *İlkçağda Ankara*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Erzi, A. S. (1956). "İbn Bîbî". İslâm Ansiklopedisi, Cilt V/2, 712-718.
- Erzi, H. A. (1940). Yunus ve Tapduk Emre Hakkında. *Ülkü*, 83, 455-457.
- Eskiçi, B. (2001). *Ankara Mihrapları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eskikurt, A. (2014). 7. ve 12. Yüzyıllar arasında Anadolu'yu kateden bazı askerî seferler ve güzergâhları. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 7(XX), 33-79.
- Evcim, S. (2023). Eskişehir ve çevresindeki Bizans dönemi yapıları. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 325-352.
- Evliya Çelebi. (2012). *Evliya Çelebi seyahatnamesi* (Çev. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı) (Cilt III). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Eyice, S. (1958). L'église cruciforme byzantine de Side en Pamphylie. *Anatolia*, 3, 35-42.
- Eyice, S. (1966). Konya ile Sille Arasında Ak Manastır, Manakib Al-Arifin'deki Deyr-i Edlatun. *Şarkiat mecmuası*, VI, 136-160.
- Eyice, S. (1971). "Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes." Ankara.
- Eyice, S. (1971). *Ankara'nın eski bir resmi*. Atatürk Konferansları 4 içinde (61-125). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Eyice, S. (1991). Ankara'nın Kaybolan Bir Eski Eseri: Klemens Kilisesi. *Ankara Dergisi, Mayıs*, 5-12.
- Eyice, S. (1992). Bizans Dönemi Ankara'sı. *Ankara Konuşmaları*, TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 19-32.
- Eyice, S. (1996). "Bizans Döneminde Ankara". *Anadolu Araştırmaları, S. XIV* (Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 243-264.
- Eyice, S. (1998). Ahî Şerafeddin Camii. *TDV İslâm Ansiklopedisi, 1*, 531-532.
- Eyice, S. (1993). *Guillaume de Jerphanion ve Ankara kalesi*. Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi.
- Foss, C., D, Winfield. (1986). *Byzantine Fortifications An Introduction*, University of South Africa: 29-30.
- Foss, C. (1975). The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity. *English Historical Review, 90*, 721-747.
- Foss, C. (1977). Archaeology and the Twenty Cities of Asia. *American Journal of Archaeology, 81(4)*, 469-486.
- Foss, C. (1977). Late antique and Byzantine Ankara, *Dumbarton Oaks Papers, (31)* 27-29-87.
- Foss, C. (1979). Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish Periods, *121-122, 137*.
- Foss, C. (1979). Late Byzantine fortifications in Lydia. *Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik, 28*, 297-320.
- Foss, C. (1982). The Defenses of Asia Minor against the Turks. *Greek Orthodox Theological Review, 27*, 145-205.
- Foss, C. (1988). Strobilos and Related Sites. *Anatolian Studies, 38*, 147-174.

- Foss, C. (1996). *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*. Vorigum: Great Yarmouth, Norfolk.
- Foss, C. (2001). Ankyra. In *Reallexikon für Antike und Christentum* (Supplement 1). A. Hiersemann.
- Foss, C., ve Winfield, D. (1986). *Byzantine Fortifications: An Introduction*. University of South Africa.
- Foss. (2011). *Bizans ve Türk Dönemlerinde Sardis*. Çev. Çiğdem Önal Emiroğlu. Ankara: Salihli Belediyesi Kültür Yayınları.
- Foucher de Chartres, (1941). *Chronicle of the First Crusade (Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana)*, Çev: Martha Evelyn McGinty, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- French, D. (1981). *Roma Çağında Küçük Asya'daki Yollar ve Mil Taşları, Fasikül I: Hacı Yolu*, BIAA Yayınları.
- French, D. (1981). *Roman roads and milestones of Asia Minor*. London: BIAA Monograph.
- French, D. (1992). "Galatia Bölgesi Roma Yolları ve Miltaşları", *AMM 1990 Yılığ*, Ankara, 6-31.
- French, D. (2003). *Inscriptions of Ankara*. Ankara: Dönmez Ofset.
- French, D. (2003). *Roman, Late Roman and Byzantine Inscriptions of Ankara: A Selection*. Ankara.
- French, D. ve diğerleri. (1973). *Ankara 50, The Ankara Society for the Promotion of Tourism, Antiquities and Museums-5/Ankara Turizmi, Eski Eserleri ve Müzeleri Sevenler Derneği Yayınları-5*, Ankara.
- Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, Translated by Edward Peters, *The First Crusade, The Chronicle of Fulcher of Chartres and*

Other Source Materials, Second Edition, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1998.

Fulcherius Carnotensis. (1999). *Birinci Haçlı Seferi Vekayinamesi (Fulcheri Carnotensis, Historia Hierosolymitana) Kitap 1*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Fulcherius Carnotensis, *Kutsal Toprakları Kurtarmak Kudüs Seferi*, Çeviren, İlcan Bihter Barlas, İstanbul, 2009.

Gabriel, A. (1931). *Monuments Turcs D'Anatolie Kayseri Niğde*. Paris, 32-35.

Gabriel, A. (1934). *Monuments Turc D'Anatolie, Amasya-Tokat-Sivas, C.2*.

Galanti, A. *Ankara Tarihi I-II*, Çağlar Yayınları, Ankara 2005.

Galib, M. (1928). *Ankara II: Kitâbeler*. İstanbul.

Galip, M. (1996). *Ankara*. Ankara: Altındağ Belediyesi.

Gasparis, C. (2008). Catastica feudorum Crete: Land ownership and political changes in medieval Crete (13th–15th centuries). A. D. Beihammer, M. G. Parani, & C. D. Schabel (Eds.), *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000–1500: Aspects of cross-cultural communication* (pp. 49–63). Leiden: Boston.

George, H. (1975). A List of ἀπληκτα. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 16(1), 87-93.

Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum. (1962). *Edt. Rosalind Hill, The Deeds of the Franks and the other Pilgrims to Jerusalem*. Thomas Nelson and Sons Ltd, London.

Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum. (1967). *The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem*, edited and translated by Rosalind Hill. Oxford.

Gital, B. D. (2015). *Yapılcan Köyü Hıdırlık Türbesi Tasvirleri* (Yüksek lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

- Gital, B. D. (2017). "Yapılcan Köyü Hıdırlık Türbesindeki El Tasvirleri." *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 63, 615-623.
- Gökbilgin, M. T. (1979). "Mihaloğulları". *MEB İslam Ansiklopedisi*, (8), 285-297. İstanbul.
- Gökhan, İ. (2016). "Türkiye Selçukluları Zamanında Maraş Uç Beyliği (1071-1258)". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, (1), 115-173.
- Gökmen, A. (1995). "Çankırının 22 no.lu şerhiye siciline göre 19.yy başlarında Çankırı Sancağı". *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Göktürk, D. (2015). "Yapılcan Köyü Türbesinde Damgalar", *Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları.
- Göktürk, D. (2021). "Ankara Güdül Adalıkuzu Petroglifleri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*.
- Göktürk, D. B., ve Beyazıt, M. (2022). "Yandaklıdere Petroglifleri." *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 1-38.
- Gölpınarlı, A. (1961). *Yunus Emre ve Tasavvuf*. İstanbul.
- Gömeç, Ö. (2013). Türk Tarihinde Peçenekler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53(1), 251-266.
- Görür, M. (Temmuz, 1993). "Ayaş ulu camii". *Ayaş ve Bünyamin Ayaşı*, 57.
- Grant, M. (2000). Roma'dan Bizans'a, İ.S. Beşinci Yüzyıl. (Çev. Z. Zühre İlkelen). İstanbul: Homer Kitabevi.
- Grégoire, H. (1928). Inscriptions historiques d'Ancyre. *Byzantion*, 4, 437-468.
- Grégoire, H. (1928). Inscriptions historiques d'Ancyre. *Byzantion*, 4, 437-468.
- Grégoire, H. (1935). Notes de Géographie Byzantine: Les forteresses cappadociennes d'Antigu-Nigde et de Tyropoion-Trypia. *Byzantion*, 10(1), 251-256.

- Grousset, R. (1993). *Bozkır İmparatorluğu*. (R. Uzmen, Çev.). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Grousset, R. (2005). *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*. (S. Dolanoğlu, Çev.). İstanbul.
- Grumel, V. (1936-1972). *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*. Paris.
- Grumel, V. (1958). *La chronologie*. Paris.
- Guibert de Nogent, *Gesta Dei per Francos*, Translated by. Robert Levine, *The Deeds of God through the Franks*, The Boydell Press, Woodbridge 1997.
- Güçlüay, S. (2011), "Bizans İmparatorluğunda Toprak Sistemi İçerisinde Themalar", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*. Elâzığ, (9),1, 63-91.
- Gülekli, N.C. (1948). *Ankara tarih- arkeoloji*. Ankara: Doğu Matbaası.
- Gültekin, M. (1968). *Erzincan-Kemah ve Niksar'daki Türk Mimarî Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi, Yayınlanmamış Lisans Tezi.
- Gündoğdu, H. (1984). "Niksar'da Pek Bilinmeyen Bir Çeşme ve Üzerindeki Kabartmalar". *Kaynaklar*, (2), 41-48. İstanbul.
- Gündoğdu, H. (2004). Tokat'tan Birkaç Figürlü Kabartma Hakkında. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 13, 65-93.
- Gündoğdu, H. (2008). Tokat Çevresinden Birkaç Kilise Örneği. *Uluçam Armağanı*, (ss. 143-155). Ankara.
- Gündüz, T. (1993). "Türkmen adına dair bazı fikirler". *Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimle Dergisi-II*.
- Haldon, J. ve diğerleri. (2014). "The Climate and Environment of Byzantine Anatolia: Integrating Science, History, and Archaeology", *Journal of Interdisciplinary History* (45) 113-161.

- Haldon, J. (1999). *The Idea of the Town in the Byzantine Empire*. G. P. Brogiolo ve B. Ward Perkins (Ed.). *The Idea and Ideal of the Town Between Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Brill.
- Haldon, J. (1999). *Warfare, State and Society in the Byzantine World 565 – 1204*. Univ. College London Press.
- Haldon, J. (2003). Approaches to an Alternative Military History of the Period ca. 1025 – 1071. *The Empire in Crisis (?) Byzantium in the 11th Century (1025 – 1081)*. National Hellenic Research Foundation. Institute for Byzantine Research.
- Haldon, J. (2007). *Bizans Tarih Atlası*. Çev. Ali Özdamar. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Haldon, J. F. (1993). *Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations*. *DOP*, (47), 1-67.
- Haldon, J. F. (1997). *Byzantium in the Seventh Century*. Melbourne: Cambridge University Press.
- Haldon, J. F. (2008). *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. New York: Oxford University Press.
- Haldon, J. F., ve Kennedy, H. (1980). The Arab–Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organization and Society in the Borderlands. *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 19, 79–116.
- Haldon, J. ve diğerleri. (2014). The Climate and Environment of Byzantine Anatolia: Integrating Science, History, and Archaeology. *Journal of Interdisciplinary History*, 45, 113-161.
- Harris, J. (2003). *Byzantium And Crusades*. New York ve London: The Bath Press.
- Harris, J. (2014). "Byzantium and the First Crusade: Three Avenues of Approach". *Estudios bizantinos*, 2 (2014), 125-141.
- Harris, J. (2014). *Byzantium and the Crusades*. UK: Bloomsbury Academic.

- Harvey, B. C. (2003). *Attila The Hun (Ancient World Leaders)*. Philadelphia: Chelsea House Pub.
- Hasluck, W. F. (1973). *Christianity and Islam under the Sultans, II*. Octagon Books Press, New York, 568-576.
- Hodgson, N. (2010). "Conflicts and Cohabitation: Marriage and Diplomacy between Latins and Cilician Armenians, c. 1097-1253".
- Hoffmann, S. F. W. (1841). *Griechenland und die Griechen im Altertum*. Leipzig.
- Holt, P. M., Lambton, Ann K. S., ve Lewis, Bernard (1995). *The Cambridge History of Islam*. 1A. Cambridge University Press.
- Honiatis, Nikitas., ve Magoulias, Harry J. (1984). *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates* (İngilizce). Detroit, Michigan: Wayne State University Press.
- Honigman, E. (1970). *Bizans devletinin doğu sınırı*. (F. Işıltan, Çev.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Honigmann, E. ve Faroqhi, S. (1991) "Malatya". *The Encyclopaedia of Islam*, (6) 230-232.
- Howorth, H. (1892). *The Journal of the Royal Asiatic Society*, 24(3), 616.
- Huntington, S. P. (1993). *The Clash of Civilizations?* *Foreign Affairs*, 72(3), 31.
- Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I. (Ed. Ömer Lütfi Barkan & Enver Meriçli). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Hüseyin, H. (1986). *Amasya Tarihi*. Sadeleştiren; Ali Yılmaz, M. Akkuş, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları No:1, Ankara.
- Ibn Battuta. (1970). *Ibn Battûta Travels in Asia and Africa: 1325-1334*. London.
- Iverson, E. A. (2000). *Urban Renewal and Imperial Revival in Byzantium (730 – 1025)*. *Byzantinische Forschungen*, (26), 1- 46.

- İbn Battûta Tancî. (2000). *İbn Battûta seyahatnamesi* (Çev. A. Sait Aykut) (Cilt I). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- İbn Bîbî. (1956). *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*. Haz. Adnan Sadık Erzi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbn Bibi. (1996). *El-Evamirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye (Selçukname I-II)*. (M. Öztürk, çev.). Ankara: Milli Kütüphane Bakanlığı Basım Evi.
- İbn Havkâl. (1938). *Kitâb-ı Sûretü'l-Arz*. (Çev. J. H. Kramers). Lübnan: Brill.
- İbnü'l-Esir. (2003). *el-Kâmil fi't-Târih*. Thk. Muhammed Yusuf el-Dukak (IX). Beyrut.
- İbnü'l- Kalânîsî. (1908). *Zeylû Tarihi Dımaşk*, (nşr. H.F. Amedroz). Beyrut.
- İbnü'l-Esîr. (1991). *İslâm Tarihi, el-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi* (A. Özeydin, Çev.). İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Ezrak. (1992). *Meyyâfârîkin ve Amîd Tarihi (Artuklular Kısım)* (A. Savran, Çev.). Erzurum: Fen Edebiyat Fakültesi Ofset Tesisleri.
- İdil, V. (2001). *Ankara: The Ancient Sites And Museums*. İstanbul: Net Turistik Yayınları.
- İlter, F. (1975). "Sivrihisar Yöresi Araştırmaları", *Anadolu (Anatolia)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 13-49.
- İmber, C. (1993). *The Legend of Osman Gazi. The Ottoman Emirate (1300-1389)*. (Ed. E.A. Zachariadou). Rethymnon: Crete University Press.
- İmber, C. (1999). "Osmanlı Hanedanı Efsanesi". *İslami Araştırmalar Dergisi*, (12)1, 17-26.
- İnalcık, H. (1997). "Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi". *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Ed. E. A. Zachariadou. İstanbul, 78-105.
- İnan, A. (1998). "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları." *Makaleler ve İncelemeler*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 462-479.

- İpek, A. (2003), “Ermenilere Rum Mezalimi”, *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, ed. İ. Bal-M. Çufalı, Ankara, 31-38.
- İpşirli, M. (2022). *Kayseri, TDV İslam Ansiklopedisi*, c.25, (96-101).
- Jeffreys, E., Haldon, J. F., ve Cormack, R. (2008). *The Oxford handbook of Byzantine studies*. Oxford: University Press.
- Jerphanion, G. de (1925 – 1942). *Une Nouvelle Province de L’art Byzantin Les Églises Rupestres de Cappadoce*. Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris.
- Jerphanion, G. de. (1928). Mélanges d’archéologie anatolienne. *Mélanges de l’Université Saint-Joseph de Beyrouth*, 13, 113-227.
- Kabaklı, A. (1991). *Yunus Emre*. İstanbul: [Yayınevi].
- Kadioğlu, M., Görkay, K., ve Mitchell, S. (2011). *Roma Döneminde Ankyra*. Yapı Kredi Yayınları.
- Kaegi, W. E. (1964). "The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia." *Speculum*, 39(1), 96-108.
- Kaegi, W. E. (1992). *Byzantium and the Early Islamic Conquests*. Cambridge University Press.
- Kaegi, W. E. (2000). Bizans ve İlk İslam Fetihleri (M. Özay, Çev.). Kaknüs Yayınları.
- Kaegi, W. E. (2003). *Heraclius, Emperor of Byzantium*. Cambridge University Press.
- Kafesoğlu, İ. (1958). “Türkmen adı, manası ve mahiyeti”. *Jean Deny Armağanı*, Ankara.
- Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kafesoğlu, İ. (MEB Yayınları). *Selçuklular*. İ.A.
- Kâhya, E. (2022). Türk Kültür Coğrafyasının Prehistorik İzleri; Petroglifler. *Fenerbahçe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 431-447.

- Kâhya, Y. (1996). İstanbul Bizans Mimarisinde Tuğla Boyutları Üzerine. Z. Ahunbay, K. Eyüpgiller, & D. Mazlum (Eds.), *Prof. Doğan Kuban'a Armağan* (ss. 171-182). Eren Yayıncılık.
- Kalas, V. (2004). The 2003 Survey at Selime-Yaprakhisar in the Peristrema Valley, Cappadocia. 22. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (2) 59-71.
- Kalas, V. (2006). The 2004 Survey of the Byzantine Settlement at Selime-Yaprakhisar in the Peristrema Valley, Cappadocia. *Dumbarton Oaks Papers*, (60) 271-293.
- Kalas, V. (2009). Sacred Boundaries and Protective Borders: Outlying Chapels of Middle Byzantine Settlements in Cappadocia. In C. Gates, J. Morin, & T. Zimmermann (Eds.), *Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions* (BAR International Series 2034).
- Kalas, V. G. (2000). *Rock-cut Architecture of the Peristrema Valley: Society and Settlement in Byzantine Cappadocia*. New York Univ. (Doktora Tezi).
- Kaldellis, A. (2017). *Streams of Gold, Rivers of Blood: The Rise and Fall of Byzantium, 955 A. D. to the First Crusade*. Oxford University Press.
- Kaldellis, A. (2023). Byzantine borders were state artefacts, not 'fluid zones of interaction'. In D. G. Tor & A. D. Beihammer (Eds.), *The Islamic–Byzantine border in history: From the rise of Islam to the end of the Crusades* (pp. 100–125). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Kaplan, H. (2005). "Kent ve bölge üzerine çalışmalar". *Gazi Üniversitesi Müh. Mim. Fak. Dergisi*, 2-6, 10-13.
- Karaca, H. C. (2019). *Soğanlı Vadisi Örneğinde Kappadokya Bölgesinde Güçlüler ve Aristokratlar*. Hacettepe Üniversitesi (Doktora Tezi).
- Karaçam, H. (2012). *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)* (Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul).

- Karahan, A. (1974). *Bütün Yönleriyle Niksar*. Niksar.
- Karakaya, N. (2004). 2002 Yılı, Kayseri Yeşilhisar İlçesi Erdemli Köyü'ndeki Kaya Kiliseleri Duvar Resimleri. 21. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi. (II) 17- 29.
- Karakaya, N. (2005). 2003 Yılı, Kayseri Yeşilhisar İlçesi, Erdemli Köyü'ndeki Kaya Kiliseleri Duvar Resimleri. 22. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi. (II) 119-129.
- Karakaya, N. (2006). 2004 Yılı, Kayseri'nin Yeşilhisar İlçesi, Erdemli Köyü'ndeki Kaya Kiliseleri Duvar Resimleri. 23. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi. (II) 113-125.
- Karakaya, N. (2007). 2005 Yılı, Kayseri'nin Yeşilhisar İlçesi, Erdemli Vadisi'ndeki Kaya Yerleşimi Yüzey Araştırması. 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi. (II) 501-511.
- Karakaya, N. (2008). Erdemli'de Ekmek ve Şarap. *Anadolu ve Çevresinde Orta çağ, AKVAD*. (2), 33-53.
- Karalevsky, C. (1914). Ancyre. In *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques* (Vol. 2). Letouzey et Ané.
- Karaman, D. (2003). XVI Yüzyılda Ayaş Kazası Kayıtları. *Belleten*, LXVII (250), 801-852.
- Karaseki, Z. (2007). *Ankara Aslanhane- ağaç ayak camilerinin ahşap süsleme özellikleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Uygulamalı Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı Mesleki Resim Eğitimi Bilim Dalı, Ankara.
- Karasu, C., Sakarya, T. M., ve Berber, O. (2010). *Osman Gazi İlkler ve Karacahisar*. Ankara: Semih Ofset.

- Katoğlu, M. (1967). XIII. Yüzyıl Anadolu Türk Mimarisinde "Küllüye". *Belleten*, 31(123), 335-344.
- Kaya, A. (Bahar 2014). Başlangıcından 1071'e kadar Türklerin Anadolu'ya akınları hakkında bir değerlendirme. *Ekev Akademi Dergisi*, (18) 59.
- Kaya, S. (2020). "Üçüncü Haçlı Seferi Sırasında Frederick I. Barbarossa'nın Konya'yı İşgali ve Yağmalaması (17-23 Mayıs 1190)". *Orta Çağ Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 152-168.
- Kayaoğlu, İ. (1981). *Râhatoğlu ve Vakfiyesi*. *Vakıflar Dergisi*, XIII, 1-29.
- Kayoğlu, İ. (1978). *Turumtay Vakfiyesi*. *Vakıflar Dergisi*, 12, 91-113.
- Kazhdan, A. (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford and New York: Oxford University Press, 1428.
- Kennedy, H. (2023). The formation of al-ʿAwāşim. In D. G. Tor & A. D. Beihammer (Eds.), *The Islamic–Byzantine border in history: From the rise of Islam to the end of the Crusades* (pp. 71–78). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Kennedy, H., ve Haldon, J. F. (2016). The Arab Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands. In J. France & K. DeVries (Eds.), *Warfare in the Dark Ages* (s. 477). Routledge.
- Kern, P.H. (2004). *Rhetoric and Galatians Assessing an approach to Paul's epistle*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kesik, M. (2003). "Melik Arab". *İÜEF. Tarih Dergisi*, (38) 17-26.
- Kesik, M. (2003). *Türkiye Selçuklu devleti tarihi sultan I. Mesud dönemi (1116-1155)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kesik, M. (2005). "Sultan I. Kılıç Arslan'dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti Tahtına Kim Geçti?". *XIV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, (Ankara 9-13 Eylül 2002).

- Kesik, M. (2006). "Danişmendliler Zamanında Sivas (1071-1175)". *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 29 Eylül-01 Ekim 2005, Sivas, 108-120.
- Kesik, M. (2011). "Yağıbasan Devrinde Danişmentliler- Türkiye Selçukluları İlişkileri". *Tarih Dergisi*, 0 (37), 137-148.
- Kesik, M. (2011). "Danişmend Gümüştigin Ahmed Gazi". *Müjgân Üçer'e Armağan*, 364-388.
- Kesik, M. (2013). *1071 Malazgirt Zafere Giden Yol*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kesik, M. (2017). *Dânişmendliler (1085-1178) Orta Anadolu'nun Fâtihleri*. İstanbul: Bige Kültür Sanat Yay.
- Keskin, M. (1998). "Kayseri'de İki Mevlevi Tekkesi". *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Kayseri'de Bilim ve Din Sempozyumu*. Kayseri.
- Keskin, O. (2001). *Bütün Yönleriyle Sivrihisar*, Bayrak Matbaası, İstanbul, s. 17.
- Keskin, Y. (2015). "Interview with Cengiz Saltaoğlu-Turkish Inscriptions of the Güdül Rock Painting Region", *Gencay Monthly Fikri Culture and Youth Magazine*, 43, 34-42.
- Keskin, Y. Z. (2011). *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da dini Hayat*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Khoniates N. (1995). *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK. Yay.
- Kılıcı, A. (1992). *Türkiye'deki XIV-XV. yüzyıllara ait baldeken tarzı denem türbeler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kılıcı, A. (2021). *Ankara'da bir Alperen Turasan Bey*. Ankara: Biyografi Net İletişim ve Yayın.

- Kinnamos, İoannis; Brand, Charles M. (trans.) (1976). *Deeds of John and Manuel Comnenus (İngilizce)*. New York, New York: Columbia University Press.
- Kiper, P., Gönenç, S., Aydıngün, S., Sümer, Ü., Duman, S., (1997). “Güdül (Ankara) koruma planı araştırma raporu”, *İller Bankası İmar Planlama Dairesi Başkanlığı*: 10, 12-14, 56.
- Koca, S. (1997). *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Koçak, T. (2018). *Arkeolojik Veriler ve Yazılı Kaynaklar Işığında Amorium Kentinin Tarihi (En Eski Çağlardan Bizans Yerleşiminin Sonuna Kadar)*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı.
- Koflay, H. Z. (1956). *Ogüst (Augustus) Mabedi Hacı Bayram Camii ve Türbesi kılavuzu*. Ankara: Maarif Basımevi.
- Komnena, A. (1996). *Alexiad (B. Umar, çev.)*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Soy, N. B. ve Kunt, İ. (2020). *Konya Kitabeleri Cilt-1*. Konya: Selçuklu Belediyesi.
- Konyalı, İ. H. (1978). *Ankara camileri*. İstanbul: Kültür Matbaacılık.
- Konyalı, İ. H. (1997). Selçuklu ve Beylikler Döneminde Mimari ve Süsleme Sanatı. *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(1).
- Koprıman, K. Y. (1992). “Tolunoğulları (868-905)”. *D.G.B.İ.T. VI. cilt, Çağ Yay.* İstanbul, 56.
- Korobeinikov, D. (2014). *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century*. Oxford University Press.
- Korobeinikov, D. (2015). The Byzantine-Seljuk border in times of trouble: Laodikeia in 1174–1204. A. Simpson (Ed.), *Byzantium, 1180–1204: ‘The Sad Quarter of a Century’* (pp. 49–81). Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research.

- Köç, A. (2009). "XV. Yüzyılda Ümerâ Vakıfları ve Ankara'nın Kentsel Gelişimi." *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(22), 179-191.
- Köprülü, F. (1980). *Türk Edebiyat Tarihi*, Ankara: Ötüken.
- Köprülü, F. (1988). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. Ankara.
- Köprülü, M. F. (1943). "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları". *TTK Belleten*, VII/27, 389-391.
- Köymen, M.A. (1989). *Selçuklu devri Türk tarihi*. Ankara: TTK. Yayınları.
- Krey, A.C. (1921). *The First Crusade: The Accounts of Eye-witnesses and Participants*. Princeton University Press.
- Kriyev, N. G. (1972). *Ankara*. Uzdatelstvo Nauka Glounoya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskvo.
- Kucur, S. S. (1992). Cacaoğlu Nüreddin. In *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 6, ss. 541-542). İstanbul.
- Kuran, A. (1964). İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami. İstanbul: OTTU Yayınları.
- Kuran, A. (1969). *Anadolu Medreseleri, C. I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kurat, A. N. (1966). Çaka Bey: İzmir ve Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi M.S. 1081-1096. *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 24, Seri: IX- Sayı: B2*. Ankara.
- Kurt, Y. (Ed). (2011). *Tarihte Ankara uluslararası sempozyumu (Cilt1-2)*. Ankara: Matser Basın Yayın.
- Kurum, M. (1973). "Cüçük Definesi, Constans II (Constanstinus III)'nin Solidusları". *Türk Arkeoloji Dergisi*, S. XX-2, 79.
- Laurent, J. (1913). *Byzance Et Les Turcs Seldjoucides Dans L'Asie Occidentale*. Paris.

- Laurent, J. (1988). Rum (Anadolu) Sultânlığının Menşei ve Bizans. In *Belleten*, 52(202), 219-226. Çev. Y. Yücel.
- Laurent, V. (1952). *Documents de sigillographie byzantine. La collection C. Orghidan*. Paris.
- Laurent, V. (1963-1972). *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin, V, 1-3. L'église*. Paris.
- Laurent, V. (1971). *Le patriarcat byzantin. Fac. IV, V. Les registes*. Paris.
- Lavin, I. (1963). "The Hunting Mosaics of Antioch and Their Sources: A Study of Compositional Principles in the Development of Early Mediaeval Style." *Dumbarton Oaks Papers, Harvard University*, 17, 179-286.
- Le Quien, M. (1740). *Oriens Christianus* (Vols. 1-3). Paris
- Lemerle, P. (1979). *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century: The Sources and Problems*. Galway University Press.
- Lemerle, P. (2016). *Bizans tarihi*. (G. Üstün, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Letters of Crusaders*. (1992). Edt. Dana C. Munro, *Translations and Reprints From The Original Sources of European History*, The Department of History of the University of Pennsylvania, Volume I, No. 4.
- Ligeti, L. (1982). "Asya Hunları". G. Nemeth (Ed.), *Atilla ve Hunlar* (Ş. Baştav, Çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Lightfoot, C. (1998). "Amorium-Hisarcık'ın Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerine Ait Yerleşim ve Arkeolojisi". *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi*, IX, İzmir, 75-84.
- Lightfoot, C. (2007). *Anadolu'da Bir Bizans Kenti Amorium*. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Lightfoot, C. S. (2003). The Amorium Reports II Research Papers and Technical Reports. *BAR International Series*, 1170.

- Lightfoot, C. S., ve Ivison, E. A. (1997). The Amorium Project: The 1995 Excavation Season. *Dumbarton Oaks Papers*, 51, 292.
- Lightfoot, C., ve Arbel, Y. (2003). "Amorium Kazısı 2001". *XXIV. Kazı Sonuçları Toplantısı, (27-31 Mayıs 2002)*. Ankara: 521-532.
- Lightfoot, C., ve Lightfoot, M. (2007). *A Byzantine City in Anatolia Amorium*. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Lilie, R. J. (2003). The Crusades and Byzantium. In K. I. Semaan (Ed.), *The Crusades: Other Experiences, Alternate Perspectives*. Global Academic Publishing.
- Lilie, R. J. (2006). The Byzantine–Arab Borderland from the 7th to the 9th Century. F. Curta (Ed.), *Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages* (s. 13-21). Brepols.
- Lilie, R. J. (2023). Byzantine population policy in the eastern borderland between Byzantium and the Caliphate from the seventh to the twelfth centuries. In D. G. Tor & A. D. Beihammer (Eds.), *The Islamic–Byzantine border in history: From the rise of Islam to the end of the Crusades* (pp. 243–265). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Maalouf, A. (1998). *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*. (M.A. Kılıçbay, Çev.). İstanbul: Telos Yayıncılık. (1983)
- Macun, F. (1990). *Ankara'nın 19. Şer'iyeye Siciline Göre Şehir İçindeki Yaşayış, Etkinlikler ve Gelen Fermanların Tahlili* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Yeni Çağ Tarihi, Ankara.
- Magdalino, P. (1997). *The Byzantine Army and the Land: From Stratiotikon Ktēma to Military Pronoia*. In K. Tsiknakis (Ed.), *Byzantium at War (9th – 12th C.)*. Athens.
- Mamboury, E. (1934). *Ankara Gezi Rehberi*. Ç. Eroğlu (Ed.). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

- Manas, S. (2019). *Bizans Dönemi Dorylaion'u ile Anadolu Selçuklu Şehri Sultan Eyüğü/Sultan Öyüğü (Eskişehir) fiziki yapıları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mango, C., ve Scott, R. (1997). *The Chronicle Of Theophanes Confessor*. Oxford University Press.
- Mansi, G. D. (1901-1927). *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* (2nd ed., Vols. 1-53). Paris-Arnheim-Leipzig.
- Matthew of Edessa. (1993). *The Chronicle, Armenia and the Crusades*. Translated by Ara Edmond Dostourian. Lanham, New-York, London: University Press of America.
- Mavrogordato, J. (1970). *Digenes Akrites*, Clarendon Press: Oxford.
- McGeer, E. (2000). *The Land Legislation of the Macedonian Emperors*. Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- Mélikoff, I. (1960). *La geste de Melik Danişmend, Bibliothèque Archéologique et Historique de 'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul*. Paris, 2 cilt.
- Merçil, E. (1976). “Anadolu beylikleri”. *Türk dünyası el kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enst. Yayınları.
- Merçil, E. (1988). “Selçukluların Anadolu’ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa’nın Durumu”. *Belleten*, Sayı 203, Ankara, s. 461–463.
- Merçil, E. (1990). Bizans’ta Selçuklu Hânedân Mensupları. *XI. Türk Tarih Kongresi, II. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Merçil, E. (2002). Türkiye Selçukluları. *Türkler, VI*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Metivier, S. (2023). Byzantine heroes and saints of the Arab–Byzantine border (ninth–tenth centuries). In D. G. Tor & A. D. Beihammer (Eds.), *The Islamic–Byzantine border in history: From the rise of Islam to the end of the Crusades* (pp. 204–226). Edinburgh: Edinburgh University Press.

- Michael Attaleiates. (2012). *The History*. A. Kaldellis ve D. Krallis (Çev.). Dumbarton Oaks Medieval Library.
- Michael the Great. *The Chronicle*. R. Bedrosian (Çev.). (1871 Edition).
- Michael the Syrian. (2013). *Chronicle of Michael the Great, Patriarch of the Syrians* (R. Bedrosian, Trans.). Long Branch, N.J.
- Michel le Syrien. *Patriarche Jacobite d'Antioche (1166 – 1199)*. (1905). J. B. Chabot (Çev.). Paris.
- Mikhael Attaleiates. (2008). *Tarih*. (B. Umar, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Mikhail Psellos. (1992). *Khronographia*. (I. Demirkent, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Mikhail Psellus. (1953). *The Chronographia*. Translated by Sewter, E.R., London: Routledge.
- Mitcell, S. ve French, D. (2019). *The Greek and Latin Inscriptions of Ankara (Ancyra). Vol. II: Late Roman, Byzantine and other texts*, München: Beck.
- Mitchell, S. (1974). Blucium and Peium: *The Galatian Forts of King Deiotarus*. AS, 24, 61-75.
- Mitchell, S. (1977). R.E.C.A.M. Notes and Studies No: 1 Inscriptions of Ancyra. AS, 27, 63-103.
- Mitchell, S. (1982). *The Life of Saint Theodotus of Ancyra*. AS, 32, 93-113.
- Mitchell, S. (1993). *Anatolia, Land, Men and Gods in Asia Minor II. The Rise of the Church*, Clarendon Press, Oxford.
- Mitchell, S. (2008). *Ankara'daki Roma İmparatorluğu Tapınağı ve İmparator Augustus'un Başarılarının Yazıtı*. (S. Sülüner & Y. Erbil Çev.). Ankara: Dönmez Ofset.

- Mitchell, S. (2012). Roma Döneminde Ankyra: Epigrafik Kültür. Kurt, Y. (Ed.), Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (25-26 Ekim 2011) Ankara, (1) 523-530.
- Mitchell, S. ve French, D. (2012). *The Greek and Latin Inscriptions of Ankara (Ancyra), Vol. I: From Augustus to the end of the third century AD*. Vestigia, Bd 62. München: Verlag C. H. Beck.
- Mordtmann, A. D. (1925). *Anatolien Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859)*, Orientbuchhandlung H. Lafaire, Hannover.
- Movrogordato, J. (1970). *Digenes Akrites*. Oxford: Clarendon Press.
- Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hüsni et-Talebî, el-İdrisî, (1989). *Nüzhetü'l-Müştâk fî İhtiraki'l-âfâk, Âlemül'l-Kütüb*, Beyrut, (2) 804, 808.
- Müneccimbaşı Ahmed Dede. (1935). *Anadolu Selçukîleri Müneccimbaşı'ya göre* (H. F. Turgal, Haz.). İstanbul: Türkiye Matbaası.
- Müneccimbaşı Ahmed Dede. (2001). *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi, Anadolu Selçukluları ve Beylikler* (A. Öngül, Çev.). İzmir: Akademi Kitabevi.
- Nalbant, Z.R. (2006). *Ankara Arslanhane Camii Minber ve Mihrap Süslemeleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Geleneksel Türk El Sanatları Anabilim Dalı, Ankara.
- Namiku, H.A. (1997). *Haçlı Seferleri*. (K. Dinçmen, çev.). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Nazif, A. (1987). *Kayseri Tarihi: Mir'at-i Kayseriyye* (nşr. Mehmet Palamutoğlu). Kayseri.
- Necipoğlu, N. (1993). Aksuhos Ailesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (I) 166-167, İstanbul.
- Necipoğlu, N. (2006). Turks and Byzantines (Eleventh and Twelfth Centuries). In E. Çağatay & D. Kuban (Eds.), *The Turkic Speaking Peoples* (pp. 254–265). Munich-Berlin-London-NY: Prestel Verlag.

- Neville, L. (2013). *Organic Local Government and Village Authority*. In P. Armstrong (Ed.), *Authority in Byzantium*. Ashgate.
- Nicéphore Bryennio. *Histoire*. (1975). P. Gautier (Çev.). *CFHB, IX*.
- Nicol, D. M. (2003). *Bizans 'in Son Yüzyılları*. Çev.: B. Umar. İstanbul.
- Nicolle, D. (2003). *The First Crusade, 1096–99: Conquest of the Holy Land*. Oxford: Osprey Publishing.
- Nicolle, D. (2013). *Manzikert 1071: The breaking of Byzantium (Campaign)*. Oxford: Osprey Publishing.
- Niewöhner, P. (2017). *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity Until the Coming of the Turks*. New York: Oxford University Press.
- Niketas Khoniates. (1995). *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*. F. Işıltan (Çev.). *Türk Tarih Kurumu Yayınları*.
- Niketas, Choniates. (1984). *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Translated by H. J. Magoulias. Detroit: Wayne State University Press.
- Norwich J. J. (2001). *Byzantium: The Decline and Fall*. New York: Borzai Books.
- Norwich, J. J. (1995). *Byzantium; Vol. 3: The Decline and Fall*. Viking.
- Norwich, J. J. (2013). *Bizans Gerileme ve Çöküş Dönemi (MS 1082-1453)*. (Çev. Selen Hırçın Riegel). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Norwich, J. J. (2013). *Bizans: Erken Dönem (MS 323-802)* (Hamide Koyukan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Norwich, J.J. (1967). *The Normans in the South, 1016–1130*. London: Longmans.
- Ocak, A. Y. (1993). “Dânişmendnâme”, *DİA, İstanbul*, (VIII), 478-480.
- Ocak, A. Y. (1999). *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderiler (XIV-XVII Yüzyıllar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Odabaşı, Z. (2012). *Selçuklu Devleti'nde Mühtedi Vakıfları: Celâleddin Karatay Vakıfları Örneği* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Odo of Deuil. (1948). *De profectione Ludovici VII in Orientem*, Translated by Virginia Gingerick Berry, Columbia University Press, New York.
- Oikonomidès, N. (1983). Les Danishmendides, entre Byzance, Bagdad et le sultanat d'Iconium. *Revue numismatique*, 6e série- Tome 25, 189-207.
- Oikonomidès, N. (1983). Les Danishmendides, entre Byzance, Bagdad et le sultanat d'Iconium. *Revue Numismatique*, 6e Série- Tome 25, 189-207.
- Oral, T. (1962). Aksaray Ulu Camii Minberi Hakkında Bir Değerlendirme. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 7.
- Oral, Z. (1954). *Selçuklu Devri Vesikaları Ahi Ahmed Nahcivanî Vakfiyesi. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(3-4), 57-65.
- Oral, Z. (1962). *Ahi Şerafettin Türbesi ve Sandukası, Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi: 307, 308.*
- Oral, Z. (1962). Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri. *Vakıflar Dergisi*, 5, 23-77.
- Oruç Beğ Tarihi. (2007). *Osmanlı Tarihi (1288-1502)*. Necdet Öztürk. Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Ostrogorsky, G. (1956). *History of the Byzantine State*. Oxford: Basil Blackwell.
- Ostrogorsky, G. (1959). Byzantine cities in the early Middle Ages. *Dumbarton Oaks Papers*, 13, 45-66.
- Ostrogorsky, G. (1981). *Bizans Devleti Tarihi*. (F. Işıltan Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Otto-Dorn, Z. (1959). "Seldschukische Holz Säulenmoscheen in Kleinasien". *Aus der Welt des Islam: Festschrift für E. Kühnel*, 69-71.
- Ousterhout, R. (1990). Observations on the recessed brick technique during the Palaeologan period. *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 39, 163-170.
- Ousterhout, R. (1998). The holy space: Architecture and the liturgy. In L. Safran (Ed.), *Heaven on Earth: Art and the Church in Byzantium* (pp. 81-120). The Pennsylvania State University Press.
- Ousterhout, R. (1999). *Master builders of Byzantium*. Princeton University Press.
- Ousterhout, R. (2005). *A Byzantine settlement in Cappadocia*. Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Ousterhout, R. (2010). *Remembering the Dead in Byzantine Cappadocia: The Architectural Settings for Commemoration*. In *Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th centuries. Materials of the International Seminar (November 17 – 21, 2009)*. The State Hermitage Publishers.
- Ousterhout, R. (2011). *Messages in the Landscape: Searching for Gregory Nazienzenos in Cappadocia (with two excursions to the Çanlı Kilise)*. In A. Lymberopoulou (Ed.), *Images of the Byzantine World, Visions, Messages and Meanings, Studies Presented to Leslie Brubaker*. Ashgate.
- Ousterhout, R. (2017). *Visualizing Community. Art, Material Culture and Settlement in Byzantine Cappadocia*. Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Ögel, B. (1957). "Selçuklu devri Anadolu ağaç işçiliği hakkında notlar", *Yıllık Araştırmalar Dergisi(I)*, 206.
- Ölmez, Ö. (2008). "Türk Folklorunda Ölüm Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma" (Yüksek Lisans Tezi), *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Öney, G. (1971). *Ankara'da Türk devri dini ve sosyal yapıları Ankara*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

- Önge, Y. (1971-1972)." Selçuklularda ve beyliklerde ahşap tavanlar". *Atatürk Konferansları V.*, 190.
- Önge, Y. (1975). Akşehir Seyyid Mahmud Hayrani Türbesi. *Röleve ve Restorasyon Dergisi, Vakıflar Müdürlüğü*.
- Özaydın, A. (1993). "Dânişmend Gazi", *DİA.*, c. VIII, 467-469.
- Özaydın, A. (1994). "Mengüçüklüler", *İslâm Tarihi*, c. VIII, İstanbul.
- Özaydın, A. (1999). "İbn Bibi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, (XIX), 379-382.
- Özaydın, A. (1991). Ankara. In *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (3),203-204.
- Özcan, A. (2003). "Martalos". *TDV*, (28), 64-66, Ankara.
- Özçelik, M. (2009). *Seyyid Battal Gazi*. Eskişehir: Eskişehir Valiliği.
- Özdemir, R. (1986). *XIX. yüzyılın ilk yarısında Ankara (fiziki, demografik, idari ve sosyo-ekonomik yapısı) 1785-1840*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özergin, M. K. (1959). Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları [Anatolian Routes during Anatolian Seljuk Period] (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Özgören, E. (2019). *Selçuklu Anadolusu'nda Kullanılan Türkçe Yer Adlarının Tespiti, Tahlili ve Değerlendirmesi (1075-1318)*. Yüksek Lisan Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı.
- Özgüç, T., & Akok, M. (1954). Melik-Gâzi Türbesi ve Kalesi. *Vakıflar Dergisi*, 18(71), 331-336.
- Özgüdenli, O. G. (2013). "XII-XIV. Yüzyıllarda Anadolu'da Tarih Yazıcılığı", Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan (75. Doğum Yılı), Ed. E. Uyumaz, A. Usta, M. Kesik, C. Piyadeoğlu, İstanbul, s. 270.

- Özme, A. (2015). Sikke ve mühür sanatı. In *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı* (2) 565-573.
- Özmen, F. (2004). *Türkiye Selçuklu Devleti ve Beylikler Döneminde Ankara* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Orta Çağ Tarihi, Ankara.
- Öztelli, C. (1977). *Belgelerle Yunus Emre*. Ankara: [Yayınevi].
- Öztürk, F. G. (2010). *A Comparative Architectural Investigation of the Middle Byzantine Courtyard Complexes in Açıksaray – Cappadocia: Questions of Monastic and Secular Settlement*. Middle East Technical Univ. (Doktora tezi).
- Öztürk, F. G. (2012). *The Unusual Separation of Cappadocian Refectories and Kitchens: an Enigma of Architectural History*. *METU Journal of Faculty of Architecture*, (29/1), 153–169.
- Öztürk, F. G. (2013). *Negotiating between the Independent and Groups of Courtyard Complexes in Cappadocia*. *Proceedings of the Society of Architectural Historians, Australia and New Zealand: 30, Open, (II)*, 837-849.
- Öztürk, F. G. (2014). *Açıksaray “Open Palace”: a Byzantine rock-cut settlement in Cappadocia*. *Byzantinische Zeitschrift*, (107/2), 785–810.
- Öztürk, F. G. (2017). *Transformation of the “Sacred” Image of a Byzantine Cappadocian Settlement*. In P. Blessing & R. Goshgarian (Ed.), *Architecture and Landscape in Medieval Anatolia, 1100 – 1500*. Edinburgh Univ. Press.
- Pachymeres, G. (1999). *Relations Historiques IV*. Çev.: A. Failler. Paris.
- Pachymeres, G. (2009). *Bizanslı Gözüyle Türkler*. Çev.: İ. Bihter Barlas. İstanbul.
- Parker, J. H. (1839-1874). *A library of Fathers of the Holy Catholic Church, anterior to the division of the East and West / translated by members of the English Church*. (E.B. Pusey, J. Keble, J.H. Newman & vb. Çev.) London: Oxford Press.
- Parla, C. (2005). *Sivrihisar Bindirme Tavanlı Camiler*, Eskişehir, s. 5.

- Parlak, S. (2016). "Orta Karadeniz'in Savunmasında Stratejik Öneme Sahip Bir Kale: Niksar Kalesi". *Sanat Tarihi Yıllığı*, (25), 105-148.
- Peacock, A. C. S. (2010). *Early Seljuq History: A New Interpretation*. Routledge.
- Peacock, A. C. S. (2015). *The Great Seljuk Empire*. Edinburgh University Press.
- Peacock, A. C. S. (2020). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Peacock, A. C. S. (2023). The Islamic–Byzantine frontier in Seljuq Anatolia. D. G. Tor & A. D. Beihammer (Eds.), *The Islamic–Byzantine border in history: From the rise of Islam to the end of the Crusades* (pp. 265–290). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Peacock, A. C. S., & De Nicola, B. (2016). *Islam and Christianity in Medieval Anatolia*. Taylor & Francis.
- Perrot, G. (1994). "Ankara'da Üç Ay". *Ankara Ankara*, İstanbul.
- Perrot, G., ve Guillaume, E. (1872). *Exploration archéologique de la Galatie et de la Bithynie, d'une partie de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont*. Paris: Firmin Didot frères
- Peschlow, U. (1972). Neue Beobachtungen zur Architektur und Ausstattung der Koimesiskirche in Iznik. *Istanbuler Mitteilungen*, 22, 145-187.
- Peschlow, U. (1975). Die Architektur der Nikolaoskirche in Myra. In J. Borchhardt (Ed.), *Myra: Eine lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit* (Istanbuler Forschungen 30) (pp. 303-359). Gebr. Mann.
- Peschlow, U. (1990). Materialien zur Kirche des H. Nikolaos in Myra im Mittelalter. *Istanbuler Mitteilungen*, 40, 207-258.
- Peschlow, U. (2003). The churches of Nikaia /Iznik. In I. Akbaygil, H. İnancık, & O. Aslanapa (Eds.), *Iznik throughout history* (201-218). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Peschlow, U. (2015). *Ankara Die bauarchäologischen Hinterlassenschaften aus römischer und byzantinischer Zeit*. Wien: Textbank.
- Tudebodus, P. (2019). *Birinci Haçlı Seferi* (S. Genç, Çev.). İstanbul: Kronik Yayınları.
- Pliny, the Elder; Bostock, John, 1773-1846; Riley, Henry T. (Henry Thomas), 1816-1878 Published 1855.
- Pliny, the Younger; Melmoth, William, 1710? -1799 Published 1915 *Book X LXXVII, LXXVIII*
- Popovski, J. (1989). *Die Pandekten des Antiochus Monachus*, Amsterdam: Nijmegen.
- Prinzing, G. (2014). Byzantiner und Seldschuken zwischen Allianz, Koexistenz und Konfrontation im Zeitraum ca. 1180-1261. In N. Asutay-Effenberger & F. Daim (Eds.), *Der Doppeladler: Byzanz und die Seldschuken in Anatolien vom späten 11. bis zum 13. Jahrhundert* (pp. 25–39). Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
- Raimundus Aguilers. (2019). *Historia Francorum qui Ceperunt Iherusalem*, Çeviren: Süleyman Genç, *Haçlılar Kudüs'te*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Ramsay, W. (1939). "Early History of the Province Galatia." *Anatolian Studies Presented to William Hepburn Buckler*, edited by W. M. Calder and J. Keil, Manchester.
- Ramsay, W. M. (1890). *The historical geography of Asia Minor*. London: William Clowes and Sons Limited.
- Ramsay, W. M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, İstanbul: MEB. Yay.
- Redford, S. (2007). "The Kible Wall of Kargı Han", *Adalya X*, Antalya, s. 351-368.
- Redford, S. (2010). "Sinop in the Summer of 1215, The Beginning of Anatolian Seljuk Architecture". *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, (16) 125-149.

- Renda, G., Durukan, A., Öztan, Y. Yaman, Z. Y., Akpolat, M. S., Müderrisoğlu, F., ve diğerleri. (2004). *Ankara Başkentin Tarihi, Arkeolojisi ve Mimarisi*. Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı.
- Reşîdü'd-Dîn Fazlullah. (2010). *Câmi'ü't-Tevârih, Selçuklu Devleti*. (E. Göksu ve H. H. Güneş, Çev. & Eds.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Retief, F. P., & Cilliers, L. (2006). "The Epidemic of Justinian (AD 542): A Prelude to the Middle Ages". *Acta Theologica*, Vol. 26, No: 2, 126.
- Rice, D. T. (2008). "Byzantines". *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*. Çev. Abdulhalik Bakır, Pınar Ülgen, Ankara, 571.
- Richard, J. (1999). From the First to the Second Crusade. In *The Crusades, C. 1071-c. 1291* (J. Birrell, Trans.). Cambridge University Press.
- Rodley, L. (1983). The Pigeon House Church, Çavuşin. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*. (33), 301-339.
- Rodley, L. (1985). *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*. Cambridge Univ. Press.
- Rodley, L. (2016). Patron Imagery from the Fringes of the Empire. D. C. Smythe (Ed.), *Strangers to Themselves: The Byzantine Outsider* (Papers from the Thirty-second Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Sussex, March 1998). Routledge.
- Rogers, J. M. (1976). "Waqf and Patronage in the Seljuk Anatolia; The Epigraphic Evidence". *Anatolian Studies*, (26) 69-103.
- Rogers, J. M. (1978). "Royal Caravanserais and Royal Inscriptions in Seljuk Anatolia". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, special issue for Albert Louis Gabriel, 397-431.
- Runciman, S. (1951). *A History of the Crusades, Volume I: The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Runciman, S. (1952). *A History of the Crusades: The Kingdom of Jerusalem and the Frankish East, 1100-1187* (Vol. 2). Cambridge University.
- Runciman, S. (1980). *The First Crusade*. Cambridge University Press.
- Runciman, S. (1989). *Haçlı Seferleri Tarihi (Cilt 1-3)* (2. Bas.). (F. Kızıltan, çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayın Evi.
- Runciman, S. (1998). *Haçlı Seferleri Tarihi: I. Cilt Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığının Kuruluşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Saltaoğlu, C. (2013). "Anatolian Turkish Carved (Runic) Inscriptions II. Inscriptions Language, Culture, Historical Research", *October-December 2013, Istanbul, Turkey*, 2, 10-116.
- Sargın, H. (2012). *Antik Ankara*. Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Savran, A. (1992). *İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, Târîhu Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi*. Erzurum: Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Savvides, A. (1993). Late Byzantine and Western Historiographers in Greek and Latin Armies: The Turcoples/Tourkopoloi. In R. Beaton & Ch. Roueché (Eds.), *The Making of Byzantine History. Studies Dedicated to Donald M. Nicol* (pp. 122-136). Aldershot.
- Savvides, A. G. C. (1981). *Byzantium in the Near East: Its relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols, A.D. c. 1192-1237* (Byzantina Keimena kai Meletai, 17). Thessaloniki: Institute for Byzantine Studies.
- Savvides, A. G. C. (1994). Taticius the Turcople. *XI. Türk Tarih Kongresi Bildiriler* (2) 821-825). Ankara.
- Say, Y. (2006). *Seyyid Battal Gazi ve Külliyesi*. Eskişehir: Su Yayınevi.
- Scott, R. (2007). "The Kible Wall of the Kargı Hanı", *Adalya, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yıllığı*.

- Seçgin, N. (1997). *Tokat ve İlçeleri Mimari Eserleri*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk İslam Sanatları Programı Doktora Tezi, İstanbul.
- Sevim, A. (1993). *Anadolu'nun fethi – Selçuklular dönemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sevim, A. (1999). Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultân Melîkşâh Dönemi. *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 20(24), 1-84.
- Sevim, A. (2002). Keyhüsrev III. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (25) 351-352. Ankara.
- Sevim, A. (2019). *Malazgirt Meydan Savaşı*. Ankara: TTK
- Sevim, A. ve Sümer, F. (1988). *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*. Ankara: TTK Yayınları.
- Sevim, A. ve Yücel, Y. (1989). *Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Sewter, E. R. A. (1953). *The Chronographia of Michael Psellus*. London.
- Sezen, T. (2006). *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri
- Shephard, J. (1999). *Byzantium Expanding, 944 – 1025*. T. Reuter (Ed.), *New Cambridge Medieval History, III c. 900 – c. 1204*. Cambridge.
- Shukurov, R. (1999). Turkoman and Byzantine self-identity. Some reflections on the logic of the title-making in twelfth- and thirteenth- century Anatolia. *Papers from the Thirty-third Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Warwick, Coventry*.
- Shukurov, R. (2001). Turkmen and Byzantine self-identity. Some Reflections on the Logic of the Title-Making in Twelfth- and Thirteenth-Century Anatolia. A. Eastmond (Ed.), *Eastern Approaches to Byzantium* (pp. 255-272). Aldershot, Hampshire.

- Shukurov, R. (2004). Christian elements in the identity of the Anatolian Turkmens (12th–13th centuries). *Cristianità d'Occidente e Cristianità d'Oriente* (pp. 707–759). Spoleto.
- Shukurov, R. (2008). The Byzantine Turks: An approach to the study of late Byzantine demography. In *L'Europa dopo la caduta di Constantinopoli: 29 maggio 1453* (pp. 73–108). Spoleto.
- Shukurov, R. (2014). Sultan 'Izz al-Dīn Kaykāwus II in Byzantium (1262-1264/1265). In N. Asutay-Effenberger & F. Daim (Eds.), *Der Doppeladler: Byzanz und die Seldschuken in Anatolien vom späten 11. bis zum 13. Jahrhundert* (pp. 39–53). Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
- Shukurov, R. (2016). *The Byzantine Turks, 1204–1461*. Leiden: Brill.
- Sinclair, T. A. (1989). *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey, C.II*. London.
- Sivers, P. von. (1982). Taxes and Trade in the Abbasid Thughūr 750-962/133-351. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 25(1), 85.
- Skylitzes, J. (2010). *A Synopsis of Byzantine History*. J. Wortley (Çev.). Cambridge Univ. Press.
- Solmaz, S. (2001). *Dânişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya*.
- Solmaz, S. (2002). Danişmend Gazi'nin Anadolu'ya Gelişi. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 0(14), 229-249.
- Solmaz, S. (2002). *Dânişmendliler'de Kültür ve Sanat, Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye Yay., (VI) 430-451.
- Somuncuoğlu, S. (2008). *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul: Güngör Matbaacılık.

- Somuncuoğlu, S. (2010). *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*. İstanbul: Atok Yayınları.
- Somuncuoğlu, S. (2011). *Saymalıtış Gökyüzü Atları*. İstanbul: Atok Yayınları.
- Somuncuoğlu, S. (2012). *Damgaların Göçü Kurgan- Ankara Gündül Kaya Resimleri*. İstanbul: Atok Yayınları.
- Soykan, A. N. (2017). *Aksaray-Belisırma Karagedik Kilise*. Arkeoloji Sanat Yayınları.
- Soy-Kunt, N. (2020). Konya ve Alacahüyük Alaeddin Camii Minberlerinde Çini Süsleme. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21(1).
- Sönmez, M. (2015). Anadolu'nun Türklerle Tanışması ve Yerleşimlerin Oluşumu. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 15(30).
- Sönmez, Z. (1989). *Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sönmez, Z. (Ed.). (Tarih belirtilmemiş). *Yapı Faaliyetlerinin Organizasyonu: İsveren, Mimar ve Sanatçılar*. İçinde Anadolu Selçukluları ve Beylikler Diinemi 2, ss. 127-135.
- Sözen, M. (1972). *Anadolu Medreseleri: Selçuklu ve Beylikler Devri, C. II*. İstanbul.
- Spinka, M. (1939, Haziran). Latin Church of the Early Crusades. *Church History*, 8(2), 113-131.
- Stanković, V. (2015). Stronger than it appears? Byzantium and its European hinterland after the death of Manuel I Komnenos. A. Simpson (Ed.), *Byzantium, 1180–1204: 'The Sad Quarter of a Century'* (pp. 35–48). Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research.
- Strabo, Geography, books 1-17 in 8 volumes (Loeb Classical Library) by Horace Leonard Jones 1917 Loeb Classical Library 49. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1917.

- Strabon (2018). *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika)*, çev. Adnan Pekman, İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.
- Strabon. (1854). *Geography*, Bohn's Classical Library, London. Eserin Anadolu ile ilgili kısmının çevirisi: *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, Çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000.
- Sülüner, H. S. (2005). *The Citadel of Ankara: Aspects of Visual Documentation and Analysis Regarding Material Use* (Unpublished master's thesis). Middle East Technical University, Ankara.
- Sümer, F. (1970). *Anadolu'da Moğollar*. Ankara: TTK Yay.
- Sümer, F. (1971). *Saltuklular (SAD, ili, Ankara)* (s. 401).
- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, A.Ü.D.T.C.F. yay., 423.
- Sümer, F. (1990). *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. Ankara: TTK Yay.
- Sümer, F. (1992). *Oğuzlar*. İstanbul: Türk Dünyasını Araştırma Vakfı Yay.
- Süryani Mihail (1944), *Vekayiname (Süryani Patrik Mihael'in Vekayinamesi)*, 1042-1195, çev. Hrand D. Andreasyan, Ankara.
- Süryani Mikhail, *Khronik*. (nşr. ve trc. J.B. Chabot), *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche jacobite d'Antioche (1116-99)*, Paris 1899-1924, (trc. Hrant D. Andreasyan), III, xv, 10; *Hrant trc., Süryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi 1042- 1195*, Ankara 1944, II, (TTK.'da henüz yayımlanmamış tercüme).
- Şahin, H. (2001). «Karaca Ahmet Maddesi». *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (24) 374-375.
- Şahin, H. (2011). “Tapduk Emre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (40) 12-13.

- Şahin, H. (2012). «Yunus Emre'nin Şeyhi Tapduk Emre». *Yunus Emre* (ed. A.Y. Ocak). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, (ss.199-227).
- Şahin, K. (1999). *Dânişmendliler Döneminde Niksar (1071-1178)*. Niksar Belediyesi Yay., Niksar.
- Şahin, M. K., Varis, S. (2017). “Eskişehir Seyit Gazi Kümbet Köyünde Bulunan Himmet Baba Kümbet Dede Kümbeti Üzerine Yeni Düşünceler”, *XX. Uluslararası Orta çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, (2) 622-652.
- Şahna, H. (2018). *Kapadokya Bölgesi, Ihlara Vadisi (Belisırma) ve Yaprakhisar Yerleşimlerindeki Bizans Dönemi Kaya Mimarisi*. Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü (Doktora Tezi).
- Şemseddin Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-benâe's-Şâmî el-Makdisî, (1906). *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Brill, s. 150.
- Şener, M. (1998). *Nallıhan, Ankara*.
- Talbot, A. M. (1990). The Byzantine Family and the Monastery. *Dumbarton Oaks Papers*, (44), 119-129.
- Tarih-i Âl-i Selçuk*. (2014). (Anonim Selçuk Nâme), Tercüme ve Notlar Halil İbrahim Gök, Fahrettin Çoşguner, Ankara: Atıf Yay.
- Taskin, V. S. (1984). *Materials on history of Dunhu group nomadic tribes*. Moscow.
- Tatçı, M. (2012). *Yunus Emre'nin Mürşidi Tapduk Emre*. Ankara: Semih Ofset.
- Teall, J. (1977). Byzantine Urbanism in the Military Handbooks. *City* (pp. 201-205). London: Yale University Press.
- Tekinalp, A. (2015). Anadolu'da Kitabeli Yapılar. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33(53).

- Tekinalp, V. M. (2015). Yerel geleneğin izleri. *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi (2)* 45-53.
- Temir, A. (1957). Eskişehir'deki Alâiddin Câmisi ve Eskişehir Tarihi ile İlgili Araştırmalar. *Bellekten*, XXI (83), 517-519.
- Temir, A. (1989). *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur El-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*. Ankara: Türk Tarik Kurumu Basımevi.
- Texier, C. (1862). *Asie Mineure, Description Géographique, Historique et Archéologique, I*. Paris.
- Texier, C. (2002). *Küçük Asya- Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*. (A. Suat Çev.). Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Tezcan, M. (2006). "XI. yy Başlarında Ermenilerin Doğu Roma Tarafından Bölgeye Göçürülmesi ve Selçuklu Fethi Döneminde Sivas", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyum Bildirileri, Sivas*, 121-140.
- The Chronicle of Michael the Great, Patriarch of the Syrians. (2012). (R. Bedrosian, Trans.). Long Branch, NJ: Sources of the Armenian Tradition.
- The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History. AD 284 – 813. (1997). C. Mango ve R. Scott (Ed.). *Clarendon Press*.
- The Damascus Chronicle of the Crusades: Extracted and Translated from the Chronicle of Ibn al-Qala-nisi , İngilizce trc. H. A. R. Gibb, London 1932.
- The History of al-Tabari, 30. (1985). C. E. Bosworth (Çev.). *State Univ. of New York series in Near Eastern Studies*.
- The History of al-Tabari, 34. (1989). J. L. Kraemer (Çev.). *State Univ. of New York series in Near Eastern Studies*.
- The History of al-Tabari, 36. (1992). D. Waines (Çev.). *State Univ. of New York series in Near Eastern Studies*.

- The History of al-Tabari, 37. (1989). P. M. Fields (Çev.). *State Univ. of New York series in Near Eastern Studies*.
- Theophanes Confessor. (1997). *The Chronicle*. Haz. Cyril Mango, Roger Scott. Oxford: Clarendon Press.
- Thonemann, P. (2011). *The Maeander Valley: A Historical Geography from Antiquity to Byzantium*. New York: Cambridge University Press.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumî Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar* (3. Baskı). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Tokuş, Ö. (2016). *Fetihten Selçuklulara kadar Malatya, Uluslararası Selçuklu Döneminde Maraş Sempozyumu, (2)*, 139-146.
- Tor, D. G. (2007). *Violent Order: Religious Warfare, Chivalry, and the 'Ayyar Phenomenon in the Medieval Islamic World* (Istanbul Texts and Studies der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Band 11). Würzburg: Ergon Verlag.
- Tor, D. G. (2023). The historical significance of the Islamic–Byzantine border: From the seventh century to 1291. D. G. Tor & A. D. Beihammer (Eds.), *The Islamic–Byzantine border in history: From the rise of Islam to the end of the Crusades* (pp. 11–33). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Toraman, Ö. (2011). “Nallıhan’da Bulunan Tabduk Emre Sultan Zaviyesi”. In *Tarihte Ankara*, AÜ. DTCF, Yayınlanmamış Bildiri Metni.
- Traversari, G. (1995). “1993’te Phrygia Kenti Laodicea’da Yapılan Araştırmalar”. *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)*, Ankara, 67-74.
- Treadgold, W. (1995). *Byzantium and Its Army*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Treadgold, W. (1997). *A History of the Byzantine State and Society*. California: Stanford University Press.

- Treadgold, W. T. (1983). *The Military Lands and the Imperial Estates in the Middle Byzantine Empire. Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students.*
- Tulum, M., ve Altınsapan, E. (2020). Eskişehir Alaaddin Camii Minare İnşa Kitabesi'nin Tarihlemesi Üzerine Son Tespit. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(106), 1-8.
- Tunç, G. (1978). *Taş Köprülerimiz*. Ankara.
- Turan, O. (1946). "Selçuk Kervansarayları" (Seljuk Caravanserais). *TTK Belleten*, X(39), 471-496.
- Turan, O. (1947). Mubârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi. *Belleten*, XI(43), 415-431.
- Turan, O. (1947). Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı. *Belleten*, XI(42), 197-237.
- Turan, O. (1948). Selçuklu Devri Vakfiyeleri III, Celaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri. *Belleten*, XII(45), 17-173.
- Turan, O. (1955). Kılıç Arslan II. *İslam Ansiklopedisi* (s. 688-702). İstanbul.
- Turan, O. (1970). Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks. In P. M. Holt, A. K. S. Lambton, & B. Lewis (Eds.), *The Cambridge of Islam: The Central Islamic Lands, C. I*. London: Cambridge University Press.
- Turan, O. (1993). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, O. (1998). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. Boğaziçi Yayınları.
- Turan, O. (2014). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Tülüce, A. (2004). *Bizans Kroniklerinde 'Öteki' Olarak Türkler (Komnenoslar Devri 1081-1185)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Orta çağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.

- Tülüce, S. (1987). Malazgird Savaşına İştirak Eden Türk Beyleri ve Hal Tercümelere. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 291-334.
- Tyerman, C. (2006). *God's War: A New History of the Crusades*. Cambridge: Harvard University Press.
- Uçar, Ş. (1990). *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Uluçay, M. Ç. (1943). Yunus Emre'nin Kabri Meselesi. *Gediz*, 6(70), 5-7.
- Umar, B. (1993). *Türkiye'deki tarihsel adları*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Umar, B. (2000). *Nikephoros Bryennios Tarihin Özü*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Urfalı Mateos (1962). *Vekayiname (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrand D. Andreasyan. Ankara: TTK. Yay.
- Uzun, A. (2004). *857 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicilileri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elâzığ.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1327). *Kitabeler I*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1328). *Sivas şehri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1935). Karaman Oğulları Devri Vesikalarından İbrahim Bey'in Karaman İmaretı Vakfiyesi. *Bellekten*, 1(1), 53-130.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2003). *Tokat Kitabeleri*, haz. Mehmet Mercan, Mehmet Emin Ulu. Ankara: Türk Hava Kurumu Basım Evi Yay.
- Ünal, H. R. (2015). Türkiye'de kervan yolları ve kervansaraylar. İçinde C. Parla (Ed.), *Türkiye'nin Kültürel Mirası II*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Váczy, P. (1982). "Hunlar Avrupa'da". İçinde G. Nemeth (Ed.), *Atilla ve Hunlar* (Ş. Baştav, Çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

- Vardan, M. (1937). *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*. (H. D. Andreasyan, Çev.). İstanbul.
- Vardar, L. E. (2001). *Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri YüzeY Araştırması: Ankara ve Bolu İlleri, 2000*. 19. Araştırma Sonuçları Toplantısı (I), 297-302.
- Vardar, L. E. (2002). *Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri YüzeY Araştırması: Ankara ve Bolu İlleri, 2000*. 19. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 297-302.
- Vardar, L. E. (2003). *Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri YüzeY Araştırması: 2001*. 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 203-218.
- Vardar, L. E. (2004). *Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri YüzeY Araştırması: Ankara ve Eskişehir İlleri, 2002*. Araştırma Sonuçları Toplantısı (2) 117-132).
- Vardar, L. E. (2005). *Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri YüzeY Araştırması: Ankara ve Kırıkkale İlleri, 2003*. AMM 2003-2004 Yıllığı, 315-338.
- Vardar, L. E. ve Vardar, N. A. (1998). *Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri YüzeY Araştırması: Ankara İli 1996*. XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı (1) 245-279).
- Vardar, L. E. ve Vardar, N. A. (1999). *Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri YüzeY Araştırması: Ankara İli, 1997*. 16. Araştırma Sonuçları Toplantısı (1) 287-296).
- Vardar, L. E. ve Vardar, N. A. (2000). *Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri YüzeY Araştırması: Ankara İli, 1998*. 17. Araştırma Sonuçları Toplantısı (1) 163-168).
- Vardar, L. E. ve Vardar, N. A. (2001). *Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri YüzeY Araştırması: Ankara ve Kırıkkale İlleri, 1999*. 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı (2) 237-249.
- Vasiliev, A. A. (1935). *Byzance Et Les Arabes Tome I. Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae-1 La Dynastie D'amorium (820-867)*. Bruxelles: Éditions De L'institut De Philologie Et D'histoire Orientales, 91-97.
- Venning, T. (2006). *A Chronology of the Byzantine Empire*. New York: Palgrave Macmillan.

- Villehardouin, G., ve Valenciennes, H. (2008). *IV. Haçlı Seferi Kronikleri*. (A. Berktaş, çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Von der Osten, H. H. (1927). "Explorations in Hittite Asia Minor". *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, S. 43, No. 2, 135.
- Von der Osten, H. H. (1929). *Explorations in Central Anatolia Season of 1926*. Chicago: The University of Chicago Oriental Institute Publications 5.
- Vryonis, S. (1971). *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor and the process of Islamization from the eleventh through the fifteenth century*. Berkeley: University of California Press.
- Vryonis, S., Jr. (2003). "The Eleventh Century: was there a Crisis in the Empire? The Decline of Quality and Quantity in the Byzantine Armed Forces." V. Vlyssidou (Ed.), *The Empire in Crisis (?) Byzantium in the 11th Century (1025-1081)*. Athens: National Hellenic Research Foundation, 17-43.
- Vryonis, S., Jr. (2018). "Malazgirt Savaşı'nın Tarihine Dair Kişisel Bir Değerlendirme." *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII(1), 283-298.
- W. B. Bartlett. (2000). *God Wills It The Illustrated History of the Crusades*. London: Sutton Publishing.
- Waelkens, M. (2019). *Bir Zamanlar Toroslar'da: Sagalassos*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Waquet, H. (Ed.) (1949). *Eudes de Deuil: la croisade de Louis VII, roi de France*. Documents relatifs a l'histoire des croisades. Paris.
- Warland, R. (2014). Byzantinische Wandmalerei des 13. Jahrhunderts in Kappadokien. Visuelle Zeugnisse einer Koexistenz von Byzantinern und Seldschuken. N. Asutay-Effenberger & F. Daim (Eds.), *Der Doppeladler: Byzanz und die Seldschuken in Anatolien vom späten 11. bis zum 13. Jahrhundert* (pp. 53–71). Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

- Whittow, M. (1996). *The Making of Byzantium, 600-1025*. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press.
- Willermus Tyrensis. (2016). *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, Çeviren: Ergin Ayan, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Willermus Tyrensis. (2018). *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar (I-VIII. Kitaplar)*. (E. Ayan, Haz.). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Willermus Tyrensis. (2019). *Haçlılar Türkler Karşısında Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği III (1143-1184)*. (E. Ayan, Çev.). İstanbul: Kronik Yayınları.
- Witteck, P. (1936). Orta Zamanlarda Ankara. *Çığır Gençlik ve Kültür Mecmuası*, 4(46), 83-84.
- Wolper, S. (2003). *Cities and Saints: Sufism and the Transformation of Urban Space in Medieval Anatolia*. Pennsylvania University Press, Pennsylvania.
- Yakupoğlu, C. (2015). *Selçuklu ve Beylikler Dönemi Kastamonu Yer Adları: Meyve ile İlgili Olanlar*. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 23(2), 159-184.
- Yalçinkaya, I. (2009). *Ankara'nın İlk Sakinleri: Paleolitik (Yontma taş) Çağı*. "Taş Devrinden Cumhuriyete Ankara," Ayrıntı Basımevi, Ankara, s. 5-6.
- Yalgın, R. (1943). *Anadolu'da Türk Damgaları*. Bursa: Bursa Yeni Basımevi.
- Yaman, Y. (Ed.). (1981-1984). *Yurt ansiklopedisi: Türkiye, il il , Dünü, Bugünü, Yarını* (Cilt 1). İstanbul: Anadolu Yayıncılık.
- Yanyu, H. (1967). *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi.
- Yazıcı Ali (2009). *Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Selçuklu Tarihi)*, haz. Abdullah Bakır. İstanbul: Çamlıca Yay.

- Yazıcızâde Ali. (2009). *Tevârih-i Âl-i Selçuk* (A. Bakır, Haz.). İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Yeşilbaş, E. (2014). Mardin’de Hamza-i Kebir Türbesi Üzerine Yeni Değerlendirmeler. *Milel ve Nihal*, 11(2), 163-182.
- Yıldırım, E. (2012). *Türk Kültüründe Renkler ve İfade Ettikleri Anlamlar*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Yıldız, H. D. (2000). *İslâmiyet ve Türkler*. İstanbul: Kamer yayınları.
- Yılmaz, A., & Çağlıtütüncügil, E. (2023). Orta Asya’dan Anadolu’ya yer altı kümbetleri. *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*(28), 151-164.
- Yılmaz, E. Y. (2011). Ankara’da Selçuklu Mirası Arslanhane Camii. *Yedi Kıta Dergisi*, Kasım, 172-180.
- Yinanç, M. H. (1944). "Anadolu'nun Fethi". *İstanbul Yurt Ansiklopedisi* (1982), C.3, İstanbul.
- Yinanç, M. H. (1944). *Türkiye tarihi Selçuklular devri*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası.
- Yinanç, M. H. (1988). "Danışmendliler". *İslam Ansiklopedisi*, III, MEB. Yay., İstanbul, s.668-479.
- Yinanç, R. (1994). *Selçuklu Medreselerinden Amasya Halifet Gazi Medresesi ve Vakıfları*. *Vakıflar Dergisi*, 15, 5-22.
- Yinanç, R. (1994). *Sivas Abideleri ve Vakıfları*. *Vakıflar Dergisi*, 22, 15-42.
- Yücel, Y., & Sevim, A. (1989). *Türkiye tarihi (Cilt I-2)*. Ankara: TTK Yayınları.

EK 1. DANIŞMEND-NAME'DEKİ FETİHLER

Yaklaşık Tarih	Fethedilen Yerler	Komutanlar	Fetih Şekli	Kaynak
1082/1083	Malatya	Sultan Turasan ve Melik Danişment	Malatya'ya gelir, fetihler başlar.	Birinci Meclis (1b/1-11a/9)
	Sivas	Çavuldur Caka, Kara Togan, Meşiye oğlu Hasan, Eyyüp, Sultan Turasan ve Melik Danişment	Kale harap halde olduğu için onarılır.	Birinci Meclis (1b/1-11a/9)
	Derbendpes Kalesi	Emir Danişmend	Kale komutanı Nikola'yı öldürür ve kaleyi alır.	Beşinci Meclis (5a/8-62b/2)
	Tokat Kalesi	Emir Danişmend	Papaz kılığında içeri girer ve kaleyi alır.	Dokuzuncu Meclis (105b/1-126a/2)
	Deryanos Kilisesi	Emir Danişmend ve Artuhi	Kilisedeki ejderhalarla savaşır kiliseyi alırlar.	Beşinci Meclis (5a/8-62b/2)
	Geryas Deresi yakınlarında bir saray	Emir Danişmend, Paniç	Efrumiye 20000 askeriyle gelir ama yenilir. Paniç Müslüman olur ve Artuhi'yi serbest bırakır.	Altıncı Meclis (62b/3-76b/9)
	Gümenek Kalesi	Emir Danişmend	Kamah askerleri olduklarını söyleyerek bekçileri kandırırlar ve içeri girerler. Kale beyi Natron'u öldürerek bütün askerleri mağlup ederler. Kaleyi onarırlar. Kentte bulunan üç yüz altmış kiliseyi mescide çevirirler.	Altıncı Meclis (62b/3-76b/9)

			Oraya Eyyüp oğlu Hasan'ı bırakarak bölgeden ayrılırlar.	
	Turhal Kalesi	Emir Danişmend	Melik, bir pusuya düzenler. Savaş malzemelerini ortaya bırakıp saklanırlar. Kâfirler malları almaya gelince etrafları sarılır. Bu esnada Melik kaleye girer ve alır.	Yedinci Meclis (76b/10-95b/11)
	Zile Kalesi	Emir Danişmend ve Abdullah	Peygamber ona Biytir Ağuş diye birini gönderilir. Ağuş Melik'e kaleye gizli giriş yolunu gösterir. Emirhan ölür kâfirler kılıçtan geçirilir ve kale fethedilir.	Sekizinci Meclis (95b/12-105a/15)
	Çankırı Kalesi	Artuhi, Kara Tigin, Meryem ve Efrumiyye	Kaleyi yakıp Emirhan'ı öldürüp kaleyi alırlar. Artuhi, Kara Tigin ve Meryem'i evlendirir. Kara Tigin'i kale beyi olarak atayarak kalede bırakır.	Dokuzuncu Meclis (105b/1-126a/2)
	Ankara Kalesi	Artuhi ve Ahmet Sekis	Ahmet Sekis hileyle kale girer ve Müslümanlara kapıları açar. Onlarda kaleyi fetheder.	On ikinci Meclis (170a/2-190b/14)
	Amasya Kalesi	Emir Danişmend, Artuhi, Efrumiyye, Ahmed, Osman, Süleyman ve yüz askeri	Hileyle Amasya Kalesi'ne girer. Kale dizdarını esir alıp kâfirleri kılıçtan geçirirler. Melik, kale içinde mescitler yapar ve yeni düzenlemeler yapar.	On üçüncü Meclis (190b/15-209b/10)
	Çorum Kalesi	Emir Danişmend, Ahmed Serkis	Melik, Ahmed Serkis ve beş yüz gaziyi bir hile ile kale içine sokar. İmana gelmeyi kabul etmeyen	On dördüncü Meclis (209b/11-221a/15)

			Nastor'u öldürürler, Müslümanlar sabaha kadar süren savaşla kaleyi ele geçirir.	
	Kastamonu	Osman	Melik Battal Gazi'yi rüyasında görür ve Osman'ın Kastamonu'ya gitmesini söyler. Osman Kastamonu'ya gider ve şehri fetheder.	On beşinci Meclis (221b/1-231a/1)
	Sematorgos Kilisesi	Efrumiyye, Melik ve Abdullah	Hile kullanarak Sematorgos Kilisesi'ne sızar ve başta Sematorgos ve Medros olmak üzere orada bulunan ruhbanları ve muhafızları öldürürler.	On altıncı Meclis (321a/2-241b/12)
	Niksar Kalesi	Emir Danişmend	Gavras, oğulları Nikola ve Yorgi ile birlikte saldırıya geçer. Çok şiddetli bir savaşın ardından Müslümanlar, kâfirleri püskürtürler. Gavras'ın hazinelerini ele geçirirler.	Dokuzuncu Meclis (105b/1-126a/2) On yedinci Meclis (241b/13-262b/3)
	Cabusiyye ve Hayruye	Artuhi ve Efrumiyye	Danişmend onları Amasya'yı fethetmek için yollar. Onlar da yolda bu iki yeri fetheder.	On yedinci Meclis (241b/13-262b/3)

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-21
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.01.2023
	FRM-DR-21 Doktora Tezi Orijinallik Raporu <i>PhD Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 22/08/2024

Tez Başlığı BİZANS-SELÇUKLU UC COĞRAFYASINDA EGEMENLİK
ALANLARININ DEĞİŞİMİ: ANKARA VE YAKIN ÇEVRESİ ÖRNEĞİ
Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*:.....

Yukarıda başlığı verilen tezimin a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 404 sayfalık kısmına ilişkin, 17/08/2024 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 10 'dur.

Uygulanan filtrelemeler**:

- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- Kaynakça hariç
- Alıntılar hariç
- Alıntılar dâhil
- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tezimin herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

İlknur ŞATIROĞLU

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	İlknur ŞATIROĞLU	
	Öğrenci No	N10249612	
	Enstitü Anabilim Dalı	Sanat Tarihi	
	Programı	Sanat Tarihi	
	Statüsü	Doktora ☐	Lisans Derecesi ile (Bütünleşik) Dr ☐

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
Doç. Dr. V. Macit TEKİNALP

*Tez **Almanca** veya **Fransızca** yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

**Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları İkinci bölüm madde (4)/3'te de belirtildiği üzere: Kaynakça hariç, Alıntılar hariç/dahil, 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 5 words) filtreleme yapılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-21
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.01.2023
	FRM-DR-21 Doktora Tezi Orijinallik Raporu <i>PhD Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

TO HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF ART HISTORY

Date: 22/08/2024

Thesis Title (In English):The Change of Sovereignty Areas in The Byzantine- Seljuk Tertiary Geography: Ankara and Its Environs

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 17/08/2024 for the total of 404 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled above, the similarity index of my thesis is 10 %.

Filtering options applied**:

- Approval and Declaration sections excluded
- References cited excluded
- Quotes excluded
- Quotes included
- Match size up to 5 words excluded

I hereby declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

İlknur ŞATIROĞLU

Student Information	Name-Surname	İlknur ŞATIROĞLU	
	Student Number	N10249612	
	Department	Art History	
	Programme	Art History	
	Status	PhD ☐	Combined MA/MSc-PhD ☐

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
Assoc. Prof. V. Macit TEKİNALP

**As mentioned in the second part [article (4)/3] of the Thesis Dissertation Originality Report's Codes of Practice of Hacettepe University Graduate School of Social Sciences, filtering should be done as following: excluding reference, quotation excluded/included, Match size up to 5 words excluded.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-12
		Yayın Tarihi Date of Pub.	22.11.2023
	FRM-DR-12 Doktora Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for PhD Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 24/07/2024

Tez Başlığı: BİZANS-SELÇUKLU UC COĞRAFYASINDA EGEMENLİK
ALANLARININ DEĞİŞİMİ: ANKARA VE YAKIN ÇEVRESİ ÖRNEĞİ
Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*:.....

Yukarıda başlığı verilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır.
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne veya ruh sağlığına müdahale içermemektedir.
4. Anket, ölçek (test), mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme gibi teknikler kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen araştırma niteliğinde değildir.
5. Diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri kullanımını (kitap, belge vs.) gerektirmektedir. Ancak bu kullanım, diğer kişi ve kurumların izin verdiği ölçüde Kişisel Bilgilerin Korunması Kanuna riayet edilerek gerçekleştirilecektir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Ad-Soyad/İmza

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	İlknur ŞATIROĞLU	
	Öğrenci No	N10249612	
	Enstitü Anabilim Dalı	Sanat Tarihi	
	Programı	Sanat Tarihi	
	Statüsü	Doktora ☐	Lisans Derecesi ile (Bütünleşik) Dr ☐

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
Doç. Dr. V. Macit TEKİNALP

* Tez **Almanca** veya **Fransızca** yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-12
		Yayın Tarihi Date of Pub.	22.11.2023
	FRM-DR-12 Doktora Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for PhD Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF ART HISTORY

Date: 24/07/2024

ThesisTitle (In English): The Change of Sovereignty Areas in The Byzantine- Seljuk Tertiary Geography: Ankara and Its Environs

My thesis work with the title given above:

1. Does not perform experimentation on people or animals.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not a research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from the participants by using techniques such as survey, scale (test), interview, focus group work, observation, experiment, interview.
5. Requires the use of data (books, documents, etc.) obtained from other people and institutions. However, this use will be carried out in accordance with the Personal Information Protection Law to the extent permitted by other persons and institutions.

I hereby declare that I reviewed the Directives of Ethics Boards of Hacettepe University and in regard to these directives it is not necessary to obtain permission from any Ethics Board in order to carry out my thesis study; I accept all legal responsibilities that may arise in any infringement of the directives and that the information I have given above is correct.

I respectfully submit this for approval.

Name-Surname/Signature

Student Information	Name-Surname	İlknur ŞATIROĞLU	
	Student Number	N10249612	
	Department	Art History	
	Programme	Art History	
	Status	PhD ☐	Combined MA/MSc-PhD ☐

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
Assoc. Prof. Dr. V. Macit TEKİNALP